

Tartalom

1. BEVEZETŐ – SZEMPONTOK, MEGKÖZELÍTÉSEK, ELŐZMÉNYEK	3
1. 1. 1. CAPTATIO BENEVOLENTIAE	3
1. 1. 2. SZEMPONTOK ÉS MEGKÖZELÍTÉSEK – IRODALOMTÖRTÉNET	4
1. 2. 1. A KUTATÁS TÁRGYA ÉS A TERMINOLÓGIA	5
1. 2. 2. SEREGSZEMLE.....	8
1. 2. 2. 1. A MÁSODIK GENERÁCIÓ IDEJÉN INDULÓK	9
1. 2. 2. 2. A „KÉT ÉS FELES” FORRÁS-NEMZEDÉK	10
1. 2. 2. 3. A „HARMADIK NEMZEDÉK” IDŐSZAKA	12
1. 2. 2. 4. AZ ESSZÉISTÁK	14
1. 3. 1. A KORTÁRS RECEPCIÓ	16
1. 3. 2. AZ UTÓBBI ÉVTIZEDEK – A HAGYOMÁNY VÁLTOZÁSAI.....	19
1. 4. NEMZEDÉKFOGALOM – JELLEMZŐK ÉS SAJÁTOSSÁGOK	21
1. 4. 1. SZEMPONTOK ÉS MEGKÖZELÍTÉSEK – SZOCIOLOGIA.....	21
1. 4. 1. 1. NEMZEDÉKVÁLTÁSI KUTATÁSOK	23
1. 4. 1. 2. A „TÁRSADALMI NEMZEDÉK” FOGALMA	25
1. 4. 1. 3. A „KULTURÁLIS NEMZEDÉK” FOGALMA.....	28
1. 5. A DOLGOZAT FELÉPÍTÉSE.....	30
2. GENERÁCIÓVÁLTÁS ÉS HATALOM	31
2. 1. „EZEK FIATALOK ÚGYIS” – AZ ÉLETKOR SZEREPE	31
2. 1. 1. EGY NEMZEDÉK IDŐTARTAMA ÉS NÉHÁNY SZÁMADAT	32
2. 1. 2. FOGALOMHASZNÁLATI SAJÁTOSSÁGOK.....	36
2. 1. 3. EGY ANKÉT KÖRÜLMÉNYEI... – <i>KORUNK</i> , 1973.....	38
2. 1. 3. 1. A NEMZEDÉKI HOVATARTOZÁS JELENTŐSÉGE	42
2. 1. 3. 2. A CSOPORTKÉPZŐDÉS LEHETŐSÉGEIRŐL.....	44
2. 1. 4. ...ÉS EREDMÉNYEI – GÁLL ERNŐ NAPLÓJA.....	47
2. 2. PUBLIKÁLNI, PUBLIKÁLNI.....	50
2. 2. 1. A FORRÁS-KÖTETEK KIADÁSI SAJÁTOSSÁGAI.....	51
2. 2. 2. EGY VITA KÖRÜLMÉNYEI... – <i>UTUNK</i> , 1982.	52
2. 2. 2. 1. VITA A DARKÓ-KÖTET KAPCSÁN	55
2. 2. 2. 2. A FORRÁS FELADATAI – „ÉRLELÉS”	57
2. 2. 2. 3. A FORRÁS FELADATAI – „SZÁRNYRABOCSÁTÁS”	60
2. 3. DIÁKLAPUNK, AZ ECHINOX	62
2. 3. 1. EGY EGYETEMI FOLYÓIRAT RÖVID TÖRTÉNETE.....	64
2. 3. 2. AZ <i>ECHINOX</i> – KÍVÜLRŐL.....	70
2. 3. 3. AZ <i>ECHINOX</i> – BELÜLRŐL (ÉS KÉSŐBBRŐL). AZ <i>ECHINOX</i> -ALAKZATOK	76
2. 3. 3. 1. EGY FOLYÓIRAT GENEZISE AZ EMLÉKEZETBEN	78
2. 3. 3. 2. A „VEZETÉKES NYILVÁNOSSÁG” ÉS A KITÖLTHETŐ KERETEK.	80
2. 4. MENJÜNK FEL A FELLEGVÁRRÁ!.....	84
2. 4. 1. EGY MELLÉKLET SZÜLETÉSE ÉS RÖVID TÖRTÉNETE – AZ EMLÉKEZÉSSEN IS	84
2. 4. 2. EGY MELLÉKLET KÍVÜLRŐL.....	88
3. GENERÁCIÓVÁLTÁS ÉS IDENTITÁS	92
- A SZEREP, A FELELŐSSÉG ÉS A GENERÁCIÓS SAJÁTOSSÁGOK ÖSSZEFÜGGÉSEI –	92
3. 1. AZ „ITT ÉS MOST”	92
3. 1. 1. A ROMÁNIAI MAGYAR ÉRTELMISÉG TÖRTÉNETÉNEK SAJÁTOSSÁGAI.....	94

3. 1. 2. A „VÁLTÁSRA KÉSZÜLŐ” MÁSODGENERÁCIÓS KULTURÁLIS ELIT VISZONYLATAI	101
3. 1. 2. 1. ELSŐ, MÁSODIK ÉS A HARMADIK.....	101
3. 1. 2. 2. APÁK ÉS FIÚK	106
3. 1. 2. 3. A PALOTÁS–SZŐCS VITA ... ÉS KÖVETKEZMÉNYEI	110
3. 1. 3. A FELELŐSSÉG KÉRDÉSÉNEK ÉRTELMEZÉSEI.....	115
3. 1. 3. 1. EGY ANKÉT KÖRÜLMÉNYEI... – <i>IGAZ SZÓ</i> , 1981.....	120
3. 1. 3. 2. FELELŐSSÉG A HAGYOMÁNYBAN	121
3. 1. 3. 3. FELELŐSSÉG A KISEBBSÉGBEN.....	126
3. 1. 3. 4. ... ÉS KÖVETKEZMÉNYEI	129
3. 2. AZ „ITT ÉS MÁST”	132
3. 2. 1. SZEREPFELFOGÁS A LÍRÁBAN.....	136
3. 2. 1. 1. NYELV- ÉS FORMAHASZNÁLAT – PALOTÁS DEZSŐ ÉS A TÖBBIEK.....	137
3. 2. 1. 2. KIEGÉSZÍTÉS – SZÖVEGEK A FORMANYELVRŐL – <i>IGAZ SZÓ</i> , 1980.	139
3. 2. 1. 3. MEGISMERÉS ÉS MAGÁNMITOLÓGIA – SZŐCS GÉZA ÉS A TÖBBIEK.....	140
3. 2. 1. 4. KIEGÉSZÍTÉS – SZÖVEGEK A KÖLTÉSZETI MEGISMERÉSRŐL – <i>KORUNK</i> , 1978.....	144
3. 2. 2. SZEREPFELFOGÁS A KRITIKÁBAN – A TÖBBIEK ÉS BRÉDA FERENC	147
3. 2. 2. 1. ANKÉT HÉT „FIATAL” KRITIKUSSAL – <i>IGAZ SZÓ</i> , 1978.....	149
3. 2. 3. SZEREPFELFOGÁS A NYELVHASZNÁLATBAN	157
3. 2. 3. 1. EGY VITA ELŐZMÉNYEI – <i>KORUNK</i> , 1980.	158
3. 2. 3. 2. SZÓT ÉRTENI.....	160
3. 2. 3. 3. A METANYELV ÉRTELMEZÉSEI – A „FODORMENTANYELV”-VITA	163
4. ÖSSZEGZÉS – ÉLETKOR, HATALOM ÉS IDENTITÁS	169
4. 1. MÉG EGYSZER A NEMZEDÉKVÁLTÁSRÓL ÉS A DISKURZUSOKRÓL.....	169
Nem tudom, hol laknak.	172
4. 2. MÉG EGYSZER A PUBLIKÁLÁS LEHETŐSÉGEIRŐL ÉS AKADÁLYAIRÓL	173
4. 3. A PÁRBESZÉD LEHETŐSÉGEIRŐL	178
4. 4. VÉGSZÓ	180

1. BEVEZETŐ – SZEMPONTOK, MEGKÖZELÍTÉSEK, ELŐZMÉNYEK

1. 1. 1. CAPTATIO BENEVOLENTIAE

Hét éve tanítok az Általános Vállalkozási Főiskolán, elsődlegesen a *Magyar nyelv és nyelvhasználat*, valamint A 20. századi irodalomtörténet legfontosabb stílusirányzatai „fantáziacímen” futó tárgyakat. Tizenkét éve foglalkozom komolyabban a hetvenes évek romániai magyar irodalmával, még pontosabban a harmadik Forrás-nemzedék néven ismert csoport munkásságával.

Mindez számomra igazából annyit jelent, hogy két szellemi gyermekem van: egyikük még csak iskoláskorba ért, de máris rengeteget tanultam tőle; másikuk éppen a hatosztályos gimnáziumba felvételizne, de állandó büntudatom van amiatt, hogy, bár rendkívül fontos számomra, mégis elhanyagoltam őt. Az elhanyagolás miatti büntudat oka kézenfekvő. Úgy indultam neki az ELTE BTK Magyar nyelv és irodalom szaka első félévének, hogy azonnal tudtam: a harmadik Forrás-nemzedékről szeretném írni a szakdolgozatomat. Öt év alatt nem változott a témám, és, mint látható, tizenkét év alatt sem tudtam „megszabadulni” tőle. Minél inkább fontosnak tart az ember valamit, annál többet akar megtudni róla – és minél több információt szerez, annál kevésbé éri be velük. Mindig többet akartam tudni róla annál, amit éppen tudtam, és mindig egyre kevesebbnek tűnt mindaz, amit összegyűjtöttem. És egyre kevésbé volt bátorságom lezárni ezt a nagyon is hosszú kapcsolatot, pedig minden gyűjtőmunkának véget kell vetni, minden kutatási feladatot le kell zárni egyszer. Nem halogathatom hát tovább, hogy mindazt, amit eddig összegyűjtöttem, megfigyeltem, összeraktam és szétszedtem, ne írjam le végre egy disszertáció keretein belül.

A fő problémám már az eddig leírtak alapján is kiderülhetett. Tizenöt évesen az elképzelhető legszebb jövő a tudományos kutatóé volt, egy Polski Fiat kormányja mögött, a hátsó ülésen két köbméternyi könyvvel, útban abba a könyvtárba, ahol majd még több könyv között írok okos és megkerülhetetlen tanulmányokat. Tizenöt évesen még túl naiv voltam ahhoz, hogy belássam: habitusom nem a tudományos kutatóé, hanem az esszéistáé. Többek között ennek köszönhető, hogy legidősebb szellemi gyermekemet egy kétéves kicsi miatt is elhanyagoltam: ennyi időn keresztül foglalkoztam szinte kizárólagosan a detektívregény újraolvasásáról szóló esszesorozattal, mely talán egyszer kötet formájában is megjelenik.

A tizenkét év alatt, míg a hetvenes évek nemzedékváltási problémáival foglalkoztam, állandóan más és más nézőpontok alapján közelítettem meg témámat. Mostanra viszont egyre inkább kötelező vizsgálati szempontnak érzem azt, amit a *Magyar nyelv és nyelvhasználat* keretein belül szoktam elmondani még a félév első óráján hallgatóimnak: a modern ismeretelméletek szerint mindannyiunk számára a legjobb módszer a dolgok megismerésére az *érvelés* és a *vita*. A hetvenes évek folyamán számos vita zajlott le a generációváltás kérdésével kapcsolatban a romániai magyar folyóiratokban – elsősorban ezeknek és az általuk felvetett kérdéseknek az irányvonalán közelíteném meg a témát.

Lényeges elemnek tekintetem az adott időszak vizsgálatában Martos Gábor *Marsallbot a hátizsákban* című kötetét¹ – tulajdonképpen ez indított el a harmadik Forrás-nemzedék vizsgálatának útján. A hetvenes évekbeli erdélyi magyar neoavantgárd irodalom

¹ Martos Gábor (szerk.): *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994.

dokumentumait és a generációnak, valamint annak holdudvarának tagjaival folytatott interjúkat tartalmazó kötet mutatta meg számomra, hogy a romániai magyar irodalmon belül nem csak a Tamási Áron és Sütő András meghatározta vonal létezik, hanem náluk sokkal komplexebb irodalmi-irodalmpolitikai kérdésekre is érdemes keresni a lehetséges választ. (Sajátos szituáció: középiskolai hallgatóként, a romániai magyar irodalmi folyóiratokat olvasva hamarabb szembesültem a transzközép irodalommal, mint a harmadik Forrás-nemzedékével. És ez csak részben az én hibám.)

1. 1. 2. SZEMPONTOK ÉS MEGKÖZELÍTÉSEK – IRODALOMTÖRTÉNET

„Olvasni csak «visszafelé» tudjuk a szövegeket, mindig abból a hagyományból, amelyben éppen vagyunk.” Mester Béla tanulmányának² bevezető mondata nemcsak azért meghatározó dolgozatom számára, mert a hetvenes évek romániai magyar irodalmában fontos szerep jutott Bretter György szövegeinek és az általa tanított diákoknak. Az idézett mondat egyben arra is rámutat, hogy a hagyományok legfeljebb *felülírhatóak*, de *nem megkerülhetőek*. Az irodalmi szövegek és az irodalomról szóló szövegek esetében egyaránt adottak a hagyományok, adottak a vizsgálati szempontok. Az irodalomtörténet paradigmaváltásai nem írhatók le a kuhniánus fogalmak segítségével – elsősorban *szempontváltásokról* lehet szó, nem pedig az addigi teljes kutatási korpusz sutbadobásáról. Nem mintha ez amúgy különösebben egyszerű feladat lenne. Az irodalomtörténeti vizsgálatok néhány téma esetében igencsak szívósan gyökereznek egy adott hagyományban, melytől nehéz eltérni, melyből nehéz kilépni.

Különösen érvényes mindez a határon túli magyar irodalmak esetében – sőt, elsősorban a romániai magyar irodalom esetében. A romániai magyar irodalomtörténet-írás mindmáig több évtizedes kulcsfogalmakat (*felelősség, nemzet* – sőt, a *népszolgálat* is, bár már nem ezt a konkrét megnevezést alkalmazzák), valamint toposzokat („*itt és most*”, „*súly alatt a pálma*”, „*gyöngy és kagyló*”) használ. Néhány figyelemreméltó kezdeményezés kivételével (talán legjelentősebb ezek közül a *Látó* 1998-as ankétja³ volt) ez a hagyomány nem kérdőjeleződött meg; csak a vizsgálat tárgyai változtak, nem pedig a szempontok.

Mindemellett a közelmúlt és a jelen irodalmi vitáit és „leleplezéseit” illetően úgy tűnik, mégiscsak változóban van az a hagyomány, melyen keresztül a hetvenes évek irodalmi és irodalmpolitikai eseményeit szemlélték az elmúlt évtizedekben. Az elmúlt néhány évben a romániai magyar irodalomtörténet esetében is érzékelhető fordulat azonban elsősorban a generációváltási szempontból nem elemezhető Sütő- és Szilágyi-kutatást befolyásolta. A jelen dolgozat szempontjából a közelmúlt hasonló jellegű eseményei közül főként a Gáll Ernő szerepével kapcsolatos vita tekinthető (részlegesen) fontosnak. A *Korunk* főszerkesztőjének a hetvenes évek generációváltásával kapcsolatos tevékenységén és annak jelenlegi megítélésén vagy éppenséggel megítélésein keresztül a különböző hagyományok összecsapása, a romániai magyar irodalomtörténet toposzainak változása és változatlansága is bemutatható. Számomra elsősorban Gáll Ernő kiadásra került naplórészletei jelentettek értékes információt a nemzedékváltási kérdésekben.

A harmadik Forrás-nemzedék 1976 és 1983 közti időszaka számos kutatót indított értékes tanulmányok és kötetek írására. Bertha Zoltán, Csapody Miklós, Endrődi Szabó Ernő, Görömbei András, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Martos Gábor munkássága megkerülhetetlen

² Mester Béla: *Bretter Magyarországon*, Kellék, 2003., 23.szám, 13-19. old. (*Bretter-olvasatok Magyarországon* címmel *Korunk*, 1994/5.)

³ Körkérdés: *Hogyan írjuk meg a romániai magyar irodalom történetét?* Láng Zsolt, Márton László, Selyem Zsuzsa, Szilágyi Júlia, Balázs Imre József válaszaival, *Látó*, 1998/10., 3-52. old.

azok számára, akik ezzel az időszakkal foglalkoznak. Mégis, amennyiben egy teljes disszertáción keresztül foglalkozom ezzel az időszakkal és annak szerzőivel, nem követhetem szolgáian az elődök munkásságát. Más szempontból kell megközelítenem *ugyanazt* a problémát.

Mindezek miatt a jelen dolgozat kutatási előzményeit illetően több tényezőt is számításba kell venni. Mivel egy irodalmi generáció feltűnéséről és érvényesülési lehetőségeiről van szó, két irányból is fel kellett építenem dolgozatomat: egyrészt az irodalomkutatás, másrészt pedig a generációkutatás irányából. Ezért van, hogy már a bevezetésben kettős feladatot kellett ellátnom: mindenekelőtt szükségem volt a romániai magyar irodalom generációs felépítésének és annak terminológiájának tisztázására; ezenkívül a generációváltási kutatások rövid feltérképezésére és a jelen dolgozat számára releváns szempontok kiválasztására.

1. 2. 1. A KUTATÁS TÁRGYA ÉS A TERMINOLÓGIA

A hetvenes évek nemzedékváltási problémáival kapcsolatos kutatás számára az elsődleges kiindulópont a romániai magyar irodalom generációváltásainak irodalomtörténeti hagyománya. A romániai magyar irodalomtörténet-írásnak mindig is központi kérdései közé tartozott a nemzedékek határvonalainak megállapítása, a szerzők „besorolása”. A témával kapcsolatos feszültségek az ötvenes évek óta vannak jelen az irodalmi köztudatban – a más-más módszerekkel és közösségekben alkotó szerzők besorolása számos irodalomtörténésznek okozott már fejfájást. Ezért tekintem lényegesnek, hogy a kutatási előzmények keretein belül tisztázzam azt a folyamatot, amelynek során a romániai magyar irodalom nemzedéki terminológiája kialakult.

Kétségtelen, hogy a barátságok, ismeretségek, érdekközösségek, azonos munkahelyek számos szerzőt rendeltek egymás mellé, de a hetvenes évek elejéig problémát jelentett, kiket, hogyan és minek az alapján soroljanak egy közös alkotói körhöz. Annak ellenére, hogy erre a kérdésre sikerült adnia egy lehetséges választ, nagy vihart kavart Kántor Lajos és Láng Gusztáv könyve, *A romániai magyar irodalom története 1945–70*.⁴ Itt jelent meg ugyanis először a „Forrás-generáció” kifejezés az irodalomtörténet-írásban, s ezt a megnevezést más fórumok is átvették – például a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, az Új Magyar Irodalmi Lexikon is.

Vázlatosan leírva a szerzők elméletét: Kántor Lajos és Láng Gusztáv a folyamatosan megjelenő Forrás-köteteket tekintették az 1960 utáni romániai magyar irodalom generációkra való felosztását meghatározó elsődleges szempontnak. Valóban, kevés kivételtől eltekintve, az 1960 után feltűnő fiatal költők-írók első kötete a Forrás-sorozatban jelent meg. *A romániai magyar irodalom története 1945–70* lapjain felsorolt Forrás-kötetes szerzők valóban két nemzedékké szervezhetők: az első nemzedék a Forrás-sorozat indulásától körülbelül 1968-ig megjelenő elsőkötetes szerzőkből áll össze, a második Forrás-nemzedék pedig azokat a fiatal szerzőket foglalja magába, akik a Lászlóffy Aladár által szerkesztett 1967-es *Vitorla*-ének, valamint a Jecza Tibor szerkesztésében, a sepsiszentgyörgyi *Megyei Tükör* által 1970-ben megjelentetett *Kapuállító* antológiában helyet kaptak.

A Forrás-kötetek alapján történő besorolás sajátossága elsősorban abban állt, hogy Kántor és Láng a nemzedékek közötti választóvonalat annak alapján húzták meg, melyik évben jelent meg annak a szerzőnek a kötete, aki a nemzedék „vezéralakjának” tekinthető. Az

⁴ Kántor Lajos – Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalomtörténet 1945–1970*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971

első nemzedék kivételével, ahol a kezdetektől, automatikusan adódott a beosztás, a továbbiak során mindig ez történt. A második nemzedéket a két kritikus és irodalomtörténész Király László verseskötetének megjelenésétől⁵ számolta, a harmadikat Szöcs Gézáétól⁶, a negyedik nemzedéket pedig Kovács András Ferenc kötetétől⁷.

Ezt a nemzedéki besorolást vették át (többek között) az irodalmi lexikonok is: a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon 1981-ben megjelent első kötetének (szintén Kántor Lajos által írt) címszava már három nemzedéket említ,⁸ az Új Magyar Irodalmi Lexikon 1989-es címszava szintén.⁹

A kategorizálást és generációba sorolást főként az érintettek tekintették megkérdőjelezhetőnek. Már a második Forrás-generáció tagjai is önkényesnek érezték a Kántor–Láng-féle felosztást, és ez a harmadik nemzedék esetében még inkább hangsúlyosan jelentkezett. Ennek oka főként abban állt, hogy a Forrás-sorozatban, a harmadik generáció időszakában, 1976 és 1983 között megjelent harminckét szerző jelentős része nem állt egymással kapcsolatban; az azonos időszakban, azonos sorozatban megjelent köteteken kívül semmi nem kötötte őket össze. Akik viszont az irodalmi együttinduláson kívül is ugyanazon csoportba sorolhatóak, azok számára több más kapcsolódási pont is adódott (többek között a Gaál Gábor-Kör, az *Echinox* szerkesztősége, a kolozsvári Cselényi-ház – Cselényi László és Béla otthona – valamint a későbbiekben az *Igazság* kolozsvári napilap szombatonként megjelenő ifjúsági melléklete, a *Fellegvár*).

A harmadik Forrás-generációba sorolt szerzők csak fenntartásokkal használták a „harmadik Forrás-nemzedék” kifejezést. A '90-es évek elején készült Martos-interjúk¹⁰ minden megkérdezett szerző esetében rákérdeznek ennek a sajátos szituációnak az okára. Az interjúalanyok válaszaiból összeálló kép, ha nem is teljes, de nagyon jellemző. Csak néhány véleményt és indoklást sorolnék fel a következőkben:

- Mózes Attila: „Nagyon jól tudom, hogy kell egy fogódzó. (Kántor Lajos) «kitalált» két Forrás-nemzedéket, és a többi már az ő Forrás-nemzedék felosztása hozta magával automatikusan. Ugyanakkor íróként nagyon utálok a dolgot.”¹¹
- Körössi P. József: „Bizonyára van irodalmi generáció, én is tudnék sorolni ilyeneket. A második Forrás-nemzedéknek nevezett társaság például egy ideig egészen bizonyos, hogy generációként tudott létezni. Véleményem szerint azonban a mi közösségünk, a mi korosztályunk nem tekinthető egy generációnak.”¹²
- Bréda Ferenc: „Én a harmadik Forrás-generációt – mint elnevezést – kitalálásnak tartom. Volt ugyan egy csoport, működött is, de ami engem illet – vagy illetett – én magamat

⁵ Király László: *Vadásztánc*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1967.

⁶ Szöcs Géza: *Te mentél át a vízen?*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976.

⁷ Kovács András Ferenc: *Tengerész Henrik intelmei*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983.

⁸ „**Forrás** – 1. Elsőkötetes költők, próza- és drámaírók, újabban esszéírók és riporterek (kivételesen egy fiatal művész) bemutatkozását szolgáló könyvsorozat, az Irodalmi Könyvkiadó (1961-69), majd 1970-től a Kriterion gondozásában. (...) 1971 óta a ~-kötetek az ifj. Cseh Gusztáv tervezte új, modernebb grafikájú borítólapppal, az ajánlás helyett szerzői vallomással kezdődnek. Számuk 1979-re meghaladta a nyolcvanát, s szerzőik a sorozatról elnevezve mint első, második és harmadik **Forrás-nemzedék* léptek be a romániai magyar irodalomba.” (RMIL, 608. old.)

⁹ „**Forrás-könyvek** (1961-) (...) A '70-es évek közepétől induló nemzedék antológiái (*Varázslataink*, 1974; *Hangrobbanás*, 1976; *Kimaradt szó*, 1979) jelzik a harmadik Forrás-nemzedék kirajzását.” (Új Magyar Irodalmi Lexikon, Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1994., 609. old.)

¹⁰ Martos Gábor: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994.; a *Bárd-beszédek* című részben – az interjúk eredeti megjelenési helye az *Életünk* hasábjain történt, ezért azt adom meg hivatkozásként a fejezet további részében

¹¹ Martos Gábor interjúja Mózes Attilával: „*Nemzedékem nincs, avagy ma generation c'est moi*”, *Életünk*, 1992/2., 166-177.; a *Marsallbot a hátizsákban* kötet 87. oldalán

¹² Martos Gábor interjúja Körössi P. Józseffel: „*Az biztos, hogy ez tiszta társaság*”, *Életünk*, 1992/1., 86-96.; a *Marsallbot a hátizsákban* kötet 68. oldalán

nem tartottam Forrás-generációbelinek; egyfelől szégyelltem egy efféle – mondjuk hivatalos irodalomtörténeti – kategóriába beilleszkedő és abból fakadó elnevezés alá magamat besorolni, másfelől irodalomkritikailag úgy találtam, hogy semmiféle Forrás-szellemiség nem létezett.”¹³

- Palotás Dezső: „Az, hogy mi valamiképpen valahol összetartozunk, az egyáltalán nem úgy nyilvánult meg, mint például az első vagy a második Forrás-nemzedéknél, hogy esetleg még közös jegyeket is fel lehetne mutatni. (...) Az összetartozás abban nyilvánult meg, hogy összejártunk.”¹⁴
- Szöcs Géza: „Itt nagyon bonyolult dolog nemzedékekben gondolkodni; nemcsak olyan értelemben, ha a születési évszámokat vesszük alapul, de még olyan értelemben is, ha a kiadási évszámokat, mert itt például nagyon sok furcsaság történt.”¹⁵

Amennyiben viszont (jobb híján) megmaradunk a „harmadik Forrás-nemzedék” megnevezésnél, feltűnő, hogy a kategória csak retrospektíve működik jól: a hetvenes évek során megjelenő elemzésekben, recenziókban és kritikákban még nem különült el mindig élesen a generációk határa. A nemzedékváltási vizsgálatok sajátossága, hogy a generációk definíciója és/vagy öndefiníciója csak megszűnésük után válik érvényessé – ez a paradoxon határozza meg a hetvenes évek romániai magyar irodalmában jelentkező friss nemzedéket is. Érdekes elem például az, hogy ebben az időszakban még a „harmadik Forrás-generáció” fogalmát meghonosító Kántor–Láng páros sem ragaszkodott mindig konzekvensen az elnevezéshez. A Tudor Baltes által fordított és összeállított román nyelvű antológia¹⁶ Kántor Lajos által írt előszava, a *Metamorfozele poeziei (A vers metamorfózisai)* is csak két generációról, valamint egy új generáció *lehetőségéről* beszél.¹⁷ Nem meglepő hát, hogy a Baltes-kötet *Utunk*-beli recenziójában¹⁸ ezt is kiemelte Horváth Sz. István: „Mi már kicsit rá is untunk ugyan a Forrás-nemzedékek körüli vitára, de a román olvasó valószínűleg csak a Kántor Lajos bevezető tanulmányából ismerkedik a fogalommal. Igaz, csak úgy mellékesen említődik, hogy jóformán már a harmadik nemzedékről beszélünk.” Ami viszont a visszatekintő irodalomtörténész számára érthetővé teszi a jelenséget, az az a kétségbevonhatatlan tény, hogy a Kántor-előszó egy 1977-es cikk román nyelvű fordítása/átírata. A 8. számú lábjegyzetben szereplő idézetnek megfeleltethető részlet: „A legújabb csoportos jelentkezés viszont azt mutatja, hogy a ismét új hangváltás készül a Forrás lírájában: harmadik Forrás-nemzedékről talán még nem lehet beszélni, viszont a legígéretesebb tehetség, Szöcs Géza, és a vele egyívásúak azonban (akik a fiatal esszéistákkal, a Forrás leginkább elméleti beállítottságú szerzőivel őriznek közeli rokonságot) költészetben bonyolult kapcsolatrendszerű szöveget értenek, a formát mint a gondolat formáját képzelik el(...)”¹⁹

¹³ Martos Gábor interjúja Bréda Ferencsel: „Ez még mindig ugyanaz a társaság”, *Életünk*, 1991/9., 841-846.; a *Marsallbot a hátizsákban* kötet 42. oldalán

¹⁴ Martos Gábor interjúja Palotás Dezsővel: „Mindenki nekifogott írni, és ez hozott össze bennünket”, *Életünk*, 1992/7., 744-753.; a *Marsallbot a hátizsákban* kötet 101. oldalán

¹⁵ Martos Gábor interjúja Szöcs Gézával: „Ez a társaság úgy viselkedett, mintha a hátizsákjában lenne a marsallbot”, *Életünk*, 1991/4., 333-338.; a *Marsallbot a hátizsákban* kötet 111. oldalán

¹⁶ Baltes, Tudor (ford. és szerk.): *Tineri poezi maghiari din România, Generația „Forrás”*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979.; prefață și note bibliografice de Kántor Lajos

¹⁷ „Cea mai nouă grupare invită însă arată că în lirica <Forrás> se pregătește o nouă schimbare de ton: de o a treia generație <Forrás> încă nu s-ar putea vorbi, în schimb talentul cel mai promițător, Szöcs Géza și cei de-o seamă cu el (înruțiți prin preocupări cu tinerii esești și teoreticieni prezenți în colecție) înțeleg prin poezie texte cu complicate sisteme semantice, își imaginează forma ca o formă a gândirii.” I. m., 8. old.

¹⁸ Horváth Sz. István: *A „Forrás” – kívülről és belülről*, *Utunk*, 1979/38., 2. old.

¹⁹ Kántor Lajos: *A líra hangváltásai*, in: *Korváltás*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979., 125-143.; 129. old.

A nemzedéki kategorizálást illetően az 1980-ban megjelent *Fiatal magyar költők 1969-1978*²⁰ Görömbei András által írt, a romániai magyar irodalomról szóló része szintén igencsak óvatosan fogalmazott: „(...) 1974-ben újabb harminc költő mutatkozott be immár a Forrás harmadik hullámaként a *Varázslataink* című antológiában. Közülük azóta többüknek kötete jelent meg, az antológiában egy-egy költő csupán 4-5 verssel szerepel, így elhamarkodott lenne még az ítékezés, az sem látszik lehetségesnek, hogy ilyen szűkmarkú válogatás alapján az új hullámot az előzőektől meggyőzően elkülönítsük.”²¹ A szövegek megírása és megjelenése közti időintervallum (vagyis a nyomdai átfutás) figyelembevételével is feltűnő, hogy az alig három évvel későbbi *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*²² már külön fejezetben (VI. *A hetvenes évek pályakezdői*) taglalja, és a megelőzőktől élesen elkülöníti a harmadik Forrás-nemzedékként ismert generációt: „A hetvenes évek végén a romániai magyar irodalomban tulajdonképpen egyetlen nemzedékként működő csoportosulás van, az, amelyik a hetvenes évek elején lépett fel, s a *Szövegek és körülmények* című, Bretter György által inspirált, válogatott és bevezetett kötetben nemzedékként jelentkező fiatal esszéírók – Ágoston Vilmos, Huszár Vilmos, Molnár Gusztáv, Szilágyi N. Sándor, Tamás Gáspár Miklós – elméleti ösztönzését elfogadva az úgynevezett radikális költészet megteremtését tűzte ki nemzedéki célul.” A két idézet összevetése is igazolja azt a premisszám, hogy egy nemzedék indulása csak bizonyos időbeli távlatból állapítható meg. Ezért vagyok kénytelen vitatkozni *A hetvenes évek romániai magyar irodalma* bevezetőjével: „A nemzedéki jellegzetességek általában az indulás időszakában foghatók meg erősebben, akkor tehát, amikor az egyéni teljesítményeknél még jellemzőbb a szándék, a vállalt feladat, az eszmény és az irány.”²³ A probléma elsősorban abban áll, mit is tekintünk az „indulás időszakának”. Ha az egy generációba sorolt szerzők teljes életművéhez viszonyítjuk, „a szándék, a vállalt feladat, az eszmény és az irány” valóban csak abban az időszakban értelmezhető, amelyben még közös munkáról vagy legalábbis csoportképző jellegű párbeszédéről beszélünk. Ha viszont egy generáció fel- és letűnését tekintjük viszonyítási alapnak, az indulás időszaka az első néhány évre tehető. Ekkor viszont még gyakran hiányoznak az elemzési szempontok, melyek alapján a nemzedéket, jellegzetességei alapján, elkülöníthetjük az előző nemzedéktől.

1. 2. 2. SEREGSZEMLE

A Forrás-nemzedékeknek mint terminológiának a kérdését már felvettem az előzőekben, itt viszont konkrétan a harmadik esetében felmerülő generációs problémák és kétségek mibenlétét tekintem át. Erre az áttekintésre különösen azért van szükség, hogy tisztázzam: kiknek a munkássága és az azzal kapcsolatos recepció révén lehetséges megállapítani, milyen viták, ankétok és cikkek relevánsak a hetvenes évek nemzedékváltási problémáival kapcsolatban; kiknek a tevékenységére reflektáló cikkeket tekinthetünk a teljes nemzedékkel kapcsolatos fenntartások és elvárások megnyilvánulásainak.

A harmadik Forrás-generáció esetében már csak azért is lényegbevágó felvetni a „csoportosítás kényes kérdését”²⁴, mert számosan vannak olyanok, akik valamilyen irányban „túllógnak” ezen a nemzedéki felsoroláson. Három részre oszthatjuk a Forrás harmadik

²⁰ Vasy Géza (szerk.): *Fiatal magyar költők 1969-1978*, Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1980.

²¹ I. m., 277. old.

²² Bertha Zoltán–Görömbei András: *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 1983.

²³ I. m., 10. old.

²⁴ A kifejezést Cselényi Béla használta egy 1983-as interjúban (*Erkölcse tenni, ami gátlás volt*. Cselényi Bélával beszélget Körössi P. József, *Mozgó Világ*, 1983/9. 107-115. old.)

nemzedékének szellemi körébe, de nem konkrétan a nemzedék tagjának számító szerzőket: a második generációval együtt indult, a továbbiakban viszont a harmadik generációhoz tartozónak tekinthető szerzőkre, a „kettő és feles” Forrás-nemzedékhez tartozókra, valamint a későbbiekben, már a negyedik Forrás-generáció jelenléte idején kötethez jutott szerzőkre. Tehát valójában olyan szerzőkről van itt szó, akiket koruk, érdeklődési körük, indulásuknak időpontja és társaságuk alapján más-más Forrás-nemzedékbe tartozónak tekinthetünk, de akiknek munkássága szoros összefüggésben volt a harmadik Forrás-nemzedék szerzőinek tevékenységével.

A harmadik Forrás-nemzedék szellemi köréhez tartozó fiatalabb alkotókról (mint például Tompa Gáborról), akiknek később jelent meg kötetük, nem szándékozom írni e dolgozat keretein belül, mert logikus módon a második nemzedékhez való hasonlóság és különbözőségeen keresztül a legkönnyebb megvilágítani a harmadik nemzedék sajátosságait, valamint a generációváltás tényét.

1. 2. 2. 1. A MÁSODIK GENERÁCIÓ IDEJÉN INDULÓK

A Forrás-köteteket már csak azért sem tekinthetjük kizárólagos nemzedékalkotó eszköznek, mert a határok gyakran átjárhatóak a nemzedékek között. Erre nyújt példát Balla Zsófia, Bogdán László, valamint Mózes Attila esete is, bár az okok, amelyek szerint ők valamilyen módon mindkét generációval kapcsolódnak, legalább kétféleképp, tehát már e három szerző is két csoportra osztható.

Az első csoportba Balla Zsófia és Bogdán László sorolható be, mivel mindkettejük kötete jócskán a második Forrás-generáció köteteinek megjelenésekor látott nyomdafestéket, de a későbbiekben mindketten a harmadik Forrás-generáció szellemi körébe tartozókként lettek ismertek.

Balla Zsófia Forrás-kötete – *A dolgok emlékezete* – 1968-ban jelent meg, Csiki László, Farkas Árpád és Kenéz Ferenc köteteivel egy évben, tehát mondhatni a második Forrás-generáció színe-javával egyidőben. Bogdán László verseskötete, a *Matiné* 1972-ben jelent meg a Forrás-sorozatban. (Azért érzem fontosnak megjegyezni, hogy verseskötetről van szó, mert Bogdán a későbbiekben elsősorban prózai műveket jelentetett meg.) Mindkettejük harmadik Forrás-generációhoz tartozását maguk ismerik el, elsősorban azt hozva fel érvül, hogy nem az a legfontosabb, kikkel együtt jelenik meg először egy szerző, hanem kikkel kerül olyan viszonyba, ami munkakapcsolatnál mindenképpen többnek számít. Balla Zsófia, mint tősgyökeres kolozsvári (Kolozsvár, mint részben magyar nyelvű egyetemi város és mint az irodalmi élet, az irodalmi folyóiratok megjelenésének fontos helyszíne, lényeges szerepet töltött be a harmadik Forrás-generáció életében – a szerzők itt voltak egyetemisták, itt próbáltak közlési lehetőséghez jutni) jelen volt a *Fellegvár* melléklet megalapításánál, sőt ő javasolta a címet is. Bogdán László Sepsiszentgyörgyön élt (és él), ellenben ő is publikált a Fellegvárban – igaz, elsősorban még verseket. Ami sokkal lényegesebb a szellemi hovatartozás szempontjából, hogy Bogdán találta ki és hozta létre Bembere Richárd Alfonzó figuráját, aki később a harmadik Forrás-generációs költők és írók „közkincsévé” vált, akárcsak a Darkó–Szöcs páros fiktív figurája, Szénégető Henrik.²⁵

A második csoport egyetlen tagja Mózes Attila, akinek már említettem a Forrás-generációk bevezetésénél az esetét: ő jóval korábban kezdett publikálni, mint Forrás-kötetének 1978-as megjelenése. Ő az a szerző, aki ugyan azt vallja, hogy neki nincs nemzedéke, avagy „ma generation c’est moi”, ellenben elismeri, hogy a kategorizálásra

²⁵ „Aki”, nem mellesleg, az *Echinox*-ban is közölt egy rövid írást – ez a későbbiekben Darkó István: *A következő pillanatban* című Forrás-kötetében került újraközlésre.

mindenképpen szükség van – s mivel publikációi, baráti köre, munkássága egyaránt köti mindkét nemzedékhez, tagadása ellenére is figyelembe kell venni tevékenységét a harmadik Forrás-nemzedékkel kapcsolatban. Ez utóbbi különösen azért érdekes, mert Mózes Attila az éppen „beleélt” szituációtól függően nyilatkozik idősebb vagy fiatalabb szerzőként a nemzedékváltási problémákat felvonultató ankétokban.

1. 2. 2. 2. A „KÉT ÉS FELES” FORRÁS-NEMZEDÉK

A „két és feles Forrás-nemzedék” mint irodalomtörténeti besorolás pontatlan, de szükséges meghatározás. A kifejezés megjelenésére vonatkozóan Egyed Péter szolgált adatot: „(...)előttünk olyanok is jártak, akiknek a «viszonyai» nem teljesen tisztáztak. Emlékeztetnék arra, hogy a romániai magyar irodalmi sajtóban felbukkant az úgynevezett kettő és feles Forrás-nemzedék fogalma. Nem tudom, nem Láng Gusztáv tanár úr dobta-e be a köztudatba; lehet, hogy tévedek. A kettő és feles Forrás-nemzedék volna Markó Béla, Adonyi Nagy Mária és Sütő István.”²⁶

Enyhe paradoxonnal élve, a két és feles Forrás-nemzedék (amennyiben létezik) meghatározása a következő lehet: „azok a szerzők tartoznak hozzá, akik a második és a harmadik Forrás-generációnak is/sem tagjai.” Érdemes azonban személy szerint felsorolni ezeket a szerzőket, valamint egyúttal indoklását is adni, miért kerülhettek ez alá a címke alá.

Tulajdonképpen azokat a szerzőket kell idesorolnunk, akiknek már a megjelenési évnél jóval korábban készen volt a kötetük, sőt, már évek óta a sorozatszerkesztők és a cenzúra közötti ingajáraton tartózkodott. Elsőként Adonyi Nagy Mária neve kívánczik ide. Forrás-kötete csak 1978-ban jelent meg – évekkel a végleges verzió leadása után. Ez különösen azért feltűnő, mert Adonyi Nagyot már az *Utunk* 1972/12-es számában megjelent *Húsz esztendőm hatalom* ankétban is felkérték válaszadásra.²⁷ A költő a kötet megjelenése után is marginális helyzetet foglalt el a generáció tagságában. (Ez részben annak is köszönhető, hogy a harmadik Forrás-nemzedékhez soroltak közül elsődlegesen azok tudtak szorosabb kapcsolatot kialakítani, akik Kolozsváron laktak.)

A „két és feles” Forrás-nemzedékhez sorolt második szerző, Sütő István első kötetét csak 1981-ben jelent meg, pedig a szerző verseit először 1970-ben közölte a *Korunk*.²⁸ Harmadikuk, Markó Béla, már ismét más szempontból kerül a fentebb említett kategóriába. A költő, bár Adonyival egykorú (mindketten 1951-ben születtek), már 1974-ben megjelentethette Forrás-kötetét, *A szavak városában* címmel.

Mindenekelőtt természetesen azt a közös vonást kell megkeresni mindhárom szerző esetében, mely jogossá teheti külön csoportba sorolásukat. Első szempontként az említhető, hogy e három költő, bár sok mindenben közösséget vállalt a harmadik Forrás-nemzedék központi csoportjával, nem volt velük szoros, mindennapos kapcsolatban. Természetesen e szerzőknél nem mellékes szempont a (Kolozsvártól való) távolság kérdése: Markó Marosvásárhelyen, Sütő Marosvásárhelyen, majd Sepsiszentgyörgyön élt. Mindkettejük művei megjelentek már a sepsiszentgyörgyi *Megyei Tükör* napilap által kezdeményezett, 1970-es *Kapuállító* antológiában, tehát viszonylag korán jutottak publikációs lehetőséghez egy olyan fórumban, mely az előző Forrás-nemzedék nagyjait tömörítette magába. (Ne feledkezzünk meg arról, hogy a *Megyei Tükör* amolyan „második Forrás-nemzedékes tömörítő és gyülekezőpontként” is szolgált – nem véletlen, hogy a sepsiszentgyörgyi

²⁶ Martos Gábor interjúja Egyed Péterrel: „A generáció a generációs értékektől lett az, ami”, *Életünk*, 1991/6. 528-534.; a *Marsallbot a hátizsákban* kötet 61. oldalán

²⁷ Adonyi Nagy Mária: *Ami még maradt; Húsz esztendőm hatalom* ankét, *Utunk*, 1972/12., 6-7. old.

²⁸ Az adat a *Varázslataink* antológia (Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1974.) 108. oldaláról származik.

Újnegyed azon részét, ahol a költők meglehetősen nagy csoportja lakást kapott a hatvanas években épült panelházakban, ebben az időben a helyi humor nemcsak az azóta is használt „Golgota” néven emlegette, hanem „Líradombnak” is²⁹). Természetesen a távolság nem ad bármire magyarázatot – Bogdán László ugyanabból a városból tartotta a kapcsolatot a kolozsvári körrel.

Adonyi Nagy Mária kezdetben szintén vidéken, Szatmárnémetiben tanított, majd 1978-tól a bukaresti *A Hét* belső munkatársa lett, tehát valójában neki sem voltak közvetlen érintkezési lehetőségei a kolozsvári csoporttal.

Sok évvel később Szöcs Géza is így emlékezett vissza: „Érdekes módon viszont például Markó Béla, vagy Adonyi Mari – akiket igen sokra becsültem és becsültünk kezdettől fogva, mint költőket és mint személyiségeket is – ennek az egésznek a belső struktúrájába, belső mozgásrendszerébe nem tartoztak bele: megbecsült, de – nem sértő módon akarom használni ezt a szót, de mégis ezt kell használnom – kívülálló társaink voltak, akiket mindig nagy szeretettel olvastunk, de mondjuk a gondolatok mindennapos cseréjében ők, mint résztvevők, nem voltak jelen.”³⁰

Elhamarkodott kijelentés lenne, ha a Kolozsvártól való távolságra próbálnánk rábizonyítani e három szerző külön-, sőt előbb-létét, amely részszemzedékké formálta őket. Ezek amúgy is „utazós idők” voltak, mint ahogy ezt Egyed Péter egy 1981 májusában megjelent *Igaz Szó*-cikkben leírja³¹. Az ok mélyebben rejtőzik ennél, és erőteljesen összefügg a – ha nem is Forrás-kötetben megnyilvánuló – előbb-indulással. A két és feledik Forrás-nemzedék ugyanis valóban választóponton áll: a másodikhoz és a harmadikhoz is túl sok szál köti. A harmadik nemzedékhez az új, *más* hang közelíti e három szerző műveit, nem meglepő hát, hogy Mózes Attila fiatal kritikusként még együtt említi Markó és Szöcs nevét, „az utóbbi évek két legtehetségesebbnek mondott fiatalja”³² óvatos dicséretével. Az viszont már Mózes kritikai vénájára vall, hogy a *hasonlóságok* mellett a *különbségeket* is precízen érzékeli: „(Markó) amolyan «pazarló költő», képei buján tenyésznek, s nem is igyekszik nyesegetni «a sűrűjét». (Ebben némileg rokon Szöcs Gézával, aki azonban valamivel visszafogottabb, afféle «óvatos duhaj»).”³³

A második Forrás-nemzedékhez kötik őket a közös és az azzal szinte egyidejű közlési helyszínek és lehetőségek. Itt főként az antológiákra gondolok, közülük is elsősorban az 1974-es *Varázslatainkra*, amelyben mindhárom költő versei megjelentek (irodalomtörténeti terminusokhoz ragaszkodva azt is megállapíthatjuk, hogy a voltaképpeni harmadik Forrás-nemzedék megjelenése előtt két évvel – ez az antológia viszont az irodalomtörténészek szerint már a jövő harmadik Forrás-nemzedékét körvonalazza: az akkor huszonegy éves Szöcs Géza is szerepel benne három verssel). Sütő és Adonyi köteteinek elkésztetésére nagyon jól utal Mózes Attila már idézett cikkének zárószava: „S az új jelentkezések mellett türelmetlenül várjuk olyan fiatalok könyveit, akik érzésünk szerint már igényt tarthatnának akár második kötetük összeállítására is: Ágoston Vilmos esszégyűjteményére, Adonyi Nagy Mária és Sütő István versesköteteire gondolunk...”³⁴

Ami azonban még hangsúlyozottabb kötődési pont a közvetlenül előttük járókhoz, arról Markó Béla nyújt képet néhány mondatban (igaz, két évtized távlatából) a hatvanas évek

²⁹ Kónya Ádám muzeográfus és helytörténész szóbeli közlése az 1993. téli Kovásznai Irodalmi Táborban. (A „Golgota” eredete állítólag a szó voltaképpeni jelentésével, a „Koponyák Hegy”-vel van összefüggésben: a hatvanas években nemcsak a költők, de az egyetemvégzett fiatal értelmiségi családok is elsősorban az itt épülő új panelházakban kaptak kiutalt lakásokat.) A *Megyei Tükör* jelentőségéről a 3. 1. 2. fejezetben írok részletesebben.

³⁰ Martos Gábor interjúja Szöcs Gézával: „Ez a társaság úgy viselkedett, mintha a hátizsákjában lenne a marsallbot”, *Életünk*, 1991/4, 333-338; a *Marsallbot a hátizsákban* 113. oldalán

³¹ Egyed Péter: *Mellékelt örökifjak a hetvenes évekből*, *Igaz Szó*, 1981/5., 445-447. old.

³² Mózes Attila: *Forrás-jelenségek*, Korunk, 1977/6., 499. old.

³³ I. m., 498. old.

³⁴ I. m. 500. old.

végéről, indulásuk kezdetéről beszélve: „A hosszú lidércnyomás alól szabaduló közélet lassan-lassan a gondolkodás rejtettebb zugait is kezdte átrendezni. Vagy legalábbis akkor azt hittük, hogy már megkezdődött az átrendezés. Illúziónak bizonyult mindez? Igen, de én, aki hatvannyolc augusztusában tizedik osztályt végzett, vakációzó diák voltam, még nem tudhattam, hogy egész kamasz- és ifjúkoromat egy illúzió jegyében fogom eltölteni. A kiábrándulás – s persze, az irodalomban például, a megújító csömör – az utánunk jövőknek jutott.”³⁵

1. 2. 2. 3. A „HARMADIK NEMZEDÉK” IDŐSZAKA

A harmadik Forrás-nemzedék szerzőinek áttekintésénél elsődlegesen az 1976–1983 között megjelent kötetekre támaszkodhatunk, természetesen bizonyos fenntartásokkal. Mindenesetre előbb – viszonylagos időrendben, a megjelenés évét figyelembe véve - felsorolom az adott időszakban megjelent kötetek szerzőit.

Nos tehát, a szinte túlságosan is teljesség igényével megalkotott névsor: Szőcs Géza, Bágyoni Szabó István, Cseke Péter, Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, Egyed Péter, Molnár Dénes, Osváth Gábor, Adonyi Nagy Mária, Körössi P. József, Molnár H. Lajos, Mózes Attila, Szilágyi N. Sándor, Zágoni Attila, Cselényi Béla, Ferencz Imre, Horváth Andor, Káli István, Palotás Dezső, Tófalvi Zoltán, Boér Géza, Bölöni Domokos, Bréda Ferenc, Lőrincz György, Varga Gábor, Darkó István, Gergely Tamás, Kozma Szilárd, Sütő István, Balogh László, Bodó Barna, Gál Éva Emese.

Harminckét név. Jól látható, hogy ebben az időszakban viszonylag sok elsőkötetes szerző jelent meg a Forrás-sorozatban. Érdekes azonban megvizsgálni: *valóban* harminckét embert számlál a harmadik Forrás-nemzedék?

Unalmas önisméltásnak, ráadásul avított igazságnak tűnhet, ha elismétlem a már többször leírtakat: egy sorozatban való megjelenéstől még nem alakul ki szellemi arcvonal, nem alakul ki közös nemzedék. E névsor alapján azonban már az is megindokolható, *miért* nem. A „nemzedék” fogalma nemcsak együttindulást, hanem együttthaladást is jelent, ami magába foglalja a folyamatos kommunikáció lehetőségét is.

Az irodalmi nemzedékek esetében a legtöbbször a tagok életkori meghatározottsága és a köztük lévő kapcsolat alapján különíthetők el a különböző generációk. „Irodalmi nemzedék” gyanánt köznap értelemben nemcsak hozzávetőleg azonos korú szerzőkre, hanem olyan *társaságra* gondolunk, mely munka- és szellemi közösségként működik – tehát eltérő hőfokú, intenzitású és jellegű kapcsolatban, de mindenképpen *kapcsolatban* levő emberek társaságára. A Világirodalmi Lexikon szócikke a következő meghatározást adja az írói nemzedékre: „nagyjából azonos időben fellépő, életkorukban egymáshoz közel álló, világszemléletükben, formálásmódjukban több ponton egymással érintkező, az előttük járó írókkal szemben fordulatot hozó írók csoportja.”³⁶

A felvethető kérdések tehát egy generáció „keresésében”: fellelhető-e az *együttindulás*? Megtaláljuk-e az *együttthaladást*, a külön-külön való írogatásnál erősebb köteléket? És, az utókor szempontjából, nem utolsósorban: predesztinálja-e a szerzők *termékenységé-színvonalassága* a későbbi korok számára azt, hogy generációként gondolhassanak rájuk?

³⁵ Kántor Lajos: *Birtokon belül? Téli beszélgetések Erdélyben*, Pallas Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1989; 112. old.

³⁶ Világirodalmi Lexikon, Budapest, 1992; 5. kötet Im-Kamb, 371. old., Kemény István szócikke

Az *együttindulás* kérdésével kapcsolatban már kifejtettem Adonyi Nagy Mária és Sütő István esetében a részleges – kint is, bent is – létet a generációval kapcsolatban. Ugyanígy szóltam már Mózes Attila „ma generation c’est moi” kijelentéséről is, mely nem a szerző utólagos magyarázata: már a nyolcvanas évek elején vele készített interjúmban feltűnik ugyanez a mondat. Meg kell viszont vizsgálni, kik még azok a szerzők, akiket koruk és előzetes publikációik alapján szintén „leírhatunk” a listáról.

Ha az imént megállapított kritériumok alapján tekintjük át az 1976 és 1983 között megjelent Forrás-kötetek szerzőit, az *életkor* alapján az alkotók közül már eleve „kilóg” négy név: Bágyoni Szabó István, Molnár H. Lajos, Zágoni Attila, Ferencz Imre és Bölöni Domokos. Bágyoni Szabó 1974 óta az *Utunk* szerkesztőségében dolgozott, Forrás-verseskönyve megjelenésekor harmincöt éves – az ugyanazon évben megjelenő Szöcs Géza huszonhárom. A Korondon, Székelyudvarhely közelében tanárként dolgozó (tehát már eleve távollevő, a kolozsvári irodalmi életen kívülkerült) Bölöni Domokos is harmincnégy évesen jelentette meg elbeszéléskötetét. Zágoni Attila Forrás-kötete, a satírákat, humoreszkeket és paródiákat tartalmazó *Jégbe hűtött szerencse* megjelenésekor harminchárom éves, 1970 óta belső munkatárs a *Falvak Dolgozó Népe* szerkesztőségében. A Forrás-kötetében riportokat közlő, a továbbiakban regényeket is író Molnár H. Lajos is harmincévesen jutott kiadáshoz, akkor már két éve az *Ifjúmunkás* szerkesztőségében dolgozott.

A *termékenység* tekintetében mindenekelőtt az egykötetes szerzőket lehet kiejteni a rostán. Eleve különleges helyzete van e felsorolásban Molnár Dénesnek: az ő 1977-es *HuMOL* kötete ugyanis nem irodalmi mű, hanem a Gaál Gábor Kör ülésein készült karikatúrákat tartalmazza. Az 1976 és 1983 között megjelent, irodalmi művekkel jelentkező Forrás-szerzők között viszont olyanok is vannak, akik még a *Kortárs Magyar Írók Kislexikona 1959–1988*³⁷ lapjain sem találhatók meg. A lista: Ferencz Imre, Osváth Gábor, Tófalvi Zoltán, Gergely Tamás³⁸, Balogh László, Bodó Barna, Horváth Andor, Káli István. Arra, miért éppen a *Kortárs Magyar Írók Kislexikona* alapján szelektáltam, a lexikon szerkesztőjének köszönetnyilvánítása ad választ: a KMIK szerkesztésében segédkezett Körössi P. József is, akinek szintén ott találjuk a nevét a harminckettes listán. (Feltehetően az *együtthaladás* és a nemzedéki összetartozás kérdésköre is motiválta Körössi P. Józsefet az említésre szánt szerzők összegyűjtésében: már itt felhívom a figyelmet arra, hogy a szintén egykötetes, de a kolozsvári generációtagokhoz szorosan kötődő Darkó István *szerepel* a KMIK-ben.)

Az *együtthaladás* kritériumának figyelembevételével a továbbiakban szintén kirosztálhatók azok, akik riportkönyvet jelentettek meg a Forrás-sorozatban és azóta sem a szigorúan vett irodalommal, hanem – elsősorban közéleti – publicisztikával foglalkoznak: ide sorolható Cseke Péter és Lőrincz György. Szintén csak Forrás-kötetük megjelenése szempontjából számítható a generációhoz két lírikus: a csíkszeredai Kozma Szilárd és a Gyergyószentmiklóson élő Gál Éva Emese; valamint a prózaíró Varga Gábor Nagyváradról.

Nézzük hát, kik maradtak a fenti, több szempontú rostálás után azok, akiket a harmadik Forrás-nemzedék központi személyiségeinek tarthatunk: Szöcs Géza, Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, Egyed Péter, Körössi P. József, Szilágyi N. Sándor, Cselényi Béla, Palotás Dezső, Boér Géza, Bréda Ferenc, valamint az előző fejezetben taglaltak szerint

³⁷ Fazakas István (főszerk.): *Kortárs Magyar Írók Kislexikona*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989

³⁸ Gergely Tamás elmúlt évtizedbeli irodalmi tevékenysége érdekes, de a jelen munka szempontjából nem releváns adat; ugyancsak hasonló utat futott be Gál Éva Emese lírája is. Bár mindketten az 1976-83 közötti időszakban adták ki első kötetüket, csak a későbbiekben váltak fontos alkotókká.

részlegesen idetartozó Adonyi Nagy Mária, Sütő István, Bogdán László, Balla Zsófia, Mózes Attila és Tamás Gáspár Miklós. Összesen tizenhat név.

Meglepetést okozhat az, hogy a listán szerepel Tamás Gáspár Miklós neve, akit eddig semmilyen felsorolásban nem említettem. Mégsem annak az irodalomtörténeti anekdotának az eredményeképpen került ide, amely szerint a fél generáció Balla Zsófiék ebédlőasztala alatt nőtt fel, kivéve TGM-et, aki már akkor, ötévesen is hátrafont kézzel és rosszalló pillantásokkal sétálgatott az asztal körül.³⁹ Ha viszont Molnár Gusztávot, Szilágyi N. Sándort, Ágoston Vilmost és Egyed Pétert a harmadik Forrás-nemzedékbe tartozó szerzőnek tekintjük, Tamás Gáspár Miklósnak is itt a helye. Ennek az indoklásnak a magyarázatára azonban a következő fejezetben keríték sort.

1. 2. 2. 4. AZ ESSZÉISTÁK

A megfelelő történeti távlatból szemlélve a harmadik Forrás-generáció történetét, kétségtelenül két jelentős mozzanatot lehet kiemelni a nemzedék genezisében: az egyik a Kántor Lajos és Láng Gusztáv generációs meghatározásában kulcsszerepet játszó jelentős verseskötet, Szöcs Géza Forrás-kötete, a *Te mentél át a vízben?*⁴⁰; a másik a Bertha Zoltán és Görömbei András által megnevezett esszékötet, a *Szövegek és körülmények*⁴¹.

A két, látszólag eltérő elképzelés – egy verseskötetben vagy egy tanulmánykötetben állapítani meg egy nemzedék jelentkezésének első lényeges mozzanatát – egyáltalán nem zárja ki egymást. Nemcsak azért, mert (mint ez például az *Echinox* olvasói számára a lapban megjelenő recenziókból nyilvánvaló volt) egy közös szellemiséget képviselő társaság – igencsak sarkítva: Bretter tanítványai és/vagy az *Echinox* munkatársai – műveiről van szó, hanem azért is, mert a *Te mentél át a vízben?* recepciója ugyanazon elemeket emelte ki, mint a *Szövegek és körülmények*ben: az új költészeti/elméleti nyelv megteremtésének kísérletét, megújult tematikát és látásmódot, egy koherens rendszerbe szervezhető „magánmitológiát”.

Szöcs Géza kötetének méltatói és bírálói közül mindenki fontosnak tartotta a versek gondolatiságát, a játékosság látszata mögött megbújó elméleti megalapozottságot. A verseskötetre érkező leggyorsabb reakciók természetesen az *Echinox* című háromnyelvű egyetemi folyóiratban jelentek meg (és nem csupán azért, mert Szöcs Géza szerkesztőségi munkatársként szerepel a lapban). Az 1976 első napjaiban a könyvesboltokba került kötet kapcsán már január 23-án vitázott az *Echinox* alkotóköre, és márciusban meg is jelent a folyóiratban a vita „értelmi váza”.⁴² A hozzászólók közül különösen Cs. Gyimesi Éva véleményében jelent meg az elmélet, a kritika és a költészet összefüggésének fontossága, egy „hiányzó metanyelv” megteremtésének igénye – nem meglepő, hogy a vita bevezetője ezzel zárul: „a szerkesztőség úgy véli, hogy a tanulságok közérdekűek és legjobb kifejezésükként magáévá teszi Cs. Gyimesi Éva véleményét”.⁴³ A következő hónapokban megjelent recenziók és kritikák közül Németi Rudolfé⁴⁴ szintén a versek gondolatiságát, a mutatóvannak tetsző költői játékok mögött megbújó egyetlen költői motívumot emelte ki: „A költő végig ennek a

³⁹ Martos Gábor szóbeli közlése, 1997 októberében.

⁴⁰ Szöcs Géza: *Te mentél át a vízben?*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975. (A kötet tulajdonképpen 1976 első napjaiban került az üzletekbe, ezért számolják 1976-tól a harmadik nemzedéket Kántor és Láng.)

⁴¹ Ágoston Vilmos, Huszár Vilmos, Molnár Gusztáv, Szilágyi N. Sándor, Tamás Gáspár Miklós: *Szövegek és körülmények*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974.

⁴² *Vita Szöcs Géza első kötetéről*, megszólal: Egyed Péter, Bálint Ákos, Bréda Ferenc, Hudy Árpád, Zudor János, Gagy József, Cs. Gyimesi Éva; *Echinox*, 1976/3., 18. old.

⁴³ I. h.

⁴⁴ Németi Rudolf: *Szöcs Géza – Te mentél át a vízben?*, Igaz Szó, 1976/8., 162-163. old.

motívumnak a (lírai) kifejtésére és lebontására koncentrálni, szinte szemléleti tárggyá avatva az élményt, megfosztva ezáltal lényegi tragikumától.”⁴⁵

A két kötet közül mindkettőnek jelentős visszhangja volt; és talán még ennél is fontosabb, hogy már a kezdetektől *összefüggésben* kezelte őket a magyar irodalomtörténet-írás, tehát az a közeg, melyben már nem csupán a romániai magyar irodalomtörténészek és -kritikusok munkásságáról van szó. A hetvenes évek Forrás-kiadásának költészeti és esszé-köteteire ugyanis a magyarországi irodalmi élet is azonnal felfigyelt. (A Bretter-tanítványok kötete esetében például Tordai Zádor a *Tiszatáj*-ba írt recenziója⁴⁶ alig pár hónappal később jelent meg, mint Egyed Péteré az *Echinox*-ban.⁴⁷) Csapody Miklós 1979-es tanulmánya, a *Szivárványtalan lesz a birodalom*⁴⁸ Szöcs Gézáról szóló része is mint az elmélet költészeti kivetülését értelmezi a szerző munkásságát: „A tudati-időbeli mozgások rögzítésében a szimbólum nála a metaforával cserélődik fel, a mítoszi-képi-fogalmi gondolkodás eszközével. (Még Bretter György mondta egyszer: «a szimbólum éppen azt takarhatja el előlünk, amit keresünk: a konkrét létezés értelmét.»)”⁴⁹ Arra viszont, hogy az elmélet és a költészet összefüggését *explicit módon is* mint a hetvenes évek nemzedékváltó törekvéseinek alapját vizsgálják, a Bertha–Görömbei szerzőpáros már idézett szövegrészlete utalt először, melyben már nem csupán Szöcs Géza, de az előtte-utána publikált költők munkásságára nézve is érvényesnek tekintette az elméleti ösztönzés nyomán kialakuló radikális költészetet.

A nyolcvanas években különösen Endrődi Szabó Ernő és Csapody Miklós tanulmányaiban érvényesült ez a tendencia. Endrődi Szabó 1983-as szövege szerint „bárhogyan is forgatjuk, tényként kell elfogadnunk azt, hogy a harmadik Forrás-nemzedék költészete erőteljesebb megvilágításba kerül az «esszéíró nemzedék» tevékenységének előzetes ismertetésével.”⁵⁰ Szintén Endrődi Szabó állapította meg egy 1985-ös tanulmányában a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján megjelent három antológia ürügyén, hogy „mindhárom kötet közös sajátossága az az írói-költői alapállás, amely – a *bretterizmus* érezhető, kitapintható hatására – nyíltan szakított a könnyen artikulálható tömegkultúrával, és céljául az adott társadalom teljes szemiotikai rendszerének kritikai átértékelését tűzte ki.”⁵¹ (Sajátos adalék a nemzedéki felosztás zűrzavarához: Endrődi Szabó e tanulmánya a negyedik nemzedékként említi a harmadikat – feltehetően elírásról van szó, ugyanis két sorral később már a negyedik nemzedék feltűnését taglalja a szöveg.)

Tömör, de részletes összefoglalásában⁵² Csapody Miklós szintén a Bretter-hatások fontosságára mutatott rá: „Azok az önszemléleti változások és új törekvések, amelyek a 80-as évek fiatal irodalmának közelmúltját és hagyományait jelentik, a 70-esek derekán és második felében bontakoztak ki, a későbbiek filozófiai, etikai, poétikai és tematikai előzményeit itt találjuk a csoportosulásokkal és antológiáikkal együtt. Ma már jól látható és a tanítványok elemzése nyomán pontosan jelezhető az a radikális, mégis differenciált, természetéből adódóan mélyreható, de lépcsőzetes folyamat, amit a tíz éve halott Bretter György etikája és ideológiakritikája indított meg(…)”⁵³

Az esszéírók jelentőségéről és hatásáról tanúskodik az a tény is, hogy Martos Gábor 1990 és 1992 között az *Életünkben* közölt interjúi (mindazok, a harmadik Forrás-nemzedékhez sorolható szerzőkkel folytatott beszélgetések, melyek a későbbiekben a

⁴⁵ I. m., 163. old.

⁴⁶ Tordai Zádor: *Szövegek és körülmények*, *Tiszatáj*, 1975/8., 78-81. old.

⁴⁷ Egyed Péter: *Szövegek és szövegírók*, *Echinox*, 1975/4-5., 18-19. old.

⁴⁸ Csapody Miklós: *Szivárványtalan lesz a birodalom*, *Mozgó Világ*, 1979/3., 112-120. old.

⁴⁹ I. m., 117.

⁵⁰ Endrődi Szabó Ernő: Kísérlet egy térkép kiegészítésére – avagy vázlat a romániai magyar költészet új jelenségeiről, in: *Életünkben*, 1983/5, 460–465 old.; 460.

⁵¹ Endrődi Szabó Ernő: *Alapművelet. Fiatal költők antológiája*, *Kritika*, 1985/12., 37. old.

⁵² Csapody Miklós: *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, *Alföld*, 1987/12., 69-86. old.

⁵³ I. m., 69. old.

*Marsallbot a hátizsákban*⁵⁴ kötet *Bárd-beszédek* részében jelentek meg)⁵⁵ során számos esetben előkerült Bretter György hatásának, az esszé és a költészet összefüggéseinek kérdése. Egyetlenegyet emelve ki a rengeteg lehetséges idézet közül: „Bretter szellemisége, nyitottsága, érzékenysége – a hétköznapi életre és a filozófiai, elvont gondolkodás iránt egyaránt – valami olyan új, köztes jelensége volt az ottani szellemi életnek, amit nem lehetett megtalálni egyik írónál sem azelőtt; voltak szakfilozófusok, voltak publicisták, szakírók, politikusok, de Bretternél a szabad gondolatasszociációs tanulmányírási módszer, a szabad gondolat kifejtés bátorsága – mert abban a környezetben bizony bátorság kellett ezeket a gondolatokat megfogalmazni, mert ezek a gondolatok többnyire ellenzéki gondolatok voltak – azt jelentette, hogy mindenki, aki csak vele találkozott, valahogy egy szellemi pezsgés körébe került bele.”⁵⁶

Szintén a Bretter-tanítványok kötetének fontosságáról árulkodik Hajdú Farkas-Zoltán Molnár Gusztávval készített interjújának⁵⁷ bevezetője is: „A Bretter György előszavával, 1974-ben megjelent, *Szövegek és körülmények* című esszékötet új hangot ütött meg az erdélyi magyar irodalomban. Jól emlékszem, mi, a nálatok tíz évvel fiatalabbak nagy bizakodással olvastuk «szövegeiteket», még akkor is, ha némelyiknek csak a felét értettük meg. Tamás Gáspár Miklós, Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, Szöcs Géza – ti voltatok számunkra a «nagy fiúk», a «fenegyerek»ek. Titkos vágyunk volt, hogy Kolozsvárra, egyetemre kerülve valamiképpen mellétek inaskodhassunk.”

A közelmúltban a *Kellék* filozófiai folyóirat 2003/23-as száma⁵⁸ foglalkozott több mint száz oldalon keresztül Bretter Györgynek és tanítványainak hatásával – egyáltalán nem mellékes módon éppen az 1974-es tanulmánykötet címét választva a tematikus szám címéül is.

1. 3. 1. A KORTÁRS RECEPCIÓ

A romániai magyar irodalmi folyóiratok viszonylag gyakran foglalkoztak a fiatal alkotók munkásságával. Természetesen ez elsősorban a frissen megjelent kötetekkel kapcsolatos munkák (recenziók, cikkek, kritikák, viták) megjelenését jelentette. Mivel azonban az írások elsősorban az *egyéni* teljesítményekre, nem pedig *nemzedéki* jellegzetességekre reflektálnak, nagyrészt kívül esnek jelen dolgozatom témájának keretein.⁵⁹ Lényegesnek tekintem viszont a hetvenes évek során megjelent antológiákkal kapcsolatos cikkeket. A korszak antológiái közül elsősorban az 1974-ben megjelent *Varázslataink*, az 1979-es *Kimaradt Szó*, valamint az *Igaz Szó* hasábjain 1978-ban megjelent négy tematikus melléklet folytatásaként/kiegészítéseként 1980-ban megjelenő *Ötödik Évszak* kötetekkel foglalkozom részletesebben – az utóbbi két antológia esetében a velük kapcsolatban kialakult vita igen fontos a hetvenes évek közepén jelentkező új nemzedék recepciójával kapcsolatban.

⁵⁴ Martos Gábor: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994.

⁵⁵ A szerzővel folytatott 2007. szeptemberi konzultáció eredményeként a továbbiakban a kötet szövegváltozatát fogom használni. Az 1990 és 1992 között folyamatosan megjelent interjúk némileg javított formában kerültek a *Marsallbot a hátizsákban*-ba; Martos Gábor a kötet szövegét tartja végleges verziónak.

⁵⁶ Martos Gábor interjúja Ágoston Vilmossal: „Ez a nemzedék nem akarta becsapni magát”, i. m., 16. old.

⁵⁷ Molnár Gusztáv – Hajdú Farkas-Zoltán: „Ki itt kilépsz, hagyj fel minden reménnyel”, Korunk, 2002/6.; a szöveg változatlan formában megjelent Hajdú Farkas-Zoltán *Az idegenség dicsérete* című kötetében is (Pallas-Akadémia Kiadó, h. n., 2002., 103-125. old.)

⁵⁸ „*Szövegek és körülmények*”, *Kellék*, 2003/23., 7-112. old.

⁵⁹ Az *Ifjúmunkás*, az *Echinox* és a *Fellegvár* cikkeinek kivételével mindezek a munkák megtalálhatóak: Bertha Zoltán–Görömbei András: *A romániai magyar irodalom válogatott bibliográfiája, 1971-1980*, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 1983.

Mivel a generációváltás problematikájának vizsgálatában az irodalmi folyóiratokban megjelenő vitákat és ankétokat tekintem elsődlegesnek, főként ezekkel fogom bizonyítani, melyek voltak a legfontosabb kérdések egy új generáció feltűnésének esetében. A hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek derekáig számos tanulmány, recenzió, kritika, elemzés, méltatás (sőt paródia)⁶⁰ látott napvilágot, de a *nemzedéki* elfogadottság tekintetében különösen a viták és ankétok voltak rendkívül tanulságosak. Mivel a későbbiekben külön-külön is előkerülnek dolgozatom folyamán, ezúttal a teljesség igénye nélkül említtem meg itt a következőket: *Húsz esztendőm hatalom*, Utunk, 1972/12., 6-7.; *Ankét a nemzedékről*, Korunk, 1973/6, 835-864.; „Az irodalom annál gazdagabb...” Utunk, 1976/30., 2-3.; *Fiatalok irodalma – az irodalom fiatalsága*, Igaz Szó 1977/8.; *Újra: költészet és magatartás*, Korunk, 1978/7.; *Fiatal kritikusok*, Igaz Szó, 1978/12., 554-564.; *Költészet és kommunikáció*, Korunk, 1979/9.; *A szóértés előfeltételeiről*, Korunk, 1980/1-2., 41-62.; *Echinox-alakzatok*, Korunk, 1980/1-2., 63-72.; 4-6.; *Pátosz és paradoxon*, Igaz Szó, 1980/6., 520-529.; *Korszerűség – elkötelezettség*, Igaz Szó, 1981/5., 437-472. old.; *A 100. Forrás-kötet után*, Utunk, 1982/12.

A válogatás szükségszerűen önkényes – és az, hogy a fenti ankétok és viták közül melyeknek vállalkozom részletesebb elemzésére, szintén annak tekinthető. Egyes viták és ankétok csak említés szintjén szerepelnek dolgozatomban. Indoklásként azonban most jelezném a válogatási kritériumokat: nem foglalkozom részletesen azokkal a vitákkal, melyek nem kizárólagosan a nemzedékváltás kérdéskörében zajlottak („Az irodalom annál gazdagabb...” Utunk, 1976/30., 2-3.); valamint azokat az ankétokat sem elemzem részletesen, melyek esetében csak a felkérés apropója volt adott, de nem vagy csak részlegesen állapítható meg közös tematika a hozzászólások között (*Húsz esztendőm hatalom*, Utunk, 1972/12., 6-7.; *Újra: költészet és magatartás*, Korunk, 1978/7.)⁶¹. Az ankétok közül tehát a fenti kritériumok figyelembevételével a minden válaszadóhoz azonos kérdéseket intéző *Ankét a nemzedékről* (Korunk, 1973/6, 835-864.) és *Fiatal kritikusok* (Igaz Szó, 1978/12., 554-564.) elemzésére térek ki; valamint a *Költészet és kommunikáció* (Korunk, 1979/9.) hasonló módon felépülő első részére.

Az adott időszak cikkeire a későbbi fejezetekben fogok részletesen reflektálni, most csak átfogó képet adok a kortárs romániai magyar irodalmi recepcióról. Már most felhívom viszont a figyelmet arra, hogy Kántor Lajos és Láng Gusztáv már a kezdetektől figyelemmel kísérték a hetvenes évek derekán a líra és az elméletírás terén bekövetkező új fejleményeket (és nem csupán a generációs felosztás érvényességét bizonyítandó). A már említett *Echinox*-vitában Egyed Péter hozzászólása is erre mutat rá: „Be kell mutatni ezt a könyvet, mert a kritikusok nagy többségének hallgatása (Kántor Lajos és Láng Gusztáv kivételével) az értetlenség jeleként is felfogható.”⁶² Az igazi áttörést a nem személyre, hanem nemzedékre vonatkozó tudomásul- és számbavétel felé Kántor Lajos irodalmi ankétjai jelentették: az első a *Korunk* 1978 júliusi számában jelent meg, *Újra: költészet és magatartás* címmel, a második pedig – *Költészet és kommunikáció* – szintén a *Korunk*-ban, 1979 szeptemberében. Ugyan egyik sem kizárólag az akkor már erőteljesen körvonalazódó harmadik Forrás-nemzedékről szólt, de a „nagy öregek” mellett olyan szerzőket is bevont érdeklődésének körébe, mint az első ankéton Balla Zsófia, Boér Géza és Szöcs Géza, a második ankéton pedig az utóbbi két költő mellett Cselényi Béla is. Ezeket az ankétokat azért is lényeges pontnak kell tekintenünk a harmadik Forrás-nemzedék irodalomtörténeti és -kritikai elfogadottságában, mert az első

⁶⁰ Az *Utunk* szilveszteri melléklete, az *Útunk* mindig az adott év kiadványainak, vitáinak, cikkeinek alapján állt össze: különösen jellemző a Hajós József által írt, fiktív „Új könyvek” lista, mely például 1979-ben Bréda Ferenc *Asz’iszi a szent piszi, hogy ifjú tántumunkat elbrédáljuk* „kötetét” is tartalmazta.

⁶¹ Az *Újra: költészet és magatartás*, Korunk, 1978/7. mindemellett rendkívül fontos a költészeti megismerés tárgykörében született írások terén – ezért írok róla a 3. 2. 1. 4. fejezetben. Más ankétokkal szemben azonban nem foglalkozom a válaszok (amúgy is lehetetlen) egybevetésével.

⁶² *Vita Szöcs Géza első kötetéről*, megszólal: Egyed Péter, Bálint Ákos, Bréda Ferenc, Hudy Árpád, Zudor János, Gagy József, Cs. Gyimesi Éva; *Echinox*, 1976/3., 18. old.

ankét bevezetőjében jelent meg Kántor Lajos helyzetértékelése a fiatal nemzedék jelentkezésének egyáltalán nem marginális jelentőségéről: „A fiatal költészet körül most újra vita folyik. Mert ismét van miről vitatkozni. Szöcs Géza két verseskötettel, néhány esszével, sőt újabban publicisztikai-újságírói-szerkesztői munkával járult és járul hozzá e vita komollyá tételéhez. Egyed Péter Forrás-kötete és tanulmányai, esszéi nem kevésbé nyomós érveket szolgáltatnak. A kolozsvári Gaál Gábor-kör némelyik összejövetele, az irodalmi lapok ifjúsági oldalai (...) tanúsítják, hogy nem csupán kettejükről van szó, amikor azt mondjuk, hogy költészetükben valami új van készülöben – amit lehet szeretni vagy nem szeretni, de nem tudomást venni róla lehetetlen.”⁶³

Bár ezeket sem vetem részletes elemzés alá, mindenképpen el kell ismernem, hogy szintén fontosak voltak az *Utunk* hasábjain megjelenő *Az év könyve*-kerekasztalok, melyekben rendszerint kiemelten foglalkoztak az adott év Forrás-köteteinek értékelésével is. Az 1976-os kerekasztalon⁶⁴ például Szöcs Géza *Te mentél át a vízben?* és Tamás Gáspár Miklós *A teória esélyei*, az 1977-esen⁶⁵ Molnár Gusztáv *Az elmélet küszöbén* című kötetei is felmerültek a „Pezsgő-díj”, tehát az év legjobb könyvének kijáró díj jelöltjei között.⁶⁶ Ezek főként a publikációs kérdések és lehetőségek szempontjából voltak fontosak. Az adott korszak sajátosságai közé tartozott ugyanis az is, hogy a legfiatalabb generáció tagjai meglehetősen sajátos helyzetben voltak publikációs szempontból. Valószínűleg ez volt az egyetlen olyan terület, melyen a szépírók és az elméleti írók recepciója lényegesen különbözött egymástól: költőként nehezebb volt közölni a szűkkörű nyilvánosság keretein kívül. Ilyen szűkkörű nyilvánosságot biztosított például (példányszáma alapján) az *Echinox*, illet biztosítottak az irodalmi körök; más szempontból pedig szintén ide sorolhatjuk mindazokat a fórumokat is, melyeket a „szárnypróbálgatás”, az ifjúság által írt irodalom céljaira szántak (mint például az *Ifjúmunkás*, vagy a későbbiekben a hetente megjelenő *Fellegvár* ifjúsági melléklet). Érdekes módon ez az „ifjúsági”/„felnőtt” elhatárolás csak a szépirodalmon belül történt meg: a fiatal kritikusok és elméleti írók számára jóval több lehetőség adódott a „felnőtt” folyóiratokban közlésre. A *Korunk* 1977/6-os száma például Aradi József, Molnár Gusztáv, Egyed Péter és Dankanits Ádám esszéit, Mózes Attila *Forrás-jelenségek* című tanulmányát közölte. (Mózes Attila tanulmánya különösen jó példa arra a sajátos szituációra, melyről részletesebben a 3. 2. 1. alfejezetben írok: a hetvenes években indulók közül az ismertebb, viszonylag több publikációs lehetőséggel rendelkező szerzők elsősorban a velük (majdnem) egykorúakról írtak.)

Mindemellett, különösen az antológiákkal kapcsolatban, a kortárs (tehát nemcsak nemzedéktárs) recepció sem elhanyagolható tényező. Az *Igaz Szó* 1980/6-os számának *Disputa* rovatában megjelent *Pátosz és paradoxon* ankét a *Kimaradt Szó* antológia kapcsán Szász János, Bogdán László és Markó Béla véleményét közölte; két lapszámmal később ugyanabban a rovatban Egyed Péterét. Az *Ötödik Évszak* kapcsán született *Korszerűség – elkötelezettség* ankétban még ennél is hosszabb a résztvevők névsora: a közlés (ábécé)sorrendjét tekintve Bajor Andor, Bartis Ferenc, Egyed Péter, Izsák József, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Lászlóffy Aladár, Mandics György, Mózes Attila, Szász János és Szöcs István bírálatait tartalmazta. Nemcsak a bírálók életkorának skálája igen átfogó, de a bírálati szempontok és az antológiákban megjelenő törekvések elfogadottsága is.

A román nyelvű recepció legjellemzőbb dokumentumai az *Echinox*ban találhatók – különösen kiemelhető az 1980/3-4-5. szám, melyben nemcsak Ágoston Vilmos, Bretter György, Egyed Péter és Marosi Péter tanulmányai, Adonyi Nagy Mária, Balla Zsófia,

⁶³ Kántor Lajos bevezetője az *Újra: költészet és magatartás* ankéhoz, *Korunk*, 1978/7., 557. old.

⁶⁴ *Az év könyve*, *Utunk*, 1976/9., 2-3. old.

⁶⁵ *Az év könyve*, *Utunk*, 1977/9., 4-5. old.

⁶⁶ *Az év könyve* vitákkal a *Kötetek és lehetőségek* fejezetben foglalkozom részletesebben.

Cselényi Béla, Körössi P. József és Szöcs Géza versei találhatóak meg román fordításban, de a fiatal nemzedékről írt két tanulmány is Aurel Șorobetea⁶⁷, valamint Viorel Mureșan⁶⁸ tollából.

1. 3. 2. AZ UTÓBBI ÉVTIZEDEK – A HAGYOMÁNY VÁLTOZÁSAI

A nyolcvanas évek végétől a már felbomlottnak tekintett harmadik Forrás-nemzedékkel és a hetvenes évek romániai magyar irodalmának generációváltási kérdéseivel foglalkozó kutatók közül elsőként a már többször is említett Martos Gábort kell kiemelnünk. Az *Echinox*, a *Fellegvár* és a harmadik Forrás-nemzedék kapcsán született tanulmányai és interjúi három gyűjteményes kötet megszületéséhez vezettek. Az 1990 és 1992 között az *Életünk* lapjain megjelent interjúkat, a Forrás harmadik generációjának fel- és eltűnéséről szóló tanulmányt, valamint a generációba sorolt szerzők műveiből összeállított antológiát tartalmazó *Marsallbot a hátizsákban* című kötet⁶⁹ egyidőben jelent meg a *Volt egyszer egy Fellegvár*⁷⁰, mely az 1979 és 1981 között megjelent 99 lapszám repertóriumát, a *Fellegvár* válogatott cikkeit és a melléklet megszületését körüljáró interjút tartalmazta (ez utóbbi Balla Zsófia, Keszthelyi Gyula és Szöcs Géza közreműködésével készült). Az *Echinox*-ról írt 1987-es tanulmány⁷¹ címét viselő *Éjgyenyelőség* kötet⁷² a szerző 1987 és 1996 között megjelent tanulmányainak, valamint az ugyanebben az időszakban elhangzott előadásainak gyűjteménye. Az *Echinox* képezte a szerző szakdolgozatának témáját is: az egyetemi háromnyelvű folyóirat magyar oldalainak történetét bemutató mű még a gyűjteményes munkák előtt, 1989-ben látott napvilágot.⁷³ Martos munkássága különösen a generációk addig nem kutatott szembenállásával kapcsolatban tartalmaz fontos megállapításokat.

A fiatal romániai magyar irodalomtörténet képviselői a kilencvenes évek közepétől kezdve az addigiaktól eltérő szempontú vizsgálatok során foglalkoztak a hetvenes évek generációs kérdéseivel. Bár nem csoport- vagy nemzedék-, hanem egyénközpontú vizsgálatot tartalmaz, az új vizsgálati módszerekre jó példa Blénesi Éva Szöcs Géza-monográfiája⁷⁴, melynek előszavában maga a szerző pontosítja szándékait és módszereit: „E monográfia igényű kísérletben egy tágabb szabadságot megengedő értelmezői stratégiát alkalmaztam, mert úgy véltem, hogy ez áll közelebb a Szöcs Géza szövegalkotásában fellelhető azon poétikai sajátosság feltárásához, melyet egyaránt jellemez a lírai nyelvek, formák és műfajok sokszólamúsága, a kultúra hagyományainak transzdialogikus megszólaltatása, a játékoság, az idézés, a különböző szövegfragmentumok újfajta összeillesztése és szétbontása, valamint a sokálarcos lírai alany szerepjellegű «szétjátszása».”⁷⁵

A romániai magyar irodalomtörténet számára adódó új vizsgálati szempontok közül elsősorban a *szövegközpontúságot* jelölhetjük meg: az eddigi, elsősorban irodalomtörténeti tényfeltáró vizsgálatok helyett a szövegek dekonstrukciója vált központi jelentőségűvé. Jó példa erre Balázs Imre József munkája, az *Ezredfordulás körkép az erdélyi magyar*

⁶⁷ Șorobetea, Aurel: *Pre limbă și prin limbă*, Echinox, 1980/3-4-5., 3. old.

⁶⁸ Mureșan, Viorel: *Generația „Forrás”*, Echinox, 1980/3-4-5., 6. old.

⁶⁹ Martos Gábor: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994

⁷⁰ Martos Gábor: *Volt egyszer egy Fellegvár*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994

⁷¹ Martos Gábor: *Éjgyenyelőség*. „Kitaposott irodalmi ösvények szélén egy diáklap”: az *Echinox*, Mozdó Világ, 1987/2.

⁷² Martos Gábor: *Éjgyenyelőség*, Erdélyi Híradó Könyv- és lapkiadó, Kolozsvár, 2000

⁷³ Martos Gábor: *Léggör, szellemi arcvonala és a minőség igénye (Tanulmány az Echinoxról)*, Mérték Kulturális Értékvédő Egyesület, 1989

⁷⁴ Blénesi Éva: *Szöcs Géza*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2000; Tegnap és Ma sorozat

⁷⁵ I. m., 5. old.

költészetéről⁷⁶ – ebben az adott korszak szerzőit a „neoavantgárd, későmodern, posztmodern beszédmódok” képviselőiként tárgyalja.

Igaz, az irodalmi szövegek dekonstruálása addig sem volt példa nélküli. Új fejlemény viszont, hogy nemcsak maguknak az irodalmi szövegeknek, hanem az irodalomtörténeti szövegeknek a dekonstruálása is egyre nagyobb teret hódít magának – ez utóbbi a hagyomány újraértelmezése nevében. A *Sapientia* könyvek sorozatban megjelent *Kegyesség, kultusz, távolítás. Irodalomtörténeti tanulmányok* kötetben⁷⁷ Selyem Zsuzsa tanulmánya⁷⁸ eleve felhívja a figyelmet az addigi szemlélet elavultságára – részletkérdés, hogy ebben a helyzetben éppen a jelen dolgozat szerzője kapja meg a magáét: „Egyetlen példát idézek, nem kanonizált szerzőtől, de szeretném jelezni, hogy a kanonizált «romániai magyar irodalom»-felelősök (Széles Klára, Görömbei András, Martos Gábor stb.) szemléletmódja görög itt tovább: „Abban a kultúrában, ahol még azt is megszabják, évi hány kötete jelenhet meg egy szerzőnek, nehéz úgy dolgozni, hogy az ember saját elefántcsonttoronyába vonuljon – a körülményekhez képest túl nagy luxus lenne a domboldalon legelésző báránnyákról írni bukolikus idillt, mikor a rendszer «eresztékeiben recseg-ropog».» (Miklós Ágnes Kata: *Fülhallás és közös köldökszinór*, Látó, 1998/10., 67.) Miért restrikció önmagában az évi kötetek száma? Joyce 30 évig írta az egyetlen *Finnegan's Wake*-t. Miért van tiltva a luxus, ha recseg-ropog valami? Éppen akkor van tétje a nagyvonalú gesztusoknak. És mikor és hol nem recsegett-ropogott minden? Mikor és hol? A báránnyákat avagy bármilyen más megadott vagy tiltott tematika kijelölését talán nem kell kommentálnom.”⁷⁹

A kilencvenes évek vége felé és a kétezres években fellépő fiatal irodalomtörténész generáció megközelítési módjainak változásában minden bizonnyal nagy szerepe volt az Előretolt Helyőrség és az Éneklő Borz irodalmi csoportok kialakulásának. Az új irodalmi szempontok egyúttal új irodalomtörténeti szempontokká is váltak. Nem meglepő, hogy az elméletnek és a szépirodalomnak olyan összefonódása tapasztalható ebben az időszakban, mint ami például a hetvenes évekre volt jellemző. Selyem Zsuzsa, Láng Zsolt, Demény Péter, Balázs Imre József egyaránt publikál szépirodalmat és irodalomelméleti, -történeti műveket is. Bár átfogó munka nem született még a hetvenes évek nemzedékéről – a harmadik Forrás-nemzedékről –, a téma különböző vetületeivel mindegyik, itt említett szerző foglalkozott már. Csak Balázs Imre József munkásságát áttekintve: a már említett tanulmányon kívül sajtó alá rendezte Vass László Levente verseskötetét⁸⁰, írt tanulmányt Markó Béláról⁸¹, Ágoston Vilmosról⁸², Szöcs Gézáról⁸³, Egyed Péterről⁸⁴, valamint Martos Gábor *Éjegyenlőségéről*⁸⁵ is.

⁷⁶ Balázs Imre József: *Ezredfordulós körkép az erdélyi magyar költészetéről*, Parnasszus 2003 tavasz. 13–21., vö. uő: *Vázlat az erdélyi magyar költészetéről (1918-2000)*, Korunk 2001/11.

⁷⁷ Gábor Csilla, Selyem Zsuzsa (szerk.): *Kegyesség, kultusz, távolítás. Irodalomtörténeti tanulmányok*, Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2002.; *Sapientia* könyvek

⁷⁸ Selyem Zsuzsa: Az „erdélyi magyar irodalom”-beszédmódok egyik utópiája. *Disztransz*, in: Gábor Csilla, Selyem Zsuzsa (szerk.): *Kegyesség, kultusz, távolítás. Irodalomtörténeti tanulmányok*, Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2002.; *Sapientia* könyvek, 197-219.

⁷⁹ I. m., 209. old. (Kétségtelen, hogy ennek a – tíz éve írt – tanulmánynak számos olyan részlete van, mellyel már magam sem értek egyet. Egy kanonizálatlan, 22 éves szerző szemináriumi dolgozatával kapcsolatban talán túl sok szó is esett eddig.)

⁸⁰ Vass László Levente: *Üvegmezők. Összegyűjtött versek*. Kolozsvár, Kalota, 2004. (Gondozta és a bevezetőt írta Balázs Imre József)

⁸¹ Balázs Imre József: *Erdélyi macska a szépliteratúra dzsungelében*, Krónika 1999. december 25., valamint *A hasonlat egyik oldala (Markó Béla)*, Holmi 2001/2.

⁸² Balázs Imre József: *A megtörtént fordulat*, Látó 2001/4.

⁸³ Balázs Imre József: *Az albatrosz Kocsárdon*, A Hét 2003. október 23.

⁸⁴ Balázs Imre József: *Freskó, folt, töredék*, Látó 1998/5.

⁸⁵ Balázs Imre József: *Nemzedéki érdeklődés*, Látó 2000/6.

A jelenleg készülő munkák közül említésre méltó, hogy a harmadik Forrás-nemzedékről (ezen belül a generáció és a kortárs román költészet poétikájának összefüggéseiből) írja disszertációját Szonda Szabolcs irodalomtörténész, a bukaresti hungarológia doktori hallgatója; a hetvenes évek elméleti irodalmának új nemzedékéről (vagyis tulajdonképpen a Bretter-tanítványokról) pedig Demeter Szilárd filozófus, a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem filozófiai doktori iskolájának hallgatója.⁸⁶ Éppen ezért a téma ezen vetületeivel csak nagyon kismértékben fogok foglalkozni.

1. 4. NEMZEDÉKFOGALOM – JELLEMZŐK ÉS SAJÁTOSSÁGOK

Egy fogalom definiálása esetében csak akkor nevezhetjük sikeresnek meghatározásunkat, amennyiben egyrészt sikerül magát a fogalmat beilleszteni egy csoportba; másrészt pedig megállapítani, miben különbözik a csoport többi tagjától.

„A hetvenes évek romániai magyar irodalmának nemzedékváltási problémája” is olyan fogalom, melyre érvényes a fenti definíciós szabály. A generációváltás vizsgálatában két alapvető feladatnak kell eleget tenni: egyrészt az általában vett generációváltási kérdéseket kell tisztázni – aztán pedig azokat egy speciális, egyedi esetre vonatkoztatni.

1. 4. 1. SZEMPONTOK ÉS MEGKÖZELÍTÉSEK – SZOCIOLÓGIA

Már idéztem (1.2.2.3.) a *Világirodalmi Lexikon* meghatározását az irodalmi generáció fogalmára. A gondot az jelenti számomra ezzel a meghatározással kapcsolatban, hogy magának a nemzedékváltásnak a folyamatára egyáltalán nem reflektál.

Ez utóbbi nem is különösebben meglepő. A generációk írásművészetében jelentkező, a különböző nemzedékek írástechnikájában megjelenő különbségek vizsgálata sokkal gyakrabban foglalkoztatta az irodalomtörténet kutatóit, mint egy új nemzedék létrejötté körülményeinek vizsgálata. Az új irodalmi generációk genezise az irodalomtörténet számára sokszor értelmezhetetlen folyamat, mely kulturális és társadalmi összetevőkkel egyaránt rendelkezik. A legtöbb esetben csak nagyon is hozzávetőleges magyarázatot lehet adni arra a folyamatra, amikor egy új irodalmi nemzedék feltűnik a színen, elfogadottá válik, majd eltűnik a következő generáció megjelenésével. A hetvenes évek romániai magyar nemzedékváltása sem könnyen beazonosítható irányok mentén történt. Legfeljebb annyi jelent könnyebbé ennek a korszaknak a vizsgálatában, hogy a „harmadik Forrás-nemzedék” néven ismert társaság esetében nyelvi és elméleti szempontból is meghatározó elemeket találhatunk. Mindemellett csak részlegesen lehet felfejteni a generációk közti konfliktusok okát, kialakulását és esetleges megoldásait.

Fontos kérdés egyébként, milyen eszközök segítségével, milyen dokumentumok alapján próbáljuk elemezni a generációváltási konfliktusokat. Egy irodalmi nemzedék esetében kézenfekvő vizsgálati anyagnak látszanak a nemzedék tagjai által megjelentetett művek – ezek tanulmányozása révén azonban elsődlegesen az a különbség ragadható meg, mely az előttük járó nemzedék írásaival szemben tapasztalható. Magának a generációváltásnak a vizsgálatához, bármennyi írás született is az adott nemzedék tagjainak munkásságáról, nem elegendő még a kritikák, recenziók, méltatások által nyújtott segítség sem – legfeljebb árnyalják a képet, de nem fejtik fel a generációs különbségek mélyebb okait.

⁸⁶ Bár eredetileg nem tudtunk egymás munkájáról, az egybeesés több mint szórakoztató, hiszen legalább másfél évtizede ismerjük egymást mindhárman. A téma „felszeletelése” is teljesen magától értetődően ment végbe.

Eleve szeretném leszögezni: lényeges vizsgálati szempontom, hogy csak a megállapítások alátámasztására, nem pedig kidolgozására fogom használni mindazt, ami *nem* a kortárs recepció része. Mivel a nemzedékváltás vagy egy adott nemzedék létezése retrospektíve állapítható meg a legkönnyebben, sokkal fontosabb szerintem arra keresni a választ, milyen következtetéseket vonhattak le a kortársak, milyen pontokon jelent meg a generációváltás kérdése, és mire lehet következtetni az adott időszak dokumentumaiból. Ezen dokumentumokon belül is elsősorban a vitákra és ankétokra alapozom a vizsgálatot – és itt kifejezetten az adott időszakban, tehát a hetvenes évek során megjelent vitákra és ankétokra gondolok. Nem véletlenül tartottam fontosnak a vizsgálatban a kortárs recepción belül is főként a viták és ankétok szerepét. Ezek során az adott korszak konfliktusainak viszonylag kevésbé kozmetikázott verziójával szembesülhetünk. A hangsúly természetesen a „viszonylag kevésbé”-n van: a *Korunk* 1980/1-2. számában megjelent, *A szóértés előfeltételeiről* ankét utolsó oldalán olvasható megjegyzés legalábbis elég egyértelműnek tűnik: „A magnófelvételt készítette Markos Péter-Pál. Lejegyezte Bretter Zoltán és Aradi József. A szerzők némelyike utólagosan kiegészítette a szövegét.”⁸⁷ Mindemellett is a viták és ankétok a rendelkezésünkre álló legpontosabb kordokumentumok: ezekben sikerült ugyanis a legpregnansabban kifejezni a különböző generációk világképének, szerepfelfogásának eltérő elemeit.

A későbbiekben megjelenő művek-viták-ankétok relevanciája már csak feltételes módban fogalmazható meg: ez főként az emlékezési folyamatok sajátosságai miatt van így, szoros összefüggésben a retrospektíven alkalmazott nemzedékfelfogással. Többek között ezért is tettem le arról a tervről, hogy interjúkat készítek a hetvenes évek nemzedékváltó törekvéseinek fontosabb képviselőivel, bár kezdetben ez is terveim között szerepelt. Az irodalompolitikai erővonalak átrendeződése, a generációs konfliktusok máshová helyeződése egyenes következménye az eltelt huszonöt-harmincöt évnek. Azok, akik Ortega y Gasset terminológiájával élve, a vizsgált időszakban a „váltásra készülők” nemzedékéhez tartoztak, azóta már a „hatalomra jutottak”, esetleg az „ellenzékben lévők” számát gyarapítják. (Ez, részben, már a Martos Gábor által, 1990 és 1992 között készített interjúk során is nyilvánvalónak látszott – most, több mint másfél évtizeddel később, talán még inkább az.)

Az a tény, hogy az általam vizsgált időszak nemzedékváltó törekvéseiben résztvevő szerzők nagy hányada még életben van (sőt, mondhatni, mostanra érték el a teljes elfogadottság kötetekben-karrierben mérhető változatának csúcsára), kevesebb előnyt jelent, mint amennyi hátrányt eredményez. Ahhoz már megfelelő távlatban vagyunk az adott korszakhoz képest, hogy elkülönítsük egymástól a különböző törekvéseket; ahhoz viszont még túlságosan közel, hogy a különböző személyes sértettségek és konfliktusok ne okozzanak még most is problémákat. (Jellemző példaként említhető a Gáll Ernő–Bretter György ellentét továbbgyűrűzése 2003-ban.)⁸⁸ Ezért tartottam magam a hetvenes évek időbeli korlátjához az elemzésre kiválasztott dokumentumok tekintetében. Kivételként csak a *Korszerűség – elkötelezettség*, Igaz Szó, 1981/5., 437-472. old.; valamint *A 100. Forrás-kötet után*, Utunk, 1982/12. ankétok adódnak: ezek elsőbbike a még 1980 folyamán megjelent *Ötödik Évszak* antológia ankétja, a második pedig az elmúlt évtizedre nézve fontos Forrás-kiadási adatokat és konfliktusokat tartalmaz.

Azt is figyelembe kellett vennem, hogy olyan események és dokumentumok alapján közelítsem meg a hetvenes évek nemzedékváltási problémáit, melyek a korszak folyóiratainak olvasóközönsége előtt nyilvánosságot kaptak. Bármennyi nemzedékváltási vita folyhatott is a különböző szerkesztőségek asztalainál és baráti találkozókon, csak azokra lehet teljes biztonsággal alapozni, melyek nyomtatásban is megjelentek. Természetesen ez a gondolatmenet is támadható, amennyiben figyelembe vesszük, hogy a nyomtatásban való

⁸⁷ I. m., 62. old. Csak a vita szövegeinek hosszúságából ítélve – alig néhányan hagyták ki ezt a lehetőséget.

⁸⁸ A vita újbóli fellángolása leginkább a *Kellék* 23-as számában megjelenő „Szövegek és körülmények” (7-112. old.) összeállításra vezethető vissza.

megjelenés automatikus öncenzúráját is jelentett, nem beszélve az adott időszakban elméletileg már nem létező, de attól még ugyanolyan hatásfokkal működő állami cenzúráról.

Mindemellett a lezajlott vagy éppen zajló folyamatokról sokkal pontosabb képet kaphatunk a kor dokumentumainak vizsgálatával, mint esetleges visszaemlékezések révén – az ezek esetében ugyanis szintén kiiktathatatlan öncenzúra mellé még az oral history megbízhatatlansága is társul.

A nemzedékváltás fogalmával mindig is elsősorban szociológiai szempontból foglalkoztak a kutatók – egyáltalán nem meglepő módon. Ezeknek a kutatásoknak az eredményeként megszülető művek azonban számos kérdésben nem értettek/nem értenek egyet. Ilyen például az – egy nemzedék esetében a feltűnés, a működés és szétbomlás folyamatát magába foglaló – időtartam, a társadalomban elfoglalt *szituáció*, a felvállalt és felvállalható *szerep* – és még számos más tényező. Az sem mellékes, hogy tudományos, irodalmi, művészeti generációról van-e szó; hogy milyen körülmények között jött létre; milyen lehetőségekkel rendelkezett. Ebből a (korántsem teljes) felsorolásból is látható, hogy roppantul sok jellemzőből áll össze egy nemzedék definíciója.

Elméletileg mindenképpen jó áttekintést nyújt ehhez a kérdéskörhöz Veress Károly műve, *A nemzedékváltás szerepe a kultúrában*.⁸⁹ Veress a nemzedékkutatáson belül a következő kategóriákat különítette el: a *társadalmi nemzedéket*, a *filozófiai nemzedéket* és a *kulturális nemzedéket*. A társadalmi nemzedék az ő értelmezésében mindenekelőtt *életkorfüggő*, a filozófiai nemzedéket a *lét* és a *tartam*, a kulturális nemzedéket pedig az *interszubsztantivitás*, az *értelemközösség*, a *nyelvhasználat* és a *nemzedéki paradigma* határozza meg.⁹⁰

Egy irodalmi nemzedék egyidejűleg létezik társadalmi nemzedékként, filozófiai nemzedékként és kulturális nemzedékként is – mindemellett a jelen dolgozat keretein belül elsősorban a *társadalmi* és a *kulturális* nemzedék dimenzióival foglalkozom.

1. 4. 1. 1. NEMZEDÉKVÁLTÁSI KUTATÁSOK

Mindazt, ami a nemzedékkutatásban a huszadik század húszas éveiiig történt, Mannheim Károly foglalta össze *A nemzedéki probléma*⁹¹ című tanulmányában. A tanulmány során elkülönített, a korábbi kutatásokat jellemző pozitivisták és romantikus-történeti kérdésfelvetés számos különbsége ellenére is egyetértett abban, hogy az élettartam és az átlagos nemzedékidő szükségszerű velejáró életünknek: ezek határozzák meg a haladás tempóját. Mindemellett már a nemzedék és a nemzedékváltás fogalmát is más- és másként értelmezték. A kétféle kérdésfelvetés közül mindkettőnek vannak olyan vitathatatlan elemei, melyeket jelen munkában is felhasználok.

A pozitivisták gondolkodók (Hume, Comte, Mentré, Ferrari stb.) munkáinak közös eleme az a törekvés, mely a történelem ütemének valamilyen egyetemes törvényét keresi – a lehetőségekhez képest a legegyszerűbb megoldás után kutatva. (Ez a leegyszerűsített megoldás lényegében úgy hangzik, hogy a nemzedékváltás a haladás legfontosabb előrehajtója; az idősök konzervatívák, a fiatalok pedig rohanni akarnak – nos, kétségtelen,

⁸⁹ Veress Károly: *A nemzedékváltás szerepe a kultúrában*, Pro Philosophia – Polis, Kolozsvár, 1999. Az „elméletileg” kitételhez azért ragaszkodom, mert kizárólag filozófiai kutatásról van szó, szociológiai, antropológiai, szemiotikai és kommunikációelméleti megközelítések alkalmazásával.

⁹⁰ I. m., 216-285. old.

⁹¹ Karl Mannheim: *Das Problem der Generationen* (Kölner Vierteljahrshefte, 1928); magyarul: *A nemzedéki probléma*, in: Huszár Tibor–Sükösd Mihály: *Ifjúságszociológia*, Budapest, 1969.; 31-67.old.

hogy a legtöbb esetben így is van.) François Mentré elméletében⁹² viszont már megjelenik egy, a jelen dolgozat szempontjából is figyelemreméltó elem: az intézmények („institutions”) és a „szabad sorok” („séries libres”) közötti különbségtétel. Mentré ezekkel kapcsolatban azt állapította meg, hogy a „szabad sorok” esetében jobban érzékelhető a nemzedéki ritmika, mint az intézmények kötött körülményei közt; és hogy az esztétikai szféra a legalkalmasabb arra a célra, hogy dominánsként határozza meg a történeti történés más szféráit. (Mentré igazát az is bizonyítja, hogy egy adott korszak történéseit, világképét, meggyőződéseit a legegyszerűbben a korszak művészeti teljesítményein keresztül lehet illusztrálni. Igaz, a művészi produkciók közül általában a kiemelkedő teljesítményeket szoktuk figyelembe venni, melyek inkább a művész tehetségének és újítókészségének, mintsem a korszak uralkodó tendenciáinak köszönhetőek – ez a probléma viszont, ha nem is eltörölhető, de áthidalható.) Mentré megállapításaiból az a következtetés vonható le, hogy a nemzedéki jellegzetességek sokkal könnyebben érvényesülhetnek önszerveződésre alapozott folyamatok (tehát például egy irodalmi nemzedék esetében egy saját folyóirat vagy kiadó alapítása), mint a már létező intézményekbe való beilleszkedés révén. (Teljesen logikus észrevétel, hogy könnyebb a nulláról indítani egy struktúra kialakítását, mint megváltoztatni már létező és bevált struktúrákat.) A jelen esetben, tehát a hetvenes évek nemzedékváltási törekvéseinek esetében viszont fontos megjegyezni, hogy ennek a generációnak nem sikerült fennállása során a Mentré által „séries libres”-nek nevezett önszervező és újonnan alakított „intézményeket” megvalósítania, például „saját” folyóiratot alapítania.

A romantikus-történeti kérdésfeltevés képviselőinek (Dilthey, Heidegger, Pinder) munkássága inkább arra kereste a választ, milyen ellenbizonyítéka létezhetne a történeti időfolyam egyenesvonalúságának; és hogy miként érvényesül az egymásutániség és az egyidejűség jelensége a nemzedékek esetében. Az egyidejűséget Dilthey mint az érvényesülő behatások egyöntetűségét szemlélte: egyfajta, a nemzedék tagjainak esetében azonos módon létező belső meghatározottságként, nem pedig kronológiai adottságként. (Természetesen az mindig kronológiailag – is – adott, hogy éppen milyen behatások érnek egy adott nemzedéket; az viszont, hogy ezek miként interiorizálódnak, az belsőleg meghatározott sajátosság. Így tehát az azonos hatásokra érkező azonos reakciók sokkal gyakoribbak egy adott kor azonos társadalmi és életkori rétegének képviselőinél.)

Különösen jellemző fogalma a romantikus-történeti kérdésfeltevésnek a Pinder által bevezetett „nemzedéki enthelekteia”: az az egységesítő, előrehajtó impulzus, ami a nemzedék egységes „belső célját” fejezi ki, és amely által a nemzedék kvalitatív egységgé válhat. Ez az elképzelés azonban kizárja a társadalom szerepét, mert kizárólagosan egyfajta belső spiritualitás jelenlétére koncentrál. Bármennyire is túlhaladott Pinder enthelekteia-fogalma, mindmáig nehezen sikerül elvonatkoztatni attól az elképzeléstől, hogy a nemzedéket összetartó vonások elsősorban belülről jelentkeznek, az adott generáció szellemi és spirituális erőit tükrözik. Pedig, különösen az érvényesülés és a más nemzedékekkel való kommunikáció kérdésében, nem lehet eltekinteni a társadalom szerepétől. (Különösen érvényes ez olyan határhelyzetekben, mint például egy kisebbségi irodalom esetében. A hetvenes évek romániai magyar irodalma esetében pedig, kissé sarkítva, akár „halmozottan hátrányos” helyzetről is beszélhetünk: a kisebbségi irodalom létének problémáihoz hozzáadódtak a politikai és irodalompolitikai befolyások is.)

⁹² Idézi Karl Mannheim, i. m., 34. old.; eredeti megjelenés: François Mentré: *Les générations sociales*, Édition Bossard, Paris, 1920.

1. 4. 1. 2. A „TÁRSADALMI NEMZEDÉK” FOGALMA

Az általam vizsgált időszak nemzedékváltási problémáinak elemzésében, bár mindkét kérdésfelvetésre támaszkodnom kell, nem feledkezhetem el arról sem, hogy a pozitivista és a történeti kérdésfelvetés is nehezen vonatkoztatható olyan esetre, amikor egy adott korszak adott *csoportjának* vizsgálatáról van szó. Az esztétikai szférában jelentkező nemzedékváltás általában csak szűk körre koncentrálódik: ezzel kapcsolatban pedig különösen figyelemreméltó Karl Mannheim megállapítása, melyben elkülönítette egymástól a nemzedéket és a „konkrét csoportképződményeket”⁹³. Ez utóbbiak esetében valamilyen célt szolgáló szövetségeket, szövetkezéseket feltételezett, melyek kétféle módon strukturálódhatnak. Vagy olyan módon, hogy a csoportegység lényegileg a „közelség” egzisztenciálisan elsődleges kötöttségein alapszik (közösségi képződmény – például egy család); vagy pedig egy tudatos akarással, külön alapító aktussal létrejött in concreto csoport formájában (társadalmi képződmény).

Az esztétikai szférában létrejött nemzedékek vagy csoportok esetében általában társadalmi képződményekről beszélhetünk: ez történt például a dada csoport zürichi megalapításánál vagy a lengyel katasztrofizmusnak a Zagary folyóirat keretein belül történő születésénél. Talán az irodalmi szférán belül a legnehezebb megállapítani, *mikortól* tekinthetünk működőnek egy irodalmi nemzedéket vagy csoportot; amennyiben nem állnak rendelkezésünkre különböző manifesztumaik és kiáltványaik (mint a huszadik századi avantgárd irányzatok legtöbbje esetében), a közösen megjelentetett művekre vagy egy adott folyóirat keretein belül történő együttműködésükre alapozhatunk. Tehát az irodalmi nemzedékek esetében sem elhanyagolható a fizikai-szellemi közelség fontossága – igaz, nem Mannheim „közösségi képződményének” közelségéről van itt szó, hanem sokkal inkább egyfajta spirituális közelségről.

A romániai magyar irodalom esetében különösen azért problémás annak megállapítása, hogy milyen jellemzők alapján strukturálódik a nemzedéki összetartozás, mert a kilencvenes évekig (az Előretolt Helyőrség és az Éneklő Borz írói csoportok, és voltaképpen a „transzközép irodalom” megjelenéséig) hiányoztak azok, a társadalmi képződményre jellemző alapító aktusok, melyek alapján megállapítható lenne a csoportegység közös akarása. Ebből a szempontból a Kántor Lajos és Láng Gusztáv által kitalált nemzedékfogalom sem segít: nem egy belülről felépülő közösséget feltételez, hanem egy *kívülről* érkező tényezőre (a kötetek megjelenési sorrendjére) alapozza a nemzedéki struktúrát. (Ennek tudható be például számos zavaró tény a harmadik Forrás-nemzedék irodalomtörténeti kategóriája kapcsán: a Markó Bélát, Adonyi Nagy Máriát és Sütő Istvánt magába foglaló „két és feledik Forrás-nemzedék” megnevezés kényszerűsége; Tompa Gábor Forrás-kötet híján tisztázatlan helye; az esszéistáknak a „nemzedékindító” Szócs Géza-kötethez képest korábbi indulása; a második Forrás-nemzedék idején megjelenő Balla Zsófia és Bogdán László nemzedéki pozíciója stb.)

A Kántor–Láng nemzedéki besorolás érvényességét mégsem lehet megkérdőjelezni. Hiánypótló jellege különösen akkor feltűnő, ha *más* nemzedéki kapcsolódási pontokat keresünk a Forrás-köteteken kívül. A Gaál Gábor–Kör, az Echinox vagy az antológiák közreműködői esetében sem állapítható meg egy külön csoportalapító aktus – és még ha az antológiákat tekintjük is a tudatosan szervezett nemzedéképítő tevékenység legfontosabb színhelyeinek, gondot jelent, hogy a különböző antológiákban megjelenő csoportok csak részlegesen fedik egymást. Különös figyelmet érdemel például az a tény, hogy a *Kimaradt Szó* és az *Ötödik Évszak* antológiákban nincs Szócs Géza-vers, holott az adott írói nemzedék tagjai között fontos (a Kántor–Láng osztályzásban pedig éppenséggel „nemzedékindító”) szereppel rendelkezett a költő.

⁹³ Mannheim, i. m., 49. old.

Ez a tény a szóbanforgó antológiák sajátos funkciójával van összefüggésben. Az itt tárgyalt időszak antológiáinak nem az volt az elsődleges célja, hogy reprezentatív válogatást nyújtsanak az éppen fellépő nemzedék munkásságáról – sokkal inkább a nemzedék még nem ismert tagjainak publikációs lehetőségeként működtek. Ez a sajátosság azonban nem cáfolja, inkább kiegészíti a nemzedéki összetartozással kapcsolatos elméleti felvetéseket. Mannheim tanulmányában fontos szerep jut a „társadalmi elhelyezkedés” fogalmának: „a nemzedéki összetartozás alapja az egy nemzedékhez számító egyéneknek a társadalmi téren belüli rokon elhelyezkedése”⁹⁴. Ez elsősorban a lehetséges történések meghatározottságát jelenti, mely körülhatárolt lehetőségekre korlátozza az egyéni önérvényesítés terepét. Amennyiben úgy értelmezzük, hogy ez a korlátozottság a nemzedék összességével szemben valósul meg, értelmet nyer például az irodalmi nemzedékek esetében, de főként a hetvenes évek romániai magyar irodalmának itt tárgyalt nemzedékével kapcsolatban a közös megjelenések (folyóiratok, antológiák) szerepe. A csoportdinamikai törvényszerűségeknek köszönhetően kevésbé bonyolult egy csoport számára az érvényesülés, mint egy egyén számára. (Vö. Palotás Dezső visszaemlékezésével: „Végül is az antológiákkal törtük át azt a falat, azt a meglehetősen kemény falat, ami előttünk volt.”⁹⁵)

Bár csoportként elméletileg könnyebb érvényesülni, mint egyéni szinten, ez nem jelenti a teljes elfogadottságot és a könnyen elérhető sikert. A nemzedéki önérvényesítés nem problémamentes terület, még Mannheim elméleti konstrukciójában sem: „két egymást követő nemzedéknek más és más az ellenfele a világban és önmagában.”⁹⁶ A nemzedékek kölcsönhatása elsősorban azt eredményezi, hogy egymás ellenfeleivé válnak a nemzedéki önérvényesítés területén; csak másodsorban azt, amit Mannheim „a tanító és a tanítvány felcserélhetősége”-ként írt le.⁹⁷ A *Korunk* által kezdeményezett *Ankét a nemzedékről*⁹⁸ keretein belül különösen pregnánsan nyilvánult meg ez a jelenség. „Hol döntő a nemzedéki kérdés? Azt hiszem, a hatalom szférája az, ahol ez igen fontos. A fiataloknak várniuk kell.”⁹⁹ – fogalmazta meg válaszában Tamás Gáspár Miklós.

Mivel a nemzedékváltási törekvések elsődlegesen a már hatalmon lévő és a hatalomra törekvő nemzedékek összecsapásaként írhatók le, részben az ifjúságszociológia területéhez sorolható kutatások megállapításai is érvényesek lehetnek a nemzedékváltási folyamatok feltérképezéséhez. A „részben” kitétel megjelenésének oka az, hogy az empirikus ifjúságszociológia egyik elágazása, a rétegkutatás, rendszerint egy adott kor- és időmetszet ifjúságának szakma vagy foglalkozás szerinti rétegét tárja fel. Ez egy írói nemzedékváltás esetében csak akkor lehet feltétel nélkül releváns, ha foglalkozásszerű írói tevékenységet folytató szerzőkről (is) beszélhetünk. Erre, a korabeli dokumentumok és vallomások szerint, a fiatal nemzedék tagjai esetében nem volt példa. Sőt, még ha az írói tevékenységet mint szabad értelmiségi (mellék)foglalkozást fogadjuk is el, akkor is többek kimaradnak a kategóriából. Az 1974-es *Varázslataink* antológia szerzői bemutatkozásaiban megjelenő foglalkozások: egyetemi hallgató, vállalati alkalmazott, szakképzetlen munkás, középiskolai tanár, építésztervező, színész, képzőművészeti főiskolai hallgató, szakmunkás, könyvterjesztő, divattervező, sorkatona, középiskolai tanuló. Bármennyire tágan vett irodalmi jellegű tevékenységből csak Fábián Imre újságíró, Németi Rudolf Kritérium-szerkesztőségi munkatárs és a marosvásárhelyi rádióban dolgozó Vajda Ferenc élt foglalkozásszerűen.

⁹⁴ Mannheim, i. m., 50. old.

⁹⁵ Martos Gábor interjúja Palotás Dezsővel: „Mindenki nekifogott írni, és ez hozott össze bennünket”, in: *Marsallbot a hátizsákban*, 107. old.

⁹⁶ Mannheim, i. m., 62. old.

⁹⁷ Mannheim, i. m., 64. old.

⁹⁸ *Ankét a nemzedékről*, *Korunk*, 1973/6, 835-864.

⁹⁹ I. m., 863. old.

Az ifjúságszociológia másik ága, az identitáskutatás is csak meghatározott helyzetekben nyújthat támpontot az adott korszak vizsgálatához. Ilyen például a csoporttudat kérdése. Minden kollektív csoport rendelkezik bizonyos csoportidentitással – annak alapján, hogy kik révén és kik ellenében definiálja magát. Ez összefügg azzal, mennyire erős a csoport belső kohéziója – de azzal is, milyen külső tényezők készítenek a kohézióra. Visszatekintve Mannheim kategorizálására, a „közösségi képződmény”, melyben az egzisztenciálisan közösségi létezés alapjait tekinti csoportképző erőnek, önmagában is öndefinícióra, identifikációra készíti tagjait. A „társadalmi képződmény” viszont – akár létezett de facto alapító aktus, akár nem – sokkal bonyolultabb öndefiníciós folyamatokat feltételez. (A közmondásbeli „családot kap az ember, barátokat választ” esetéről van itt szó.) A kívülről érkező támadások időnként többet tesznek a közös arcvonala kialakításáért, mint a csoport belülről érkező közös önidentifikációja. A nemzedékképző erő összetevői között megtalálható a más nemzedékek elhatárolódása is a szóbanforgó generációtól. Ugyanez érvényes nemcsak a nemzedékekre, hanem a nemzedéken belüli csoportokra is: az összetartozás és a másoktól elhatárolódás kinyilvánítása mellett a más csoportok identifikációs folyamatai is befolyásolják a csoport kialakulását.

Egy adott írói generáció több csoportból is állhat, melyek viszont többé-kevésbé laza kapcsolatban vannak egymással, sőt, az átfedések sem ritkák közöttük. A hetvenes évek romániai magyar irodalmának frissen fellépő generációjában a legkönnyebben elkülöníthető csoport az esszéistáké volt: a *Szövegek és körülmények* tanulmánykötetben közösen publikáló öt szerző (Ágoston Vilmos, Huszár Vilmos, Molnár Gusztáv, Tamás Gáspár Miklós, Szilágyi N. Sándor) mellé még a Bretter-tanítványok vonaláról odasorolhatjuk a Forrás-kötetét költőként jegyző, de filozófiai tanulmányokat publikáló Egyed Pétert is. Bár konkrét csoportalapító aktust nem fogalmaztak meg, Bretter-tanítványokként való jelentkezésük eleve meghatározta későbbi munkásságukat is.

A másik könnyebben elkülöníthető csoport az *Echinox* szerkesztőiből és gyakoribb szerzőiből áll össze: a szerkesztők közül időrendben Németi Rudolf, Egyed Péter, Szöcs Géza, Bréda Ferenc, Bretter Zoltán, Beke Mihály András; valamint az *Echinox*-ban gyakran publikáló Balla Zsófia, Bogdán László, Cselényi Béla, Körössi P. József, Markó Béla, Palotás Dezső. Az esszéisták közül Ágoston Vilmos kivételével mindegyiküknek jelentek meg művei az *Echinox*-ban.¹⁰⁰

További fontos csoportnak tekinthető a Szöcs Géza által szerkesztett, *Fellegvár* című ifjúsági melléklet hasábjain publikálóké. Sokszor szokták a hetvenes évek fontos nemzedékformáló erőiként említeni az irodalmi köröket is: elsősorban a Gaál Gábor Kör, az Igaz Szó Irodalmi Színpadot, valamint az Ady Endre Kör. (Hozzá kell viszont tenni: ezeknek az irodalmi köröknek a dokumentáltságban van a legnagyobb hiányosságuk: a korabeli felolvasásokból csak ritkán kerültek a különböző folyóiratok¹⁰¹. Éppen ezért csak érintőlegesen foglalkozom az irodalmi körökkel: bármennyire kétségbevonhatatlan a Gaál Gábor Kör jelentősége, néhány cikk és szócikk kivételével legfeljebb csak nosztalgikus visszaemlékezésekre támaszkodhatnak – márpedig ez ellentétben van azzal az alapelvvel, melyet kutatásomban érvényesítek.)

¹⁰⁰ Ágoston távolmaradása az egyetemi folyóirat indítása körüli konfliktusokkal volt összefüggésben, lásd Martos Gábor: *Éjegyenlőség. „Kitaposott irodalmi ösvények szélén egy diáklap”*: az *Echinox*, in: *Éjegyenlőség*, Erdélyi Híradó Könyv- és lapkiadó, Kolozsvár, 2000., 29. old.; valamint e dolgozat 2.3. fejezetét

¹⁰¹ Például Molnár Gusztáv *Szövegek értelme* című tanulmányát, mely a nagyváradi Ady Endre Kör 1977. március 4-i találkozáján hangzott el, a *Korunk* 1977/6. száma közölte.

Az eddigi „seregszemle” legalább hat csoportot feltételez, melyek – természetesen - részben átfedésben léteztek egymással. Ez leginkább a *Fellegvár* szerzőire érvényes, ez a csoport ugyanis, jelentős képviselőit tekintve, nem sokban különbözött az *Echinox* szerzőinek csoportjától. Mégis, gyakorlatilag ez az esszéisták csoportja mellett a *Fellegvár* közössége az egyetlen olyan csoport, mely a mannheimi értelemben vett csoportalapító aktust felmutathatja. A *Fellegvár* első számának bevezető cikkében jelentette ki Szöcs Géza: „Általában és konkrétan, az egyes személyeket ért igazságtalanságoktól a közösségeket méltányoló elismerésekig: mindenre szükségünk van ahhoz, hogy ez a lap évek múlva dokumentumként – emlékjelként, lásd még a *jel* többi értelmét – szolgálhasson arra nézve, hogyan éltek, dolgoztak, miképp írtak és mit olvastak a 70-es évek fiataljai.”¹⁰² A többi csoport esetében ilyesmire nem volt példa – legfeljebb az antológiák egy része nevezhető olyan *ideiglenes* csoportosulásoknak, melyek külön programot tartalmaznak. A *Kimaradt Szó* esetében ezt Ágoston Vilmos bevezetője látja el; az 1983-ban megjelent *Bábel tornyán* antológia pedig éppenséggel egy *visszamenőleges* csoportalapítási memorandummal indít: „Az *Echinox* teremtett, ha nem is szellemet, legalább légkört, ha nem is nemzedéket, legalább egy szellemi arcvonalat, ha nem is mindig minőséget, legalább annak az igényét.”¹⁰³ (Ez különösen annak tekintetében sajtáságos, hogy az *Echinox* alapításának körülményei miatt voltaképpen az egyetemi háromnyelvű folyóirat magyar része sem nevezhető „társadalmi képződménynek” – ugyanúgy *kívülről* szervezett csoportról van szó, mint a „harmadik Forrás-nemzedék” esetében.)

1. 4. 1. 3. A „KULTURÁLIS NEMZEDÉK” FOGALMA

A kultúra világa horizontálisan és vertikálisan is osztott: nemcsak az egymás után következő nemzedékek, de a különböző, egymással vetélkedő csoportok mentén is strukturálódik. (Veress megfogalmazásában: „A kultúra világa ily módon lényegében több, egymással érintkező és kommunikáló kultúra világaként határozható meg. Mindenik kulturális nemzedék egy kultúraszervező középpontként érvényesül, olyan «személyiségként», «énként», amely egy elsődleges, eredeti létszféra képviselőjeként lép fel minden «mással», «idegennel» szemben.”¹⁰⁴) A jelen dolgozatban főként az egymás után következő nemzedékek szembenállásáról lesz szó. A hetvenes évek romániai magyar irodalmának új generációja számára létfontosságú volt a generációs összetartás. (Ez mutatkozik meg többek között az antológiákban, az egymásról írt méltatásokban, a közösen szerkesztett ifjúsági oldalakban is.) Mégis, amennyiben már nem kényszerül egy társaság *társadalmi* okokból szerveződő generációs összetartásra, már az egymással vetélkedő csoportok és a csoportokon belüli belső ellentétek is megjelennek. Kissé sarkítottan fogalmazva: amennyiben egy irodalmi generáció tagjai „befutottnak” számítanak, elfoglalják helyüket az establishmentben és a kánonban, már nem kényszerülnek arra, hogy minden szituációban közös nevezőre helyezkedjenek – és nem is teszik meg. (Hogy a jelen dolgozat témájával viszonylag szorosan összefüggő példát válasszak: az 1982-től megjelenő *Ellenpontok* szamizdat szerzői közül Ara-Kovács Attila, Szöcs Géza és Tóth Antal Károly az elmúlt évtized során mindannyian személyes ellentétbe kerültek egymással. Ez a szamizdat írása idején elképzelhetetlen lett volna.)

Fontos megállapítás, hogy minden újonnan fellépett nemzedék sajátos *paradigmaként* létezik a kultúrán belül. Erre a Világirodalmi Lexikon már idézett szócikke is utalt: az írói nemzedék „formálásmódjukban több ponton egymással érintkező, az *előttük járó írókkal*

¹⁰² Szöcs Géza: *Ifjúság!*, Fellegvár 1., 1978. április 29.

¹⁰³ *Bábel tornyán* előszava

¹⁰⁴ Veress, i. m., 274. old.

szemben fordulatot hozó írók csoportja” (kiemelés általam, MÁK). Minden újonnan fellépő, és nemzedékváltásra készülő új generáció öndefiníciójába beletartozik a „másokkal” való szembenállás is: annak okai és eredményei egyaránt. A legtöbb esetben ezek a „mások” az idősebb, már elismert szerzők.

A paradigmaváltás minden esetben konfliktusokkal jár¹⁰⁵, és ezek természetesen nemzedékváltási konfliktusok is. A domináns értékrenddel szemben megnyilvánuló új értékek révén lehet elkülöníteni egy új nemzedéket a megelőzőektől – a hetvenes évek romániai magyar irodalmában fellépő új nemzedék esetében az *elmélet* fontossága, az eddigiektől eltérő, új *szerepfelfogás* és az újszerű *nyelvhasználat* formájában valósult meg.

Az *elmélet* fontosságával kapcsolatban elsőként az esszéisták munkássága az, ami szembeötlő. Emellett azonban a hetvenes évek során a *Szövegek és körülmények* szerzőin kívül is többen foglalkoztak elméleti témákkal. Egyed Péter és Szócs Géza elméleti tárgyú írásai mellett talán a legjellemzőbb példa Bréda Ferencnek az *Echinox*-ban megjelent, ötrészes Dante-egzegézise.

Amennyiben az elméleti érdeklődést tágabban értelmezzük, a hetvenes évek fiatal szerzőinek kritikai munkásságáról is szót kell ejtenünk. Több ankét is foglalkozott a kritika kérdéseivel, de elsősorban az *Igaz Szó*-ban megjelent *Fiatal kritikusok*¹⁰⁶ az, amelynek keretén belül a legtöbb kérdés felmerült. A generáció kritikai érdeklődésének részben szintén egy generációs konfliktus volt az oka: az idősebb szerzők érdeklődésének hiánya miatt sokszor a generáció tagjai írtak egymásról, egymás frissebben megjelent műveiről. Körössi P. József egy másik értelmezési síkot is érint ennek a magyarázatakor: „Az az érzésem, hogy mi egyszerűen megértettük azokat a verseket, amelyeket a hivatalos fórumok nem akartak megérteni. Ez történt. És ez elsősorban azért volt lehetséges, mert azonos korúak voltunk, és az információk azonos információkkal találkoztak bennünk.”¹⁰⁷ Ez a megfogalmazás már a szerepvállalás és a nyelvhasználat kérdésére is utal – az azonos kor és az azonos információk indukálják a megközelítőleg azonos szerepet és nyelvezetet.

A kultúrában minden új nemzedék új nyelvi képződményként valósul meg. „Egy nemzedék által a kultúrában létrehozott szövegek mintegy újrateremtik a nyelvet, mivel a nemzedéki szövegek a *saját* nyelvükön beszélnek.”¹⁰⁸ Egyúttal, teszem hozzá, az adott nemzedék nyelvén is, egyfajta nemzedéki „tolvajnyelven”: a jelentéssel telített szavak gyökeresen eltérnek egyes nemzedékek esetében. (Az általam vizsgált időszak szerzői számára ilyen volt például a kolozsvári Fellegvár – egyáltalán nem meglepő, hogy ez lett végül a kolozsvári *Szabadság* napilap Szócs Géza által szerkesztett ifjúsági mellékletének címe is.) Számos szituációban ez is a nemzedéki konfliktusok egyik okává válik. A hetvenes évek nemzedéki vitáiban lényeges szerep jutott a *metanyelv* fogalmának és különböző értelmezéseinek. (A *Korunk* 1980/1-2-es számában megjelent *A szóértés előfeltételeiről* ankétjának már a címe is utal erre a problematikára – ez az ankét mutatta meg a legrészletesebben a konfliktust okozó értelmezések eltérő voltát.)

¹⁰⁵ Lásd Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.

¹⁰⁶ *Fiatal kritikusok*, Igaz Szó, 1978/12., 554-564.; Ágoston Vilmos, Bréda Ferenc, Egyed Péter, Németi Rudolf, Mózes Attila, Szávai Géza és Szász László részvételével

¹⁰⁷ Martos Gábor interjúja Körössi P. Józseffel: „Az biztos, hogy ez tiszta társaság”, in: *Marsallbot a hátizsákban*, 70. old.

¹⁰⁸ Veress, i. m., 283. old.

1. 5. A DOLGOZAT FELÉPÍTÉSE

A hetvenes évek nemzedékváltó törekvéseit egyaránt fontos a társadalmi nemzedék és a kulturális nemzedék szempontjaiból is elemezni. Mint ezt már említettem, a viták és ankétok során számos olyan kérdés felmerült, melyek fényt derítenek a nemzedéki konfliktusok okaira. Természetesen ez csak akkor sikerülhet, ha megfelelő vizsgálati szempontokat választunk ki.

Az egyik legfontosabb kérdés az, hogy a nemzedékváltás keretein belül milyen problémák körül sűrűsödtek meg a konfliktusok. A leginkább kézenfekvő probléma természetesen összefoglaló jellegű: a *hatalom* kérdése, mely már Ortega y Gasset generációs kategorizálásában is fontos szerepet játszott. Az viszont, hogy a hatalmi kérdés milyen módokon kerül elő, mindig az adott korszaktól és az adott szituációtól függ. A „váltásra készülők” esetében semmiképpen nem feledkezhetek meg az *életkor* kérdéséről. Az ifjúságszociológiai és identitás-kutatások kapcsán már beszéltem az életkor problematikájáról – ebben az esetben, a hetvenes évek nemzedékváltó törekvéseinek esetében azonban mindenképpen részletesebb tárgyalásra is kell vállalkoznom. A konfliktusok egy része a fiatalok/öreges szembenállás mentén modellálódott – sokszor még olyan esetekben is, mikor ez csak más konfliktusok elleplezésére szolgált. A *hatalom* kérdéskörén belül adódó, szintén kézenfekvő konfliktusforrás a *lehetőségeké*. Az egzisztenciális kérdésektől kezdve a publikációs lehetőségekig igen széles skálát lehet lefedni a lehetőségek elégtelensége vagy kihasználatlansága révén adódó problémákkal. Irodalmi nemzedékről lévén szó, ugyancsak a hatalom szféráján belül adódó vizsgálati szempont az *elfogadottság*: elsősorban irodalompolitikai kérdésként tárgyalom ezt, szoros összefüggésben a lehetőségek kérdésével.

Másik fontos problémacsoportnak tartom az *identitás* kérdéskörét. Ennek esetében külön kezelem a *felelősség* (voltaképpen *kívülről diktált identitás*) és a *szerep* (vagyis a *belső keletkezésű identitás*) kérdését. A nemzedéki definíciók szempontjából egyáltalán nem mellékes, mennyiben korrelálnak egymással a felülről-kívülről, valamint a belülről érkező definíciók. Bár egy nemzedék másokkal szemben definiálja önmagát, mások is önmagukkal szemben definiálják az adott nemzedéket – ezért van szükség mindkét oldal álláspontjának vizsgálatára.

2. GENERÁCIÓVÁLTÁS ÉS HATALOM

- AZ ÉLETKOR, VALAMINT A PUBLIKÁCIÓS ÉS ÉRVÉNYESÜLÉSI LEHETŐSÉGEK ÖSSZEFÜGGÉSEI -

2. 1. „EZEK FIATALOK ÚGYIS” – AZ ÉLETKOR SZEREPE

Az a premissza, miszerint a harmadik Forrás-nemzedék kirajzásának origóit az 1974-es *Varázslataink* antológiában, a szintén 1974-es *Szövegek és körülmények* esszékötetben és az 1975 végén megjelent Forrás-kötetben, Szöcs Géza *Te mentél át a vízben?*-jében kell keresnünk, már az eddig elmondottak alapján is elfogadhatónak látszik. Mindezek a művek és az általuk körülhatárolható csoport(ok) a harmadik Forrás-nemzedék jelentkezésére mutatnak rá – viszont a hetvenes évek nemzedékváltási törekvéseinek csak egy szeletét (bár igen jelentős szeletét) fedik le és magyarázzák.

Tetszetős elképzelés lenne egy új irodalmi nemzedék jelentkezését olyképpen látni, mint Pallasz Athéné kibukkanását Zeusz fejéből. Ebben az értelmezési keretben minden új irodalmi nemzedék mintegy varázsütésre jelenne meg, Athénéhez hasonlóan páncéllal, sisakkal, lándzsával, és, nem utolsósorban, *tudással* és *tudatossággal* felvértezve. Az a folyamat viszont, ahogyan egy új irodalmi nemzedék kialakul, tömörül, fellép és közösen kezd (csúnya szó, de nem véletlen választás) „működni”, nem magyarázható meg néhány jelentős kötet megjelenésével. A retrospektív szemlélet számára már az első közös/jelentős munkák megjelenéséhez képest jóval korábban is megmutatkoznak egy új beszédmód, egy új nemzedékképző törekvés jelei – egy nemzedék genezise korábban indul és hosszabb ideig tart, mint ahogyan *egyetlen* vagy legfeljebb néhány esemény alapján meghatározza annak időpontját az utókor. Különösen gondot jelent a nemzedékváltás folyamatának modellálásában, ha nem létezett konkrét csoportalapító aktus, nem születtek szándéknyilatkozatok vagy kiáltványok.

Nem vitatható, hogy a hetvenes évek romániai magyar irodalmának nemzedékváltó törekvéseit elsődlegesen a harmadik Forrás-nemzedék színrelépése határozta meg. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy 1974 előtt ne következtek volna be olyan jelentős megmozdulások a romániai magyar irodalomban, melyek csak a későbbiekől visszatekintve nyerik el a nemzedékváltásban betöltött fontos szerepüket. Mivel elsősorban a vitákon és ankétokon keresztül mutatom be a nemzedékváltás kérdéseit, már az új nemzedék formálódásának első jeleivel kapcsolatban is a hetvenes évek első felének vitáiban és ankétjaiban érdemes keresnem azokat a mozzanatokat, melyek az (akár évekkel későbbi) történéseket magyarázhatják.

A megjelenés sorrendjét figyelembevéve, a jelen kutatás szempontjából fontos ankétok közül elsőként az *Utunk* 1972/12-es számának két teljes oldalát elfoglaló *Húsz esztendőm hatalom*¹⁰⁹ című ankét megjelenése mutatott rá arra, hogy a generációs különbségeket firtató és hangsúlyozó viták időszerűsége nem csökken. Mivel ez az ankét valójában különálló írások gyűjteménye, csak említésképpen fog felmerülni a továbbiak folyamán. Mégis, már ezen a ponton fel kell figyelni a címválasztásra, mely ha nem is ihletett, de igen kézenfekvő – viszont már azonnal felveti a fiatalság- és nemzedék-értelmezés kérdését. Valóban húszévesek a megkérdezett szerzők? Meddig tekinthető fiatalnak egy szerző? Vagy, még inkább sarkított megfogalmazásban: meddig tekinthető „húszévesnek” egy fiatal alkotó?

¹⁰⁹ *Húsz esztendőm hatalom*, *Utunk*, 1972/12., 6-7. old. Az ankét résztvevői: Adonyi Nagy Mária, Ágoston Vilmos, Cselényi László, Györffy Kálmán, Markó Béla, Molnár Gusztáv, Némethi Rudolf, Soltész József, Szávai Géza, Tamás Gáspár Miklós.

2. 1. 1. EGY NEMZEDÉK IDŐTARTAMA ÉS NÉHÁNY SZÁMADAT

A nemzedékek lehetséges tartamának kérdése már elméletileg is rengeteg problémát vethet fel. Mégis, a szociológiai nemzedékkutatás – legalábbis a kezdetekben – meglehetősen egyszerűen kezelte a nemzedékek időtartamát azáltal, hogy a társadalmi nemzedék fogalmán belül a biológiai meghatározottságot tekintette irányadónak. A pozitivisták kérdésfelvetés képviselői számára csak az jelentett gondot, hogy tizenöt vagy harminc évben állapítsák meg a nemzedékváltási határokat. Mindkét, a lehetséges időtartamot meghatározó verziónak logikus és szigorúan csak biológiai oka volt. A tizenöt év a biológiai érettség elérésének hozzávetőleges időpontja, melyet ugyan anakronisztikus lenne a kamaszkorral hozni párhuzamba, de voltaképpen a „fiatal felnőtt”-állapot alsó határa. A harminc év ugyanennek az állapotnak a felső határaként, ugyanakkor a biológiai reprodukció hozzávetőleges időpontjaként definiálható, és tulajdonképpen az „emberöltő” fogalmának feleltethető meg.

Tradicionálisan a harminc év alattiakat nevezik „fiatal”-nak. Harmincéves koráig „kell” az embernek megtalálnia a szerepét, betagozódnia a dolgozó felnőttek világába, házasságot kötnie, utódokat nemzenie vagy szülnie. Még a huszadik század második felének lázadói is elismerték ennek a korhatárnak az érvényességét – ennek köszönhető a Berkeley Free Speech Movement egyik alapítójának, Jack Weinbergnek szállóigévé vált mondata is: „Harminc fölött senkiben se bízz!”¹¹⁰ Mivel a harmincéves ifjúsági korhatárt plauzibilisnek találom, magam is ezt fogom alkalmazni támpontként. Ez viszont nem jelenti azt, hogy a nemzedékváltási határként való értelmezést is elfogadom – kizárólag életkori szempontból fogok a harminc esztendőre egyfajta cezúraként tekinteni. Akinek harmincéves koráig, számos publikációja ellenére sem jelenik meg az első kötete, az a legtöbbször ugyanúgy az irodalom perifériájára kerül, megkeseredett szerzővé válik, mint a *Varázslataink* antológia idején tizennyolc éves Veress Gerzson¹¹¹, vagy a körülbelül vele azonos idő óta publikáló Zudor János¹¹². (Kétségtelen, hogy mindkét szerző esetében fontos tényezőnek számítanak a magánéleti és pszichés gondok is – de ezek legalább részben az elismertség hiányából származtak.)

A társadalmi nemzedékfogalom keretein kívül szemlélve a kérdést a nemzedéki időtartam kérdése eleve bonyolultabbá válik. Másként definiálódik egy nemzedék tartama a filozófiai és a kulturális nemzedék-fogalom értelmezésében, bár kétségtelenül vannak átfedések. A *filozófiai nemzedék*-értelmezés esetében megjelenő definíció állítása szerint „minden nemzedék egy sajátos *konkrét tartam*, amely különbözik a más nemzedékektől mint sajátos tartamoktól. Külsődleges, empírikus megközelítésben ez azt jelenti, hogy egy nemzedék viszonylag egyidejűleg létező egyének csoportosulása, akik ugyanabban a történelmi jelenben tesznek szert megközelítőleg hasonló tapasztalatokra, s ezek lelkileg hasonló tartalmú élményekben csapódnak le.”¹¹³ A kulturális nemzedék fogalmának esetében ehhez hozzáadódik még az *interszubsztantivitás* kérdése is: az „én és a másik”, valamint az „én és a múlt”, bár állandó kölcsönhatásban vannak egymással, kölcsönhatásuk léte egyben különálló entitássá is formálja őket.

Mindez az én értelmezésemben arra a következtetésre enged okot, hogy egy nemzedék időtartamát egyaránt meghatározza az egyidejűség és a különidejűség: emberek bizonyos csoportja attól válik nemzedékké, hogy a történelmi jelent egyidejűleg tapasztalják meg, viszont más időben és tapasztalati síkon helyezkednek el más nemzedékekhez képest. Minden

¹¹⁰ Ezt többek között Barna Imre: *Bob Dylan*, Zeneműkiadó, Budapest, 1986 kötete is idézi.

¹¹¹ Veress Gerzson első önálló kötete az *Ezer énekből válogatás* (Médium Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 1996)

¹¹² Zudor János első önálló kötete *Pigmalion monológja* címmel 1989-ben jelent meg

¹¹³ Veress Károly: *A nemzedékváltás szerepe a kultúrában*, Pro Philosophia – Polis, Kolozsvár, 1999., 255. old.

nemzedék az előzőekkel *szembenállóként* definiálja magát, ez a szembenállás pedig a legkézenfekvőbb és leglátványosabb módon az *életkori szembenállásban* valósul meg.

Az életkor természetesen önmagában csak biológiai magánügy. Fontossá és a nemzedékváltásban lényeges elemmé az a tény teszi, hogy minden életkori csoporthoz kapcsolódnak bizonyos *attribútumok*. A „húsz esztendő hatalom” állapotának attribútumai lényegesen különböznek a „negyven esztendő hatalom” állapotának attribútumaitól. Köznapi értelmezéseink során is minden életkori csoporthoz más jellemzőket kapcsolunk: a fiatalság fogalmához az újítás, a lázadás, a frissesség képzetét asszociáljuk, az érett korhoz a konformitását, a megfontoltságát, a megállapodottságát. Ezek a sémák óhatatlanul beszivárognak a tudományos gondolkodásba is: az ifjúságszociológia elsősorban az idősebb nemzedékek számára deviánsnak tekinthető megnyilvánulások mentén folytatja kutatásait. Évtizedek óta kutatás tárgya például az ifjúsági szubkultúra¹¹⁴, éppen csak mindig az adott nemzedékre jellemző csoportokra vonatkoztatva, a hatvanas évek francia egyetemi lázadóitól a kétezres évek alternatív baloldali squattereiig.

Ennek a sematikus gondolkodásnak viszont az a sajátos következménye, hogy az értelmezési folyamatban gyakorta felcserélődik az életkori csoport és az attribútum helye: az egyetemi lázadókat és a squattereket automatikusan fiatalnak tekintik azért, mert egy ifjúsági szubkultúra részeseiként definiálják őket. Az irodalomtörténetre vonatkoztatva: amellet az értelmezés mellett, hogy egy szerzőnek nem azért nem jelent meg még kötete, mert fiatal, gyakorta megjelenik az is, hogy azért tekinthető fiatalnak, mert még nem rendelkezik saját kötettel.

Ez a sajátságos helyzet még tovább bonyolítja az amúgy sem könnyen megfejthető nemzedéki időtartami kérdést. Az irodalmi nemzedékek esetében nem lehet biológiai nemzedékfogalmakban és nemzedéktartamokban gondolkodni. A közös gondolkodás, a közös program, a konkrét csoportképző erő sokszor fontosabb szerepet lát el az életkori meghatározottságnál. Másrészt viszont az éppen átélt történelmi jelen alakítja ki a közös gondolkodást és közös programot. Minden írói csoport esetében más és más az életkori meghatározottság szerepe – mégis evidenciának tekinthetjük, hogy a huszadik század folyamán egyre szűkült a nemzedékváltási időtartam. Különösen akkor tekinthetjük evidenciának, ha magunkévá tesszük Heller Ágnes – végső soron Mannheimtól származó alapra épített – gondolatmenetét, mely szerint a nemzedéki létezés egy olyan léttöbblet hordozója, mely egy meghatározott történelmi helyzet közös megéléséből és reagálásából adódik.¹¹⁵ (Tulajdonképpen ezt az értelmezést alkalmazza Veress Károly is a már idézett szövegben.) Mivel a huszadik században felgyorsult a történelmi változások ritmusa, egyre közelebb kerülnek egymáshoz a generációs határok.

A generációs összetartozás életkori meghatározottsága csak *egy* tényező a sok közül. Vasy Géza éppen erre tapintott rá a következő szövegrészletben: „Az irodalomtörténetírás általában az egy évtizednél nem nagyobb időkülönbséggel született s egy táborba összegyűlő írókat szokta nemzedéknek tekinteni. A kritikai gyakorlat s a korábbi indulás jogait óvatosan őrző írótypus viszont gyakran az életkor 4-5 éves különbségét is elválasztónak érzi. Vannak, akik az életkort tekintik döntőnek, vannak, akik az egyszerre indulást, s vannak, akik a közös nevezőre hozható célkitűzéseket. A legszerencsésebb eset nyilván az, ha e három szempont egybeesik, de ez viszonylag ritkán következik be. Ahhoz, hogy nemzedékről beszélhessünk, egy valami feltétlenül szükséges: a történelmi-társadalmi események azonossága-rokonsága. S

¹¹⁴ Csak két művet hozva fel példaként, több évtizednyi távolban egymástól: Cohen, A. K.: *A szubkultúrák általános elmélete*, in: *Ifjúságszociológia*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969; 264-286. old.; valamint Szapu Magda (szerk.): *Ifjúsági „szubkultúrák” Magyarországon és Erdélyben*, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2004.

¹¹⁵ Heller Ágnes: *A mindennapi élet*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970., 310. old.

így az első verseskötet megjelenésének dátuma önmagában nem lehet döntő, főként azért nem, mert ez sohasem csak a költőn múlik.”¹¹⁶ (Kiemelés általam, MÁK.)

Különösen azért nem csak a költőn (vagy bármilyen más szerzőn) múlik egy kötet megjelentetése és kiadása, mert a szövegközlés lehetőségeit számos, tőle független irodalompolitikai tényező befolyásolja. Jellemző példa az általam vizsgált időszakban a *Kimaradt Szó* antológia esete: azoknak a szerzőknek a munkáit tartalmazta, akiknek még nem jelent meg kötete. Kizárólag csak a kötet hosszú átfutásának és számos okból megkésett kiadásának köszönhető, hogy az antológia megjelenésére már öt szerző is rendelkezett saját Forrás-kötettel. A Forrás-kiadások esetében előforduló gondokra még vissza fogok térni, viszont az életkor és szövegkiadás összefüggései már most felvetnek néhány sajátos kérdést.

Amennyiben ugyanis elfogadjuk Heller Ágnes és Vasy Géza megállapítását a meghatározott történelmi helyzet közös átéléséről és a történelmi-társadalmi események azonossága-rokonságáról, a *Varázslataink* antológia semmiképpen nem tekinthető egy nemzedéki jelentkezés dokumentumának. Ennek a kötetnek az esetében még a Vasy Géza által megengedőnek tartott álláspont „egy évtizednél nem nagyobb időkülönbséggel született” szerzőkre vonatkozó kritériuma sem teljesül. A *Varázslataink* szerzőinek legidősebbike a harmincnyolc éves Vajda Ferenc, legfiatalabbika a tizennyolc éves Veress Gerzson – még ha nem is tekintjük elsődleges tényezőnek a szerzők életkorát, akkor sem feledkezhetünk meg arról, mennyire eltérő lehetett számukra egy meghatározott történelmi helyzet átélése. (Esetünkben a leginkább kézenfekvő példa a Maros Magyar Autonóm Tartomány megszüntetése: ennek időpontjában, 1968-ban, Vajda harminckét, Veress tizenkét éves volt.)

A *Varázslataink* antológiával kapcsolatos kategorikus kijelentést persze némiképp árnyalja néhány tényező. Egyrészt, hogy sem Vajda, sem pedig Veress nem tekinthető releváns személyiségnek a hetvenes évek nemzedékváltási kérdéseiben – voltaképpen a hozzájuk korban legközelebb álló többi szerző sem (az idősebbek közül Nyulas Sándor, Szikes Jolán, a fiatalabbak közül pedig Csibi Károly, Veress Bőborka). Másrészt pedig kétségszövegbevonhatatlan az a tény, hogy az antológia harminc költője közül (amennyiben a már jelzett „nagyon fiatalokat” és „nagyon időseket”, némelyest önkényesen, kivesszük a felsorolásból) huszonkettejük életkorát tekintve valóban nincs egy évtizednyinél nagyobb különbség. A fél évtizedes korkülönbség kritériumát figyelve pedig szembevetendő, hogy huszonegy és huszonhat év közötti szerzőből tizenhat található az antológiában – a szerzők túlnyomó része ezen korosztályi intervallumba tagozódik bele.

Van viszont még néhány adat, ami ide kívánczik: a huszonhét és harminckét év közötti szerzők száma hat, a harmincon felülieké szintén. Amennyiben „a harmincadik életévig tart a fiatalság” meghatározást alkalmazzuk, már automatikusan megkérdőjeleződnek a válogatás kritériumai. Márpedig az antológia alcíme „Fiatal költők antológiája”, és Jancsik Pál mindenekelőtt azt tartja fontosnak leszögezni már az előszó első mondatában: „Harminc fiatal költő áll az olvasó elé e kötetben.”¹¹⁷

Természetesen nem ez az egyetlen alkalom a hetvenes évek romániai magyar irodalmának időszakának áttekintésében, melynek esetében egy speciálisan a fiatalokra fókuszáló válogatást figyelve óhatatlanul is kénytelen felvetni az elemző a „meddig fiatal a fiatal szerző” kérdést. A korábban már említett *Húsz esztendőm hatalom* című *Utunk*-ankét tíz megkérdőjelezettjének mindegyike harminc alatt volt – a 27 éves Györffi Kálmán viszont ekkorra már háromkötetes szerző. Egy későbbi, de igencsak releváns esemény: az *Igaz Szó* 1978/12. számának részeként jelent meg a négyrészes, a négy évszakhoz igazított ifjúsági melléklet

¹¹⁶ Vasy Géza: *Az első évtized*, in: Vasy Géza (szerk.): *Fiatal költők 1969-1978*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 7-29. old.; 7. old.

¹¹⁷ *Varázslataink*, összeállította és a bevezetőt írta Jancsik Pál, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1974; 5. old.

befejező darabja, a *Tél* – ebben olvasható a *Fiatal kritikusok*¹¹⁸ címmel indított ankét. Az ankét időpontjában Bréda Ferenc 22, Egyed Péter 24 éves, tehát még valóban fiatalnak, pályakezdőnek tekinthető – alig az egyetemi tanulmányaik időszakában, vagy közvetlenül azután megkérdezett szerzőkről lévén szó. (Amennyiben az önálló kötet meglétét is fontos kritériumnak tekintjük: Egyed első kötete egy éve jelent meg, Brédára még két évet várni kellett.) Mindemellett ekkorra már mindkettejük mögött többévi folyamatos publikációs múlt állt. Az *Echinox* „seregszemléjének” tanúsága szerint¹¹⁹ ráadásul mindketten kritikusként debütáltak – Egyed az *Utunkban*, 1973-ban, Bréda az *Ifjúmunkásban*, 1971-ben. A 26 éves Mózes Attila elbeszéléskötete éppen 1978-ban jelent meg, de ő ebben az időpontban már kilenc éve közölt kritikákat az *Utunk* és *Korunk* hasábjain (bár az ankétban megjelenő szövege csak 5-6 éves kritikai munkásságról beszél). Az ankét időpontjában Ágoston Vilmos a legidősebb, 31 éves, a hatvanas évek vége óta jelen van az irodalmi közéletben, az ankét pillanatában már beadta a kiadónak az általa szerkesztett és válogatott *Kimaradt Szó* antológia anyagát is. A fennmaradó három szerző közül az megkérdezés pillanatában Németi Rudolf 30, Szávai Géza és Szász László 28 éves, régóta publikálnak – mindhárman meg is fogalmazták bemutatkozásukban kételyeiket azzal kapcsolatban, hogy valóban „fiatal” kritikusként őket kellett volna-e megkérdezni. Ebből a szempontból a (még nem is a legidősebb) Németi fogalmazott a leginkább explicit és kissé ironikus módon, a válaszai előtt külön kiemelt zárójeles *captatio benevolentiae*-ben: „(Némelyek talán furcsállni fogják, hogy itt látnak engem is «fiatal kritikusaink» között. Megnyugtató számukra legyen mondván: annak egyetlen oka van, hogy felvettem a kesztyűt: tudniillik a *nem kifejezettebben hiábavaló kérdéseket* (az én kiemelésem, MÁK) nem illik megválaszolatlanul hagyni. Ettől a válaszok még lehetnek hiábavalóak...)”¹²⁰

Jól látható, hogy a „fiatal szerző” fogalmát, lett légyen szó szépirodalmi vagy kritikai munkásságról, állandó bizonytalanság övezte a hetvenes évek romániai magyar irodalmában. Ez viszont nem kizárólag erre az irodalomra és erre a korszakra jellemző – többek között ezért is annyira bonyolult kérdéskör az irodalmi nemzedékváltásé. Mennyire tekinthető fiatal szerzőnek például utolsó költői korszakában a huszonévesen elhallgató Rimbaud, a huszonhat évesen eltűnt Petőfi, a harmincegy évesen elhunyt Sylvia Plath? És fiatal drámaírónak tekinthető-e a *Hat szerep keres egy szerzőt* Pirandellója? Ezek természetesen csak az esszéista kérdései. A kutatónak inkább az életkori meghatározottság speciális problémáira kell fókuszálnia.

Mindenekelőtt szükség lenne ugyanis különbséget tenni a *kronológiai ifjúkor* és a *költői éretlenség* között – ez pedig gyakorlatilag lehetetlen. Egy író/költő munkásságáról csak posztumusz lehet viszonylag megbízhatóan nyilatkozni. (Még akkor se mindig. Joyce *Ulysses*-ével kapcsolatban még most is két meggyőződés létezik – habitusuk és preferenciáik függvényében a huszadik század legnagyobb regényéről vagy legnagyobb svindlijéről beszélnek a kritikusok.) Két különböző mércéről és kategóriáról van szó a szerzői érettség és az életkori érettség esetében, ez azonban sajnos a legtöbb esetben nem eléggé tisztázott területe a romániai magyar irodalomtörténetnek (sem). Balla Zsófia első verseskötete 1968-ban, a szerző tizenkilenc éves korában jelent meg – a hetvenes évek közepének irodalompolitikája számára azonban már háromkötetes költőként is fiatalnak számított, elsősorban amiatt, hogy éppen kikkel volt gondolkodásbeli „közös nevezőn”. Ennek traumája

¹¹⁸ *Fiatal kritikusok*, Igaz Szó, 1978/12., 554-564. Az ankét résztvevői: Ágoston Vilmos, Bréda Ferenc, Egyed Péter, Mózes Attila, Németi Rudolf, Szász László, Szávai Géza.

¹¹⁹ *Dicționar Echinox*, Echinox 1978/10-11-12. melléklete (A megkérdezettek, Szász László kivételével, mindannyian szerepelnek ebben az összeállításban, az *Echinox* szerzői és szerkesztői között. A hetvenes évek eleje óta Németi, Egyed, és az ankét pillanatában már Bréda is elfoglalta a magyar oldalak szerkesztőségi székét.)

¹²⁰ *Fiatal kritikusok*, i. m., 559. old.

még egy 1990-ben készült interjúban is visszaköszön: „Jellegzetes magatartás, hogy teszem azt, engem egy középkorú úr megszólít az utcán és azt mondja: «ti úgy gondoljátok», ti; vagy «a barátod», és jól letol valaki másért, valaki jelen nem lévőért.”¹²¹

Ez a kérdés azonban nem elsősorban az életkorral, hanem a költői szerep perspektíváival van összefüggésben – emiatt térek még vissza rá a szerepre fókuszáló fejezetben.

2. 1. 2. FOGALOMHASZNÁLATI SAJÁTOSSÁGOK

A nemzedékváltási problémák legegyszerűbb értelmezése természetesen a fiatalok-idősebbek szembeállításában található meg. Ez a szembenállás minden kétséget kizárólag létezik – az viszont egyáltalán nem mellékes, pontosan *miben* nyilvánul meg. Számomra a helyzet abszurditását részben az adja, hogy míg elvárjuk a fiatalságtól a lázadást, minden egyes fiatal generáció lázadását értetlenség övezi. Mindez a generációk különbözőségéből következik: minden idősebb generáció a *saját egykori lázadásának újraélését* várja el a fiatalokétól, holott minden generáció más paradigmában létezik, tehát *más jellegű* tevékenységként definiálja a lázadást. (Például, csak hogy a kelet-európai irodalomtörténetnél maradjunk: Mrožek *Tangó*jában ennek egy igencsak jellemző megnyilvánulását láthatjuk. A nonkonformista paradigmát felvállaló idősebb generáció ellen Arthur lázadása a neokonzervatív viselkedés. A dráma alaphelyzete csak első pillantásra abszurd: tulajdonképpen a benne található felfordult világ elleni lázadás logikája teljesen természetes.¹²²)

A fiatalok-idősebbek szembenállásának okaira valószínűleg Ortega y Gasset nemzedéki terminológiája tapintott rá a legátfogóbban, melyben a nemzedékek *attribútumai* alapján történik a kategorizálás. Ortega y Gasset megfogalmazásában a nemzedékek a legidősebbektől a legfiatalabbakig a következő kategóriákba sorolhatók be: „túlélők”, „hatalmon lévők”, „ellenzékiek”, „váltásra készülők”.¹²³ Mindez természetesen főként az establishmentben elfoglalt *pozícióval* kapcsolatban értelmezhető: a túlélők annak a meghaladott nemzedéknek a tagjai, mely nemzedék már nem vesz részt „hatalmi aktusok” megtervezésében és végrehajtásában, de esetlegesen támogatja a „hatalmon lévőket” ebben; a „hatalmon lévők” az éppen uralkodó paradigma képviselői, akiknek nemzedéke döntési pozícióban van; az „ellenzékiek” ugyanannak a nemzedéknek a tagjai, de nem az uralkodó paradigma képviselői, és nincsenek döntési pozícióban; a „váltásra készülők” pedig egy fiatalabb nemzedék tagjai, akik a „hatalmon lévők” pozícióját igyekeznek megszerezni. Amennyiben a konfliktusforrásként jelentkező nemzedéki kategóriák képviselőinek megnyilvánulásaira koncentrálunk, voltaképpen ismét felcserélhető fogalmakkal találkozunk a „fiatal”–„váltásra készülő”, valamint „érett”–„hatalmon lévő” párosok esetében. Nem a biológiai életkor az elsődleges kritérium annak tekintetében, hogy az adott szerző melyik korosztályi csoport részesének érzi magát egy megnyilatkozás pillanatában, hanem az

¹²¹ Martos Gábor interjúja Balla Zsófiával: „Egy kicsit mindenből kimaradt ez a társaság”, in: *Marsallbot a hátizsákban*, 20. old.. (Az Életünk 1990/12-es számában az interjú címe „társaság” helyett „nemzedék”-et tartalmaz.)

¹²² Sajátos adalék: a harmadik Forrás-nemzedék egy különös sorsú és tevékenységű alkotója, Darkó István, éppen a *Tangó* Arthurjának szerepében lépett fel frissen végzett színészként.

¹²³ José Ortega y Gasset – *Korunk feladata*, ABC Könyvkiadó Részvénytársaság, Budapest, 1944. (Az ankét készítéséhez a 2007. áprilisában beszerzett információk szerint Demeter Szilárd filozófus, volt Korunk-szerkesztő szerint valószínűleg az 1946-os román kiadást használták; Balázs Imre József irodalomtörténész, Korunk-szerkesztő pedig Aradi Józsefet tartotta valószínű forrásnak Ortega y Gasset szerepeltetésében. Mindezek a feltételezések most már ellenőrizhetetlenek – figyelemreméltó viszont az a tény, hogy az 1980-as A szóértés előfeltételeiről Korunk-ankétban Gáll Ernő az 1944-es magyar kiadást hozta fel hivatkozásként.)

elfogadottság mértéke: az a tény, hogy az adott szerző mennyiben tekinti magát az establishment tagjának.

A jelen dolgozat írója számára Ortega y Gasset nemzedéki kategorizálása több mint plauzibilisnek látszik – amennyiben viszont a hetvenes évek értelmezéseit vesszük szemügyre, a kategorizálás korántsem találkozik osztatlan lelkesedéssel. Érdemes megvizsgálni ennek okait, körülményeit.

A *Korunk* 1973-as *Ankét a nemzedékről*¹²⁴-jének egyik (számomra) kétségtelen erénye, hogy az ankétindító kérdőív tíz kérdése között negyedikként ott szerepel az is, a válaszadók mennyiben értenek egyet Ortega y Gasset kategorizálásával. Sajnos, mivel mindenfajta kérdésfeltevés egyúttal *értelmezése is* az adott problémának, az ankét hibái közé sorolható a félreérthető fogalmazás. A kérdés ugyanis így hangzott: „4. Mi a véleménye arról a régebbi – Ortega y Gasset megfogalmazta – koncepcióról, amely egy nemzedéknyi időn belül a következő négy csoportot különbözteti meg egymástól: a) «a túlélők»; b) a hatalmon lévők; c) az ellenzékiek; d) a legfiatalabbak: «a váltásra készülők?»”¹²⁵

Két szóösszetétel esetében a válaszadó több értelmezési horizontba is belehelyezkedhetett, és ennek függvényében alakíthatta ki véleményét: a „régebbi koncepció”-ról és az „egy nemzedéknyi idő”-ről van szó.

A „régebbi koncepció” kifejezés vizsgálatát azért érzem szükségesnek, mert a kérdőív, bár ezzel a megfogalmazással implicit módon feltételez(het)i egy frissebb koncepció meglétét, ez utóbbit nem tartalmazza. Logikus felvetés: miért kell hangsúlyozni a „régebbi” kitélt, ha az „újabb”-ról nem esik szó? Ortega y Gasset megfogalmazása kétségtelenül nem friss: egy az ankét időpontjában már több évtizedes elméletéről van szó. Ezen a ponton azonban ismét kénytelen vagyok a hetvenes évek koordinátarendszerébe belehelyezkedni és ebből a nézőpontból indokolni a sajátos szóválasztást. A „régebbi koncepció” kifejezés valószínűleg egyfajta „önvédelmi” pontosítás: Ortega y Gasset művei az adott időszakban (és tulajdonképpen a kilencvenes évek elejéig) a „tűrt” és a „tiltott” határán helyezkedtek el.¹²⁶ Azzal viszont, hogy ezzel a megfogalmazással a *Korunk* ankétjának készítői „lefedték” magukat a cenzúra irányába, a válaszadók hozzáállását is óhatatlanul befolyásolták.

A másik, már említett probléma a kérdés megfogalmazásával az, hogy az „egy nemzedéknyi időn belül” kitétel is félreérthetőre sikeredett. Aki olvasta Ortega y Gassetet (és, mint fentebb látható, ezek nem lehettek túl sokan), emlékezhetett arra, hogy nem egyetlen nemzedék belülről szemlélt idejéről, hanem egy nemzedéknyi időtartamról volt szó: tehát harminc évnyi időintervallumról. Mások számára viszont ez nem lehetett annyira evidens. Újól a válaszadó értelmezésétől függött, miként határozza meg az „egy nemzedéknyi időn belül”-t. Az értelmezések skálájának tág határait mutat rá néhány válasz vizsgálata is. Minden válaszadó közül Lászlóffy Aladár reagált a legvehemens módon az Ortega y Gasset-féle nemzedéki kategorizálásra alkotott véleményét firtató kérdésre: „Nagyon rossz a véleményem. Ezt az ostobaságot csak az hangoztathatja, aki ki tud mutatni a történelemből egy pillanatot, mikor egyetlen nemzedék volt hatalmon. Különb tipikus ankét-kérdésnek tartom ennek felvetését; eddig még sehol máshol nem találkoztam ennek ilyen sarkított állításával.”¹²⁷

¹²⁴ *Ankét a nemzedékről*, *Korunk*, 1973/6, 835-864. Az ankétindító kérdőívvel kapcsolatban megszólalt: Ion Aluș, Bajor Andor, Balogh Edgár, Bodó Barna, Augustin Buzura, Deák Tamás, Demeter János, Dobai-Pataky Tünde, Domokos Géza, Gálfalvi György, Gáspár Sándor, Cs. Gyimesi Éva, Huszár Sándor, Kabán Ferenc, Koválszky Péter, Lászlóffy Aladár, Lendvay Éva, Marosi Péter, Mikó Imre, Nagy István, Orbán János, Parászka Miklós, Roth Endre, Suba Edit, Tamás Gáspár Miklós, Ulrich István.

¹²⁵ I. m., 840. old.

¹²⁶ Erre többek között a Filozófiai Lexikon, a Révai Lexikon Ortega y Gasset szócikke is rámutat

¹²⁷ *Ankét a nemzedékről*, *Korunk*, 1973/6, 835-864., 855. old.

Azok között, akik az „ellenzéki” kategóriát próbálták értelmezni, különlegesen érdekes Bajor Andor válasza: „Nincs véleményem, mert a fogalom körének felosztását nem tartom logikailag szabatosnak. A «hatalmon lévők» is «túlélők»; készülhetnek váltásra az ún. «ellenzékiek» is, sőt ismerek «ellenzékiek»-et, akik közben mindvégig «hatalmon» voltak. Az ellenzékiiség lehet a hatalom megtartásának, sőt gyakorlásának ügyes eszköze is.”¹²⁸

Amennyiben az „ellenzékieket” olyan társaságnak tekintjük, akik ugyan a „hatalmon lévők” nemzedékének a tagjai, de nem az uralkodó paradigma képviselői, és nincsenek döntési pozícióban, a több évtizednyi távolból vizsgálódó kutató számára úgy tűnik, a hetvenes évek első felének romániai (magyar) irodalompolitikai koordinátarendszerében vajmi kevés esély volt arra, hogy az „ellenzékiek” fogalmát definiálni lehessen. A hetvenes évek második fele és különösen a nyolcvanas évek időszaka már sokkal inkább alkalmas erre; igazi, az olvasóközönség számára is evidens szembenállásra azonban valójában még ekkor sem kerül sor, vagy csak nagyon extrém helyzetekben. Az *Ellenpontok* és a Limes-kör szamizdat-tevékenységét titkolózás övezte, nem találunk nyílt támadásokat a kor hivatalos fórumain sem. Az elhallgatásokra jó példa, hogy 1983-ban a háziőrizetben lévő Szócs Géza sorsát firtató Szabad Európa-rádióadásra adott válaszként az *Utunk* tüntetőleg közölte néhány, a szerkesztőségbe régebben beadott, kiadásra váró versét.

Az „ellenzékiek” kategória, amennyiben a megkérdoztetek mégis foglalkoztak ennek létevel-nemlétevel, nem elsősorban nemzedékváltási szempontból, de mindenképpen tartogat néhány meglepetést. Nem is az adott korszak olvasóinak, hanem a retrospektíve visszatekintő kutatónak. Mivel nem elsődlegesen erre a kategóriára fókuszálok kutatásomat, csak a két végétből hozok egy-egy példát. Az ankét időpontjában tizenhét éves, tehát elméletileg „váltásra készülő” Ulrich István a hetvenes évek politikai koordinátarendszerében gondolkodva adta meg a negyedik kérdésre a választ: „Szerintem az ellenzék a túlélőkkel azonos. A többi megvan.”¹²⁹ A „túlélők”-höz sorolható hatvankilenc éves Nagy István minden kérdésre számozott formában adott részletes választ – a negyediket viszont teljesen kihagyta.¹³⁰

Annak ellenére, hogy – legalábbis a megjelent anyag tanúsága szerint – egyesek nem foglalkoztak külön-külön a kérdésekkel (például Balogh Edgár vagy Marosi Péter), esetleg csak néhányra voltak hajlandók válaszolni (mint Roth Endre vagy Lendvay Éva), az ankét kérdéseire adott válaszok nagyrészt alátámasztják azt a hipotézist, hogy a lehetséges konfliktusok elsősorban a „hatalmon lévők” és a „váltásra készülő” között jelentkeznek a legerőteljesebben.

Ehhez viszont mindenképpen szükséges áttekintenünk az *Ankét a nemzedékről* néhány sajátosságát: a keletkezés körülményeitől az elért eredményekig.

2. 1. 3. EGY ANKÉT KÖRÜLMÉNYEI... – *KORUNK*, 1973

A retrospektív vizsgálat mindig magában rejti a belemagyarázás veszélyét is. Mindemellett meg lehet kockáztatni azt az állítást, hogy a *Korunk* nemzedéki ankétja valóban különleges pillanatban és szituációban született. Az adott lapszám, a *Korunk* 1973/6-os száma nem csak ennek az ankétnak a közlése révén mutatható be a generációváltás kérdéskörének felvállalójaként. Ugyanebben a számban jelent meg Susan Sontag *Az öregedés kettős mércéje* című esszéje, és ami talán még ennél is jelentősegteljesebb, Bretter György

¹²⁸ I. m., 842. old.

¹²⁹ I. m., 864. old.

¹³⁰ I. m., 859. old.

munkája, a *Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről* is, melyet a későbbiekben is fogok még említeni.

Nem véletlen, hogy a *Korunk* az 1970-es évek első felében a nemzedéki vizsgálatok kérdésköre felé fordult – főként azért, mert ez a fordulat összefüggésben van a folyóirat célkitűzéseinek folyamatos újrafogalmazásával is. A *Korunk* fennállása során eddig három folyamat ért meg, és mindegyik folyam esetében új célkitűzések fogalmazódtak meg. Bár a hetvenes évek eleje nem jelentette egy új folyam elindítását, a retrospektív elemzések mindig kiemelik azt, hogy ebben az időszakban ismét határozottan körvonalazódott egy elodázhatatlan váltás szükségszerűsége. Mindehhez azonban, ha dióhéjban is, át kell tekintenünk a *Korunk* két folyamának a hetvenes évek elejéig ívelő történetét.

A *Korunk* első folyamának 1926-os alapításától az 1940-es betiltásig terjedő időszak viszonylag törésmentes ívként írható le. Az 1926-29-es időszakban Dienes László volt a főszerkesztő; az ő „európai tudat érvényesülését” sürgető, egymással ellentétes világnézetek jelenlétét meghirdető beköszöntője feltűnően hasonlít Gaál Gábor 1929-es „közös európai ünnepet” hiányoló szerkesztői indulásához. A kezdeti különbség csak abban látszott megnyilvánulni, hogy a dienesi „művelt nyugati szemle”-igény mellett megjelent „a kelet érvényesülése” is. Az egyetemes magyar irodalmiság szellemében szerkesztett folyóirat ideológiája fokozatosan tolódott egyre inkább a marxizmus irányába, egészen a harmincas évek népfrontos fordulatáig és az 1940-es betiltásig.

Már a második folyam 1957-es indulása is a *Korunk* céljainak új meghatározását igényelte. Balogh Edgár programadó írása¹³¹ tartalmazta ugyan az egyetemes magyar irodalom igényének az első folyam indításakor megfogalmazott Gaál Gábor-i hagyományát, viszont emellett a szocialista hazafiságot és a proletár internacionalizmust állította előtérbe, feltűnően hangsúlyozva a Román Munkáspárt jelentőségét.

Az 1990/1-es szám, tehát a *Korunk* harmadik évfolyamának első számában Kántor Lajos elemezte ki a folyóirat addigi tevékenységét. Kántor cikke¹³² szerint a fokozatosan átalakuló olvasótábor a hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére arra a következtetésre vezette a *Korunk* főszerkesztőjét, Gáll Ernőt, hogy már nem elegendő pusztán csak ragaszkodni az 1957-es szerkesztési elvekhez, hanem igazodni kell a reális olvasói igényekhez – tematikával, szerzőtáborral, struktúrával egyaránt. Jelenlegi terminológiával szólva: a stagnálás helyett a fenntartható fejlődést látta kitűzendő célnak. Kántor cikkét idézve: „A gerontológia veszélyét felismerve, az ifjúság reális gondjai felé haladó szerkesztés a jövőalakítás súlyának megfelelő helyet igyekezett, kezdett biztosítani a nemzedékek vitájának.”¹³³ Kántor Lajos értelmezésében ennek köszönhető az 1973 júniusi *Ankét a nemzedékről* létrejötte is. Az állítás ugyan minden bizonnyal árnyalásra szorul – a nemzedékek vitája semmiképpen sem eredményezte a *Korunk* megújulását –, de kétségtelen, hogy ez az 1973/6-os, tematikusnak is mondható szám új lehetőségeket és új kérdésfelvetéseket dobott be a romániai magyar köztudatba. A Rácz Győző által írt ankét-bevezető¹³⁴ számos érdekes információt tartalmaz, különösképpen arról a koordinátarendszerről, melybe az ankét ideológiailag belehelyezkedik.¹³⁵ Rácz Győző szövege szinte fogcsikorgató optimizmussal próbál meggyőzni arról, hogy „bár másként

¹³¹ Balogh Edgár: *Új humanizmus őrhelyén*, *Korunk*, 1957/1.

¹³² Kántor Lajos: *Történelemi tévedések (Távlatok?)*, *Korunk*, 1990/1., 3-8. old., 7.

¹³³ I. m., 7. (Erre az értelmezésre még kénytelen leszek visszatérni.)

¹³⁴ Rácz Győző: *Nemzedék és magatartás*, *Korunk*, 1973/6., 835-839.

¹³⁵ Vizsgálati módszerem egyik alapja, hogy lehetőleg az adott kor szemszögéből és az adott kor szereplői számára elérhető információkkal dolgozom. Mindezek miatt *ezúttal* nem foglalkozom Rácz Győző későbbiekben nyilvánossá vált besúgó-i tevékenységével és nem értelmezem ennek függvényében az ankét bevezetőjét. Minden bizonnyal vizsgálható ilyen szempontból is: jelen pillanatban viszont az 1973-as év naiv olvasójának (vagy éppen naiv *Korunk*-szerkesztőjének) nézőpontjából értelmezek.

vélekednek bizonyos problémáinkról az idősebb nemzedékhez tartozó írók, tudósok, közéleti emberek és másként a középnemzedék vagy a legfiatalabb nemzedék képviselői, mindenik válaszában ki nem mondottan is van valami alapvetően közös: a haladás, a szocializmus eszméinek való elkötelezettség.” Az előbbi idézettel szemben viszont sokkal meggyőzőbb az a pont, ahol ugyan „a szocializmust megelőző társadalmi-gazdasági rendszerek” helyzetéről szól, de sajátos módon inkább a *jelen*ről beszél: „a történelemben soha, egyetlen fiatal vagy idősebb haladó nemzedék sem azért került konfliktusba retrográd törekvéseket képviselő nemzedékekkel, csoportokkal, politikai törekvésekkel, mert *nem akart* ezekkel kollaborálni, hanem mert az az objektív, történelmileg, társadalmilag meghatározott feltétel-rendszer, amely kihatott magatartására, az együttműködést sok esetben és sok területen *objektíve* lehetetlenné tette.”¹³⁶

Érdekes, de a nemzedéki helyzetekre teljesen jellemző oldala az ankét-bevezetőnek, hogy a szerző a „hatalmon lévők” pozíciójából próbálja áttekinteni a „váltásra készülők” helyzetét. Ezért következhet be az, hogy kategorikusan leszögezi: „Alapjaiban elhibázott az a feltevés, hogy az ifjúság, mint ifjúság, haladó, az idősebb generációk pedig eleve csak konzervatívak lehetnek.”¹³⁷ Valójában az indoklás sem szokatlan: „Az a világnézet és magatartás ugyanis, amely egy nemzedék álláspontjának haladóvá teheti, csak a legkritikább esetben kizárólag annak a nemzedéknek az elméleti tevékenységét vagy gyakorlati magatartását tükrözi, amely az életben ezt megvalósítja.”¹³⁸

Az ankétindító kérdőív tíz kérdése gyakorlatilag lefedte a nemzedéki problémák minden lehetséges vetületét. Szó esett bennük a nemzedéki hovatartozást döntővé tevő szférák meghatározásáról (1.), a múlt és jelen nemzedéki gondjainak különbségéről és hasonlóságáról (2.), a mai nemzedéki csoportképződés lehetőségeiről (3.), Ortega y Gasset már említett koncepciójának egy nemzedéknyi idő(tartam)on belül létező négy csoportjáról (4.), a nemzedéki elvárások teljesülésének mértékéről (5.), az eszmények és történelmi adottságok konfliktusba kerüléséről (6.), az előző/következő nemzedék „belső világának” „utó/előélhetőségéről” (7.), a vállalt tanítómesterekről és tanítványokról (8.), a felszabadulás utáni élet „évjáratáról” (9.), valamint a nemzetiség és nemzedéki probléma összefüggéséről (10.).¹³⁹

Az is kétségtelen, hogy a válogatás során igyekeztek minél szélesebb életkori és foglalkozásbeli skálán elhelyezkedő, eltérő szellemi irányultságú személyeket megkérdezni. Ez viszont (legalábbis részben) feltételezés: a kérdőív válaszadói esetében egyetlen személyről sem kapunk kiegészítő információt kor, foglalkozás vagy bármilyen más adat formájában. A résztvevők teljes listájában jelöltem be az irodalom- vagy művelődéstörténeti alapon beazonosítható résztvevőket: *Ion Aluș, Bajor Andor, Balogh Edgár, Bodó Barna, Augustin Buzura, Deák Tamás, Demeter János, Dobai-Pataky Tünde, Domokos Géza, Gálfalvi György, Gáspár Sándor, Cs. Gyimesi Éva, Huszár Sándor, Kabán Ferenc, Koválszky Péter, Lászlóffy Aladár, Lendvay Éva, Marosi Péter, Mikó Imre, Nagy István, Orbán János, Parászka Miklós, Roth Endre, Suba Edit, Tamás Gáspár Miklós, Ulrich István.* Mint látható, a megkérdezettek nagy hányada olyan személy, aki rendszeresen vagy rendszertelenül publikál(t). Magyarok, románok, írók, költők, szerkesztők, irodalomtörténészek, kritikusok, filozófusok, egyetemisták, középiskolai hallgatók – a skála *látzatra* elég széles. A döntetűs kitélt azért vélem fontosnak, mert a megkérdezettek listája mégiscsak egy *elitista* válogatás eredménye: nagyrészt az irodalomhoz kapcsolódó szakmákat képviselő értelmiségieket vagy leendő, még pontosabban reménybeli értelmiségieket

¹³⁶ I. m., 837.

¹³⁷ I. m., 836.

¹³⁸ I. m., 837.

¹³⁹ *Ankét a nemzedékről*, Korunk, 1973/6., 834-865. old, 840.

tartalmaz. Ez a válogatási szempont viszont szöges ellentétben áll az ankét-bevezető következő idézetével: „Volt alkalmunk meggyőződni arról, hogy társadalmunk túlnyomó többsége, generációs hovatartozásától függetlenül, egész valóságunk tökéletesítéséért harcol, mert érdekelt ebben a tökéletesítésben, mert első ízben a történelemben ez a tökéletesítés, a szocialista humanizmus konkrét eredményeivel egybehangzóan, *a társadalom minden dolgozó rétegének* érdekében áll. *A kérdőíveinkre kapott válaszok is ezt bizonyítják.*”¹⁴⁰ (az én kiemeléseim, MÁK)

A huszonhat megkérdezett közül nyolcra tudható-feltételezhető, hogy a harminc év alatti korosztály képviselője: a (bevallása szerint) tizenhét éves Ulrich István, a feltehetően középiskolás Dobai-Pataky Tünde és Suba Edit¹⁴¹, a húszéves Parászka Miklós, a huszonhárom éves Orbán János, a huszonnégy éves Tamás Gáspár Miklós, a huszonöt éves Bodó Barna, valamint a huszonnyolc éves Cs. Gyimesi Éva.

Különös figyelmet érdemel vizsgálatom számára a (sajnos csak két válaszadó által képviselt) harminc év körüliek csoportja: a harmincegy éves Gálfalvi György és a már említett huszonnyolc éves Cs. Gyimesi Éva. Amennyiben helytálló a feltételezésem a harminc körül végetérő ifjúkorról, és nem csupán a belemagyarázás bűnébe esem, az ő válaszaik igen összetett módon tartalmazzák a „váltásra készülő” és a „hatalmon lévő” nemzedékek problémáit. Bár Cs. Gyimesi Éva válaszában nem reflektál külön-külön a kérdésekre (tehát az Ortega y Gasset-féle nemzedéki felosztás létjogosultságát firtató negyedekre sem), feltételezésemet a következő szövegrészlet is alátámasztja: „Lehet, hogy valamiféle nemzedéki «tudathasadás», de bennem teljesen elkülönül egy lelkesült és lelkesítő hajlamú nemzedékhez és egy fenntartásokkal teli, minden pátoztól irtózó nemzedékhez való tartozás két élménye. Elkülönül a «Mienk lesz a világ!» jelszóval átítatott kora-ifjúkori élményréteg és a rácafólo «Küzdj meg érte!» kemény jelen ideje.”¹⁴² Gálfalvi György esetében is érzékelhető a nemzedékhatári finom „oszillálás” – talán leginkább explicit módon a harmadik kérdésre adott válaszban: „Van tehát, ami ellen – illetve amiért – a fiatal nemzedék közös erővel nekigyürkőzön. A magam részéről erre is biztatnám őket, még akkor is, ha a jelek szerint a közvetlen «ellenfelek» közé immár harmincas éveibe forduló nemzedékem dogmatikus matuzsálemeit is besorolják.”¹⁴³

Mivel sajnos a (különösen 1989 utáni) költözködések és selejtezések miatt a *Korunk* archívuma jórészt elkallódott,¹⁴⁴ nemcsak a bevezetésben már jelzett vizsgálati elv, de a kényszerűség okán is kénytelenek vagyunk pontosan annyi információ alapján vizsgálni az ankétot és körülményeit, amennyi az adott lapszám olvasóinak jutott. Arra, hogy miként állt össze a megkérdezettek listája, sem maga a kérdőív, sem a válaszok nem adnak felvilágosítást. Rácz Győző ankét-bevezetője is csak ennyit tartalmaz: „Összes kérdéseinket az alkotó marxizmusra épülő tiszta szándékkal marxista világnézetű munkatársaknak tettük fel, akik – ha eltérő válaszokat is adtak rájuk – meggyőztek bennünket arról, hogy filozófiánknak a nemzedéki kérdésre adott válaszaiban is igaza van: a szocializmus felszámolja a nemzedéki antagonizmusokat, egy letűnő generációval nem hal meg

¹⁴⁰ Rácz Győző: *Nemzedék és magatartás*, *Korunk*, 1973/6., 835-839., 838-839. old.

¹⁴¹ Feltételezésem alátámasztására két szövegrészlet: Dobai-Pataky Tünde „a fiatal nemzedék (az én nemzedékem)” pontosítása (848. old.); valamint az, hogy Suba Edit „egy tinédzser”-ként említi magát (863. old.).

¹⁴² *Ankét a nemzedékről*, *Korunk*, 1973/6., 834-865. old., 851.

¹⁴³ I. m., 849.

¹⁴⁴ Balázs Imre József *Korunk*-szerkesztő 2007. április 15-i e-mail-jének információi alapján. Ő informált arról is, hogy a visszaemlékezések alapján a legfiatalabb megkérdezettek igencsak esetlegesen kerültek az ankétba: a szerkesztőség munkatársainak egy-egy fiatalabb (rendszerint családi kapcsolatok révén ismert) ismerőséről volt szó.

végérvényesen a világ, és a feltűnő új nemzedékekkel folytatódik mindaz, amiért emberként élni érdemes.”¹⁴⁵

Az *Ankét a nemzedékről* esete sajnálatosan éppen olyan kérdéseket vet fel az elemzőben, melyhez szükség lenne a beérkezett válaszok eredeti verziójára is. Az ankét-bevezetőben ugyanis eleve elhangzik: „Szerkesztőségünk (...) a válaszok *egy részét* (kiemelés általam, MÁK) módosítások nélkül közli azzal a meggyőződéssel, hogy olvasóink is megértik: az említett különbségek olyan természetűek, hogy nem ütköznek döntően az alkotó marxizmussal, elvi és gyakorlati magatartásunk alapvető követelményeivel.”¹⁴⁶

Érdemes végigtekinteni néhány kérdésen és az azokra adott válaszokon annak megállapítására, valóban indokolt-e a fentebbi szöveg konklúziója. Disszertációm jelen fejezetének szempontjából az első és a harmadik kérdésre érkező válaszok lehetnek érdekesek.

2. 1. 3. 1. A NEMZEDÉKI HOVATARTOZÁS JELENTŐSÉGE

Az első kérdés, szó szerint idézve, így hangzott: „Van-e a közösségi életnek olyan szférája, amelyben a nemzedéki hovatartozás döntő jelentőségű? Hogyan határolhatná körül ezt a szférát?”¹⁴⁷ Érdekes módon a válaszadók (kevés kivétellel) az ankét első pontját a generációk közötti *hatalmi konfliktusokat* firtató kérdésként értelmezték. Voltak, akik megkísérelték humorral elütni a kérdést (Bajor Andor és Domokos Géza például a gyorsúszók, általános iskolások, aggmenházi ápoltak és ifjúsági klubtagok nemzedéki hovatartozásának meghatározottságára hívta fel a figyelmet), de a legtöbb válasz igencsak erős személyes problémákra is utalt. A fiatalabbak esetében mindenképpen. „A nemzedéki hovatartozás az egyén szempontjából döntő minden esetben. A társadalom szempontjából akkor, amikor a nemzedékek megnyilatkozhatnak.” (Bodó Barna)¹⁴⁸ „A nemzedéki hovatartozás szerintem az érvényesülésben döntő jelentőségű.” (Gáspár Sándor)¹⁴⁹ „Nemzedéki problémák mindig is voltak – és lesznek –, hiszen ezek egyidősek az emberrel (öreg tanácsa...), sőt a hordákban élő állatoknál is valami hasonló kimutatható. Az eltérő viselkedés és elvárás oka abban is keresendő, hogy egyazon nemzedékhez tartozó egyének karakterszerkezetének olyan közös – biológiailag determinált – jellemzői vannak, amelyek sok vonatkozásban eltérnek a többi nemzedékétől, és konfliktusok okai lehetnek.” (Orbán János)¹⁵⁰ És, talán a leginkább konkrét, egy ízben már idézett megfogalmazásban: „Hol döntő a nemzedéki kérdés? Azt hiszem, a *hatalom* szférája az, ahol ez igen fontos. A fiataloknak várniuk kell.” (Tamás Gáspár Miklós)¹⁵¹ Már ezen a ponton felhívom viszont a figyelmet arra, hogy ezek a válaszok a húsz és huszonöt és közötti korosztály képviselőitől érkeztek – ennek a későbbiekben is fontos szerep tulajdonítható.

Egyáltalán nem meglepő, hogy a (mondjuk így) „hatalmon lévők” képviselői másként értelmezték a már említett hatalmi konfliktusokat. Leginkább úgy, hogy beleépítették a kifejtésbe az *értékekről* szóló gondolataikat is. Lászlóffy Aladárnál ez olvasható: „Az emberi közösség, ha csak nem ama nagy E-vel írandó, elvont Emberiségről van szó, költői fogalmáról az emberek összességének, minden esetben, legyen az család, munkakör, szakmai társaság vagy egyszerűen csak társaság, tartalmazza az összes lehetséges, éppen életben levő

¹⁴⁵ Rácz Győző: *Nemzedék és magatartás*, Korunk, 1973/6., 835-839., 839.

¹⁴⁶ I. m., 839.

¹⁴⁷ *Ankét a nemzedékről*, Korunk, 1973/6., 834-865. old. 840.

¹⁴⁸ I. m., 844.

¹⁴⁹ I. m., 851.

¹⁵⁰ I. m., 860.

¹⁵¹ I. m., 864.

nemzedékeket; s hogy ezek rész-kohéziója, a biológiai indíték alapján kibontakozó közös eszmei, «humán» jegyek értelmében léteznek, ez éppen annyira atavizmus, amennyire a többévezredes emberi társadalmi lét terméke is. E rész-kohézió megnyilvánulásainak *elvi értékei döntik el*, (kiemelés általam, MÁK) hogy mikor tekinthető csak primitíviának (sic!), értelmetlen, bosszantó akadállynak, s mikor tiszteletreméltó álláspontnak, komolyan veendő csoportjegynek.”¹⁵² Huszár Sándor hozzászólása valójában két egymást kizáró részből áll: előbb elismeri a nemzedéki szférák létezését: „Szerintem minden olyan területen döntő nemzedéki szempontból, ahol az életérzés, felfogás, eszmények döntik el egy ember szellemi vagy cselekvésbeli magatartását. És ezt másképp el sem tudnám képzelni.”¹⁵³, következő mondataiban viszont már egyenesen kétségbevonja a nemzedékhez kötődő értékek létét. „Úgy tűnhet, hogy csakis az előttünk járók félresöpprésével valósíthatjuk meg önmagunkat. Hogy az, amit csináltunk mi, mindig újak és fiatalok, az feltétlenül több – nem csak esetleg divatosabb –, mint az előttünk járó nemzedék produkciója. Ezért bennem a nemzedékieskedés rossz érzéseket kelt.”¹⁵⁴ Roppantul jellemző Demeter János válaszában vonatkozó része is: „Valaha, amikor még ahhoz a nemzedékhez tartoztam, amelyet a kérdőív «váltásra készülő»-nek nevez, én is esküdtem volna rá, hogy van nemzedéki probléma.”¹⁵⁵

Amennyiben a válaszok nem tértek ki konkrétan a hatalmi konfliktusokra, azokban az esetekben is az idősebb-fiatalabb ellentét többé-kevésbé burkolt megfogalmazásaival találkozunk. Egy másik lényeges csoportba azok a válaszok sorolhatók, melyek a kérdést mint a fiatalabb nemzedék *feladatainak* firtatását értelmezték. (Figyelemreméltó, hogy ezek a válaszok elsősorban a legfiatalabb korosztályhoz, a még középiskolás vagy éppen középiskolai tanulmányait befejezett válaszadóktól származnak!) A saját bevallása szerint a legfiatalabbakhoz tartozó Dobai-Pataky Tünde válaszában sajátos keveredik a kor ideológiájához való alkalmazkodás és a nemzedéki probléma létében való hit: „Nemzedéki probléma a nemzedékek létezése óta van. A haladást előrevivő szerepű, a történelmi változások egyik mozgatója. Ennek erkölcsével már szüleink is szembeszálltak, de bőven van még elvetni való. Új nemzedékünk embere nem akarja örökölni a polgári képmutatást.”¹⁵⁶ A húszéves Parászka Miklós is elsősorban a feladatokra fókuszál: „Mit tegyünk ma? Mi lesz holnap? Mi van és mi lesz nemzedékünkkel, nemzetiségünkkel, az emberrel? Ahogyan erre a kérdésre válaszolunk, talán ez határoz meg bizonyos (nem merev!) nemzedéki szférát.”¹⁵⁷

Figyelembevéve azt, hogy a harminc év alatti korosztály képviselői már legalább két csoportra bonthatók (feltűnően sarkított megfogalmazásban „elégedetlen egyetemisták” és „feladatorientált középiskolások”), érdemes megnézni a harminc év választóvonalához legközelebb eső megkérdezettek válaszait is. Az ankét időpontjában harmincegy éves Gálfalvi György válasza már sokkal árnyaltabban mutatja be a nemzedékváltás gondjait: „A nemzedéki kérdés mibenléte, a nemzedéki ellentétek tárgya esetenként változik, ezért nem tartom szerencsésnek azonos, illetve megkülönböztető jegyekről beszélni. Csupán arra figyelmeztetnék, hogy nemegyszer előfordul: a fiatal generáció kísértetiesen azokat a követelményeket szegezi az apák vagy fivérek mellének, melyekért azok annak idején harcba indultak.”¹⁵⁸ A korát tekintve harminchoz szintén közel álló Cs. Gyimesi Éva összetett válaszában az ankét első kérdésével kapcsolatban leginkább ez a szövegrészlet nevezhető meg: „Annak a nemzedéknek, amelyhez ma – virtuálisan – tartozom, még nem volt ideje teljességben felfedezni önmagát. Tagjai – mint én – munkájukhoz így akarnak körülményeket

¹⁵² I. m., 854.

¹⁵³ I. m., 852.

¹⁵⁴ I. h.

¹⁵⁵ I. m., 847.

¹⁵⁶ I. m., 848.

¹⁵⁷ I. m., 861.

¹⁵⁸ I. m., 849.

teremteni. Azt hiszem, egyéni közérzetét befolyásolja az a felismerés, hogy pillanatnyilag egyesek számára az eszköz jelenti a célt. Ez az a létprobléma, amely majd a tudat szintjén esetleg nemzedéki ellentétek okozója lehet.”¹⁵⁹ Ha sarkítunk, ezek a válaszok is *feladatokról* szólnak: elsősorban az önmegvalósítás, másodsorban viszont a *szembenézés* feladatáról.

A válaszok feladatmeghatározásainak különbsége elsősorban abban áll, miként reflektálnak a fiatalabb nemzedékek az idősebb nemzedékek feladatteljesítésére, mennyire elégedettek az elődök által elért eredményekkel: a régebbi nemzedékek feladatának folytatására, az attól való elkülönбöződésre, vagy a régebbi feladatok újragondolására koncentrálnak-e elsősorban. A harminc körüliek esetében ehhez még hozzáadódik az a kérdés is, mely generáció tagjaiként tudják elhelyezni magukat a nemzedéki skálán. Cs. Gyimesi Éva válaszában egy részletét idézve: „Hogy milyen *tudat* alapján fedezi fel egy nemzedék önmagát, az nyilván *léttel*, létfeltételeivel függ össze. S mivel e determináló tényezők az élet folyamán fokozatosan vagy ugrásszerűen változnak, a nemzedéki tudat is változik.”¹⁶⁰

2. 1. 3. 2. A CSOPORTKÉPZŐDÉS LEHETŐSÉGEIRŐL

A jelen fejezet szempontjából a harmadik kérdés és az arra adott válaszok érdemelnek még figyelmet: „3. Mi a véleménye a nemzedéki csoportképződés lehetőségeiről ma?”¹⁶¹ A kérdés gyökerét feltehetőleg a már többször is említett Mannheim-tanulmányban, *A nemzedéki problémában* érdemes keresni. Mannheim ebben használta a „konkrét csoportképződés” fogalmát, mellyel kapcsolatban a következő hipotézist vezette fel: „Valamely nemzedék egysége először is egyáltalán *nem konkrét csoportképződés* felé tartó társadalmi egymáshoz kötöttség, még ha alkalmilag előfordulhat is, hogy a nemzedéki egység ténye konkrét csoportképződmények tudatos, egységképző bázisává válik (például a modern idők ifjúsági mozgalmak). Ez utóbbi esetben a képződmények többnyire *szövetségek*, és csak annyiban jelentenek specifikumot, hogy itt a konkrét csoportképződmény alapja elsődlegesen nem ez vagy az az objektív tartalom, hanem éppen a tudatossá vált nemzedéki összetartozás.”¹⁶² Mannheim hipotézisével természetesen lehet vitatkozni, de ezúttal csak egy fontos különbséget emelnék ki az általa felvázolt és a hetvenes évek elejének Romániájában fellelhető ifjúsági mozgalmak között: azt, hogy nála elsősorban *alulról* és *belülről* szerveződő ifjúsági mozgalmakról van szó, nem pedig *felülről* szervezettekről. (A probléma persze nem ilyen egyszerű: a hetvenes évek Romániájában a felülről irányított csoportképzés és a teljes egyenlőség illúziója egyidejűleg létezett és fejtette ki hatását. Ennek okairól a 3. 1. 1. fejezetben írok részletesebben.)

Ez, a felülről szervezett ifjúsági mozgalmak jelenléte, különösen akkor válik fontos vizsgálati szemponttá, amennyiben végignézzük az ankétban közölt szövegeket. Elsősorban értelmezési szempontból fedezhetők fel különbségek az idősebb és a fiatalabb nemzedékekhez sorolható megkérdezettek válaszai között. Egyáltalán nem meglepő módon főként az idősebb nemzedékek tagjai értelmezték a *csoportképződés* fogalmát *csoportképzésként*. Sőt, továbbmennék: az erre a kérdésre adott válaszok mentén lehet a legkönnyebben arra következtetni, hogy éppen az idősebb nemzedékek egyikéhez tartozik a válaszadó.

A legidősebb korosztályhoz tartozó megkérdezettek válaszaiból mindenekelőtt a *fentről irányított csoportképzés* iránti elkötelezettség olvasható ki. Nagy István volt a legkategorikusabb, miután az előző kérdésre adott válaszában a szocializmus minden

¹⁵⁹ I. m., 851.

¹⁶⁰ I. m., 851.

¹⁶¹ I. m., 840.

¹⁶² Mannheim, Karl: *A nemzedéki probléma*, in: *Ifjúságszociológia*, szerk. Huszár Tibor és Sükösd Mihály, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969, 48.

korosztályának közös céljait és feladatait fejtette ki: „(Az előbbiekből következőleg) nincs szükség nemzedéki csoportképződésre. A KISZ keretében, diákszövetségben kiélhetik fiatalságukat.”¹⁶³ Alig kevésbé erősen, de sokkal részletesebben fogalmazott Balogh Edgár is – ezt a szövegrészt valamelyest nagyobb terjedelemben vagyok kénytelen idézni: „Átlósan, az egész természeti ifjúságra nem kell gondolni, ilyen képlet mindent magába foglalna, s benne a hangsúly a nevelés különféle szakaszaira és formáira terelődne, de annál inkább számításba vehetjük azokat a diák- vagy még szorosabb körben azonosítható írói-művészi kisközösségeket, melyek élményt és célt tudatosító szellemi önmegfogalmazással tényleg valami újat akarnak életük távlatába építeni. Itt sem akárkinek adom a pálmát, divatalakulások, sznobságok jövőtlenek. Ellenben a magam ifjúságának a titkát fedem fel, amikor a maradandóságot újólapon azoknak a kisközösségeknek előlegezem, melyek a kor műveltségének friss egybegyűjtésével és hazai alkalmazásával a tömegek további szolgálatát vállalják: a szocialista államiságba reálisan beilleszkedő magyar nemzetiség haladó elkötelezettségét, a «vallani és vállalni» korszerű változatát, dolgozónk felemelkedésének mindenkori közületi és szakmai előmozdítását, a tájainkon történelmileg kibontakozó együttélés néptestvérség-modelljét a teljes egyenlőség igényével s a saját hagyományainkból tovább sorjázó európaiság érzékeny világhumánusát.”¹⁶⁴

A közép-nemzedék képviselői is fontosnak tartották a felülről szervezett csoportokat, viszont elsősorban a *mindenkori* csoportképződési lehetőségeket és a csoportképz(őd)és *hasznát* állították előtérbe. Ennek a meggyőződésnek a legjellemzőbben Lászlóffy Aladár válasza ad hangot: „Az, hogy «ma», csak úgy kezelhető, olyan súllyal esik a latba, mint az, hogy «tegnap» vagy «holnap». Tehát *mindig* lehetősége van a nemzedéki csoportképződésnek is, mint bármilyen más kombinációnak. Sem jobban, sem kevésbé.”¹⁶⁵ Bajor Andor hozzászólásában is ez található meg: „Lehetségesnek tartom. De bizonyos esetekben ennek célja inkább az érdek, a klikk-szellem erősítése és az egyéni karrier, mint az, hogy valamiféle elv érvényesüljön. Az ilyen csoportosulást azonban inkább nevezném falkának, mint nemzedéknek. A helyes elv érvényesítői az ifjúsági szervezetek kell hogy legyenek.”¹⁶⁶ Huszár Sándor válaszában: „Ez volna a legbiztosabb módja annak, hogy az irodalmi handabandázók gyorsan szétszaladjanak, és az egy hiten lévők (ha írók közt tartósan van ilyen) szorosan együttműködjenek.”¹⁶⁷ Domokos Géza ugyan elkülönítette a felülről szervezett és a belülről induló csoportképződést, de másként értelmezte, mint a jelen vizsgálatban teszem: „Ha külső szervezeti formákról van szó, kérem újraolvasni az első kérdésre adott választ.”¹⁶⁸ (Ebben írt arról, hogy az iskola, a gyermek- és ifjúsági szervezetek, a sportklubok és az aggmenházak esetében tekinthető meghatározónak a nemzedéki szféra.) A válasz folytatása egy „nemzedékfölötti” elképzelésre mutat rá: „Ha immanens «képződésekre» gondolunk, ne keressük őket. Ott vannak mindenütt, ahol biológiailag és szellemileg normális emberek élnek.”¹⁶⁹

A fiatalabb nemzedék képviselői közül viszont kizárólag csak Bodó Barna válaszában található meg bármilyen felülről szervezett intézmény említése, az ő esetében is teljesen más előjellel, mint például Balogh Edgár és Nagy István szövegében: „Manapság, mikor az öntudatra ébredés legelső pillanataitól szervezetbe szólítják a fiatalokat (pionírszervezet), mikor a KISZ kínál keretet ténykedésre, önfejlesztésre, önmegméretésre (sic!), önigazolásra – miért ne? –, akkor önkéntelenül adódik a válasz: a csoportképződésre sokkal jobb feltételek

¹⁶³ *Ankét a nemzedékről*, Korunk, 1973/6., 834-865. old., 859.

¹⁶⁴ I. m., 844. (Balogh Edgár válasza egy teljes tanulmányt megérdemelne valamikor – tökéletesen lebontható belőle a válaszadó „formálódásának” folyamata.)

¹⁶⁵ I. m., 855.

¹⁶⁶ I. m., 842. old.

¹⁶⁷ I. m., 852. old.

¹⁶⁸ I. m., 849.

¹⁶⁹ I. h.

vannak, mint valaha. Arról, hogy a lehetőségeket mennyire használjuk ki, sokat lehetne beszélni s kell is – de más alkalommal.”¹⁷⁰

A legfiatalabbak válaszai mutatják a legváltozatosabb hozzáállást a csoportképződés lehetőségeit firtató kérdéshez. Közös jellemzőként talán egyetlen elemet emelhetünk ki: szó sincsen ezekben a válaszokban a szervezett, intézményes keretekről. A skála mindemellett a pesszimista panasztól (Parászka Miklós – „Nemzedéki csoportképződésre ma nagyon kevés a lehetőség; ami van, az nem lépi túl a baráti közösségek keretét.”¹⁷¹) a feltétlen optimizmusig terjed (Dobai-Pataky Tünde – „A nemzedéki csoportképződés ma is szükségszerű. Az egy nemzedéken belüli csoportok egységesülésében körvonalazódik a jövő.”¹⁷²). Ennek oka valószínűleg a „nemzedéki csoportképződés” tisztázatlan fogalmában és az éppen átélt léthelyzetben kereshető.¹⁷³

Ha ennek a kérdésnek az esetében is külön értelmezési csoportként tekintünk a harmincéves korhatárhoz legközelebb állókra, tehát Gálfalvi Györgyre és Cs. Gyimesi Évára, mindkettejük válaszában közös elemként jelenik meg a csoportképződés *objektív lehetősége* – anélkül, hogy annak konkrét megvalósítására példát mondanának. Cs. Gyimesi Éva eleve különbséget tesz a nemzedék és a közösség között, de ezt elsősorban elméletileg tartja fontosnak kifejezni: „A nemzedékiség nem szükségszerűen tartalmazza a közösség-jegyet, vagyis az együvé tartozás érzéséhez, a közös vagy hasonló eszmények és célok tudatosulásához nem elég csupán annyi, hogy egy nemzedéket alkotunk. Nem is nevezném nemzedéknek azt az embercsoportot, amelyet csupán az évjáratok közelsége alapján hoznak e megjelöléssel közös nevezőre. Az évjáratban hasonló embercsoport csak virtuálisan nemzedék: akkor válik azzá, ha közös célok, törekvések tudatosulnak benne.”¹⁷⁴ Gálfalvi György válaszában nagy részét már idéztem a 144-es lábjegyzethez tartozó szövegrészben – Cs. Gyimesi Évától eltérően ő viszont egyéni élményre (még pontosabban egyéni hiányérzetre) is hivatkozik az idézet folytatásában: „Különösen szívesen venném például egy fiatal szociográfus nemzedék közös fellépését, mert nemrégiben egy riporterek és szociográfusok számára rendezett kerekasztal-értekezleten arra riadtam, hogy én vagyok a legfiatalabb.”¹⁷⁵

Sajátos szituációra nyerhetünk rálátást mindezen válaszok vizsgálata során. A nemzedéki csoportképz(öd)és lehetőségeiről azoknak az idősebb nemzedékbe tartozóknak volt a leginkább egybehangzó véleménye, akik már megtalálták és magukhoz idomították saját nemzedéki csoportjukat – felhívom viszont a figyelmet arra, hogy válaszaikban kizárólag a fiatalabb nemzedékek csoportképz(öd)éseire reflektáltak. A (talán készakarva) kétértelműen feltett kérdés („3. Mi a véleménye a nemzedéki csoportképződés lehetőségeiről ma?”) viszont tulajdonképpen mindenféle nemzedéki csoportra vonatkoztatható. Az a tény, hogy mégis elsődlegesen a fiatalabb nemzedékek csoportképző erejére vonatkoztak a válaszok, arra mutat rá: a problémának ez a szelete látszott a legfontosabbnak – és, mint éppen a válaszokból kikövetkeztethető, a legkevésbé irányíthatónak is. A szervezett, intézményesített formákon kívüli „falkák” elítélése; a nemzetiségi feladatok fontosságára, a „normalitásra”, sőt, mint Balogh Edgar esetében, a „tömegek szolgálatára” vonatkozó válaszok a folytonosság, a hasonló elvek kikövetelésének hatnak – márpedig minden nemzedéknek másként kell megélnie a maga lázadását. És ennek lényeges része az is, minek alapján és kikkel vállal közösséget, kikkel alakít csoportot. A harminc körüliek dilemmái

¹⁷⁰ I. m., 844.

¹⁷¹ I. m., 861.

¹⁷² I. m., 848.

¹⁷³ Parászka Miklós lánya, Parászka Boróka információi szerint a későbbi rendező a megkérdezés időpontjában éppen első egyetemi évére készült – tehát éppen két lehetséges csoport közötti interregnumban volt.

¹⁷⁴ I. m., 851.

¹⁷⁵ I. m., 849.

éppen abban állnak, hogy nehezen lehet meghatározni, minek alapján szervezettnek tekintsek csoportjukat. Mint Cs. Gyimesi Éva megfogalmazta: a „Mienk lesz a világ!” és a „Küzdj meg érte!” jelszavainak egymásra rétegződése határozza meg a „nemzedéki tudathasadás” állapotát.

Az ankét nem ad(hat)ott megoldásokat a nemzedéki problémákra, de legalább annyit sikerült pontosítania, *miben* nyilvánultak meg ezek a problémák. Figyelembe véve az ankét terjedelmét, nem kételkedhetünk benne, hogy Gáll Ernő és szerkesztőbizottsága valóban fontosnak tekinthette az abból levonható következtetéseket. Bármennyire helytelenítette Rácz Győző „Tamás Gáspár Miklós «hetyke» szűkszavúságát, kioktatását”, egyúttal elismerte „nemes pedagógiai óhaját”¹⁷⁶ is.

Sajnos, kénytelen vagyok feltételes módon fogalmazni az ankét alapján a *Korunk* szerkesztősége által levont következtetésekkel kapcsolatban. A Rácz Győző által írt ankét-bevezető (mint már erre rámutattam) elsősorban jóindulatú általánosságokat fogalmazott meg a beérkezett válaszokkal kapcsolatban. Jellemző például ez a szövegrészlet: „És mégis: a szocializmusban ezek a nemzedéki különbségek sem megoldhatatlanok. *Ebben a véleményünkben nem elvont utópiákra építünk, hanem tényekre.* (kiemelés általam, MÁK) Mindenekelőtt arra, hogy minden, a szocializmusban élő nemzedék ma túlnyomó részében haladó magatartású egyénekből áll, akik egymásnak adták át a progresszív törekvések stafétabotját. (...) Volt alkalmunk meggyőződni róla, hogy társadalmunk túlnyomó többsége, generációs hovatartozásától függetlenül, egész valóságunk tökéletesítéséért harcol, mert érdekelt ebben a tökéletesítésben, mert elsőízben a történelemben ez a tökéletesítés, a szocialista humanizmus konkrét embereszményeivel egybehangzóan, a társadalom minden dolgozó rétegének érdekében áll.”¹⁷⁷ Ezek nem tények, hanem feltételezések – és kétségtelenül utópikus feltételezések.

Mindezek ellenére az 1973-as ankét kétségtelen erénye, hogy már maga a megkérdezés ténye is a fiatalabb generációk munkásságának a folyóiratba emelését jelentette. A következő évek folyamán több értékelés, recenzió és cikk is megjelent a fiatal nemzedékről: ezek közül talán leginkább Gáll Ernőnek a fiatal elméletírók jelentkezésének fontosságát méltató írása volt a legnagyobb jelentőségű.¹⁷⁸

2. 1. 4. ...ÉS EREDMÉNYEI – GÁLL ERNŐ NAPLÓJA

A *Korunk* 1973-as ankétjának egyik eredményeként említhető meg az is, hogy a későbbi években megszorodtak a folyóiratban az – elsősorban az esszéista és elméletíró – fiatal nemzedék írásai. Jó példa erre a *Korunk* 1977/6-os száma, mely Aradi József, Molnár Gusztáv, Egyed Péter és Dankanits Ádám esszéit, Mózes Attila *Forrás-jelenségek* című tanulmányát közölte. Arra, hogy milyen megújulási folyamatok indultak meg a hetvenes évek második felében, a már többször is idézett Kántor Lajos-cikk, a *Történelmi tévedések (távlatok?)* mutat rá 1990-ből. Természetesen már ebből a cikkből is kihüvelyezhető, hogy megújulási *folyamat* helyett inkább (kétségtelenül jelentős) *lépésekről* volt szó. Az 1973-as ankét után hét évnek kellett eltelnie az 1980/1-2-es lapszámig, melyben nemcsak *A szóértés előfeltételeiről* vita, hanem egy (régóta esedékes) Echinox-kerekasztal is nyomdafestéket látott. Mindezekről a későbbiekben részletesebben is írok – arra viszont, hogy a szerkesztőség részéről vajon mi lehetett az oka annak, hogy a nemzedékváltási kérdésekről, és, nem

¹⁷⁶ I. m., 839.

¹⁷⁷ I. m., 838-839.

¹⁷⁸ Gáll Ernő: *Nélkülözhetetlen elmélet*. Egy nemzedéki jelentkezés fenomenológiájához. *Korunk* 1976/12.

utolsósorban, magának a folyóiratnak a „megfiatalításáról” csak ilyen hosszú idő elteltével esett újra szó, már most érdemes választ keresnünk.

Nézzük meg újra a hetvenes évek nemzedéki vitáit taglaló Kántor Lajos-mondatot – ezúttal eleve kiemelve azt a részt, mely támpontokat adhat ehhez a vizsgálathoz. „A gerontológia veszélyét felismerve, az ifjúság reális gondjai felé haladó szerkesztés a jövőalakítás súlyának megfelelő helyet igyekezett, kezdett biztosítani a *nemzedékek vitájának*.”¹⁷⁹

Kétségtelen, hogy a viták fontosságát nem lehet lebecsülni. Mégis, amennyiben *csak* vita, nem pedig cselekvés folyamán esett szó a jövőalakítás súlyának megfelelő hely biztosításáról, egyáltalán nem meglepő, hogy az 1980-as vitában gyakorlatilag ugyanazok a publikációs, nemzedék- és paradigmaváltás-központú konfliktusok merültek fel, mint az 1973-as ankétban. Az 1980-as vita már csak azért is súlyosabbnak tűnik, mert nyilvánvalóbban kiütözköznek a konfliktusok. (Az ok természetesen főként abban kereshető, hogy többszereplős beszélgetésről volt szó, melynek folyamán új és új témák merültek fel, nem pedig előre meghatározott kérdések magányosan való megválaszolásáról.)

Szerencsénkre azzal kapcsolatban nem merülhet fel kétség, hogy a *Korunk* szerkesztőségében *tényleg* felmerült a fiatalítás – nem csak vitaszintű – igénye. Amennyiben ragaszkodom a bevezetésben taglalt vizsgálati módszerhez, tehát bizonyítékként csak az adott korszakban keletkezett és már akkor is mindenki számára hozzáférhető adatokat és szövegeket használok, gyakorlatilag semmilyen lehetőségem nem lenne annak bizonyítására, hogy a *Korunk* megfiatalításának kísérlete valós tervezet volt. Amennyiben viszont elsősorban az adott korszakban keletkezett szövegekre koncentrálok, jelentős adatokat nyújtanak Gáll Ernő naplójának a *Korunk* szerkesztési megújítását célzó bejegyzései.¹⁸⁰

A napló műfajához képest talán túlságosan is lekerekített fogalmazásmód eleve arra a feltételezésre vezet ugyan minket, hogy a későbbiekben (mikor ez lehetségessé válik) a munka megjelentetését is figyelembe vette a szerző; mégis, olyan jellegű információk és vélemények is találhatók benne, melyeket minden bizonnyal nem akart volna addig publikálni, míg az érintettek retorziókat foganatosíthatnak. (Elsősorban arra a részre gondolok itt, mikor Rácz Győző évek óta tartó „árulására”, besúgóí tevékenységére reflektál.)

A nemzedékváltási gondokkal kapcsolatos bejegyzésekből különösen azt a részt tartom érdemesnek kiemelni, mely a közbevetett más szövegek ellenére is önálló ívet alkot: az 1977. július 5-től 1978. február 14-ig terjedő időszakot. Ugyan kommentárok nélkül is teljesen érthetőek és értelmezhetőek a *Korunk* megújításának tervében bekövetkező változások, de a bejegyzések gyakran párhuzamba is állíthatóak más, publikus megnyilvánulásokkal

Az egész folyamat egy július 5-i odavetett megjegyzéssel indul: „Jó ízű beszélgetés Molnár Gusztival, aki élőszóban nem «szöveget» mond, hanem normális emberként kommunikál.”¹⁸¹ (Nem akarok messzemenő következtetéseket levonni ebből az egyetlen bejegyzésből, de a „szövegírók” társaságának elméleti felkészültsége nem csak Gáll Ernőt indította óvatosságra velük kapcsolatban. Egy későbbi interjúban Szöcs Géza mutat rá ennek esetleges okára: „Író-gyerekek játszadozásának tekintették azt, ha valaki «madárnyelven» szólalt meg; mert Tamás Gazsi írt egy esszét, aminek olvastán a kritikusok belevörösödtek az első három mondatba, annyi számukra ismeretlen név, fogalom, képzet és asszociáció volt ott összezsúfolva; még mondhatnék ilyen példákat, de gondolom, így is érzed, miről van szó.”¹⁸²

¹⁷⁹ Kántor Lajos: *Történelemi tévedések (Távlatok?)*, Korunk, 1990/1., 3-8. old., 7.

¹⁸⁰ Gáll Ernő: *Napló I. 1977-1990*, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003.

¹⁸¹ I. m., 10. old.

¹⁸² Martos Gábor interjúja Szöcs Gézával: „Ez a társaság úgy viselkedett, mintha a hátizsákjában volna a marsallbot”, in: *Marsallbot a hátizsákban*, 115. old.

Ennek a gyanakvásnak és idegenkedésnek a *Korunk* lapjai a későbbiekben is jelentős szerep jutott az ún. „fodormenta-nyelvről” szóló vitában.)

A következő bejegyzés október 17-i, ebben már a körvonalazódó tervekről is szó esik. „Érdekes, értelmes beszélgetés Egyed Péterrel a fiatal szerzők törekvéseiről, az «érthetetlenség» okairól és a *Korunk*ról. Megállapodtunk, hogy kidolgoz egy tesztet a lap strukturális változásairól. Megállapodtunk egy Jocóval is (Aradi József, MÁK) folytatandó megbeszélésről. A kontaktus megvan, csak tartson...”¹⁸³

Nem egészen két héttel később (október 28-án) valóban sor került a találkozóra. „„Munkavacsora” nálunk: Egyedékkal, Aradi Jocóékkal, Balla Zsófiáékkal, kellemes együttlét, aminek még az az eredménye, hogy elhatároztuk: előkészítjük a *Korunk*-metamorfózist a további nyitások, megújulások, megfiatalodások jegyében. Jocó és Péter ankétokkal és elemzésekkel készítik majd elő. (...) Magam részéről kész vagyok az adott formula meghaladására, elébe menni a lappangó-feltételezhető elvárásoknak (még a magam felfogása, ízlése ellenére is). Örülök annak, hogy szót tudok érteni a jóézésű «avantgárd» fiataljaival (Egyed Péter, Molnár Gusztai, Balla Zsófi, András Kati), de a desperádókkal, hisztériás idegroncsokkal nem akarok kapcsolatot. A távozást a jövőre való felkészüléssel, jövőtervezéssel is elő lehet (kell) készíteni...”¹⁸⁴

Mindezek után az optimista, tettekész és stafétaváltással is foglalkozó mondatok után meglehetősen furcsa a november 3-i bejegyzés, mely az Írószövetség nemzeti bizottságának ülése után született. Az ülésen az 1976-os irodalmi díjakat osztották ki, Gáll Ernő bejegyzésének utolsó mondata is erre utal: „Jó, hogy a díjazottak között van Rácz Győző és Molnár Gusztáv.”¹⁸⁵ Néhány mondattal előtte viszont szintén Molnár Gusztávról írja: „Kitűnik, hogy jól tájékozódik, mindenről tud, és olyan törekvésekkel, személyekkel rokonszenvez, akikkel én is szimpatizálok. Elmulasztottam, hogy a kibontakozó konszenzus jegyében szót értsünk a *Korunk* körül kiépítendő szorosabb együttműködésről. Persze kérdés, mennyire lehetséges ez a gyakorlat síkján.”¹⁸⁶

A *Korunk* megújításának terve egy héten belül sok változáson mehetett át. A november 12-i bejegyzés legalábbis erről árulkodik. „Az eddigi módszerektől, intézményektől való elfordulás tapasztalható; valamilyen «új» forma igénylése egyre sürgetőbb. Talán a lap «grafikai» megújítása részben, ha nem is fogja kielégíteni, mindenesetre meg fog felelni az új iránti elvárásoknak. Nyilvánvaló, hogy ez a formai felfrissülés csak abban az esetben hatásos, ha tartalmilag alapozzuk meg. De hogyan és kivel? Az ún. «esszéíró» nemzedék a maga ellentmondásos arculatával kevés fogódzót, sovány reményeket kínál. De feltétlenül folytatni kell a velük kiépítendő jobb együttműködésre irányuló erőfeszítéseket. Biztató Egyed és Molnár magatartása, fejlődése, noha az utóbbi a maga radikalizmusával nehezen vonható be.”¹⁸⁷

Az eddigi bejegyzésekből is jól érzékelhető az áttérés a teljes tartalmi megújulástól a tartalmilag is érzékelhető, de elsősorban grafikai megújítás tervére. Néhány hónappal később, február 14-én már ez sem látszik könnyen megvalósíthatónak: „(...) a napokban levelet írtam Molnár Gusztáinak, mintegy folytatva a bukaresti beszélgetést, s közöltem, hogy félreértések elkerülése végett jobb, ha *közvetlenül* érintkezünk. A pesti TV-lapban megjelent kedvező kritikára hivatkozva (1977. 6. szám) pedig az adott keretek kihasználását szorgalmaztam. Lehet és érdemes is okos, újító cikkeket írni.”¹⁸⁸

¹⁸³ Gáll Ernő: *Napló I. 1977-1990*, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003., 16. old.

¹⁸⁴ I. h.

¹⁸⁵ I. m., 17. old. (Molnár Gusztáv *Az elmélet küszöbén* című Forrás-kötetért kapott díjat.)

¹⁸⁶ I. h.

¹⁸⁷ I. m., 19. old.

¹⁸⁸ I. m. 25. old.

A korábbi bukaresti beszélgetésről nincsen említés a naplóban, tehát nem tudni, pontosan mi történhetett. Az „adott keretek kihasználása” azonban kísértetiesen emlékeztet az *Echinox* indításakor elhangzott szövegekre. Igaz, akkor Balogh Edgárral történt meg, hogy „behívták a mi ügyünkkel kapcsolatban a belügyre, és ott ő egyáltalán nem nyilatkozott pozitívan a mi kezdeményezésünkről. Sőt, első találkozásunk alkalmával elővette a már megindított három nyelvű lapot, az *Echinox*ot – a címében sem kérdeztek meg minket – és azt mondta: itt van egy kicsi hely, írjatok, használjátok ki, legyen a tietek. Mi akkor nagyon kiábrándultunk, hogy a mi vezetőink, akikkel szellemi közösséget vállaltunk, azok ennyire megalkuvók; hogy látták, végigküzdötték az egészet, és utána rögtön lemondanak róla.”¹⁸⁹

Mindemellett fontos megemlíteni: Gáll Ernővel és a *Korunk* félbeszakadt megújításával kapcsolatban sehol nem olvastam Molnár Gusztáv tollából hibáztató vagy elítélő megjegyzéseket. Molnár csak egy jópár évvel későbbi ügy, a Limes-kör kapcsán haragudott meg Gáll Ernőre. Gáll (bár naplója tanúsága szerint is meglehetősen sok támadást volt kénytelen elviselni amiatt, hogy a Limes-kör tagjaival kapcsolatot tart fent)¹⁹⁰ nem vállalta az Abraham Brumberggel való találkozót, valamint egy marxizmusról szóló előadás megtartását sem a Limes-kör előtt. 2002-ben emlékezett vissza erre az esetre egy beszélgetés keretein belül Molnár Gusztáv – s bár lényegesen későbbi eseményekre adott még későbbi reakciókról van szó, úgy vélem, az idézet egyáltalán nem érdektelen a szituáció értékelésében. „Amikor megtudtam, hogy Gáll Ernő végül is nem vállalja a találkozót, első felindulásomban nagyon haragos levelet írtam, azt hiszem, Bíró Bélának, akit Balázs Sándorral együtt megkértem, hogy tartsák meg ők a vitaindítót, és rendezzünk egy első vitát a kérdésről. (...) Ha Bretter élne, írtam, úgy kergetné ki a baloldal templomából Gáll Ernőket, mint Krisztus a kufárokat. Ami persze ostobaság volt, hiszen már többször is utaltam rá, hogy a helyzet olyan volt, hogy a kellő bátorság és a kellő óvatosság pillanatait mindenkinek magának kellett – szabadon és szuverén módon – megválogatnia. Nem volt és ma sincs semmiféle erkölcsi alapom arra, hogy bárkit is felelősségre vonjak azért, mert nem csatlakozott hozzánk.”¹⁹¹

2. 2. PUBLIKÁLNI, PUBLIKÁLNI

Senki nem ír pusztán csak az asztalfióknak. Még a szerzetesi elvonultságban dolgozó szerző is számít arra, hogy ha más nem is, de az utókor értékelni fogja a munkásságát. (Talán Franz Kafka az egyetlen kivétel – de ugyan honnan tudhatnánk, milyen hátsó gondolattal bízta Max Brodra az életmű megsemmisítését?)

A jelenkor fiatal szerzői számára számos lehetőség kínálkozik a néhány írótarssal együtt alapított folyóiratoktól a pályázatokig. Végvesztélyben egy internetes blog is megoldhatja a publikációs nehézségeket. Tanítványaim korosztálya számára (pedig csak egymásfél évtizeddel fiatalabbak nálam) elképzelhetetlennek tűnik, hogy a harminc évvel ezelőtti időszakban mennyi kilincselés, utánjárás, várakozás előzhette meg egy saját kötet megjelenését.

A hetvenes évek romániai magyar irodalmának fiatal szerzői számára (csakúgy, mint általában minden fiatal szerző számára) az első cél a nívósabb folyóiratokban publikálás után egy saját kötet megjelentetése volt. Ennek egyik részfeladatát, az első kötetek megjelentetését tűzte ki célul a Forrás-sorozat.

¹⁸⁹ „Ez a nemzedék nem akarta becsapni magát”, Martos Gábor beszélgetése Ágoston Vilmosssal, in: *Marsallbot a hátizsákban*, 14. old.

¹⁹⁰ Gáll Ernő: *Napló I. 1977-1990*, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003., 284., 288., 294.

¹⁹¹ *Mi volt a Limes?* Tusnád, 2002. július 25., beszélgetés Bíró Béla, Balázs Sándor, Lőrincz Csaba, Molnár Gusztáv, Salat Levente, Vekov Károly és Visky András részvételével; in: *Transzcendens remény*, összeállította és szerkesztette Molnár Gusztáv, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004., 300. old.

2. 2. 1. A FORRÁS-KÖTETEK KIADÁSI SAJÁTOSSÁGAI

Amennyiben a Forrás-kötetek kiadási gyakorlatát tekintjük át, számos furcsasággal találkozhatunk. Annak ellenére, hogy a kötetek fontos, sőt nélkülözhetetlen szerepet töltek be a romániai magyar irodalmi életben – jó példa erre az is, hogy Kántor Lajos és Láng Gusztáv ezek alapján állapították meg az egymást követő irodalmi generációkat – az, hogy milyen módon lehetett egy Forrás-kötet szerzőjévé válni, és ez hosszú távon milyen előnyöket biztosított, gyakorlatilag egyénenként eltért.

Kétségtelenül hiánypótló kezdeményezésként indult meg 1961-től a bukaresti Irodalmi Könyvkiadónál egy olyan könyvsorozat kiadása, mely elsődleges célul tűzte ki maga előtt, hogy a romániai magyar irodalom fiatal szerzői számára biztosítsa az első kötet megjelenését: ez lett a Forrás-sorozat. (A kötetek kiadásának későbbi sajátos kuszaságaira nézve intő jelként szolgálhatott volna a szemlélőknek az a tény, hogy a legelső Forrás-kötet szerzőjének, Veress Zoltánnak már előzőleg megjelent három gyermekvers-kötete, tehát voltaképpen nem is volt elsőkötetes szerző). A vékonyka kötetek 1961-től bizonyos rendszerességgel biztosították az „irodalmi utánpótlást” folyóiratok és kiadók számára. Persze mindez gyakran a saját farkába harapó kígyó módján működött. A Forrás-kötet publikációs lehetőségeket biztosított – viszont publikációk nélkül nem lehetett Forrás-kötethez jutni. A leggyakrabban már Forrás-kötetük megjelenése előtt is rendszeresen publikáltak valamilyen folyóiratban ezek a fiatal szerzők, sőt gyakran éppen ezeknek a folyóiratoknak (*Utunk*, *Korunk*, *Igaz Szó*) a szerkesztői ajánlották be fiatal munkatársaik, felfedezettjeik kötetét a kiadóhoz. (Kitűnő példa erre Mózes Attila esete – ő ugyanis tizenhét éves kora, 1967 óta közölt az *Utunk*, az *Igaz Szó* hasábjain, kötetét viszont csak 1978-ban jelent meg.)

A kötetek kiadásával kapcsolatban felmerülő circulus vitiosusból már eleve legalább kétféleképpen találkozhatunk: a „szerencsések” Mózes Attila sorsával szembesülhettek, a kevésbé szerencséseknek azonban egyre kevesebb és kevesebb esélyük volt nyomtatásban való megjelenésre. Az irodalmi folyóiratoknál ismeretlenségükre, kötetnélküliségükre hivatkozva utasították el munkáikat, a kiadó pedig azért ódzkodott kötetek kiadásától, mert a költők-írók még nem jelentek meg semmilyen országosan ismert fórumon.

Az *Igaz Szó* 1978-as Ősz mellékletében Szász László fejtette ki nagyon találóan: „A Forrás-kötet szimbólum-erejű. A tulajdonos beérkezésének igazolványa. Épp olyan státusszimbólum az irodalom vásárcsarnokában, mint köznapi halandók számára a Dacia személygépkocsi. A könyv megjelenését azonban megelőzi (akárcsak a gépkocsit a betétkönyv) egyfajta status quo beérkezés. A jelkép értéke: a szerzőt befogadta és magáénak tudja az irodalom kisközössége. A későbbi beérkezési jogosítvány egész sor előnyt biztosít: atyák s nagyatyák meghitt támogatását, magasabb életszínvonalat, tehát több alkotásra és önképzésre fordítható szabad időt, ha a tulajdonos szerző bírja szusszal s türelemmel, felzárkózhat a sok-sok kötetes írók mögé.”¹⁹²

Felzárkózhat – de csak elméletileg. A Forrás-kötet sem jelentett okvetlen garanciát. Az kétségtelen tény, hogy a romániai magyar irodalmi élet kénytelen belterjességéből kifolyólag jóformán csak *bekerülni* volt nehéz az ismertségi körbe. Viszont természetesen az ismertség még par excellence nem jelentette, nem jelenthette azt, hogy a fiatal szerző előtt a továbbiakban minden kapu megnyílt. Inkább egyfajta kiterjedt, de laza ismeretségi hálóról volt szó, melynek elsősorban generációs szempontból alakultak ki különböző „gócpontjai”. A fiatal szerzők között (elsősorban korosztályi és közelségi alapon, az egyetemeken, egyetemi folyóiratok, vitakörök révén) ismeretségek alakultak ki és barátságok szövődtek. Voltak

¹⁹² Szász László: *A Forrás és a fiatal alkotók*, *Igaz Szó*, 1978/Ősz, 41-43. old., Krónika rovat, 43. old.

bizonyos kikristályosodási pontjai az irodalmi életnek – ilyen volt például a már említett sepsiszentgyörgyi *Megyei Tükör*, ahol a második Forrás-nemzedék tagjai közül Farkas Árpád, Magyari Lajos, Vári Attila, Csiki László dolgozott.

A kötetek megjelenése különösen a harmadik Forrás-nemzedék működésének időszakában, az 1976-tól 1983-ig tartó években vált rendkívül fontossá. A hetvenes évek közepére a publikációs lehetőségek elégtelensége, de a romániai magyar irodalmi élet zártsága miatt is egyre nagyobb lett a kötetek szerepe: nemcsak az irodalmi folyóiratokban való megjelenés, de ismertség szempontjából is kardinális jelentősége volt egy Forrás-kötetnek. A korszak Forrás-köteteiről írt recenzióinak esetében igen gyakori a *további* kötetek sürgetése. Markó Béla egy 1976-os recenziójában¹⁹³ olvasható: „S végül e kötet ürügyén engedtessek meg nekem egy (korántsem szónoki) kérdés: úgy tűnhet, hogy vékonyan csorran-csordogál a Forrás, de hát hol vannak, hol késlekednek régóta várt Forrás-könyvek, mint például az Adonyi Nagy Máriaé, a Sütő Istváné, a Szávai Gézáé (próza), a Ferencz Imrée stb. stb. stb.?”

A Forrás-kötetek lassú szerkesztési átfutására kétségtelenül Adonyi Nagy Mária kötete a legjobb példa, mely négy évig várt a Kritérionnál (az Irodalmi Könyvkiadó jogutódjaként 1970-től a Kritérionnál jelentek meg a Forrás-kötetek¹⁹⁴) mire 1978-ban megjelenhetett. Erről a visszás helyzetről a korszak olvasói is tudomást szerezhettek – a kötet megjelenése előtt készült interjúban¹⁹⁵ mondta Adonyi Nagy Mária: „(...) már 1974-ben meg kellett volna jelennie. Beadtam, a kiadó tervbe vette, aztán mégsem jelent meg. Azóta, igaz, kicseréltem a verseknek legalább felét. Hidd el, a késleltetett rajt nagyon rossz hatással volt rám. Lehet, hogy most egészen másfajta verset művelnék, ha akkor alkalmam lett volna lemérni a hatást, és egyáltalán – befejezettnek tekinteni saját indulásomat. De úgy érzem, ezért nem én vagyok a hibás.”¹⁹⁶

Az emlékezet torzulásainak figyelembevétele vezetett arra, hogy nem is kíséreltem meg utánanézni: volt-e bármi köze ennek az interjúnak a kötet megjelenéséhez. Adonyi Nagy számára azonban a kötet megjelenése sem jelenthetett feltétlen vigaszt: kevésbé meglepő, de ugyanannyira szomorú is Szócs István hozzászólása az 1978-as Pezsgő-díj kiosztásakor¹⁹⁷: „(...) egyáltalán, verseskötetnek csak akkor adnám, ha azok a versek az elmúlt éven keletkeztek vagy többségükben akkor jelentek volna meg *először*. Ezért nem javaslom Adonyi Nagy Máriaét sem, akinek az *Emlék jelen időben* című kötete esemény, és talán *fordulat* is mai líránkban.”

2. 2. 2. EGY VITA KÖRÜLMÉNYEI... – *UTUNK*, 1982.

A Forrás-kiadás problémái számos konfliktust generáltak a hetvenes évek folyamán, nemcsak a megjelenésre váró szerzők, de a szerkesztők között is. Ezek a konfliktusok nagyrészt nem voltak kiszámíthatatlanok és váratlanok – de igen ritkán váltak publikussá. Már az idézett *Ankét a nemzedékről*-ben is felmerült érintőlegesen a kérdéskör: Domokos Géza hozzászólása tartalmazta a Forrás-kiadás vitáinak említését. (A 9. kérdés a felszabadulás utáni időszak „évjáratainak” számát firtatta, erre válaszolta azt Domokos Géza: „A Forrás-vitákban nagyjából kirajzolódott a kép.”¹⁹⁸) Mégis, ez az egyetlen mondat csak a konfliktusok *meglétére* utalt: a nagyközönség nem értesült konkrétan ezek *mibenlétéről*. A hetvenes évek

¹⁹³ Markó Béla: *Váli József: Üveghegyek*, Igaz Szó, 1976/8., 166. old.

¹⁹⁴ Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, 608. old.

¹⁹⁵ Markó Béla: *Beszélgetés Adonyi Nagy Máriaival*, Igaz Szó, 1977/8., 112-114. old.

¹⁹⁶ I. m., 113.

¹⁹⁷ *Az év könyve vita*, 1978, *Utunk*, 1979/12., 2., 4-5., 4. old.

¹⁹⁸ *Ankét a nemzedékről*, *Korunk*, 1973/6., 834-865. old, 849.

folyamán gyakorlatilag nem jelent meg olyan ankét, vita, szerkesztőségi beszélgetés, mely legalább említés szintjén ne tartalmazta volna a Forrás-kiadással kapcsolatos problémákat. Az *Utunk*ban megjelenő *Az év könyve* összeállítások kapcsán is állandó kérdés, mikorra várható vagy miért *éppen most* jelent meg valaki Forrás-kötete. Apró részletekből össze lehet állítani a kiadási, szerkesztési és fogadtatási gondok természetrajzát, mint az imént Adonyi Nagy Mária kötetének kapcsán is tettem. Ennek ellenére szükség volt (van) a kutató számára egy olyan vita vizsgálatára, mely kizárólagosan a Forrás-kiadás kérdéseivel foglalkozik.

A hetvenes évek Forrás-kiadásának valószínűleg leginkább összefoglaló jellegű vitája az *Utunk* 1982/12. számában jelent meg. Időrendben tekintve ez a legkésőbbi vita, mellyel foglalkozom. Egy olyan időpontban született, mikor már befejezettnek lehetett tekinteni a hetvenes évek Forrás-kiadási kérdéseit (bár a harmadik Forrás-nemzedék elméletileg 1983-ig, Kovács András Ferenc színrelépéséig jelentette meg Forrás-köteteit). A vita azért nélkülözhetetlen vizsgálatom számára, mert ennek keretein belül elsősorban nemzedéki alapon kérdőjeleződtek meg egyes szerzőválasztási és -kiadási preferenciák – és ezt különösen azért tekintem fontosnak, mert a nagyközönség számára az addigiaknál jóval több információt tartalmazott a Forrás-szerkesztők esetleges konfliktusairól.

Az 1982-es vita már címében is jelezte az ürügyet, melynek kapcsán a közönség elé lehetett tárni a Forrás-kiadásról szóló vitát: *A 100. Forrás-kötet után*. Ez az alkalom adott lehetőséget az *Utunk* szerkesztőségi beszélgetésére Létay Lajos, Egyed Péter, Csiki László, Kántor Lajos, Markó Béla, Szöcs Géza, Gálfalvy György, Bréda Ferenc, Lászlóffy Aladár, Kis Géza, Balla Zsófia, Mózes Attila és Domokos Géza részvételével.¹⁹⁹ Természetesen ennek a beszélgetésnek az esetében is csak a megjelent anyagra támaszkodhat a kutatás; annyi mindenképpen megállapítható, hogy a hozzászólások valószínűleg a jelölt sorrendben történtek: Kántor Lajos és Markó Béla hivatkozik Egyed Péter hozzászólására, Szöcs Géza Kántoréra, Bréda Ferenc, Lászlóffy Aladár és Balla Zsófia Szöcsére. Mindemellett meg kell említenem, hogy Kis Géza hozzászólása sajátos diszkrepanciát jelent a vita folyamatában: ő olyan módon foglalja össze az eddig elhangzottakat, hogy összefoglalásában *olyan elemek is megjelennek, melyek nem kerültek nyomtatásba*. (A későbbiekben idézem is az összefoglalást, mely kétségtelenül pontos láttelepe a Forrás-kiadással kapcsolatos gondoknak.) Kis Géza hozzászólásában található a következő mondat is: „A hozzászólók (...) többé-kevésbé módszeresen taglalták a kérdéseket, jelentős következtetések hangzottak el (pl. a szerzőkkel egykorúak alkossák a szerkesztőbizottságot – javasolta Molnár Gusztáv).”²⁰⁰ Molnár Gusztáv nem szerepel az ankét résztvevői között, és azt is nehéz megállapítani, ennek a vitának a keretein belül tette-e ezt a megállapítást, vagy egy korábbi, dokumentálatlan beszélgetés folyamán. Mivel az előzőkben tárgyalt ankét esetében nem volt lehetőségem hozzájutni az eredetileg beadott anyagokhoz, a kutatás korrektsége érdekében ez esetben is abszolút érteken fogom figyelembevenni a nyomtatásban megjelent anyagot – viszont ugyancsak a kutatás korrektsége miatt véltem fontosnak megemlíteni ezt a sajátosságot is.

Elvileg *A 100. Forrás-kötet után* műfaji megjelölése „beszélgetés”, viszont ennél jóval több történt az *Utunk* szerkesztőségében. A beszélgetés természetszerűen megszűrt és nyomtathatóvá alakított változata tízes betűméretben is háromoldalas, sokszereplős vitává alakult – mert *vita* volt ez a javából, nem az alcímben jelzett „szerkesztőségi beszélgetés”. (Intő jel lehet az olvasó számára az első hozzászóló, Létay Lajos bevezetője: „Kedves

¹⁹⁹ *A 100. Forrás-kötet után, Beszélgetés az Utunk szerkesztőségében, hozzászólók*: Létay Lajos, Egyed Péter, Csiki László, Kántor Lajos, Markó Béla, Szöcs Géza, Gálfalvy György, Bréda Ferenc, Lászlóffy Aladár, Kis Géza, Balla Zsófia, Mózes Attila és Domokos Géza; *Utunk*, 1982/12., 4-6. old.

²⁰⁰ I. m., 6. old.

Barátaim! Bár elsőként szólok, korántsem szándékom vitaindítót tartani.”²⁰¹ Ilyen bevezetés után szoktak bekövetkezni a legparázssabb viták.)

A vita apropója részben magának a vitának a tárgyát is meghatározta. Amellett, hogy az általában vett szerkesztési szempontokról is szó esett, feltűnően nagy szerep jutott a viszonylag frissen megjelent kötetek kapcsán felmerülő problémáknak. Szó se róla, minden bizonnyal korábban is léteztek ugyanezek a gondok, melyekről itt szó esett – de sose esett ezekről szó ennyire *explicit és a közönség számára is nyilvánvaló* módon.

Húsz év alatt száz kötet született meg a Forrás keretein belül, a századik kötet 1981-ben került kiadásra. Az ankét eleve némi időcsúszással operált: születésekor már 102 kötetesre gyarapodott a sorozat. Domokos Géza hozzászólásából idézve: „Az eddig megjelent 102 Forrás-kötet műfaji megoszlása a következő: vers – 47; próza (regény, elbeszélés, riport) – 47; tanulmány, esszé – 7; karikatúra – 1”²⁰².²⁰³ Mivel a kötetek nem viselnek sorszámot, csak azt lehet megállapítani, mely két kötet *egyike* lehetett a századik. A címért Gergely Tamás novellakötete, valamint Darkó István „fantasztikus történet”-gyűjteménye vetekedik.²⁰⁴ Mindkét szerző esetében elmondható, hogy ellentmondásos reakciók érkeztek a szerkesztőbizottság és a beszélgetés résztvevői részéről egyaránt. Ez még akkor sem lenne meglepő, ha nem tudnánk, hogy részleges átfedés tapasztalható a két csoport között.

A vita elemzésére nézve főként Kis Géza már említett hozzászólása tartalmaz fontos támpontokat: nemcsak saját véleményét írta le, de egyúttal összefoglalta a vita eddigi folyamatát is. Bár, mint említettem, ebben olyan elemek is megtalálhatóak, melyek nem tűnnek ki a hozzászólásokból, senki nem hívta fel a figyelmet erre – így az összefoglalás mindenképpen plauzibilisnek látszik. Érdekes ezt a részt teljes terjedelmében idézni (eleve kiemelem azokat a pontokat, melyek a következő alfejezetek szempontjából fontosak lehetnek):

„Vázolom a szerkesztési gyakorlatra vonatkozó megjegyzéseket:

1. a szerkesztők választási preferenciái (éles vita a Darkó-kötet kapcsán)
2. a szerkesztők munkája (elismerések, nyilatkozatok, személyes tapasztalatok)
3. a kiadói véleményezések felülbírálása
4. a kritika általános kérdései (formai-tartalmi kritériumok)

Átfogó képet nyertünk a Forrás-sorozat szerepéről:

1. a sorozat beilleszkedése irodalmi életünkbe (utánpótlás biztosítása, közönségigények kielégítése)
2. a Forrás-sorozat kommunikációs szerepe (kinek szól?, szűkítés milyen irányba?, szellemi irányzatok rugalmas és kevésbé rugalmas követése, abszolút és relatív értékszempont stb.)
3. nemzetiségi irodalmunk meghatározása, felelőssége (elkötelezettség).”²⁰⁵

Az összefoglalás kapcsán viszont kénytelen vagyok vitatkozni Kis Gézával: szó sincs átfogó képről a Forrás-sorozat szerepével kapcsolatban. A jelenlévők csak a romániai magyar irodalmi közélet egyetlen szeletét képviselték – bár kétségtelen, hogy olyan szerkesztőkről, szerzőkről, kritikusokról van itt szó, akiknek eléggé pontos rálátása lehetett a Forrás-kötetek szerkesztési és kiadási gyakorlatára. (A beszélgetés időpontjában éppen aktuális sorozat-

²⁰¹ I. m., 4. old.

²⁰² Molnár Dénes: *HuMol szótár*, Kriterion Könyvkiadó, 1977. Az egyetlen grafikai Forrás-kötet azért érdemel említést, mert a Gaál Gábor Körön készült irodalmi karikatúrákat tartalmazza – ez lehetett az oka annak, hogy a Forrás-sorozatban látott nyomdafestéket.

²⁰³ I. m., 6. old.

²⁰⁴ Gergely Tamás: *Módosítás*, Kriterion Könyvkiadó, 1981; valamint Darkó István: *A következő pillanatban*, Kriterion Könyvkiadó, 1981.

²⁰⁵ *A 100. Forrás-kötet után*, Utunk, 1982/12., 4-6. old., 6.

szerkesztői bizottság tagjai közül jelen volt Csiki László és Kántor Lajos, a századik környékén megjelent kötetek legtöbbszörének pedig Egyed Péter volt a szerkesztője. Domokos Géza a Forrás-sorozatot gondozó Kriterion Könyvkiadó igazgatójaként kapcsolódott szorosabban az elsőkötetesek ügyéhez.) Ami pedig az esetlegesen kialakuló konszenzust illeti, arra igen jó képet ad az összeállítás végén olvasható „A szerkesztő megjegyzései” rész kezdete: „Ezen a beszélgetésen a résztvevők összehasonlíthatatlanul többet kérdeztek, mint amennyi választ adtak a feltett kérdésekre.”²⁰⁶

Sajnos, így igaz. A kérdések viszont – ha esetleg nem is érkezett rájuk meggyőző válasz – egyáltalán nem érdektelenek. A Forrásnak mint intézménynek és mint publikációs lehetőségnek a jelentősége kétségtelenül lebontható belőle.

2. 2. 2. 1. VITA A DARKÓ-KÖTET KAPCSÁN

Valójában az első és a harmadik kérdés gyakorlatilag ugyanarra vonatkozott. Ezt pedig különösen akkor tudjuk megállapítani, ha alaposabban szemügyre vesszük a vita vonatkozó részeit.

Az örök „outsider” – írók között színész, színészek között író, az egyszemélyes és igen szűk közönségre kitalált *Macskarádió*²⁰⁷ alkotója –, ellentmondásos egyéniségű, fiatalon elhunyt Darkó István kötetével kapcsolatban alakult ki leginkább erőteljes vita.²⁰⁸ Bár első pillantásra kizárólagosan értékítéleti szempontokról volt szó, alapos vizsgálattal ebben az esetben is megállapítható, hogy a konfliktusok elsősorban nemzedék-alapúak voltak.

A Forrás száz megjelent kötete kapcsán felmerülő kérdésekről (és ezek között a különböző Forrás-kötetek megjelentetésének okairól és indokoltságáról) folyó beszélgetés egy adott ponton szinte kizárólag a Darkó-kötetre, annak megjelentetésére és fogadtatására fókuszálódott. Az ankét szereplői közül azokról, akik megemlítik Darkó kötetét, még az életrajzi információk hiányában is könnyű lenne megállapítani, melyik generáció tagjai. A *következő pillanatban* kapcsán kibontakozó érték- és érdekellentétek ugyanis a hozzászólások során generációs ellentétekké szublimálódtak. Bár a szerkesztőségi vita maga nem jelenik meg az ankétban, csak a hozzászólások szükségszerűen „megszűrt” és az élőbeszédhez vajmi közel álló változata áll rendelkezésünkre, mégis könnyű megtalálni a jeleket, melyek Darkó István kötetére terelik a figyelmet. Tagadhatatlan, hogy Gergely Tamás kötetével kapcsolatban is felmerültek kétségek, ezeket viszont senki sem fejtette ki bővebben. A *következő pillanatban* ezzel ellentétben mintegy vezérfonalává vált a hozzászólásoknak. Elsősorban az idősebb szerző- és kritikusnemzedék találta ugyanis Darkó esetében korainak a kötethez jutás esélyét, gyanúsak a megjelenés körülményeit. A kritizálás okai között szerepelt a műfaj szokatlansága, az írások nyers, kidolgozatlan jellege is – mégis a hetvenes-nyolcvanas évek romániai magyar könyvkiadásának már taglalt circulus vitiosusában kereshető leginkább a vita egyik legfőbb oka. A Forrás-kötetek hivatása eredetileg az volt, hogy megjelenési lehetőséget biztosítson kötet nélküli fiatal szerzőknek. Ahhoz, hogy valaki Forrás-kötethez juthasson, rendelkeznie kellett irodalmi orgánumban megjelent publikációkkal. Ott viszont akkor fogadták szívesen az írásokat, ha az illetőnek már jelent meg kötete. A visszás és felemás helyzet elfogadottságát jól illusztrálja, hogy Darkó Forrás-kötetének megjelenését *éppen azért* találták meglepőnek, mert a szerzőtől ezt megelőzően alig

²⁰⁶ I. m., 6. old. (Bár nincs nevesítve a szerkesztő, nagy valószínűséggel az ankétot is bevezető Létay Lajosról van szó – ő szerepelt *Utunk*-főszerkesztőként az ankét házigazdájaként.)

²⁰⁷ A *Macskarádió* műsorának néhány részletét A *következő pillanatban* Forrás-kötet tartalmazza; a szalagok alapján készült válogatást 2004. március 27-28-án sugározta a Kossuth Rádió.

²⁰⁸ Erről már bővebben is írtam – Miklós Ágnes Kata: *Egy „outsider” a harmadik Forrás-nemzedékben*, A Hét, 2004/47., 3-14. old. Ez volt a témája a 2004. áprilisában tartott RODOSZ-konferencián is az előadásomnak.

olvastak valamit.²⁰⁹ Igaz, a beszélgetés során több ízben is elhangzott, hogy ezen a helyzeten változtatni kellene – megoldás azonban nem született.

Még fontosabb viszont az, ami a már idézett Kis Géza-hozzászólásban „a szerkesztőség választási preferenciái (éles vita a Darkó-kötet kapcsán)”²¹⁰ ponthoz köthető. Ha a hozzászólásokat egyenként megvizsgáljuk, még árnyaltabb képet kaphatunk a vita lefolyásáról. Nemcsak a *kötet* jelentett problémát, a *szerkesztő* szerepe, munkája is megkérdőjeleződött. Ennek a már jelzett „éles vitának” a mozgatórugóit világítja meg Kántor Lajos megszólalása (kommentárok helyett kiemelések általam, MÁK): „Darkó István kötetét némi meglepetéssel olvasva nyomtatásban – *minthogy előzetesen tudomásom sem volt készüléséről sem, noha nevem ott olvasható a könyvön (a szerkesztő bizottság tagjaként)* – szükségesnek tartom felvetni a kérdést: miért és milyen mértékben lehetünk felelősek az egyes kötetekért, a sorozatért. *Ki dönti el*, hogy mi és milyen sorrendben lát napvilágot a sorozatban, ha *teljesen véletlenszerű* az, hogy milyen kézirat jut el például hozzám? Persze, *nem a saját szerepemet szeretném növelni* ezzel a kérdésfeltevéssel (sok egyéb feladatom miatt 1982 végén *amúgyis kilépek a Forrás szerkesztő bizottságából*), csak figyelmeztetni akarok a megoldatlanságra, bizonyos önkényességre, illetve arra a helyzetre, amelyben a *rámenősebb – többet telefonáló, ajtónyitogató* – szerzők előnyben vannak a visszahúzóddókkal szemben. *Különösen a prózát* kellene nagyobb körültekintéssel szervezni, talán külön is ösztönözni, mozgósítani a fiatalokat.”²¹¹

Gálfalvi György hozzászólásában is fellelhető ez az elem (bár ebben az esetben nincs nevesítve!): „Az önadminisztrálók, a tűz köré húzódók, az ajtón kidobottak, de az ablakon visszamászók mindig lépéselőnyben vannak; az irodalomban ezt ne adjuk meg nekik.”²¹²

Talán nem meglepő az az információ, hogy a Darkó-kötet szerkesztője Egyed Péter volt: az ő választási preferenciáit firtatták (óvatosabban vagy keményebben) a hozzászólások. Darkó *A következő pillanatban* megjelenéséig kizárólag az *Echinox* és a *Fellegrvár* oldalain publikált, kilencvenoldalas kötete egyike a Forrás legkarcsúbb kiadványainak. (Retrospektíve fontos adat lehet viszont, hogy az 5000 kiadott példány egyikét sem sikerült fellelnem antikváriumban – bár ez részlegesen a nyolcvanas évek elejének romániai magyar könyvvásárlási gyakorlatának is köszönhető. A tulajdonomban lévő Forrás-kötetek zömét még szüleim vették meg, közvetlenül a megjelenés után. Sajátos, de erre ezúttal is utalás történik, Kántor Lajos hozzászólásában: „...ma egyre parancsolóbb szükség a befogadásra, a könyvek *mai* hatására, a közönség azonnali reagálására gondolni. Igaz, hogy napjainkban szinte minden könyv elfogy, mégis érdemes volna a vidéki könyvesboltokban s a szövetkezeti hálózatban szétnézni, milyen régi Forrás-kötetek porosodnak a polcokon.”²¹³) Darkó tagja volt Egyed Péterék baráti körének, és ez publikációinak megjelenési helyein keresztül is nyilvánvalónak látszik. Egyed Péter másodikként szólalt fel az *A 100. Forrás-kötet után*-ban (amennyiben hiszünk abban, hogy a megjelent szöveg a hozzászólások sorrendjét is híven adja vissza, még a szerkesztői munkásságát megkérdőjelező szövegek előtt), mégis eleve arra hívta fel az olvasók figyelmét hozzászólásában: „(...) máris megfigyelhető a szépirodalom újabb keletű térhódítása, amelyre a műfajok egyre tisztább változatai, valamint további

²⁰⁹ Vagy valóban nem olvasták, vagy pedig nem láttak be a „kulisszák mögé”. Már az *Echinox* 1976/9-10-es számában (tehát öt évvel a Forrás-kötet megjelenése előtt), a 19. oldali „Az *Echinox* dekameronja” rovatban ott szerepelt *A csillag* című mininovella, mely, bár szerzőjeként eredetileg Szénégető Henrik szerepelt, gyakorlatilag változtatás nélkül jelent meg *A következő pillanatban* 32-ik oldalán. Szénégető Henrik, „akinek neve alatt ketten rejtőznek” (Darkó *A következő pillanatban*-jának bevezető szövegét, a *Van egy Város-t* idézve), Darkó István és Szöcs Géza közös álneve volt.

²¹⁰ *A 100. Forrás-kötet után*, 6. old.

²¹¹ I. m., 4.

²¹² I. m., 5.

²¹³ I. m., 4.

differentiálódási formái jellemzőek (például a fantasztikus irodalom megjelenése).²¹⁴ Lévén, hogy Darkó kötete *Fantasztikus történetek* alcímmel jelent meg, az utalás félreérthetetlen. Mégis, ismét kénytelen vagyok Kántor Lajost idézni: „Természetesen nem Egyed Péter ellen szólok (kevesen vannak, akikkel a legfőbb kérdésekben annyira egyetértek, mint vele, tehetségét, munkásságát minden téren nagyra becsülöm), de figyelmeztetni szeretnék arra, hogy az ízlésítélet mint szerkesztői szempont különösen veszélyes lehet!”²¹⁵

Amennyiben következtetéseket akarunk levonni a hozzászólásokból, a Darkó-kötet csak „átcsúszott” a szerkesztőbizottság szűrőjén, és, bár az *Utunk*-ankét implicit módon utal ennek szükségességére, nem került sor Egyed Péter szerkesztői véleményének felülbírálatára. Hogy ez hanyagságból vagy véletlenül következett be, arra természetesen már nem találunk magyarázatot. Mindenesetre még a beszélgetés során a fiatalabb generáció képviselői részéről azonnal megérkeztek a reagálások – a *szerző* és a *szerkesztő* védelmében egyaránt. „A kiadónak sosem a *megjelent* gyenge könyvek miatt kell szégyenkeznie, hanem a *meg nem jelentetett*, kiadásra nem vállalt értékekért, azokért a kezdőkért, akikben nem ismerte fel az író.” – közölte fiatalos vehemenciával Szöcs Géza.²¹⁶ Mózes Attila meg éppenséggel arra hívta fel a figyelmet: „(...) jószerint minden szerkesztőt érte vád amiatt, hogy olyanoknak is megjelent könyve, akik pedig erre nem voltak érdemesek.”²¹⁷

Balla Zsófia némileg óvatosabban, de ugyanolyan hajthatatlanul fogalmazott: „A minőség nem nemzedéki probléma. Az elutasítás értékszempontjai sem mindig. Vigyázzunk, nehogy ugyanazokkal az érvekkel zárjunk ki egyeseket a világot jelentő hasábokról, amelyekkel 25 évvel ezelőtt a most elutasítók verseit akarták «leírni». (Sokan nehezményezték ma Darkó István kötetének a megjelentetését, például. Pedig Darkó tematikája eredeti, és ritka erénye az is, hogy van humora. Az, hogy író lesz-e belőle, elválik. Várjuk ki.)”²¹⁸

Az utókor legfőbb gondja – legalábbis azoké, akik érdeklődnek a téma iránt – minden bizonnyal az, hogy ezt már nem lehetett kivárni. Darkó egyike maradt az egykötetes szerzőknek. A Bretter-kör 2004 áprilisi ülésén, mikor Szöcs Géza volt a kör vendége, az esetleges Darkó-hatások és -együtműködések firtatását (szerző nem is tagadhatja: ő volt az elkövető) az egyébként roppant hangos és vitára kész közönség értetlen hallgatása fogadta. Mindössze ketten kezdtek egyetértő bólogatásba: Szöcs Géza és Bréda Ferenc.²¹⁹

Darkó utolsó műve, a *Fél év és a folyó*²²⁰ című novella nem a kötetben található, az *Echinox* egyetemi lap 1982-es évének augusztus-szeptemberi számában jelent meg. A novella Darkó leghosszabb írása (igaz, *Az öreg bűvár halála*²²¹ csak néhány sorral rövidebb, de ezt valószínűleg annak sajátos tördelése eredményezi). Darkó István temetése 1982. szeptember 10-én volt.

2. 2. 2. 2. A FORRÁS FELADATAI – „ÉRLELÉS”

A Darkó-vita csak az egyik, bár kétségtelenül fontos vonulata volt *A 100. Forrás-kötet után*-nak. Ez is elsősorban a szerkesztői felelősségről és a fiatal szerzők türelmetlenségéről szóló vita egyik leágazásaként jelentkezett. Csak azért foglalkoztam ennyire részletesen vele,

²¹⁴ I. m., 4.

²¹⁵ I. m., 4. Az „ízlésítélet, mint szerkesztői szempont” kérdésre még visszatérek a Palotás–Szöcs vita kapcsán.

²¹⁶ I. m., 5. old.

²¹⁷ I. m., 6. old.

²¹⁸ I. m., 6. old.

²¹⁹ Meglepő módon ennek az „afférnak” nyoma is maradt – lásd Farkas Imola: *Irodalom/politika?*, Szabadság, 2004. április 28., 2. old.

²²⁰ Darkó István: *Fél év és a folyó*, Echinox, 1982/8-9., 12.

²²¹ *A következő pillanatban*, 64.

mert nemcsak tünetként, hanem a különböző „erővonalak” megjelenítéseként is eléggé pontos képet ad a beszélgetés során manifesztálódó konfliktusokról.

Az általában vett Forrás-kiadási problémák egy részére Csiki László tapintott rá: „A sorozat minősítésében arra is tekintettel kell lennünk, hogy bár léteznek egyetlenkönyves igazi írók, a Forrás mégiscsak *első* jelentkezéseket ad közre (természetesen lehetőleg bizonyos esztétikai mérce fölött, de anélkül, hogy a későbbiekre biztosítékot szolgáltatna – ez az egyes írók dolga). Mindezt a kiadó olyan helyzetben teszi, amikor a fiatalok nem az iskolában, egyetemeken, még csak nem is az irodalmi lapokban «járják ki iskoláikat», hanem sokan éppen a sorozatban, könyvük meglehetősen hosszas szerkesztése közben. Ebben a visszás, néha már groteszk helyzetben a kiadó – mint már annyiszor – más feladatokat is vállalt tehát, mint a «kötetre érettek» egyszerű szárnyrabocsajítását: magát az «érlelést» is. Sajnos, e tekintetben a kiadó és egyes irodalmi lapjaink között nincs egymást kiegészítő folytonosság, együttműködés; nemegyszer olyan szerzők jelentkeztek kötettel, akiket azoknak a lapoknak a hasábjain méltattak aztán, melyek egyes írásaikat nem közölték.”²²²

Csikié igen alapos helyzetértékelés. Különösen az a része, mely a „visszás, néha már groteszk helyzet”-re vonatkozik, és különösen, amennyiben az „érlelés” folyamatát szeretnénk meghatározni. Nem feltétlenül igaz ugyanis, hogy automatikusan érlelődni kezd egy szerző, amennyiben kötetét tervbevétték, de még nem jelentették meg. Ahogyan azt Adonyi Nagy Mária találóan megfogalmazta: „Lehet, hogy most egészen másfajta verset művelnék, ha akkor alkalmam lett volna lemérni a hatást, és egyáltalán – befejezettnek tekinteni saját indulásomat.”²²³

A hatás, amennyiben egy (esetleg két-három) szerkesztőn át lemérhető, sosem ugyanaz, mint egy kétezer példányban megjelent kötet esetében. Bármennyire „vájtfülű” szerkesztőről van szó, az egyedi preferenciák és a Kántor Lajos által is említett „ízlésítélet” kiküszöbölhetetlen – nem is beszélve az egyéb véletlenszerű balesetekről. Egy, az Adonyi Nagy Máriához hasonló helyzetben a szerzőnek semmilyen más esélye nem marad, mint önmagában „gyöngyözni ki” a líra változásait. (Talán nem meglepő, hogy Adonyi Nagy Mária költészete mindezek után nemcsak egyedi és különleges, de periferiális jelensége is maradt a romániai magyar lírának. Ez persze részben a szerző „késleltetett rajtjának”, részben pedig az alapvetően kolozsvári központú irodalmi élettől távoli, bukaresti létnek köszönhető. Ne feledjük el: Adonyi Nagy Mária a „két és feledik” Forrás-nemzedék tagja.)

Adonyi Nagy Mária helyzete egyáltalán nem volt egyedülálló a kor fiatal szerzői között. Még a Forrás-kötettel már rendelkezők számára sem volt egyszerű a további kötetek megjelentetése. Évtizedekkel későbbi visszaemlékezésekben is megjelenik ez a problematika (és természetesen a vele járó sértődöttség vagy fásultság is). Csak példaként: az egyébként jópár kötetet megjelentetett Bogdán László 1990-ben nyilatkozta a hetvenes évek közepére visszatekintve: „Nekem két regényem is készen volt már ezekben az években: a Helyszíneresések forgatásokhoz címűt 1974-ben, a Majális című, azóta is kéziratban lévő regényemet 1975 nyarán fejeztem be. Az első regényem kiadása kiadása körül azonban különböző bonyodalmak keletkeztek, s ezek gátolták a megjelenést.(...) Na most velem az történt, hogy a regényem végül is négy év késéssel jelent meg, a második regényemet pedig visszaadták, tehát szóba sem került a megjelenése, ez pedig az indulásomat meglehetősen kitolta. Még az 1983-as Játék mozgó tükrökkel című kötetem is felerészben a hetvenes évek elején keletkezett prózákat tartalmazta.”²²⁴

²²² A 100. Forrás-kötet után, 4. old.

²²³ Markó Béla: *Beszélgetés Adonyi Nagy Máriával*, Igaz Szó, 1977/8., 112-114., 113. old.

²²⁴ „Ennek a generációnak nem voltak illúziói”, Martos Gábor interjúja Bogdán Lászlóval, in: *Marsallbot a hátizsákban*, 29. old.

Balla Zsófia hozzászólása igen lényeges konklúziót tartalmaz a Csiki László által felvetett problémával kapcsolatban: „Nemcsak a Forrás-sorozat jövőjéről, irodalmunk alkotói utánpótlásáról van tehát szó, de a fiatal szerzők személyes sorsáról, a lapszerkesztés jövőjéről is. Nem várhatjuk, hogy majd intézményesen megoldódik ez a kérdés. Ne toljuk kiadóra, egyetemre, társadalomra azt a felelősséget, amelyet az indulók gyakorlati támogatása, kézírataik megbeszélése, a szerző(k) személyes irányítása, az írások megbeszélése jelent. Adjunk bizalmat és időt a fiatal szerzőknek, de ne úgy, hogy Kronosz végképp megemészte őket.”²²⁵

Logikusan gondolkodva valóban „a szerző(k) személyes irányítása, az írások megbeszélése” mutatkozik az egyik útnak a publikációk színvonalának emelésére. Csakhogy ez is számtalan problémával jár. A *szóértés előfeltételeiről*²²⁶ vitát (mely többször is elő fog még kerülni a jelen dolgozat lapjain) szükséges idéznem ezen a ponton. Cs. Gyimesi Éva és Palotás Dezső egymást követő hozzászólás-töredékeiben szintén igen pontos (és egyáltalán nem derülátó) összefoglalóját kapjuk a kézirat-megbeszélés gondjainak, mint az *A 100. Forrás-kötet után* fejtegetéseiben.

„Cs. Gyimesi Éva: (...) Minket megdolgoztattak, átírták a kézíratainkat, mielőtt azok megjelenhettek volna. Nem személyeskedésként mondom, de nincs *senki*, aki a fiatalok dolgaival foglalkozna, és minőségi mércét szabna írásaiknak. Aki nem ideológiai, hanem minőségi szűrő legyen.

Palotás Dezső: Ez megint a nemzedéki szemléletre vezethető vissza. Mert nézzük meg az *Utunk* évente kétszer esedékes ifjúsági oldalát. «Rájuk szánunk egy oldalt, jöjjenek a fiatalok!» «A-tól B-ig, B-től Z-ig, ezt meg ezt hozták.» Aztán az egészet bedobáljuk, ezek fiatalok úgylis.”²²⁷

És persze az is teljesen igaz, amit két oldallal később olvashatunk Szöcs Istvántól: „Volt egy olyan korszak, amikor a szerkesztőknek az volt a feladatuk – örökölt módszer volt –, hogy a beérkezett kéziratokat «jobbá» tették. Visszaadták, átdolgoztatták a szerzővel, átírták. Nagyon szerencsétlen módszernek tartom, bár húsz éven át én is gyakoroltam. Nem szabad a fiatalok kézírataiba beleavatkozni!! Nem azért, mintha igenis nem lenne ok beleavatkozni és nem volna indokolt a beleavatkozás, hanem azért, mert egy bizonyos daczból – ha nyíltan nem is, de belülről – visszautasítják a beleavatkozást. Tehát a kritika felülről lefelé nem gyakorolható. Az igazi kritikát csak nemzedéken belül lehet elvégezni.”²²⁸

Ezek a megoldatlan/megoldhatatlan gondok tűnnek fel az *Utunk* két évvel későbbi, 1982-es vitájában is. Elsősorban a szerkesztők *feladataival* és *felelősségével* kapcsolatban születtek igencsak elgondolkodtató hozzászólások, melyek néha egymást kizáró következtetéseket is tartalmaztak. A félreértések elkerülése végett: egyetlen hozzászóló sem kérdőjelezte meg a szerkesztők felelősségének *meglétét*, az eltérések elsősorban a kötetek megjelentetésének időzítésével voltak összefüggésben. Nem csak a Darkó-kötet kapcsán, hanem a Forrás-kiadás egészével kapcsolatban is visszatérő kérdés volt: *mikor* jelenhet meg egy fiatal szerző Forrás-kötete. Kántor Lajosnak a Darkó-kötet megjelenésével kapcsolatos észrevételeit idéztem már – ennél sokkal árnyaltabban és általánosabban fogalmazott hozzászólásának vége felé. „Nem új «Fogj bátran tollat» kezdeményezésre gondolok, de fokozottabb gondoskodásra, a szükségletek tudatosítására e téren. A szerkesztő felelősségére, akinek elsősorban a kézirat (és az esetleg még csak alakuló tehetség) minőségére kell

²²⁵ *A 100. Forrás-kötet után*, 6. old.

²²⁶ *A szóértés előfeltételeiről*, Korunk, 1980/1-2.

²²⁷ I. m., 50. old.

²²⁸ I. m., 52. old.

elsősorban figyelnie, nem pedig saját ízlésének visszhangzására – vagy a jelentkezők (érthető) türelmetlenségére.”²²⁹ A szerkesztői felelősség kérdését tekintette talán a legfontosabbnak Gálfalvi György is, nála viszont már a fiatal szerzők türelmetlenségével kapcsolatban sokkal megértőbb szemléletet találunk: „A hullámgyűrűkké dagadó problémakörből mindenekelőtt a sorozatot szerkesztő kiadói lektor- és a Forrás-bizottság felelősségét emelném ki. Az első kötet megjelenése rendkívüli, nemegyszer döntő jelentőségű a fiatal alkotók pályáján, mert nemcsak bátorít, hanem tényleges esélyt is ad a továbblépésre. Ennek az esélynek a fontosságát nem győzöm eléggé hangsúlyozni: számtalanszor tapasztaltam ugyanis, mennyire felszabadultabbá, oldottabbá válik egy fiatal szerző, miután rögeszméinek egy részét kibeszélhette, illetve mennyire bezápult, ha az évek során erre nem kapott lehetőséget. A szerkesztőkön múlik, hogy észreveszik-e azokat a fiatalokat, akik ezt az esélyt megérdemlik.”²³⁰ (Bár első pillantásra kissé meghökkentő lehet a „rögeszmék” szerepeltetése, valljuk be: az első kötetek bizony általában az adott szerzők legnyersebb, -karcosabb műveit tartalmazzák.)

Amennyiben egy (logikusan a teljes elutasítástól a teljes elfogadásig terjedő) skála mentén kíséreljük meg elhelyezni az ankét résztvevőinek hozzáállását a fiatal szerzők türelmetlenségéhez, újlag kirajzolódik egy előzetes hipotézisemnek megfelelő minta: minél fiatalabb egy résztvevő, annál jogosabbnak érzi a fiatal szerzők kötetvágát. Annak ellenére, hogy Kántor Lajos és Gálfalvi György egyaránt fontosnak tartotta a szerkesztői felelősséget, az utóbbi mintha teljesen természetesnek tekintené a fiatal szerzők türelmetlenségét. Ennél még tovább megy Markó Béla: „A Forrásról beszélve egész fiatal irodalmunk helyzetéről kellene vitatkoznunk. Az itt meghallgatott statisztikák meggyőzőek voltak, jó szívvel dicsérhetjük a *Kriterion* Kiadót és a sorozat szerkesztőit, mert a fiatal írók indításának fórumot adtak, és nemcsak fórumot, hanem viszonylag megbízható mércét. A statisztika talán mégsem mond el mindent, mert nem tudunk meg semmit arról, hogy hányan jelentkeztek Forrás-kötettel megkésve, hányan várakoztak évekig első könyvük kinyomtatására, és hogy ez mennyiben befolyásolta további pályájukat.”²³¹

2. 2. 2. 3. A FORRÁS FELADATAI – „SZÁRNYRABOCSÁTÁS”

Tulajdonképpen soha nem vetődött fel a kérdés, szükség van-e a Forrásra. (Még a kilencvenes években bekövetkezett, tehát a vizsgált időszaknál jóval későbbi fejlemények során sem vonták kétségbe az első kötetek kiadásának jelentőségét és jelentőségteljességét – legfeljebb arról szólt a vita, melyik kiadó vegye kézbe a sorozatot és miként nevezzék a továbbiakban.)²³² Az 1961 óta működő sorozat (mint az többször is elhangzik az ankét során) az elsőkötetes szerzők nélkülözhetetlen alapintézményévé vált – ezt többek között az is bizonyítja, hogy a sorozatindulás óta a Forrás-kötetek alapján állapították meg a romániai magyar irodalmi nemzedékek egymásutánját.

Természetesen az, hogy *miként* kell a Forrásnak működnie, ennél jóval több vitát generált – ezek viszont, mint már említettem, nagyrészt ismeretlenek maradtak a közönség előtt. A viták visszatérő alapkérdései közé tartozott például az, hogy átértelmezhető-e a Forrás-sorozat funkciója. A Forrásé, mint *intézményé* – milyen változásokat lehet eszközölni a *szerzők* kiválasztásán, a *szerkesztőbizottság* összetételén, és végül pedig a *kiadási szempontokén*. Mindezek az *Utunk*-ankétban is fontos helyet foglaltak el, mint azt Kis Géza felsorolásából is láthattuk.

²²⁹ I. m., 5. old. (Az „elsősorban” eredetileg is kétszer fordult elő a szövegben!)

²³⁰ I. m., 5. old.

²³¹ I. m., 5. old.

²³² Lásd pl. Balázs Imre József: *Ezredfordulós körkép az erdélyi magyar költészetéről*, Parnasszus 2003. tavasz. 13–21.

A kérdések sorrendjében elsőként a szerzőkkel kapcsolatosakat tekintem át. *Ki* jelenhet meg, *mikor* és *miként* – a könyvkiadási problémák legklasszikusabbjáról van szó. A már említett kiadási circulus vitiosus (a „ha már publikál egy szerző, kötete is lesz”, valamint a „ha már van kötete, publikálhat” egyidejű érvényesülésének visszássága) több hozzászólásban is megjelent az ankét során.

A Forrás-kötetekkel kapcsolatban íratlan szabály volt, hogy egy-egy kötet egyetlen fiatal szerző elsőkötetes jelentkezésére szolgál. Az *Utunk* vitája során viszont kiderült: már korábban felmerült az a lehetőség is, hogy a későbbiekben két-három szerző közös munkáját tartalmazó kötetek jelenjenek meg a Forrás-sorozatban. Erre egy későbbi Ágoston Vilmos-interjúban is bizonyítékot találunk – éppenséggel az 1979-es *Kimaradt Szó*, tehát a hetvenes évek végének meghatározó antológiája kapcsán: „Akkor azt mondta Csiki László, hogy azt a papírmennyiséget, ami antológiákra van szánva, kimondottan csak a Ceaușescut dicsérő antológiákra adták, ezért nem valószínű, hogy egy ilyen antológiát ki lehetne adni, hanem álljon össze két-három szerző, akik egymással egyetértenek, s akkor azok közös Forrás-kötetet adhatnak ki. Én megkérdeztem őket, hogy erre hajlandók-e, de azt mondták, hogy ők nem nagyon társulnának, mert mindenki önálló alkotó.”²³³

Ez természetesen 1979-ben és 1982-ben egyaránt csak felvetett, de meg nem valósult ötlet volt – a Forrás-kötetek kiadása során a későbbiekben is csak egyetlen esetben következett be közös, többszerzős jelentkezés.²³⁴ Érdekes viszont végigtekinteni a vita során előkerült érveket és ellenérveket, különös tekintettel arra, hogy *kik* nyilatkoztak meg ezzel a kérdéssel kapcsolatban.

Szőcs Géza hozzászólásában tűnt fel elsőként az „antológiaszerű” kiadványok ötlete: „(...) úgy hiszem, továbbra is életképes lenne az a néhány évvel ezelőtti ötlet, hogy három-négy szerző közösen adjon ki egy-egy mini-antológiát. Násztá Katalinnak, Németi Rudolfnak, Tompa Gábornak és Veress Biborkának biztosan nincs egy egész kötetre való azonos színvonalú kézírata, de nagy veszteségnek érzem, hogy csak elszórt folyóiratközlésekből lehet őket ismerni. Ez nem azt jelenti, hogy a *Forrás* ezentúl antológia-sorozat legyen, hanem azt, hogy évente ki kellene adni ilyent is.”²³⁵

Ha végignézzük a Szőcs Géza által felhozott szerzők listáját, kétségtelen, hogy egy antológia közös kiadása sokban segítette volna érvényesülésüket. Násztá Katalinnak sosem jelent meg kötete, bár már a hetvenes évek elején közölte verseit a *Korunk*, Kántor Lajos kiemelt méltatásával²³⁶, és a *Varázslataink* antológiában is szerepelt két verse. Németi Rudolf első verseskötete csak 1985-ben jelent meg, az *Amivé leszünk* – igaz, legalább a Forrás-sorozatban. Tompa Gábor kiadásra kész kézíratai közül a rendezésről szóló esszékötet jelent meg elsőként 1987-ben, így *Óra, árnyékok* című verseskötete csak 1989-ben kerülhetett kiadásra. (Pontosan olyan reakciókat eredményezve a szerző számára, mint Adonyi Nagy Mária esetében: „(...) a verseskötetem egy kissé – úgy érzem – meg is késett; én már szinte nem éreztem a magaménak azt a – hogy úgy mondjam – képet, amit az ember a tudatállapotáról megalkot; nem éreztem magaménak azt, amit a verseskötet tükröz 1989-ben.”²³⁷) Veress Bíborka a *Varázslataink* után a *Bábel tornyán*ban is közölt verseket – kötetet nem jelent meg.

²³³ „Ez a nemzedék nem akarta becsapni magát”, Martos Gábor interjúja Ágoston Vilmossal, in: *Marsallbot a hátizsákban*, 9. old.

²³⁴ Demeter József: *Szóletétel* – Somosdi Veress Károly: *Idővel megtudod*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1985., A kötet szerkesztője Egyed Péter volt; a 92 oldalas kötetben az 5-től a 42. oldalig D. J., a 43-tól a 88-ig S.V. K. versei vannak (utána közös tartalomjegyzék).

²³⁵ A 100. *Forrás-kötet* után, 5. old.

²³⁶ Kántor Lajos: *N. K. verseiből*, *Korunk*, 1971/1.

²³⁷ Martos Gábor interjúja Tompa Gáborral „Végül is komoly játékok voltak ezek”, in: *Marsallbot a hátizsákban*, 119. old.

A vita további hozzászólói közül Szöcs Géza ötletét konkrétan csak Mózes Attila bírálta: „(...) szerintem az (2) *antológia-szerű, vagy «felesben», «harmadában» kiadott kötetek nem segítenének a kiadói munkában*, de nem nyújtának teljes sikerélményt a szerzőknek sem. Az író – ebből a szempontból – individualista, s ha nem az, annál rosszabb neki. Az irodalom pedig nem tömegsport, még akkor sem, ha olykor – bár egyre kevesebb meggyőződéssel – nemzedékekről beszélünk.”²³⁸ Más szempontot – a szerkesztését – tartott fontosnak Balla Zsófia: „Mint hallottuk: értékszociológiai felmérésből kiderült, hogy az irodalmi presztízsz Forrás-kötethez kapcsolódik. A helyzeten lehetne változtatni – más lappolitikával, antológiák 2-3 évenkénti megjelentetésével. De amíg ez nem történik meg, a Forrás-sorozat marad az irodalomba-csúszás, -szaladás, -evickélés, -bevonulás egyetlen útja, illetve egyre szűkülő garatja. Egy kiadó bátorsága, kockázat-vállalása elengedhetetlen feltétele a működőképes szellemi életnek.”²³⁹

Két további fontos kérdés merült fel még a beszélgetés során: mindkettő a Forrás-kötetek szerkesztésével kapcsolatban.

A *szerkesztés* kérdéseivel kapcsolatban Egyed Péter hozzászólásában a felelősséget tekintette a legfontosabb kérdésnek a kulturális folyamat résztvevői és irányítói számára: „Felhívnám a figyelmet a felelősség kérdéseire: irodalmunk Forrás-nevezetű ügye csak a kulturális folyamat szerves összefüggéseinek ismeretében közelíthető meg, ezen belül a fiatal alkotók helyzetének az ismeretében. A Forrás ügyéhez hozzászólni azt is jelenti, hogy etikai felelősséget érzünk és vállalunk a fiatal alkotók élete, sorsa, irodalmi pályájának kibontakoztatása iránt.”²⁴⁰ Csiki László hozzászólása is csak árnyalja ezt a képet: „Tény, hogy jó szerzők nélkül nem lehet jó sorozatot szerkeszteni – mégis szerkeszteni kell: az irodalom folytonosságának tudatában és felelősségével. Eszerint a kiadó annál inkább megfelel feladatának, minél hívebben tükrözi Forrás-kiadványaival (is) a fiatal irodalom állapotát és irányultságát egy-egy időszakban. Ez nem annyira esztétikai, mint inkább irodalompolitikai szempont; esztétikai minőség szempontjából csak az egyes kötetek ítéltethők meg.”²⁴¹

A *kiadási szempontokkal* kapcsolatban Kántor Lajos foglalta össze leginkább, miben áll a kérdés veleje: „El kellene döntenie most már, hogy valóban mi is az a Forrás, és mi legyen a jövőben. Továbbra is az elsőkötetesek könyvsorozata, vagy csak azoknak a jelentkezési helye, akik egy újfajta irodalmat képviselnek? Ez utóbbi szempont érvényesítési kísérlete, úgy vélem, erős subjektívizmusra adna lehetőséget; szerintem az első változatnál kell maradnunk.”²⁴²

A későbbi kötetekből leszűrhető: valóban az első változatnál maradtak.

2. 3. DIÁKLAPUNK, AZ ECHINOX

Az előző fejezetben vizsgált *A 100. Forrás-kötet után* résztvevői közül Markó Béla tért ki arra, hogy meghatározza a Forrás háttérját: azokat a lapokat és mellékleteket, melyek arra vállalkoznak, hogy fiatal szerzők munkáiból közöljenek összeállításokat. „Az elmúlt években jó néhány melléklet indult, amelyeknek a kezdők támogatása lett volna a céljuk. (...) Az *Igaz Szó* kiadott négy *Fiatalok* mellékletet²⁴³, antológiát jelentetett meg²⁴⁴,

²³⁸ *A 100. Forrás-kötet után*, 6. old.

²³⁹ I. m., 6. old.

²⁴⁰ I. m., 4. old.

²⁴¹ I. m., 4. old.

²⁴² I. m., 4. old.

²⁴³ Az 1978 folyamán megjelent *Tavaszi, Nyári, Őszi, Téli* mellékletekről van szó – ezeket egyébiránt Markó Béla is szerkesztette

közli a fiatalokat, de egy állandó formát még mindig nem tudott erre kialakítani. Az *Utunkból* lassan-lassan kimaradnak a fiatal költők. Pedig prózaírókat szívesen indít a lap. Az *Igazság* nagyon fontos melléklete, a Szőcs Géza által szerkesztett *Fellegvár* is abbamaradt. Az *Ifjúmunkás* irodalmi oldalai felfrissültek az utóbbi időben, hátha bírják majd szusszal. Tehát mindig van itt-ott egy kezdeményezés, de ebből nem születik önálló fórum.”²⁴⁵

Sajátságos, hogy Markó Béla összefoglalásából hiányzik a *Korunk* említése. A hetvenes évek során lezajlott ankétok és viták, a (kétségtelenül hamvába holt, de attól még igencsak ambiciózusan induló) megújítási kísérletek, és a fiatal elméletírók gyakori szerepeltetése ellenére sem sorolta be a *Korunkot* azok közé a folyóiratok közé, melyek a „kezdőket” támogatják. Az, hogy a *Korunk* kihagyása véletlen vagy tudatos, arról már lehetetlen bármit is kideríteni. Legfeljebb feltételezéseink lehetnek, melyek persze mindig az éppen adott olvasótól és olvasattól függenek.

Még érdekesebb viszont ebben a felsorolásban egy másik sajtótermék hiánya – különösen annak tekintetében, hogy közvetlenül az idézett, a Forrás háterszágát körvonalazó rész előtt a szerzővé érés folyamatát is leírta Markó Béla: „A debütálás tulajdonképpen egy folyamat, amelynek csak befejező mozzanata a Forrás-könyv megjelenése. Ennek az íróindításnak megvannak a maga külön fázisai, kezdve a különböző irodalmi körökön való felvonulástól, folytatva a megyei lapokban, az *Ifjúmunkás*ban, majd az irodalmi sajtóban való közléssel.”²⁴⁶ Valamiképpen kimaradt ezekből a felsorolásokból a hetvenes évek ifjúsági publikációinak meghatározó fóruma, az *Echinox*.

Természetesen ennek a sajátosságnak is csak spekulatív módon tulajdoníthatunk nagy jelentőséget, viszont egyáltalán nem érdektelen végiggondolnunk, milyen okok teheték jogossá az *Echinox* kihagyását vagy kifelejtését. Valaminek a hiánya is információ – és sokszor inkább az, mint a megléte.

Az *Echinox* hiányának okait kereső hipotézisek felállítása során igencsak logikus okokat találunk. Egyrészt kézenfekvő, hogy Markó a maga költői-írói indulását tartotta szem előtt, mikor a debütálás folyamatára gondolt – az pedig valóban a felsorolás sorrendjében történt, a sepsiszentgyörgyi *Megyei Tükör*ben való közléstől az *Igaz Szó* szerkesztőségében elfoglalt helyig; másrészt az *Echinox* a Babeş–Bolyai Tudományegyetem diáklapjaként – elvileg legalábbis – csak az egyetem hallgatói számára biztosított publikációs lehetőséget, így kizárta az egyetemi berkeken kívülről szerzőket. (Ehhez képest persze Darkó István, Palotás Dezső és Körössi P. József is publikált az *Echinox*ban, pedig egyikük sem volt a Babeş–Bolyai Tudományegyetem hallgatója. Sőt, igazán érdekessé teszi Markó kihagyását/felejtését az a tény, hogy az *Echinox* munkatársait és közreműködőit felsoroló 1978-as *Dicţionar Echinox* összeállításban²⁴⁷ ő maga is szerepel.)

Az *Echinox* kihagyásának legvalószínűbb oka azonban az egyetemi folyóirat kényszerű „belterjességében” található meg. Az *Echinox*, kis körben terjesztett, háromnyelvű egyetemi lapként nem tölthette be azt a szerepet, mely a fiatal tehetségek érlelésében és ismertetésében, tehát a debütálás folyamatának elősegítésében elvárható volt.

És ez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a szerkesztők és a szerzők nem tettek meg minden tőlük telhetőt.

²⁴⁴ *Ötödik Évszak*, 1980

²⁴⁵ *A 100. Forrás-kötet után*, *Utunk*, 1982/12., 4-6., 5. old.

²⁴⁶ I. h.

²⁴⁷ *Dicţionar Echinox*, *Echinox*, 1978/10-11-12. négyoldalas (I-II-III-IV) melléklete

2. 3. 1. EGY EGYETEMI FOLYÓIRAT RÖVID TÖRTÉNETE

Az *Echinox* történetével, mint már azt a bevezető fejezetben is írtam, nem szándékozom részletesen foglalkozni – ezt már megtették mások, jóval több információ birtokában és időben jóval korábban. Ez utóbbi kitétel egyáltalán nem fölösleges – nemcsak az utókor, de a közreműködők emlékezete is kopik. Az *Echinox* magyar oldalai történetének legátfogóbb elemzését Martos Gábor írta meg 1986-ban, „Kitaposott irodalmi ösvények szélén egy diáklap”, az *Echinox* című dolgozatában.²⁴⁸ Éppen ezért csak rendkívül szűkszavú összefoglalását adom most (részben Martos műve alapján) az *Echinox* hetvenes évekbeli történetének, mely egyúttal egybeesik az egyetemi folyóirat legjelentősebb időszakával is.

A hatvanas évek végén a Művelődési Minisztérium hirdette meg egy kolozsvári egyetemi diáklap indításának engedélyét. A magyar hallgatók részéről is felmerült egy önálló diáklap megalakításának ötlete: a Szabó Zsolt, Csáky Zoltán és Máthé Éva szerkesztésével tervezett *Új Hajtás*. Pontosan nem tisztázott körülmények között, még a lap tervezési szakaszában ezen szerkesztőbizottság helyére Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos és Bíró Béla kerültek, akik „diákmagatartási folyóiratként” akarták megvalósítani az *Új Hajtást*. Ez a folyóirat nem jött létre – részben ennek tudható be, hogy bár Bíró és Molnár a későbbiekben publikáltak az *Echinox*-ban, Ágoston mindvégig távolmaradt a folyóirattól.

Az *Új Hajtás* helyett az akkor induló *Echinox* című „diákművelődési folyóiratban” ajánlottak fel helyet a magyar oldalak számára. A Diákszövetség és a rektorátus megállapodásaként létrejött folyóirat, az *Echinox* a tervek szerint havonta huszonnégy oldalnyi terjedelemben jelent volna meg – ebből egyoldalnyi német és háromoldalnyi magyar nyelvű anyaggal. (Arról, hogy ez mire és mennyiben nyújtott lehetőséget, Cselényi László 1972-es *Utunk*-cikkében fest pontos képet. A következő alfejezetben bővebben is foglalkozom ezzel, egyelőre annyit: a magyar oldalak „irodalmiasítása” tűnt a legjárhatóbb útnak a szerkesztők számára.)

Az *Echinox* magyar oldalainak „irodalmiasítása” kényszerű okokból következett be ugyan, de mivel a hetvenes évek során semmikor nem következett be „a fiatal irodalmárok fórumát képviselő lap létrehozatala”, az egyetlen hasznosítható alternatíva maradt. Visszalapozva az *Echinox* akkori számait, nem is akármilyen alternatíva: itt következett be például 1973 áprilisában Cselényi Béla költői debütálása, és az *Echinox* adott teret a Györffi Kálmán kötete kapcsán kirobbant Palotás–Szöcs vita *felének* (erről majd részletesebben írok később a 3. 1. 2. 3. fejezetben).

A folyóirat magyar nyelvű oldalainak szerkesztését a hetvenes évek folyamán több szerkesztőbizottság is gondozta²⁴⁹ – logikus módon részben amiatt, mert az egyetemi folyóirat szerkesztésében résztvevő hallgatók előbb-utóbb elvégezték az egyetemet. (Ez a román nyelvű oldalak esetében másként történt: a második évtől egészen 1983-ig Ion Pop és Marian Papahagi végezte a szerkesztőségi munkát.) Amennyiben a jelentős korszakokat próbáljuk elkülöníteni, elsősorban a szerkesztőbizottságok által képviselt szerkesztési elveket érdemes szem előtt tartani – a hetvenes évek folyamán ugyanis minden stabil szerkesztőbizottság más és más premisszából indult ki az *Echinox* oldalainak összeállításában.

²⁴⁸ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a szerzőnek, aki rendelkezésemre bocsátotta a dolgozatot. A mű némelyest átírt formában a nagyközönség számára is hozzáférhető (*Éjegyenlőség. Léggör, szellemi arcvonat és a minőség igénye, avagy „Kitaposott irodalmi ösvények szélén egy diáklap”*, in: Martos Gábor: *Éjegyenlőség. Írások az erdélyi magyar irodalomról*, Erdélyi Híradó Lap- és Könyvkiadó, Kolozsvár, 2000., 28-49. old.)

²⁴⁹ Részletes listájuk megtalálható Kuszálík Péter *Erdélyi Hírlapok és folyóiratok, 1946-1989* című művében (az Erdélyi Magyar Adatbankon <http://kuszalik1.adatbank.transindex.ro/index.php3?action=bo&name=166> cím alatt)

Már amennyiben természetesen beszélhetünk stabil szerkesztőbizottságról. Az 1968 decemberétől 1972 januárjáig terjedő időszakban például Rostás Zoltán, Virág Dénes, Tamás Gáspár Miklós és Gaál György látták el a szerkesztő feladatait. Mégis könnyebbé teszi a vizsgálatot az a tény, hogy közülük valójában Rostás és Gaál szerkesztőségi tagsága volt jelentős a folyóirat összeállítása szempontjából. Virág Dénesről, aki még az első lapszám kolofonjában szerkesztőként szerepelt, kiderült, hogy nem magyar nyelven végezte a középiskolát, így nem tud érdemben részt venni a kéziratok ellenőrzésében és korrektúrázásában.²⁵⁰ Helyette érkezett a szerkesztőségbe (Láng Gusztáv javaslatára) Gaál György, aki 1972-ig maradt a lapnál. Mivel Rostás 1970 tavaszán végzett az egyetemen (bár neve még 1970 decemberéig szerepelt szerkesztőként a lap kolofonjában) az ő helyére érkezett Tamás Gáspár Miklós, aki viszont 1971-ben már távozott is. Gaál egyedül szerkesztette a magyar oldalakat 1972 februárjáig.

A folyóirat első időszakát a stabilitás keresése, az állandó profil-kialakítás vágya jellemezte: két többé-kevésbé állandó rovaton kívül („Anyanyelvünk” és „Írókról”) próbálkoztak további rovatok elindításával is. „Az Echinox körkérdése”, a „Diákszínpad” és „Pódium” rovatok azonban csak egy-egy szám erejéig valósultak meg. Az igazán diáklapszínvonal fölötti munkák elsősorban a filozófia diszciplínáján belülről érkező írások voltak az *Echinox* ezen időszakában: Huszár Vilmos Kant-tanulmánya már az első lapszámba belekerült, a későbbiekben pedig rajta kívül Tóth Sándor, Tamás Gáspár Miklós, sőt Bretter György írásai is megjelentek. (A filozófia felé irányulás a későbbiekben is jellemző maradt az *Echinox* magyar oldalaira, különösen azokban a későbbi időszakokban, amikor az Egyed-Szőcs, vagy a Beke-Bréda-Bretter csoportok szerkesztették azokat.)

A második jól elhatárolható időszakot 1972 februárjától 1973 decemberéig különíthetjük el: ez Németi Rudolf és Cselényi László szerkesztőségének intervalluma. Az „Anyanyelvünk” és „Íróink” rovatok megszűnte nem jelentette azt, hogy a továbbiakban az ilyen témájú írások is megszűntek, hanem inkább a műfaj változott: az addigi elemzések helyett inkább az esszé-jellegű írások kerültek túlsúlyba. Ebben az időszakban kezdődött meg az *Echinox* más-más nyelvű oldalainak egymás felé nyitása is: elsősorban magyar-román/román-magyar versfordításokkal, melyek a továbbiakban is gyakori szereplői az *Echinox* oldalainak. 1972 áprilisától a magyar-német/német-magyar versfordítások is feltűntek, bár érdemes megemlíteni, hogy a későbbiekben elsősorban a magyarról németre fordított versek jelentek meg gyakrabban.

„A lap tartalmi komolyodását még egy tény jelzi: a Németi és Cselényi nevével jegyzett periódusban zajlott az *Echinox* oldalain az első igazi irodalmi vita.”²⁵¹ A „Klasszikus irodalom – klasszikus élmény?” keretein belül Cselényi László vitaindítója után Szőcs Géza és Szávai Géza hozzászólása következett, majd a másik szerkesztő, Németi Rudolf vitazárója.

1974 volt (túlzás nélkül) az *Echinox* magyar oldalainak szerkesztőségi szempontból tekintett legzavarosabb esztendeje. Az negyedik számmal bezárólag Németi Nagy Elisabeta szerepelt főszerkesztő-helyettesként, az összevont 5-6-7. számban Kereskényi Sándor a magyar oldalakért felelős szerkesztő²⁵², a 8. számból pedig teljesen hiányoztak a magyar oldalak. Kétségtelen, hogy olyan átmeneti évfolyamról van szó, mely a későbbiek szemléleti változását készítette elő – erre mutat rá például Cseke Péter 1977-es *Utunk*-beli cikke²⁵³ is: „(...) a tiszta elmélet, a korszerű művelődési modell érvényre juttatása érdekében kulturális tetteként érzékelve – keresik Egyed Péterék a nemzedékükre háruló közösségi feladatokat.”²⁵⁴

²⁵⁰ Gaál György: *Hogyan is indultunk?*, *Echinox*, 1978/10-11-12.

²⁵¹ Martos Gábor: „Kitaposott irodalmi ösvények szélén egy diáklap”, az *Echinox*, konzulens: Tarján Tamás, 1986., 24. old.

²⁵² A kolofont idézve: „red. resp. pag. în limba maghiară”

²⁵³ Cseke Péter: *Az érzékenység és az érzelm új formái – az Echinox műhelyében*, *Utunk*, 1977/27., 1-2. old.

²⁵⁴ I. m., 2. old.

Az 1974-es év folyamán jelentek meg ugyanis az *Echinox* hasábjain azok a fiatalok, akik a későbbiekben a folyóirat meghatározó szervezőivé és szerzőivé váltak. Az 1974/4-es szám tartalmazta Szöcs Géza első *Echinox*-beli publikációját – ebben az esetben csak Eminescu-versek fordításait, de a következő, összevont számban már egy sokkal nagyobb ambíciójú költői teljesítményt is: „szakadt papírlap”-betétekkel ellátott szonettkoszorút.²⁵⁵ (A szonettkoszorú egyáltalán nem mellékes eleme Szöcs Géza költői debütálásának: jól láthatóan fiatal szerzőtől származó, de máris kiforrott költői világba kalauzoló műről van szó. Jellemző például a szonettkoszorú alcíme: „December és január között, két év közti pillanatban, már nem idén, még nem jövőben, még nem idén, már tavaly”.)

Az 1974-es évfolyam összevont 5-6-7. száma nemcsak Szöcs Géza, hanem Palotás Dezső tanulmányát²⁵⁶ és Gagy József versét²⁵⁷ is tartalmazta – ez utóbbi esetében pedig felhívnom a figyelmet az ajánlásra, mely „Sz. G-nak” szól. Ráadásul szintén ebben a lapszámban jelent meg Egyed Péter egy jelentős tanulmánya, a *Látható-e a látás? Apró vázat egy nemzedéki gondolkodás tipológiájához*²⁵⁸. Ezt a tanulmányt különösen a „szövegíró nemzedék” fellépésének tükrében érdemes olvasni – ne feledjük el, ebben az évben jelent meg a *Szövegek és körülmények* kötet is.

1974-ben kapcsolódott be az *Echinox* szerkesztésébe Szöcs Géza, majd Egyed Péter is. 1974 decemberétől három és fél éven keresztül ők szerkesztették a lapot – többek szerint ez volt az *Echinox* legjelentősebb korszaka.²⁵⁹ A RMIL szerint „A VI. évfolyam esetlegesen összeállított, főleg a szépirodalomra építő számai után a VII. évfolyamtól a «teoretikus nyelvre» törekvő filozófiai tanulmányok kerülnek túlsúlyba, a diákélet háttérbe szorul.”²⁶⁰ Az időszakot valóban leginkább a filozófia iránti érdeklődés térnyerése jellemezte: itt debütált Bretter Zoltán (Bretter György fia és egyben az *Echinox* egy későbbi szerkesztője), írásokat közölt Ara-Kovács Attila, és a *Szövegek és körülmények* kötet esszéistái is (kivéve természetesen Ágoston Vilmost). A későbbiekben szintén *Echinox*-szerkesztőként működő Bréda Ferenc is itt közölte hét lapszámon át haladó Dante-exegézisét. Ennek jelentőségéről (bár tulajdonképpen bírálja Bréda barokkos stílusát) Marosi Péter az *Utunkban* megjelent, az *Echinox*-szal foglalkozó cikke is megemlékezik.²⁶¹

A másik lényeges nyitás a fiatal líra felé indul meg az adott korszakban – bár az *Echinox* addig is meglehetősen teret biztosított a fiatal költőknek (gondoljunk például Cselényi Béla debütálására, vagy akár az 1974-es Szöcs Géza-szonettkoszorúra), az *Echinox* lírai termése az 1975 és 1978 közötti időszak jelentős mennyiségű műfordításán kívül Zudor János, Körössi P. József, Beke Mihály András, Hunyadi Mátyás, Palotás Dezső verseit is magába foglalta. Itt jelentkezett Darkó István is egy újonnan alakult rovat, „Az *Echinox* dekameronja” keretein belül. A rovatban kis terjedelmű, leginkább Örkény egyperceseiire emlékeztető rövid abszurdok jelentek meg. Másik rovatként a „Szablya” jelentkezett – ez a sorozat leginkább arra szolgált, hogy Papp János vívóbajnok cikkeit, ezen belül pedig leginkább versenyekről szóló beszámolóit közölje.

²⁵⁵ Szöcs Géza: *Mi, a Hold – A Világsúlyom szeme*, *Echinox*, 1974/5-6-7., 24. old.

²⁵⁶ Palotás Dezső: *A szavak aranyfedezetéről (József Attila – Ringató-jának elemzése)*, *Echinox*, 1974/5-6-7., 27. old.

²⁵⁷ Gagy József: *Tisztán alakjukban és ízükbén*, *Echinox*, 1974/5-6-7., 27. old. (Gagy József 2007. augusztusában nyújtott információja alapján világos, hogy nem belemagyarázásról van szó: a szerző valóban Szöcs Gézának címezte az ajánlást.)

²⁵⁸ Egyed Péter: *Látható-e a látás? Apró vázat egy nemzedéki gondolkodás tipológiájához*, *Echinox*, 1974/5-6-7., 25. old.

²⁵⁹ Mint a 2. 3. 4. alfejezetben tárgyalt *Echinox*-alakzatok ankétból kiderül, ezzel az előző szerkesztők is egyetértettek.

²⁶⁰ <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/e.htm>

²⁶¹ Marosi Péter: *Hol volt, hol nem volt...*, *Utunk*, 1979/36., 6. old.

Nemcsak a lírai alkotások közlése, hanem megvitatása is fontos szerepet kapott ezen időszak *Echinox*aiban, ráadásul sokkal kisebb fáziskéséssel, mint más irodalmi folyóiratokban: Szőcs Géza első verseskötetének, az 1975 végén–1976 elején megjelent *Te mentél át a vízen?*-nek a vitáját már az 1976/3. szám közölte – teljes oldalnyi terjedelemben.²⁶² 1976 másik meghatározó jelenete a már említett Palotás–Szőcs vita volt – ez számos konfliktust okozott a (munkafogalomként használt) „felnőtt” és „fiatal” kultúra között. Az *Echinox* szerkesztőbizottsága ebben az időszakban leginkább e két kultúra átjárhatóságára tett kísérleteket. Az 1978/79 évfolyamban például több folytatásban²⁶³ jelentették meg azt az interjút, amit a két szerkesztő készített a romániai magyar irodalom „nagy öregjével”, Méliusz Józseffel.

A Méliusz-interjú megjelent, feltehetőleg terjedelmi okok miatt, már egy újabb szerkesztőbizottsági időszakra húzódott át – ezt ismerik az *Echinox* BBB-időszakaként. A BBB hármasa Beke Mihály András, Bréda Ferenc és Bretter Zoltán voltak, ők (elviékben) 1981 májusáig szerkesztették a lapot. Természetesen a szerkesztőségben bekövetkezett váltás nem volt azonnali sem az időszak kezdetén, sem pedig végén: a lap kolofonjában elsőként Beke Mihály András (a magyar oldalakért felelős szerkesztőként) és Bréda Ferenc (szerkesztőségi munkatársként) jelent meg az 1978/8-9. számban, utolsóként pedig Bretter Zoltán hagyta el a lapot az 1981/6-7. számmal. Mindemellett az időszakot (a Szőcs–Egyed korszakon kívül a legjelentősebb *Echinox*-szerkesztőségét) a három szerkesztő együttes munkája jellemezte: szerkesztői cikkeiket néha csak e három B betűvel jelölték.

1978-ban mindkét eddigi szerkesztő végzett az egyetemen – Egyed Péter Temesvárra került tanítani²⁶⁴, Szőcs Géza pedig 1978 áprilisától az *Igazság* kolozsvári napilap szombati ifjúsági mellékletének, a jelen munka 2. 4. alfejezetében tárgyalt *Fellegvárnak* a szerkesztője lett.

A BBB-korszak egyik sajátossága az *Echinox* tematikus számainak nagy mennyisége volt: már az új szerkesztőbizottság bemutatkozó lapszáma, az 1978/8-9. szám egy cirkusz-tematikájú összeállítással jelentkezett²⁶⁵. (Ugyan a szerkesztői megjegyzésben – és, felhívom a figyelmet arra, hogy ezek a BBB-korszakban lényegesen megsaporodtak – az szerepel, hogy „Cirkusz összeállításunk részünkről nem előre elhatározott, hanem szinte véletlen”²⁶⁶, de a későbbi tematikus számokat figyelembevéve, a „szinte” kitétel tűnik hangsúlyosabbnak.)

A következő tematikus szám azonban már semmiképpen nem köszönhető a véletlennek: a lap tízéves fennállását ünneplő 1978/10-11-12. számban majdnem mindenkit sikerült megszólaltatni, aki az *Echinox* történetében fontos szerepet töltött be – szerkesztőként vagy közreműködőként. (Ebben indult el a már említett Méliusz-interjú is.) A jubileumi ünnepségen hangzott el Balla Zsófia *Bábel tornyán* című verse, az *Echinox* szerzőit összefoglaló 1983-as antológia későbbi címadója, mely a következő, 1979/1-2-es számban jelent meg első ízben. Az 1978/10-11-12. szám tartalmazta azt a *Dicționar Echinox* (*Echinox-szótár*) mellékletet is, mely négy oldalon sorolta fel az addigi tíz év munkatársait, rövid összefoglalást nyújtva debütálásukról, végzettségükről, munkásságukról, esetleges

²⁶² *Vita – Szőcs Géza első kötetéről*, megszólal: Egyed Péter, Bálint Ákos, Bréda Ferenc, Hudy Árpád, Zudor János, Gagy József, Cs. Gyimesi Éva; *Echinox*, 1976/3., 18. old.

²⁶³ Egyed Péter/Szőcs Géza: *Kritikai történet a kritika születéséről – beszélgetés Méliusz Józseffel*; *Echinox*, 1978/10-11-12., 37. old (I.), 1979/5., 21. old.(II.), 1979/6-7., 25. old. (III.), 1979/8-9., 17-18. old. (IV.) Hiába, az alkalmankénti egy-két-három oldalban sok mindennek kellett elférnie, nem lehetett egyetlen számban leközölni

²⁶⁴ Lásd: *Fiatal kritikusok* ankét, Igaz Szó, 1978/12, Tél melléklet: az Egyed Péter válaszai utáni zárójeles megjegyzésben: „Jelenleg a temesvári Autó Iskolacsoportban történelemtanár.” (559. old.)

²⁶⁵ Az összeállítás tartalma: Cselényi Béla: *A cirkuszista halála* (abszurd dráma, 28. old.); Tompa Gábor: *Cirkusz* (vers, 28. old.); Körössi P. József: *A cirkuszIGAZGATÓ nem jár cirkuszba* (29-30. old.); Hunyadi Mátyás: *Pompei cirkusz kikiáltója, Mediterránabbra száll a cirkusz* (versek, 30. old.); szerkesztőségi zárszó (30. old.)

²⁶⁶ *Echinox*, 1978/8-9., 30. old. Szerzőként „A szerkesztőség” szerepel a Cirkusz-összeállítás zárszava alatt.

díjaikról.²⁶⁷ (Az *Echinox* tízéves jubileumi számának sajátosságairól és ezek magyarázatáról a 2. 3. 3. alfejezetben írok.)

Szintén jelentős tematikus szám volt az 1979/6-7. is, mely „sakk-különszámként” született. Ennek a lapszámnak az esetében a román oldalak is tematikailag összefogottan jelentkeztek, a tudományos-fantasztikus irodalomról volt szó bennük²⁶⁸. A sakk-különszám tartalmazta Palotás Dezső novelláját²⁶⁹; Szöcs Géza versét és egy nehezen meghatározható műfajú, leginkább „Az *Echinox* dekameronja” abszurdjaira emlékeztető művét²⁷⁰; Marius Tabacu novelláját²⁷¹; Balla Zsófia versét²⁷² és Egyed Péter esszészzerű írását²⁷³. A tematikán kívül még egy érdekes közös jellemzőt lehet felfedezni az írásokban: Palotás Dezső egyik visszatérő és az *Echinox*-olvasók által már jó ismert hőse, Lop Ez nemcsak megteremtője, hanem Szöcs Géza és Marius Tabacu munkáiban is megjelenik. (Szöcs Géza be is azonosította Lop Ezt a *G. I. H. feljegyzéseiből* soraiban: „Palotás egykori havere”-ként.)

Az 1980/3-4-5. szám különlegessége abban áll, hogy ez a második olyan tematikus szám az *Echinox* történetében, mely mindhárom nyelven ugyanazzal a tematikával foglalkozott. Az 1978/10-11-12. jubileumi számban ez a tematikus jelleg a lap tízéves évfordulója miatt jóformán elkerülhetetlen volt, az 1980/3-4-5. lapszám esetében viszont, mely a háromnyelvű folyóirat egységét kísérelte meg bebizonyítani, nem fedezhető fel ilyen „kényszerítő” ok. Furcsa, hogy főként a magyar–román/román–magyar, valamint a német–román/román–német fordítások és együttműködések életképessége tűnik ki, ha fellapozzuk ezt a számot: az összevont lapszámnak köszönhetően nem három, hanem öt magyar oldalon nyolc román szerző jelenik meg a más nemzetiségű szerzők képviseletében. A lapszám fontos eleme, hogy nemcsak a költők–írók–filozófusok munkásságából nyújtott ízelítőt, hanem összefoglalót is adott a más nyelvű líra és próza állapotáról. Az öt magyar oldal bemutatta az *Echinox* olvasóinak a fiatal román líra²⁷⁴ és a fiatal román próza²⁷⁵ helyzetének összefoglalását. A román oldalak esetében ez a törekvés még nagyobb teret kapott: közölték Egyed Péter költőkről és esszéistákról szóló írását²⁷⁶, Bretter Györgynek a „szövegírók nemzedékét” bemutató művét²⁷⁷ (ez egyébként a *Szövegek és körülmények* bevezető tanulmányának valamelyest meghúzott változata). Még fontosabbnak tűnik az a tény, hogy Viorel Mureșan a Forrás-nemzedékekről (pontosabban *csak egy nemzedékről*)²⁷⁸ közölt ismertetőt – a Tudor Baltes által szerkesztett kötet²⁷⁹ alapján. Aurel Șorobetea még ennél is nehezebb feladatra vállalkozott, mikor a (bármilyen nyelven is közlő) fiatal költők közös jegyeit igyekezett megállapítani²⁸⁰, írásában kiemelve a magyar szerzők közül Kenéz Ferenc

²⁶⁷ Sajnos, meglehetősen hanyagul korrektúrázott munkáról van szó – ez leginkább a nemzetiségi oldalak közreműködőinek esetében feltűnő. Balla Zsófia szócikke esetében például nemcsak *A dolgok emlékezete* című Forrás-kötete címét adják meg hiányosan (*A dolgok emlékezete*), de a *Vitorlaének* antológia kiadójaként is Irodalmi Könyv Kiadó szerepel.

²⁶⁸ A SF nem ebben az egyetlen esetben vált az *Echinox* román oldalainak tematikájává: a hanyatlás időszakában született lapszámok közül kiemelkedik a szintén SF-témájú 1984/5-6.; nem mellesleg az 1979/10. szám „Reviste și animatori” rovatában Kuczka Péter szerkesztői munkásságáról jelent meg cikk (Horia Aramă: *Galactice și metagalactice*, *Echinox*, 1979/10., 23. old.)

²⁶⁹ Palotás Dezső: *Sakk*, *Echinox*, 1979/6-7., 26. old.

²⁷⁰ Szöcs Géza: *A sakktábla és G. I. H. feljegyzéseiből*, *Echinox*, 1979/6-7., 27. old.

²⁷¹ Tabacu, Marius: *Sakk*, *Echinox*, 1979/6-7., 28. old.

²⁷² Balla Zsófia: *Egyetlen játszma*, *Echinox*, 1979/6-7., 29. old.

²⁷³ Egyed Péter: *Sakk*, *Echinox*, 1979/6-7., 29. old.

²⁷⁴ Pop, Ion: *A líraiság új jegyei*, ford. Lengyel Ferenc, *Echinox*, 1980/3-4-5., 26. old.

²⁷⁵ Marcoș, Ion: *Az igazság mozzanata*, ford. Székely János, *Echinox*, 1980/3-4-5., 27. old.

²⁷⁶ Egyed Péter: *Poeți și esești*, *Echinox*, 1980/3-4-5., 3. old. (folytatása a 21. oldalon)

²⁷⁷ Bretter György: *În numele a ce?*, ford. Bánfi-Mare Géza, *Echinox*, 1980/3-4-5., 14. old.

²⁷⁸ Mureșan, Viorel: *Generația „Forrás”*, *Echinox*, 1980/3-4-5., 6. old.

²⁷⁹ Baltes, Tudor (ford. és szerk.): *Tineri poeți maghiari din România, Generația „Forrás”*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979.; prefață și note bibliografice de Kántor Lajos

²⁸⁰ Șorobetea, Aurel: *Pre limbă și prin limbă*, *Echinox*, 1980/3-4-5., 3. old.

és Balla Zsófia munkásságát. (Balla Zsófiának egyébként éppen ebben a lapszámban jelent meg román fordításban is a *Bábel tornyán* című verse²⁸¹ – Adonyi Nagy Mária, Cselényi Béla és Körössi P. József verseinek társaságában.)

A tematikus számokon kívül a BBB korszak másik jellemzője a Szöcs–Egyed szerkesztőpáros filozófia iránti vonzalmának továbbvitele. A maga is filozófiaszakos Bréda Ferenc *Nomen est omen?* című vitaindító esszéje²⁸² olyan már ismert(ebb) filozófusokat készített válaszra, mint Molnár Gusztáv²⁸³, Egyed Péter²⁸⁴ és Ara-Kovács Attila²⁸⁵. (A *Nomen est omen?* vitája által felvetett nyelvi-filozófiai, de mindezek előtt különösképpen Bréda Ferenc írástechnikájára reflektáló kérdésekre visszatérek még a 3. 2. 2. fejezetben.) „De a vitákon túl, Brédáék sokat tesznek – ahogy a mottóban idézett nyilatkozatában²⁸⁶ maga Bréda szerkesztői célul tűzi ki – a szellemi fehér foltok eltüntetéséért is. Olyan nem igen hozzáférhető írásokat tesznek közzé, mint Gaál Gábor 1923-ban megjelent publicisztikai írását, tanulmányokat Hauser Arnold fiatalkori írásaiból, vagy fordításokban Martin Heidegger, Karl R. Popper, Maurice Cornforth, Pierre Bourdieu, P.-H. Chombart de Lauwe és Nicolas de Malebranche írásait, mely utóbbi – a fordító Bréda Ferenc tudomása szerint – az első magyar nyelvű Malebranche-fordítás!”²⁸⁷

1981 júniusában, tehát már az általam vizsgált „hetvenes évek” időintervallumon túl vált ki az utolsó B, Bretter Zoltán az *Echinox* szerkesztőségéből. A vele már 1980 januárja óta együtt dolgozó Lőrincz Csaba Keszthelyi Andrást vette maga mellé a szerkesztőségbe. 1983 januárjáig szerkesztették együtt a lapot – ez volt a magyar nyelvű *Echinox* történetének utolsó figyelemreméltó időszaka, bár „a lapszámokat lapozgatva egy lassú leépülés folyamata látszik körvonalazódni. (...) Mintha újra az annakidején Gaál György által idézett «gyermekbetegségek»: a harc az oldalak számáért, az anyaghiány és a tartalmi sekélyesedés volna az *Echinox* jellemzője.”²⁸⁸

Mégis, a későbbi időszakból visszatekintve, a Lőrincz–Keszthelyi szerkesztőpáros munkásságát mindenképpen fontosabbnak kell megítélnünk, mint az utánuk jövőkét – folytatták a filozófiai szövegek fordítását és leközlését Karl Jaspers, Gabriel Liiceanu, George Santayana írásaival, az eddigi költők mellett pedig olyanok munkáira figyeltek fel, mint a későbbi negyedik Forrás-nemzedék-indító Kovács András Ferenc. Kritikai szempontból is közöltek néhány fontos szöveget, például Szilágyi Júlia *Ötödik Évszak*-kritikáját²⁸⁹. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy az *Echinox* terjedelme nem csak a magyar oldalak tekintetében csökkent le, bár ez még feltűnőbbé vált 1983-tól, az új szerkesztőség(ek) idején. Az 1983/3-4. dupla szám például már csak tizenkét oldal – ahhoz képest, hogy a folyóirat indításakor havi huszonnégy oldal terjedelemben állapodott meg a rektori hivatal és a diákszövetség, ijesztően alacsony.²⁹⁰

²⁸¹ Balla Zsófia: *Turnul lui Babel*, *Echinox*, 1980/3-4-5., 6. old.

²⁸² Bréda Ferenc: *Nomen est omen?*, *Echinox*, 1979/1-2., 19. old.

²⁸³ Molnár Gusztáv: *Levél Bréda Ferenchez*, *Echinox*, 1979/1-2., 19. old.

²⁸⁴ Egyed Péter: *Egy halandó levele*, *Echinox*, 1979/3-4., 19. old.

²⁸⁵ Ara-Kovács Attila: *A dolog és a nem-létezés (Hozzászólás néhány lételméleti kérdéshez)*, *Echinox*, 1979/3-4., 18. old.

²⁸⁶ „Az jelenhessen meg nálunk, amire ebben a kultúrában nemigen nyílik tér. Fordításokkal eltüntetni a «fehér foltokat» - filozófiában, logikában, történetírásban.” – *Echinox-alakzatok*, *Korunk*, 1980/1-2., 71. old.

²⁸⁷ Martos Gábor: „*Kitaposott irodalmi ösvények szélén egy diáklap*”, az *Echinox*, konzulens: Tarján Tamás, 1986., 47. old.

²⁸⁸ I. m., 56-57. old.

²⁸⁹ Szilágyi Júlia: *Utánpótlás és fogadtatás*, *Echinox*, 1982/1-2., 17. old.

²⁹⁰ Kísértetiesen emlékezett arra a tíz évvel korábbi esetre, amire Palotás Dezső emlékezett vissza: „Emlékszem arra – ez ’73-74-ben lehetett – amikor egyszerre felemelték a papír árát és ugyanakkor csökkentették felső diktátummal a folyóiratok terjedelmét: emlékszem, ott üldögélt Bretter a *Korunk*nál, és mindenki panaszkodott, hogy a *Korunk* akkor most fele akkora lesz és majdnem kétszer olyan drága, és akkor azt mondta Bretter: hát igen, a Pál utcai fiúkban is azt mondta a törökmézáros, hogy hát most kevesebb, hát most drágább.” Martos

A Lőrincz és Keszthelyi távozása után az *Echinox* szerkesztőségében kialakult helyzetet nehéz másként, mint kaotikusként jellemezni. Az 1983/1984 év folyamán hozzávetőleges időrendben a következő szerkesztők és szerkesztőségi munkatársak dolgoztak a magyar oldalakon: Komáromi Béla, Asztalos Ildikó, Kovács András Ferenc, Néda Zoltán, Ungvári Imre, Heltai Péter. Két év alatt többen, mint az 1976 és 1980 közötti időszakban – ez a kapkodás a megjelent anyagon is látszik.

A legrémesebb *Echinox*-szám azonban – nehéz más jelzőt találni – az 1984/9-10. alatt jelent meg. Egyetlen magyar nyelvű írást tartalmaz *Erkölc és forradalmiság* (sic!) címmel, alcíme pedig *Beszámoló az RKP XIII. kongresszusáról*²⁹¹. Nemcsak a magyar oldalak, de maga az egész folyóirat jelentéktelenné vált, jellemző lett rá a korabeli romániai sajtótermékek közé való besimulás – ezt a tematika feltűnő megváltozása mellett már abból is előre lehetett volna jelezni, miként és milyen gyorsasággal váltották le az addigi szerkesztőket, Ion Popot és Marian Papahagit. Azután, hogy 1983-ban Aurel Codoban és a három vele együtt kinevezett főszerkesztő-helyettes vette át a lapot, az *Echinox* „mélyrepülésbe” kezdett példányszámban–színvonalban–oldalszámban egyaránt.²⁹²

Utolsó jelként azonban Bréda és Beke, a „három B” kettője megszerkesztette a *Bábel tornyán* című antológiát²⁹³, az elmúlt hét év *Echinox*-szerzőinek műveiből. A kötet előszavában szinte szabadkozva írják: „Az *Echinox* teremtet, ha nem is szellemet, legalább légkört, ha nem is nemzedéket, legalább egy szellemi arcvonalat, ha nem is mindig minőséget, legalább annak az igényét.”

A *Bábel tornyán* jelentette az *Echinox* végét – és nemcsak azt. Balla Zsófia még munkahelyét is elveszítette a rádió gyermekadásánál (állítólag éppen „bábeles” verse miatt), az antológia két szerkesztője emigrált (Bréda Franciaországba, Beke Magyarországra), Cselényi Béla szintén Magyarországra vándorolt ki.

2. 3. 2. AZ ECHINOX – KÍVÜLRŐL

Többször leírtam már, és nem ez lesz az utolsó eset: a romániai magyar irodalmi élet és a közlési lehetőségek kényszerű szűkössége és belterjessége miatt fokozott figyelemmel kellett kísérni minden új kezdeményezést, minden új fórumot és publikációs lehetőséget. Nem meglepő hát, hogy az *Utunk* az 1968 decemberi indulás után alig egy hónappal felfigyelt az *Echinox*ra.

Természetesen ez a „figyelem” első ízben csak annyit jelentett, hogy az *Utunk* tudomásul vette és publikussá tette: *létezik* olyasmi, hogy *Echinox*. Az 1969/3-as szám „Ország–Világ” rovatában jelent meg egy szűkszavú tudósítás a háromnyelvű egyetemi folyóirat megalakulásáról. A hetente jelentkező *Utunk* nyolcadik oldalának állandó rovata töltötte be a (viszonylag) széleskörű nyilvánosság (viszonylag) gyors informálásának funkcióját mindazzal kapcsolatban, ami – mint a cím is jelzi – a belföldi és külföldi irodalmi

Gábor interjúja Palotás Dezsővel: „Mindenki nekifogott írni, és ez hozott össze bennünket”, *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Lap- és Könyvkiadó, Kolozsvár, 1994., 100-111., 108. old.

²⁹¹ Csak a bibliográfiai pontosság kedvéért: a cikk szerzője Antal Bacsó Péter, és az *Echinox* 1984/9-10. számának 9. (egyetlen magyar nyelvű) oldalán található. Ugyanennek a lapszámnak az utolsó oldalán olvasható Nicolae Edroiu: *Europeanul Horea (Horea, az európeér)* című esszéje, mely jó illusztrációt nyújt arra: nemcsak a magyar oldalak színvonala zuhan le ebben az időszakban.

²⁹² Vö. „(...) a teljes *Echinox* átalakult, Ion Pop igazgatói funkciójának megszűntével és Marian Papahagi főszerkesztő távozásával a folyóirat az általános sajtókörnyezethez hasonul. A lap nem szűnt meg, mégis amikor a legújabb irodalomról szólunk, számba nem vehető.” Csapody Miklós: *Értelme és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, Alföld, 1987/12., 69-86., 73. old.

²⁹³ *Bábel tornyán (Válogatás az Echinox munkatársainak írásaiból)*, szerk. Beke Mihály András és Bréda Ferenc, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983.

életben történt. Az „Ország–Világ” hírei igen széles skálát fedtek le: itt jelent meg az is, hogy középiskolás fiatalok Szöcs Géza-versekből összeállított műsorral szerepeltek²⁹⁴, és az is, hogy mi található a párizsi *Magyar Műhely* legújabb számában²⁹⁵.

Az *Utunk* nemcsak ebben a rovatában kísérte figyelemmel az *Echinox* működését, szerkesztősége a későbbiekben is a többi irodalmi sajtótermékhez képest fokozottan koncentrált az *Echinox* tevékenységére. Talán ebben a lapban jelent meg a hetvenes évek folyamán a legtöbb értesítés, információ, tájékoztató, bemutatkozás, elemzés az *Echinox*szal kapcsolatban: az 1969. augusztus 15-i szám harmadik oldalán a diákfolyóirat szerzőitől közölt összeállítást, 1971-ben az akkori szerkesztő, Gaál György írt bemutatkozó szöveget a folyóiratról²⁹⁶, 1972-ben pedig a disszertációm 2.3. fejezetéhez kölcsönként címmel az *Echinox* egyik szerkesztője, Cselényi László.²⁹⁷

Cselényi cikke nemcsak a jóhangzás miatt vált címadóvá: a rövidke írás több szempontból is fontos. Például amiatt, hogy ebben (a szerkesztés és a folyóirat „gyermekbetegségeivel” számot vető Gaál Györgyhöz képest) egy már „bejártott” folyóirat szerkesztői posztjáról szólalt meg a szerző. Az *Echinox* a cikk megírása idején már 34 megjelent lapszámmal rendelkezett – Cselényit idézve „A mennyiség tehát önmagában talán kielégítő: a teljesítmény több mint 700 oldal, mintegy 85 négyzetméternyi nyomtatott papírfelület...”²⁹⁸ (A számadat talán kissé meglepő, de egyébként a cikk alcíme is *Számok, gondolatok, javaslatok.*) Erről a „bejártott” posztról, egy három éve működő folyóirat szerkesztőjétől talán még hangsúlyosabb szemrehányás a mesterek hiányának felrovása: „Ennyi idő alatta lapot több dicséret, bírálat és «egyéb» érte. De nem elég. Egyetemi hallgatókból álló, fokozatosan cserélődő szerkesztői, munkatársi közösségének más, «hivatalosabb» lapok és folyóiratok szerkesztőinek operatív észrevételeire, útmutatásaira, a legkülönbözőbb jellegű segítségeire lett volna szüksége. És talán némi professzionális elismerésre, legalább udvarias érdeklődésre a fentiek részéről – önbizalom végett.”²⁹⁹

A másik fontos ok, amiért kiemelten foglalkozom Cselényi cikkével az, hogy ebben hangzott el a nagyobb közönség – tehát nemcsak az *Echinox*ot olvasók számára az indoklás, pontosan miért is lett „irodalmi folyóirat” az *Echinox* magyar oldalaiból. Az okok között jelenik meg az is, hogy a napi-heti aktualitások a folyóirat lapszámainak átfutási ideje miatt elévülnek; a „hosszabb lejáratú diákművelődési akciók”-ról szóló beszámolók idejétmúlttá válnak; és hogy többnyire irodalomszakos diákok hajlandóak „önként, de még inkább hosszás szerkesztői rábeszélésre írni a folyóiratba.” Csak ez után a három pontba szedett indokláscsokor után hangzik el konklúzió gyanánt az, ami az indokok közül talán a legfontosabb (kiemelések általam, MÁK): „*Minthogy diákköltőinknek, prózaíróinknak, fiatal publicistáinknak nincs saját irodalmi egyetemi lapjuk, a három magyar és egy német nyelvű oldal irodalmiasítása tűnt legésszerűbbnek. A fiatal irodalmárok fórumát képviselő lap létrehozatala persze végképp megoldaná a kérdést. A néhány oldallal való gazdálkodás viszont rendkívül nehéz feladat, s bizonyos területekről való részleges vagy teljes lemondást követel.*”³⁰⁰

Valószínűleg csak a véletlen hozta, hogy Cselényi szabadkozással vegyes szemrehányása két hónappal azután került az *Utunk*ba, hogy a lap lehozott egy szerző nélküli, öt egész oldalon át tartó (ne feledjük el: az *Utunk* teljes terjedelme 8 oldal!) írást *Az írók*

²⁹⁴ „A kolozsvár-napocai Diákművelődési Ház 2-es színjátszó csoportja Szöcs Géza verseiből állította össze új műsorát. Bevezetőt mondott Tamás Gáspár Miklós, rendező: Bereczky Péter.” (Utunk, 1976/50., 8. old.)

²⁹⁵ „A párizsi *Magyar Műhely* júniusi számában Hanák Tibor ír Tamás Gáspár Miklós *A teória esélyei* című kötetéről.” (Utunk, 1976/32., 8. old.; ez a lapszám augusztus 6-án jelent meg.)

²⁹⁶ Gaál György: *Diáklap a költészetről*, Utunk, 1971/2., 2. old.

²⁹⁷ Cselényi László: *Diáklapunk, az Echinox*, Utunk, 1972/21., 8. old.

²⁹⁸ I. h.

²⁹⁹ I. h.

³⁰⁰ I. h.

országos konferenciája elé címmel³⁰¹. Nem a teljes cikk érdemel figyelmet a jelen kutatás szempontjából, csak egyik fejezetének, *A mai magyar irodalom fejlődésének irányai* címűnek néhány sora (kommentárok helyett kiemelések általam, MÁK): „Az ország különböző főiskoláinak minden egyes évfolyamán akad legalább hét-nyolc irodalommal foglalkozó diák, aki olvasmányai révén képes valamelyes szellemi mázt adni írásának, bár hiányzik belőle az igazi elhivatottság. Ha ez a teljes termés megjelenne, márpedig az utóbbi években egyszerszóval valahogy így történt, akkor az állítólagos költők és írók száma rövidesen csillagászati számot érne el. Ne tévesszük össze a tehetségek érvényesülésének megkönnyítését azzal, hogy lemondunk az igényességről az igazi tehetségek kiválasztásában. E felfogás a látszat ellenére nem válhat az alkotás termékeny talajává. Minden kertet gyomlálni kell ahhoz, hogy virágok nőhessenek benne.”³⁰²

Ha azt is hozzátesszük, hogy ez utóbbi írás csak egyetlen lapszámmal a *Húsz esztendőm hatalom* ankét után jelent meg, még hangsúlyosabban bontakozik ki előttünk a probléma komplexitása. (A sorrend egyébként minden bizonnyal a véletlen műve. Cselényi Az írók országos konferenciája elé megjelenése előtt írhatta az *Echinox*ot bemutató cikkét, vagy legalábbis készült annak megírására. Erre a *Húsz esztendőm hatalom* ankét hozzászólásában találunk bizonyítékot: „(...) másodmagammal szerkeszttem egy 24 oldalas három nyelvű diáklap 3 teljes magyar oldalát. De erről külön szeretnék írni, minél hamarább, és épp az UTUNKba.”³⁰³)

Az írók országos konferenciája elé olvastán evidens a következtetés: a kifejezetten „a fiatal irodalmárok fórumát képviselő lap létrehozatala” megfelelő támogatás hiányában lehetetlen vállalkozás lett volna – ezt pedig reménytelen volt megszerezni. (Mellesleg felhívom a figyelmet arra, hogy az *Echinox* következő évtizedének ismeretében amúgy különösen szórakoztató kitétel a „valamelyes szellemi máz”, valamint az igazi elhivatottság hiányának emlegetése.) A diáklapok és -melléletek maradtak a későbbiekben is az egyetemista-főiskolás szerzők számára a közlés lehetőségeit leginkább ellátó fórumok. Ezért következhet be például az, hogy a „fiatal”–„felnőtt” (vagy, ha már egy előző fejezetben bevezettem ennek terminológiáját, a „váltásra készülő” és a „hatalmon lévő” nemzedékek közötti) viták egyikének, a Palotás Dezső–Szöcs István közötti vitának a Palotás-része az *Echinox*ban, Szöcs-része az *Utunk*ban jelent meg.³⁰⁴ És ez lehet az egyik kiváltó oka annak is, hogy az *Echinox* szerzői kifejezetten igyekeztek bekapcsolódni a „felnőtt” sajtóban és sajtóval folytatott vitákba. Martos Gábor észrevétele szerint „Ennek legszélsőségebb példáját Cselényi László nyújtja, aki az 1975 április-májusi *Echinox*ban vitatkozik saját, az *Utunk*ban megjelent írásával. Cikkét ezzel a szellemes fordulattal zárja: «...kíváncsian várjuk további hozzászólásaimat.»”³⁰⁵

Mindez, amit eddig leírtam, ellentmondásosnak tűnhet az *Utunk Echinox*szal szembeni viszonyát tekintve. Folyamatosan figyelemmel követték a diáklap működését és számos, az *Echinox*ban debütált szerző munkáit közölték le maguk is (különösen prózaírókat, mint azt Markó Béla megállapította – de például Cselényi Béla verseit is³⁰⁶). Még érdekesebb, hogy az *Echinox* szerkesztői közül egyaránt az *Utunk*ban debütált Egyed Péter³⁰⁷ és Szöcs Géza³⁰⁸ is.

³⁰¹ Az írók országos konferenciája elé, *Utunk*, 1972/13., 1-5. old.

³⁰² I. m., 3. old.

³⁰³ Cselényi László: *Amatőr-mindenes*, *Utunk*, 1972/12., 6-7., 6. old.

³⁰⁴ A vita lefolyása: Palotás Dezső: *Kötetet, gyorsan*, *Echinox*, 1975/9-10., Szöcs István: *Kiállítást, gyorsan*, *Utunk*, 1976/5., 5. old., Palotás Dezső: *Nem illik*, *Echinox*, 1976/7-8., 21.

³⁰⁵ Martos Gábor: „*Kitaposott irodalmi ösvények szélén egy diáklap*”, az *Echinox*, konzulens: Tarján Tamás, 1986., 39. old.

³⁰⁶ A *Dicționar Echinox*, *Echinox*, 1978/10-11-12. négyoldalas (I-II-III-IV) melléklete tanúsága szerint

³⁰⁷ 1973-ban, m. f. Érdekességként megemlíthető, hogy Egyed Péter nevének *Utunk*-beli első szereplése még ennél is korábbra datálható: az 1972/16-os szám sorolja fel az abban az évben Kolozsváron megrendezett magyar irodalmi olimpia díjnyertes középiskolásait, köztük a harmadik évfolyamos, első díjat nyert Egyed Pétert. (Az

Mégis, amennyiben a fiatal szerzők „túlpublikáltságáról” szóló cikkreszlet, valamint a Palotás Dezső és Szőcs István közötti vita oldaláról nézzük, az *Utunk* igencsak diszkriminatívnak tűnik a „váltásra készülőkkel” szemben.

A vitával kapcsolatban nemigen lehet többet tenni, mint *leírni* – ezt egy későbbi fejezetben részletesen meg is teszem –; Az *írók országos konferenciája* elé kicsinyes fogalmazásmódjára azonban ha nem is mentséget, de magyarázatot ad az a tény, hogy az *Utunk* a romániai magyar írószövetség lapjaként működött, így akarva-akaratlanul is fórumává *kellett* lennie a különböző konferenciákat és kongresszusokat megelőlegező (olykor igencsak cinikus) iránymutatásoknak és „önkritikus” megnyilvánulásoknak. Ezeknek túlsúlya egyébként a nyolcvanas években vált igazán riasztóvá – ezek közepe után vajmi kevésben különbözött egymástól az *Előre* vagy az *Utunk* címlapja, vagy akár, mint már írtam, az akkoriban amúgyis megszűnőben lévő *Echinox*.

Már csak azért is plauzibilisnek tűnik ez a feltételezés, mert a hetvenes évek második felében az *Utunkban* az *Echinox*-ról szóló részletesebb írások – tehát azok, amelyek túlmutattak az „Ország-Világ”-ban esetlegesen megjelent, egy-egy újabb *Echinox*-lapszámot beharangozó egysoros híradásokon – igencsak dicsérő hangnemben nyilatkoztak a folyóirat szerkesztőségének és szerzőinek munkásságáról. (Igaz, figyelembe véve, hogy összesen két ilyen részletesebb cikkről beszélhetünk, ez talán mégsem olyan nagy teljesítmény.) 1977-ben Cseke Péter³⁰⁹, 1979-ben pedig Marosi Péter³¹⁰ írt egy-egy részletes elemzést az *Echinox*-ról – természetesen az egyetemi folyóiratnál éppen aktuális szerkesztőség(ek) célkitűzéseit és sajátosságait is figyelembe véve.

Cseke Péter cikkéből már idéztem az előző alfejezetben: az ő ismertetése különösen azért figyelemreméltó, mert jó érzékkel hívja fel a figyelmet az *Echinox* filozófia iránti vonzalmának megerősödésére. A Bretter-tanítványokként vagy „szövegelőkként” ismert szerzők már a Cseke által fordulópontként jelzett ’74–75-ös szerkesztőváltás előtt is jelen voltak a folyóirat munkatársai között, de az Egyed–Szőcs szerkesztőbizottság (és természetesen a nyomában járó BBB) még az addiginál is nagyobb teret biztosított a filozófiai írásoknak és az esszének. Különösképpen a nyelvfilozófiával foglalkozó írásoknak, melyek – legalábbis részben – egy korábbi Bretter-írás, a *Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről*³¹¹ felvetéseinek köszönheték megszületésüket³¹². Ez érdekes módon nem csak előnyt, hanem hátrányt is jelentett a későbbiekben megjelenő *Echinox*-esszék számára: Bretterre való hivatkozásuk révén igen magasra tették a mércét. Marosi Péternek például konkrétan Bréda Ferenc esszéírási technikájával szemben voltak kifogásai: „(...) rendkívül barokkosnak érzem az ilyenszerű esszéit, mondjuk a Bretter György esszéi után. Bretter ugyanis «költő» volt a maga módján (ezért jött aztán annyi esszéje az *Utunkban* is), aki elméleti vallomásainak minden bekezdésében új élettapasztalatot is kínált és továbblépést: gondolatilag. Bréda ezzel szemben spekulatív és elég mondanivalótlan létkérdéseink szempontjából. Szociológiailag, de filozófiailag is.”³¹³ Meglehetősen nagy pofon a költő-filozófus Bréda Ferenc számára, de nem maradt nyoma semmilyen sajtóorgánumban, mi volt a bírálattal szembeni reakciója.

adott év nyerteseinek névsora különösen évtizedekkel későbből tűnik mulattatónak: a negyedik évfolyam első helyezettje Szőcs Géza volt, harmadikként pedig Gagyí József végzett.)

³⁰⁸ Szőcs Géza: *Heaven's Temple*, Utunk, 1972/23., 7. old.

³⁰⁹ Cseke Péter: *Az érzékenység és az érzelem új formái – az Echinox műhelyében*, Utunk, 1977/27., 1-2. old.

³¹⁰ Marosi Péter: *Hol volt, hol nem volt...*, Utunk, 1979/36., 6. old.

³¹¹ Bretter György: *Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről*, Korunk, 1973/6., 878-886. old.

³¹² Mint például Bréda már említett *Nomen est omen? vitaindítója*, az ugyancsak említett *Látható-e a látás?*

Egyed Pétertől vagy Aradi József A „tömegkommunikációs helyzet” paradoxonai (*Echinox*, 1978/10-11-12., 36-37 old.)

³¹³ Marosi Péter: *Hol volt, hol nem volt...*, Utunk, 1979/36., 6. old. (Az „ilyenszerű esszé” esetében a *Nomen est omen?*-ről van szó.)

Marosi Péter a négy folytatásban megjelent Méliusz-interjút dicsérte leginkább az *Echinox* ezen korszakából (pontosabban annak a felét: az *Utunk*-cikk megjelenésekor a *Kritikai történet a kritika születéséről*-nek még csak két része került a nyilvánosság elé). Méltatásában külön kiemelte: „Nem vádolnak ezek a fiatalok senkit és semmit, semmiért. Csak tudni akarnak mindent, mert annyi minden vált teljesen értelmetlenné a múltunkból számukra. A történelem abszurdításairól és köztük az intellektus tragédiákról terhes kalandjairól kérdeznak ezek a fiatalok.”³¹⁴

Marosi minden jel szerint sokra értékelte Egyed és Szöcs munkáját (az évtized végén Egyed Péterrel közös rádióbeszélgetésben is vett részt, melyet a *Korunk* közölt³¹⁵, és mindkettejük nevét megemlíttette az elmúlt évtized figyelemreméltó alkotói között³¹⁶), a jelen kutatás szempontjából mégis érdemes rákoncentrálni az „ezek a fiatalok” kitétel kétszeri szerepeltetésére. Különösen ha figyelembe vesszük, hogy Marosi a Méliusz-interjú készítőit „két nagyon felkészült, szókimondó és ravasz gyerekember”-ként jellemezte. (Szöcs Géza a cikk megjelenésekor huszonhat, Egyed Péter huszonöt éves volt – fiatalnak fiatalok, de semmiképpen sem gyerekek.) Talán ez a jellemzés is közrejátszott abban, hogy egy évvel később Szöcs Gézának a Marosi Péter kötetéről³¹⁷ – és éppen az *Utunkban* – megjelent recenziója³¹⁸ egy furcsa és vicces csavarral kezdődik. Ennek a recenzióknak az alcíme ugyanis ez: *Interjú a 85 éves Szöcs Gézával**, és a megcsillagozott lábjegyzet a következő: „Az interjú a GRÁNÁT című irodalmi lap 2039. januári számában jelent meg. Részleteket közlünk belőle.” Még a dicséretnek sem szabadulhatnak meg némi nemzedéki ellentétől, bármennyire is viccesnek tűnnek első olvasásra. A GRÁNÁT szerepeltetésének jelentősége egyébként szintén ebből a szempontból szemlélve derül ki: elsőként ugyanis az *Echinox* sakk-számában említette ezt a fiktív irodalmi lapot Szöcs Géza. Az sem mellékes, milyen kontextusban: „A GRÁNÁT című irodalmi lap Szöcs Géza versét hozta, *A sakktáblát*. Nem nagyon kedvelem ezt az orrhangú fiatalembert, aki mindig is egy rosszul öltözött rozmárra emlékeztetett engem – nem, őt nem állhattam soha, sem az Egyedeket, a Tamás Gazsikát s az összes írógyereket akik könyvből tanulták a sakkozást s fogalmuk sincsen arról, milyen is egy susztermatt. Ebből a verséből sem értettem egy szót sem.”³¹⁹

Nagyon kevés dicséretre mondható el, hogy egyszerű, feltétel nélküli és egyértelmű: ez a kétségbevonhatatlan tény jellemző Marosi *Echinox*-ról szóló cikkének zárszavára is. „Mindig érdeklődéssel várom az *Echinox* új számait. Hogy aztán mire jut Szöcs Géza, Egyed Péter, Bréda Ferenc, és ez az egész, elméleteivel vívódó nemzedék harminc, negyven vagy ötven év múlva – azzal vessen majd számot annak idején valamelyik unokám.”³²⁰

Nos, ezért írom ezt a disszertációt.

Az *Echinox*-ról szóló, vagy azt akár csak említő cikkek esetében szinte mindig fontos szerep jutott a folyóirat filozófiai irányultságának.³²¹ Pomogáts Béla a lap fennállásának 10. évfordulójára írott cikkében³²² is erre hívta fel a figyelmet – megadva az *Echinox* lírájának behatárolásához is a magyarországi olvasó számára szükséges támpontokat. „A

³¹⁴ I. m.

³¹⁵ *Kritikusok a kritikáról*. Gondolatok a könyvtárban. Szilágyi Júlia, Marosi Péter, Kántor Lajos és Egyed Péter rádió-beszélgetése. *Korunk* 1980/11.

³¹⁶ Marosi Péter: *Gyimesi doktornő anatómiája*, *Utunk*, 1980/29., 2-3. old.

³¹⁷ Marosi Péter: *Világ végén virradat. Cikk*, Kritikon Könyvkiadó, Bukarest, 1980.

³¹⁸ Szöcs Géza: *A NB. csillagkép*. *Utunk* 1980/50.

³¹⁹ Szöcs Géza: *G. I. H. feljegyzéseiből*, *Echinox*, 1979/6-7., 27. old. (Ugyanazon az oldalon szerepel az említett *A sakktábla* című vers is.)

³²⁰ Marosi Péter: *Hol volt, hol nem volt...*, *Utunk*, 1979/36., 6. old.

³²¹ Mint a 19. lábjegyzethez tartozó szövegrészből kiderül, a Romániai Magyar Lexikon is ezt tartotta a Szöcs és Egyed szerkesztőségével kezdődő korszak legfontosabb jellemzőjének.

³²² Pomogáts Béla: *Echinox*, *Élet és Irodalom*, 1979/10., 13. old.

költeményeken a romániai magyar avantgard líra (Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár) vonzása érződik. Az esszéesszékleteken és jegyzeteken pedig a néhány éve meghalt kolozsvári filozófus, Bretter György szelleme. Az *Echinox* elméleti rovata igazolja, hogy Bretter örökségének milyen eleven szellemi erőtere van. A «kolozsvári iskola», amelynek munkájáról vagy félévtizede tudunk, utánpótlást kap ma is.”³²³

Az 1980/3-4-5. számról írt méltatásában Horváth Sz. István sem vélekedett másként: „A tárgyalt lapszámnak pontosan az adja a rendkívüli jelentőséget, hogy a három együttélő és alkotó irodalomból nagyjából párhuzamos generációkat mutat be egyszerre – azt az új «rajt», melyet a romániai magyar irodalomban *szövegíró nemzedéknek* nevezünk. (Hogy teljes joggal-e vagy sem, az most más kérdés.) Jól ismert, hogy az *Echinox*nak központi szerepe volt az említett fiatalok indulásában és kibontakozásában.”³²⁴ Horváth Sz. véleményével lehetne ugyan vitatkozni, de az mindenképpen leszűrhető belőle: az *Echinox* és a „szövegíró nemzedék” szervesen összefüggött a kor recepciójában.

Ehhez képest némelyest meglepő, hogy a „szövegírókat” gyakran és szívesen közlő *Korunk* lapjain nem nagyon találni az *Echinox*szal összefüggő írásokat. A hetvenes évek folyamán egyetlen ilyen jellegű szöveg jelent meg – az is igaz viszont, hogy ez az írás az *Echinox* történetének legfontosabb dokumentumai közé tartozik: az 1980/1-2. számban megjelent *Echinox-alakzatok* című beszélgetés, melyen a korábbi szerkesztők is részt vettek, s mely a következő alfejezet fő témája lesz. Együttműködési hajlandóságról az olvasóközönség csak az *Echinox*ból értesülhetett, s ez esetben is igen fura módon: a *Korunk* ötvenéves jubileumára írt cikkből. (Kiemelések általam, MÁK.) „Az egyetemi ifjúság és a *Korunk* kapcsolatának egyik fontos vonatkozása a *Korunk* által számunkra biztosított közlési lehetőség, melyet – valljuk be – *nem használunk ki teljes mértékben*. A *Korunk* műhely, ahol az ifjú írói-költői gárda hallathatja hangját, s ahol éppen ezáltal, inasból mesterré válhat. A *kapcsolatok sokrétűségét és elmélyülését segítené elő az Echinox diáklap és a Korunk közti együttműködés szorosabbá tétele*, melyből mi, diákok, sokat nyerhetnénk.”³²⁵ Elképzelhető, hogy a túlbonyolított kifejezésmód csak maguknak a szerzőknek a stílusát jellemzi. Egyikük sem tartozik az *Echinox* ismertebb szerzői közé. Az általam másodikként kiemelt rész pompázatos kifejezésmódja azonban (különösen a hetvenes-nyolcvanas évek romániai magyar közbeszédének ismeretében) azt mutatja, hogy mindez csak udvariassági formula, semmi más. Az első kiemelt rész önkritikáját is érvényteleníti, hiszen az marad az egyetlen levonható következtetés: hogyan lehetne kihasználni valamit, amivel kapcsolatban ilyen bonyolultan kénytelenek fogalmazni?

Cselényi László 1972-ben egy három éve működő egyetemi lap szerkesztőjeként várt volna a „felnőtt” szerkesztőségektől „némi professzionális elismerésre, legalább udvarias érdeklődésre”. A már tízéves *Echinox* szerkesztősége, a BBB szerkesztőségi jegyzetben köszönte meg az 1979/3-4. lapszámban a jubileumra érkező jókívánságokat. Számomra, bevallom, csak második olvasásra vált nyilvánvalóvá a köszönetnyilvánítás beletörődő iróniája: „Az *Élet és Irodalom* 1979/10. számában Pomogáts Béla tollából olvashattunk jegyzetet lapunk jubileumi számáról. Az *Angol Rádió (BBC)* és az *Újvidéki Rádió* magyar nyelvű adásában ugyancsak megemlékeztek lapunk tíz éves fennállásáról. Figyelmüket a hazai sajtó nevében is köszönjük.”³²⁶

³²³ I. h.

³²⁴ Horváth Sz. István: Az *Echinox*, Utunk, 1981/6., 1-2., 1. old.

³²⁵ Balázs Zsuzsa, Bódis Edit: *Korunk – 50*, *Echinox*, 1976/3., 17. old.

³²⁶ Cím nélkül, szerző A szerkesztőség, 1979/3-4., 19. old.

2. 3. 3. AZ *ECHINOX* – BELÜLRŐL (ÉS KÉSŐBBRŐL). AZ *ECHINOX*-ALAKZATOK

Bármilyen folyóirat esetében az egy évtizedes fennállás már komoly teljesítményt jelent, de legalábbis okot ad az ünneplésre. A hetvenes évek végének Romániájában gyakorlatilag egymást érték a különböző ünnepek, okkal vagy ok nélkül – rendszerint iszonytató versekkel és rendkívül formalizáltan. Szerencsére az *Echinox* tízéves jubileumának ünnepségén és a tízéves fennállás alkalmából megjelent összevont számban³²⁷ nagyrészt minőségi munkák jelentek meg, voltak viszont kifejezetten irritáló írások is. „Az *Echinox* kulturális fórum és a testvériség iskolája. Lapjai sikerek és kutatói győzelmek számára nyújtanak találkozt – olyan román, magyar és német hallgatók részéről, akik tevékenysége köszönet és tiszteletnyilvánítás a kolozsvári Egyetemnek, a jelen román Egyetemének. Azáltal tesz ismertté nevét épületén kívül is, ami legjobb benne: az alkotó kifejezés.”³²⁸ Sandra Cernea egyetemi tanársegédnek, a kommunista egyetemisták szervezeteinek szövetsége „Babeş–Bolyai” egyetemi tanácsának elnöke³²⁹ számára persze mondhatni „munkaköri kötelessége” volt ilyen elszántsággal bizonygatni az egyetem és az *Echinox* összefüggésének, na meg a testvéri összefogásnak a jelentőségét.

Amennyiben irodalmi és tudományos szempontból megbízhatóbb személy írására keresünk rá, szinte magától adódik Dinu Flămând³³⁰-nek a „Pro Domo” rovatban megjelent, *Érzelmes vasárnap* című glosszája. „Jogos ez vagy sem: az *Echinox* olyan személyes büszkeségem, mellyel minden gúnytól megvédhetem magam, főként a – jaj, nagyon is relatív – győzelmek gúnyától. Némelyek számára az echinoxisták csoport-szolidaritása és baráti összetartása illetlennek (vagy éppen idegesítőnek) tűnhet. Lelkük rajta! Tíz évvel ezelőtt sem ragasztottuk ki téziseinket az Egyetem falára, s erre a jövőben sincs szükségünk. Legyenek mások az irodalmi áramlatoknak és a jelenkor irodalmárainak meteorológusai. Mi az *Echinox* több ezer oldalra rúgó gyűjteményének és talán néhány könyvünknek örülünk, melyek lapjait már kezdtük zsebünkbe gyömöszölni.”³³¹

És, ha a kettő közötti hangvételű cikket keresünk, ott van az egyszerűen csak *Echinox* néven szignált *Tízévesen* című szerkesztőségi jegyzet. „Az *Echinox* éveinek termése több mint száz kötetet jelent (saját műveket, fordításokat, kötetek szerkesztését és előszavát, antológiákat és közös munkákat), melyek románul, magyarul és németül, az *Echinox* volt és jelenlegi szerkesztőinek és munkatársainak neve alatt jelelt meg, s melyekről tömör bemutatót nyújt a jelen mellékletben közölt *Szótár*. Ezek a könyvek – folyóiratunk több tucat

³²⁷ *Echinox*, 1978/10-11-12.

³²⁸ Cernea, Sandra: *Însemnări*, *Echinox*, 1978/10-11-12., 2. old. „*Echinox* este un for de cultură și o școală a înfrățirii. În paginile sale se întâlnesc reușite căutări și izbînzi ale studenților români, maghiari, germani, care aduc prin activitatea lor un prinos de mulțumire Universității clujene, Universității românești de astăzi, făcînd-o cunoscută în afara cetății ei prin ceea ce are mai bun: expresia creatoare.” (Elkeserítő, de fordításomat az érthetőség kedvéért kénytelen voltam némelyest lecsupaszítani: az eredetiben épület helyett vár szerepelt.)

³²⁹ Ezt nem én találtam ki, hanem a cím alatt szerepel. Pontosan és eredetiben: „Asistent Universitar, Președinte al Consiliului U(niunii) A(sociațiilor) S(tudenților) C(omuniști) din Universitatea «Babeş–Bolyai»”

³³⁰ Flămând, Dinu – költő, műfordító, az *Echinox* egyik alapító tagja; jelenleg Párizsban él, a Radio France International tudósítója. Hat verseskötete és két esszékötete jelent meg.

³³¹ Flămând, Dinu: *Duminică sentimentală*, *Echinox*, 1978/10-11-12., 6. old. „Legitimă sau nu, *Echinoxul* este mîndria mea intimă cu care mă pot apăra de orice zeflemea și în primul rînd de zeflemeaua marilor izbînzi, vai, aîți de relative. Li se va părea unora indecentă (sau enervantă) solidaritatea de grup și de prietenie a echinoxiştilor. Să li se pară! Nu am afișat nici acum zece ani tezele noastre pe zidurile Universității și nici nu e nevoie să le afișăm de aici încolo. Fie alții meteorologii curenților și curenților literari. Noi ne bucurăm de cele cîteva mi de pagini la care urcă colecția *Echinoxului* și, poate, de paginile cîtorva cărți ale noastre, pe care am început să le îndesăm în buzunare.”

számával és az «echinoxisták» több száz, más folyóiratok lapjain megjelent publikációjával egyetemben, az *Echinox* világban haladásának jelei (...)»³³²

Több vagy kevesebb göggel és dagállal megírt, de mindenképpen örvendező hangvételi cikkek ezek: Dinu Flămând csendes büszkeségétől a szerkesztőség „seregszámláján” át Sandra Cernea-nak az Egyetem vezetősége felé is hajbókoló dicshimnuszáig mindegyiket áthatja a jubileum elérésének eufóriája. Ehhez képest a magyar oldalak meglepően csendesek – bár kétségkívül alaposak. Eufória helyett komoly munka: Aradi József tanulmánya³³³, a Szöcs és Egyed által készített Méliusz-interjú első része³³⁴ a legfontosabb írások a magyar oldalakon. Még a „Pro Domo” rovatban románul megjelent Egyed Péter-szöveg is visszafogottságával tűnik ki a többi közül. Pedig minden bizonnyal a magyar oldalak szerkesztősége és munkatársai is részt vettek az ünneplésben: tanúság erre az 1979/1-2-es szám, melyben Balla Zsófia *Bábel tornyán* című verse „Elhangzott az *Echinox* tízéves jubileumi ünnepségén” magyarázattal jelent meg.

Erre a meglepő visszafogottságra magában az *Echinox*-ban nem találunk magyarázatot – egy olyan beszélgetéshez kell nyúlnunk, mely a lap volt és jelenlegi szerkesztőinek részvételével zajlott, de a lap keretein kívül jelent meg. A *Korunk* 1980/1-2-es számában megjelent *Echinox-alakzatok* című ankétról³³⁵ van szó. Az ankét megjelenési éveként ugyan 1980 szerepel, de kétségbevonhatatlan, hogy 1979-ben készült. Ez, még ha a nyomdai átfutást nem is vesszük figyelembe, részben az apropóból – az *Echinox* tízéves jubileuma –, részben pedig a szövelezéstől következtethető ki. (Pl. „Ez az évfordulás számotok nem rossz bemutatkozásnak.”³³⁶)

Az *Echinox-alakzatok* lényegesen eltér a többi, általam vizsgált vitától és ankéttól. Ez műfajilag is igaz: nem alakult ki vita, és nem voltak előre meghatározott kérdések, melyekre mindenképpen választ kellett volna keresni. Hangulatát tekintve is különbözik a többitől. Több vita alcímeként szerepelt a „beszélgetés”, mint például *A 100. Forrás-kötet után* esetében – ez viszont valóban az volt: egy diáklap történetének szemrehányásoktól (és sajnos ujjongásoktól is) mentes felidézése. Éppen ezért nem is tárgyalható olyan módon, mint ahogyan a dolgozatban előforduló többi vitával és ankéttal tettem – azoknak szerves része volt a konfrontáció, még azokban az esetekben is, mikor az ankét kérdéseire válaszolók nem ismerték a többi válaszadó szövegét. Az *Echinox-alakzatok* keretein belül legfeljebb azzal kapcsolatban nem alakult ki konszenzus, zavaros mű-e Egyed Péter *Látható-e a látás?* című esszéje. Azáltal viszont, hogy ezt maga a szerző állította munkájáról, gyakorlatilag megszűnt a vita lehetősége.

Ha megnézzük, kik voltak jelen a beszélgetésen és kik szóltak hozzá a felvetett témákhoz, összeáll számunkra a szerkesztők (részleges) listája a lap megalakulásától 1981-ig. Az *Echinox* szerkesztői közül jelen voltak (időrendbe állítva a munkatársakat): Rostás Zoltán és Gaál György (1969-től), Németi Rudolf (1972-től), Szöcs Géza és Egyed Péter (1975-től), Bréda Ferenc és Bretter Zoltán (1978-től). Az *Echinox* meghatározó korszakainak szerkesztői

³³² *Echinox: La 10 ani*, *Echinox*, 1978/10-11-12., 1. és 14. old. „Anii *Echinox*-ului au rodit în cele peste o sută de volume (originale sau traduceri, ediții îngrijite și prefațate sau atologii și opere colective) apărute în limbile română, maghiară și germană sub semnătura foștilor sau actualilor săi redactori și colaboratori apropiați, despre care dă o succintă idee *Dicționarul* pe care-l publicăm ca supliment de față. Aceste cărți, împreună cu zecile de numere ale revistei noastre și cu vele câteva sute de prezențe publicistice ale «echinoxistilor» în paginile altor periodice, sînt semnele trecerii prin lume a *Echinox*-ului (...)”, 1. old.

³³³ Aradi József *A „tömegkommunikációs helyzet” paradoxonai*, *Echinox*, 1978/10-11-12., 36-37 old.

³³⁴ Egyed Péter/Szöcs Géza: *Kritikai történet a kritika születéséről – beszélgetés Méliusz Józseffel*; *Echinox*, 1978/10-11-12., 37. old.

³³⁵ *Echinox-alakzatok. Egy diáklap tíz éve a tárgyakban, a terekben és az emlékezetben.*, *Korunk*, 1980/1-2., 63-72. old. A beszélgetésben részt vettek (a megszólalás sorrendjében): Aradi József, Szöcs Géza, Rostás Zoltán, Egyed Péter, Gaál György, Németi Rudolf, Bréda Ferenc, Bretter Zoltán. A magnófelvételt készítette és lejegyezte Rostás Zoltán, a beszélgetéshez bevezetőt írt Keszthelyi András.

³³⁶ I. m., 71. old.

közül csak Cselényi László és Beke Mihály András hiányzott (bár, hozzá kell tennünk, a beszélgetés tanúsága szerint Bretter Zoltán is késve érkezett). Ha a Keszthelyi András (1981-től) által írt bevezetőt is figyelembe vesszük, a szerkesztők által képviselt időintervallum 1983-ig nyúlik ki. A lapban publikáló szerzők közül Aradi József jelent meg – talán nem belemagyarázás, ha feltételezzük, hogy a beszélgetés publikálására lehetőséget nyújtó *Korunk* képviselőjében³³⁷. Olyanok vettek hát részt az anketon, akiknek a lehető legjobb rálátásuk volt a folyóirat múltjára, jelenére és lehetséges jövőjére. Mégis, ha cinikus tömörséggel próbáljuk meghatározni, mi történt a találkozón, csak azt lehet mondani, hogy rendkívül borúlátó szerzők próbálták rendszerezni eltérő emlékeiket.

Persze ez legalább részben csúsztatás. Az *Echinox-alakzatok* alapvető kérdéseket feszeget és alapvető információkat tartalmaz. A borúlátás és a memória megbízhatatlansága azonban kikerülhetetlen, ha ezt az ankétot vizsgáljuk. A Bretter Zoltán által elmondott zárszónak is ezek a legfontosabb elemei: „Egyik napról a másikra lettünk szerkesztői valaminek, amiről csupán annyit tudtunk és tudunk, hogy: diáklap. Van. De egy tízéves évfordulóval és sok kevés ünnepléssel együtt a nyakunkba zúdult még egy fura felismerés: ni, ni és nohát, nohát, ez a folyóirat *nemcsak van*, hanem *volt* is. Csalhatatlan bizonyítékunk van rá: tízéves. Azt azonban teljes homály fedi, hogy mi is volt ez a tíz év, hogyan indult az *Echinox*, mit is «produkált» történelme folyamán. Főleg az *Echinox* indulásának tényeit nehéz újraalkotni. A kérdezettek vagy nem emlékeznek ezekre a tényekre, vagy akkori magukat igazolandó öntudatlanul is meghamisítják azokat.”³³⁸

Bretter Zoltán kijelentésének relevanciája különösen akkor válik nyilvánvalóvá, ha az *Echinox* történetének egyik legvitatottabb részét, az indulást vizsgáljuk meg: miként alakult a résztvevők emlékezetében.

2. 3. 3. 1. EGY FOLYÓIRAT GENEZISE AZ EMLÉKEZETBEN

Ami az *Echinox* indulását illeti, a csupasz tényeket már leírtam a 2. 3. 1. alfejezetben. Az indulás korabeli dokumentálatlansága miatt nincs lehetőség az „egyetlen igazság” kiderítésére, ez nem is áll szándékomban. Talán nem is létezik ilyesmi, csak különböző narratívák és olvasatok vannak. Azt viszont, hogy a folyóirat indulása miként alakult át az emlékezés folyamatában, érdemes némileg részletesebben is megvizsgálni. Persze az lenne az ideális, ha az indulásról azonos időpontban több személytől, vagy ugyanattól a személytől több időpontból lennének adataink – de ez nem áll rendelkezésemre. Az *Echinox* magyar oldalainak története sosem volt olyan jól dokumentált, a benne való közlés olyan kiemelten presztízsértékű, mint a román oldalak esetében – ez már az *Echinox-alakzatokból* is nyilvánvalóan kiderül.³³⁹

Az *Echinox-alakzatok* beszélgetése során az *Echinox* kezdetétől szerkesztőségi tagként szereplő Rostás Zoltán idézte fel az indulás körülményeit. (Gaál György csak a második lapszámtól érkezett Virág Dénes helyére.) Ebből természetesen csak a fontosabb részleteket emelem ki, bár az is érdekes eleme a visszaemlékezésnek, milyen kávéházak teraszai szerepeltek a megbeszélések helyszíneiként. A jelek szerint a hatvanas évek végének diákjai sem az egyetem épületében végezték a (bármiféle) szervezőmunkát, hanem az Akváriumban és az Arizonában.

³³⁷ Aradi József, a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon szócikke szerint, 1972-től kezdve volt a *Korunk* szerkesztője.

³³⁸ *Echinox-alakzatok*, *Korunk*, 1980/1-2., 72. old. (Ez a szövegrészlet a jelen dolgozat szempontjából különösen fontos: egyike volt azoknak, melyek kutatási módszerem kialakításához vezettek.)

³³⁹ Az *Echinox*-szótár egy újabb verziójában is csak marginális szerep jutott a magyar oldalaknak, lásd Poenar, Horea (szerk.): *Dicționar Echinox A—Z. Perspectivă analitică*, Ed. Tritonic, București—Cluj, 2004. (A magyar vonatkozású szócikkek társszerzője Balázs Imre József)

Rostás az 1968-as év júliusában már hallomásból értesült egy román nyelvű diáklap tervéről, de csak ősszel kezdett érdeklődni a dolog iránt. „A megkezdődött tanév első heteiben a tervezetések egyre komolyabb mederbe terelődtek, mert a diákszövetség – jó érzékkel – támogatta az egyetemi lapok megjelenését. Ekkor már felmerült egy magyar diáklap megjelentetésének a gondolata is. Akkor egyesek az azonos paritás elvét komolyan vették. Hallottam, hogy Szabó Zsolt és Csáky Zoltán szervezi a lap munkatársi gárdáját. Később tudtam meg, hogy Máthé Éva is ehhez a szervezőcsoporthoz tartozott. Aztán, pontosan nem tudom, mikor és hogyan, Molnár Gusztáv, Bíró Béla és Ágoston Vilmos került a tervezett magyar lap – az *Új Hajtás* – élére.”³⁴⁰

Körülbelül tíz évvel az *Echinox-alakzatok* megjelentése után az ügyben érdekeltek közül Ágoston Vilmos is visszaemlékezett az *Új Hajtás* tervére. Szinte magától értetődő, hogy másként: az ő elbeszéléséből már hiányzik az első szervezőcsoport. „Akkor Molnár Gusztávéknak megcsillant az eszük, és rögtön kerítettek egy engedélyt – a megijedt KISZ-titkár és a vezetőség gyorsan aláírta –, hogy indíthatunk magyar lapot. Meg is szerveztük; úgy képzeltük el, hogy egyetemi tanárokkal közösen... mert ilyen lehetősége még egyszer – sejtettük – nem lesz a nemzetiségnek, s akkor nem szabad külön diáklapot szerkeszteni, hanem mi, nemzetiség fogjunk össze, és csináljunk közösen a tanárokkal.”³⁴¹

A folytatáshoz ismét Rostásé a szó: „A szerkesztők elhívtak egyszer az Akváriumba, de ígéreten kívül egyébbel nem szálltam be a tervezésbe. Idegesített, hogy állandóan azt hajtogatták, hogy az *Új Hajtás* «diákmagatartási» lap kell hogy legyen, méghozzá deklaráltan. Nyilvánvaló volt számomra, hogy a diákszövetség és a rektorátus soha ilyen lapot nem fog támogatni, és figyelmeztettem őket, hogy inkább figyeljék a román kollégák lépéseit, mert ők tudják már, hogy 68 ősze után sokkal célravezetőbb, hogyha azt írják a fejlécre, hogy diákművelődési folyóirat.”³⁴²

Az *Új Hajtás* címmel tervezett „diákmagatartási folyóirat nem valósult meg. Ennek magyarázataként Ágoston Vilmos a fentebb idézett interjújában mondta: „(...) láttam, hogy milyen diktatorikus eszközökkel indították az *Echinoxot*; többek között Eugen Uricaru³⁴³, a lap akkori kinevezett főszerkesztője, aki aztán angliai ösztöndíjjal, a román állam képviselőjeként, a szélsőjobboldali eszmék híveként írt magyarellenes könyveket. Ez az Eugen Uricaru akkor ránk csukta az ajtót, és azt mondta, hogy vagy aláírjátok, hogy mind tagjai lesztek az *Echinoxnak*, vagy addig nem mentek ki innen. Ott ültünk egy fél órát, meguntam és kiment ő. Ezután én nem írtam az *Echinoxba*.”³⁴⁴

Rostásnak Uricaruval kapcsolatban is más emlékei voltak – vagy tulajdonképpen nem is annyira másak. „Teltek-múltak a napok, s egyszer csak hallom, hogy háromnyelvű lap készül, mert a rektorátus azt engedélyezte, s azt támogatja. Egy este az utcán elkapott Uricaru – akit még a nyár folyamán megismertem azokon az akváriumai beszélgetéseken, s meghívott az Arizonába egy kávéra. Az *Echinox* főszerkesztői minőségében meghívott helyettesének, hogy a román társadalomtudományi oldalakat és a magyar oldalakat gondozzam. Miután megkérdeztem, hogy miért nem Molnár Gusztávot kérte fel erre, elmesélte, hogy a magyar lap

³⁴⁰ I. m., 67. old.

³⁴¹ „Ez a nemzedék nem akarta becsapni magát”, Martos Gábor beszélgetése Ágoston Vilmossal, *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Lap– és Könyvkiadó, Kolozsvár, 1994., 13. old.

³⁴² *Echinox-alakzatok*, Korunk, 1980/1-2., 67. old.

³⁴³ Eugen Uricaru a későbbiekben 14 kötetet jelentetett meg, 2001-2003 között a Romániai Írószövetség elnöke volt, a dolgozat írásának időpontjában a román külügyminisztérium államtitkára (a határon túli románokkal és a Parlamenttel való kapcsolattartás a területe). A CNSAS 2005-ös kutatása kiderítette, hogy „Udrea” fedőnéven a Securitate besúgója volt (lásd Corlatan, Mirela: *Eugen Uricaru a pierdut meciul cu CNSAS*, Cotidianul, 2006/06/22.)

³⁴⁴ „Ez a nemzedék nem akarta becsapni magát”, Martos Gábor beszélgetése Ágoston Vilmossal, *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Lap– és Könyvkiadó, Kolozsvár, 1994., 14. old.

szerkesztői közül senkit sem tudott meggyőzni...³⁴⁵ A „meggyőzés” igen eltérő módszereket foglalhatott magába, akár olyanokat is, amelyekről Ágoston Vilmos beszélt. Igaz, Rostás visszaemlékezésének folytatása szerint (persze ez köszönhető az öncenzúrának és a cenzúrának egyaránt) „Egyébként maga Uricaru is azt mondta, hogy sokkal jobban örvendett volna egy, az *Echinox*-szal párhuzamosan megjelent magyar lapnak, mint egy vegyesnek, de ha már így állunk, akkor nézzük meg, mit lehet tenni.”³⁴⁶

Érdekes és a jelen kutatás szempontjából fontos az az elem, mely mindkét visszaemlékezésben közös: miként viszonyultak az idősebb nemzedék képviselői a lapindítás körüli problémákhoz. Bár Rostás és Ágoston nem ugyanattól a személytől idéztek fel reakciókat, ezek a reagálások feltűnően hasonlítanak egymásra. Rostás Zoltán az Uricarutól kapott ajánlat után kereste fel Jordáky Lajost. „Gondolkodási időt kértem, tehát nem utasítottam vissza ajánlatát. Viszont elmentem az örökifjú Jordáky Lajoshoz tanácsért. Tudtam, hogy min ment keresztül életében, és úgy gondoltam, hogy neki semmi oka nem lesz köntörfalazásra, mert nincs vesztenivalója. Jordáky azt mondta a tenyerét felmutatva, hogy ha csak ennyi papírt is adnak, azt is tele kell írni. És kiselőadást tartott mindenkori tragédiáink okairól.”³⁴⁷

Ágoston jóval kevésbé barátságos körülmények között kapott tanácsot: a Korunk-körrel kapcsolatos tevékenységét vizsgálta a belügy. (Részben már idéztem ezt a szövegrészt – ezúttal viszont a körülmények is világossá válnak, minek a kapcsán hangzott el.) „Ekkor csalódtunk többek között Balogh Edgárban, mert Balogh Edgárt behívták a mi ügyünkkel kapcsolatban a belügyre, s ott ő egyáltalán nem nyilatkozott pozitívan a mi kezdeményezésünkről. Sőt, első találkozásunk alkalmával elővette a már megindított háromnyelvű lapot, az *Echinox*-ot – a címében sem kérdeztek meg minket – és azt mondta: itt van egy kicsi hely, írjatok, használjátok ki, legyen a tietek.”³⁴⁸

Bármi és bárhogyan is történt az indítás körül, biztosra vehető: az idősebb generáció képviselői az adott keretek kihasználását tartották az egyetlen célravezető útnak. Ágoston Vilmos soha nem írt a továbbiakban az *Echinox*-ba.

2. 3. 3. 2. A „VEZETÉKES NYILVÁNOSSÁG” ÉS A KITÖLTHETŐ KERETEK

A *Korunk* ugyanazon lapszámban két generációs témájú kerekasztal-beszélgetést is leköszölt: az *Echinox*-alakzatokat és *A szóértés előfeltételeiről*.³⁴⁹ Az utóbbit az elhíresült „metanyelv-kérdés” miatt a későbbiekben fogom tárgyalni, de már most kiemelést érdemel a vita egy – különösen indulatos – részlete:

„Cs. Gyimesi Éva: Azt hiszem, objektíve *nem* olyan mostoha körülmények között jelentkezik ez a nemzedék, amely az *Echinox*, a *Fellegvár*, újabban a *Napoca universitară* hasábjain is jelentkezett. Ha most megnézzük, milyen fórumai vannak ennek a nemzedéknek, nem is lehet azt mondani, hogy annyira kevés.

Egyed Péter: Milyen nyilvános fórumai? Ezek nem nyilvános fórumok.

Cs. Gyimesi Éva: Engedd meg, hogy befejezzem, jó?!?! Ha nem is nyilvános fórumok ezek, a keretet, a lehetőséget szerintem most sem töltjük ki eléggé lényeggel.”³⁵⁰

³⁴⁵ *Echinox*-alakzatok, Korunk, 1980/1-2., 67-68. old.

³⁴⁶ I. m., 68. old.

³⁴⁷ *Echinox*-alakzatok, Korunk, 1980/1-2., 68. old.

³⁴⁸ „Ez a nemzedék nem akarta becsapni magát”, Martos Gábor beszélgetése Ágoston Vilmostal, *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Lap- és Könyvkiadó, Kolozsvár, 1994., 14. old.

³⁴⁹ *A szóértés előfeltételeiről*, Korunk, 1980/1-2., 41-62.

³⁵⁰ I. m.; 49-50. oldal

Arról, hogy egy adott lapszám tartalma miként állt össze – vagyis hogy miként lehetett a keretet kitölteni „lényeggel” – az *Echinox* esetében, alig húsz oldallal odébb lapozva szerezhettek információt a *Korunk* olvasói.

„Jobb híján olyasmiket is be kellett tennünk a lapba, amiket normális körülmények között egyértelműen visszautasít az ember. (...) Nagyon ritkán fordult elő, hogy valaki csak úgy beállítson egy kézirattal, hogy szeretné, ha megjelenne a lapban.”³⁵¹ Németi Rudolf arra az időszakra visszatekintve mondta ezt az *Echinox-alakzatok* ankét alatt, mikor Cselényivel közösen szerkesztették az *Echinox*ot. Ugyanezt az „anyaghiányt” panaszolja el a még szerkesztőségük időtartama alatt megjelent, már idézett Cselényi-cikk-részlet is: „(...) többnyire irodalomszakos diákok hajlandóak önként, de még inkább hosszasan szerkesztői rábeszélésre írni a folyóiratba (amely, bár a városi sajtóelosztó forgalmazza, honoráriumot nem fizet).”³⁵²

Kétségtelen, hogy a diáklapok egyik problémája a beérkezett kéziratok hiányában és/vagy színvonalában keresendő.³⁵³ Az *Echinox* esetében még fontosabbá teszi ezt a gondot és annak megoldásait az, hogy az ankét tanúsága szerint a magyar oldalak számára létfontosságú volt minél több anyag beérkeznie.

Az *Echinox-alakzatok* beszélgetése különösen abból a szempontból nélkülözhetetlen az *Echinox*-kutatások számára, hogy jó néhány evidenciának tekintett elképzelést árnyal vagy éppenséggel cáfol meg. Ilyen például a magyar oldalak terjedelmének meghatározottságát illető kijelentés. A Romániai Magyar Irodalmi Lexikon *Echinox*-szócikke szerint a folyóirat „1968 decemberében indult, havonta jelenik meg. 24 oldalából három magyar, egy német nyelvű.”³⁵⁴ Természetes, hogy egy lexikon-szócikknek önmagának sincs terjedelmi lehetősége a kivételekről beszélni (már maga az is tiszteletreméltó, hogy a folytatásban megemlíti: „Gyakran ad ki összevont számokat, évfolyamai sem mindig teljesek”). Mégis, az *Echinox-alakzatok* alapján könnyű árnyalni az „adott keretek”, ezen belül pedig a három magyar nyelvű oldal kérdését.

Az első szerkesztőségben helyet foglaló Rostás Zoltán hozzászólása tartalmaz egy nagyon lényeges elemet: „A keretek kérdése a mi időnkben távolról sem volt véglegesnek tűnő adottság, mint ma. Lehet, hogy ha jobban a sarkamra állok, és H. V.³⁵⁵ nem 15, hanem 25 oldalas tanulmányt ír Kantról, akkor ma négy oldalunk lenne az *Echinox*ban.”³⁵⁶ Ezt a tényt, miszerint a beérkezett szövegek terjedelmétől függött a lap magyar oldalainak terjedelme, több hozzászólásában is árnyalták a beszélgetés folyamán. „Az *Echinox*nál már az is nagy teljesítmény volt, hogy oldalakat kaptunk. Ez pedig csak Rostáson múlt, mert az eredeti terv szerint a magyar cikkek itt-ott szétszórva jelentek volna meg a lapban.” (Gaál György)³⁵⁷ „S aztán kezdődött az a kétfrontos küzdelem az anyagokért. György a filológián, én pedig a történelmen s a filozófián. S hogy elkerüljük az oldalszámok «ingadozását», mindig korábban és több leadott anyagot jelentettünk.” (Rostás Zoltán)³⁵⁸

Bár a folyóirat magyar oldalainak már a Németi–Cselényi korszakban sikerült (a látszat szerint) stabilizálódnia, az *Echinox-alakzatok* beszélgetésén ezt az állapotot későbbre datálták, egészen pontosan a '74-75-ös fordulat idejére: „Szerintem ez a korszak akkor ért véget radikálisan, amikor az Egyed–Szöcs kettős vette át a szerkesztést. Addigra már az

³⁵¹ *Echinox-alakzatok*, *Korunk*, 1980/1-2., 68. old.

³⁵² Cselényi László: *Diáklapunk*, az *Echinox*, Utunk, 1972/21., 8. old.

³⁵³ Ez a probléma azóta sem változott, legfeljebb a megoldási lehetőségek. A főiskolán, ahol tanítok, a diákújság szerkesztői internetes viccekkel és házi készítésű grafikákkal „dúsítják” fel az anyagot.

³⁵⁴ Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, I. (A–F), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981., 431. old.

³⁵⁵ Huszár Vilmos; a szóbanforgó tanulmány 1968. decemberében, tehát az első lapszámban jelent meg.

³⁵⁶ *Echinox-alakzatok*, *Korunk*, 1980/1-2., 68. old.

³⁵⁷ I. m., 69. old.

³⁵⁸ I. m., 68. old.

alapítás stádiumán túl voltunk, megvolt az adott keret, és akkor most már felmerülhetett az, hogy ezt a keretet lehetőleg minél magasabb színvonalon töltsük ki.” (Gaál György)³⁵⁹

Az „adott keretek” fogalma nemcsak terjedelmileg értelmezhető. Az *Echinox* lehetőségeire, adottságaira és elfogadottságára koncentráló beszélgetés-részletek is elsősorban a „keretekről” szóltak. Még pontosabban az *Echinox* periférikus létéről és behatároltságáról. A beszélgetésen résztvevők számára evidensnek tűnt, hogy az *Echinox*ot a munkaterminusként használt „felnőtt kultúra”³⁶⁰, vagyis a romániai magyar irodalom „hatalmi pozícióban” lévő része olyan ifjúsági fórumnak tekinti, mely (korosztályos meghatározottsága miatt) csak egy szűk kört foglalkoztat és érdekel; s egyúttal evidenciának tekinti, hogy ez a szűk kör a romániai magyar publikációs lehetőségek peremvilágában található. Az *Echinox* kétségkívül más volt az általában vett romániai magyar periodikákhoz képest: tematikájában, beszédmódjában és elfogadottságában egyaránt kívül állt a korszak uralkodó paradigmáin.

Azt, hogy ez, az uralkodó beszédmódtól való elhatárolódás miként ment végbe és milyen következményekkel járt, az *Echinox-alakzatok*ban sikerült elsőként körüljárni. A későbbiekben született írásokban, vitákban, interjúkban és ankétokban tovább árnyalódott a helyzet, de az *Echinox-alakzatok* kezdte meg a folyóirat közönségén túl terjedő nyilvánosság számára tisztázni az *Echinox* magyar oldalainak szerepét a „felnőtt kultúra” viszonylatában. Az *Echinox* tudatosan próbált más lenni – legalábbis szerkesztői számára ez látszott a járható útnak: egy új beszédmód meghonosítása, mely egyúttal új szerepet is jelentett.

Szőcs Géza hozzászólásában merült fel először ennek a szerepnek a magyarázata. „Az *Echinox* a román kultúrában egy jól körüljárható jelenség. A mi kultúránkban szokásos történések szerkezete, morfológiája és jelentése sokkal nehezebben artikulálható. De a «magyar *Echinox*» még ehhez a rendkívül elmosódott alakzatokkal teli közeghez képest is rendkívül definiálhatatlan jelenség. (...) Kialakult egy olyan képződmény, egy olyan alakzat, ami a kulturális apparátusokat vezérlő mechanizmusokhoz nemcsak hogy nem igazodik, hanem tudomásul sem veszi őket.”³⁶¹ Persze ezek után igazából nem is okozhat meglepetést, hogy az említett kulturális apparátusok mindezt az *Echinox* elhatárolódásaként értelmezték, és ők maguk is elhatárolódtak az *Echinox*tól.

Mindez persze nem történt meg explicit módon – legalábbis nem úgy, hogy a közönség értesült volna róla. A romániai magyar periodikák közölték az *Echinox* szerzőit, de nem közölték az *Echinox*ról. Gaál György hozzászólásából idézek: „Ezeknek az oldalaknak a jellegét kétszeresen is meghatározza az, hogy a «magyar *Echinox*»: függelék. Függeléke egyrészt a hús más oldalnak, s mint ilyen legfeljebb csak teret ad, de hogy ezt a teret mivel és milyen színvonalon töltjük ki, az teljesen mellékes – a lap mindenképpen megjelenik. Másrészt függeléke a nagykultúrának, olyannyira függeléke, hogy legtöbbször észre sem vevődik, ami az oldalain megjelenik. Egy nagyon kis kört kivéve, a legtöbb szerkesztőség fel sem figyel rá, hosszú évek elteltek anélkül, hogy valahol leírták volna az *Echinox* nevét. Akárha meg is halt volna. Aztán itt-ott egy-egy észrevétel feltűnik róla. Néhanapján.”³⁶²

A kézenfekvő ürügyről, a tízéves *Echinox* ünneplésétől eltekintve – és, mint láthattuk, ez is csak az *Utunk*ban következett be – az *Echinox* csak a Palotás–Szőcs vita kapcsán kapott nagyobb publicitást. Ennek említését és értelmezését Szőcs Géza vállalta fel az *Echinox-alakzatok*ban: „Az *Echinox*ot tényleg nem olvasta senki azok közül, akik a kultúrában számítottak, legalábbis úgy tűnt, egészen addig, amíg egy cikk valamiért fel nem bosszantotta azokat, akiknek szívügyük volt az a bizonyos probléma. (...) Amíg csak X, Y, N, Z jelent meg benne, addig úgy tűnt, hogy nem figyelnek ránk. Amikor a kultúra «szentségei» forogtak

³⁵⁹ I. m., 69. old.

³⁶⁰ Szőcs Géza kifejezése, i. m., 66. old.

³⁶¹ I. m., 64. old.

³⁶² I. m., 65. old.

«veszélyben», akkor rögtön olyanforma válasz született, hogy «le a pályáról» vagy «ki a pályáról».³⁶³ Néhány évvel korábban Palotás Dezső is reflektált ugyanerre a helyzetre (kiemelés általam, MÁK): „Ha régebbi írásaim jó részét, természetesen, nem is vállalnám szívesen, idestova egy évtizede több-kevesebb, inkább (bár nem mindig az én hibámból) kevesebb rendszerességgel publikálok, de – az *Echinox*tól eltekintve, és ez itt nyilván nem jön számításba – mindig csak a «fiatalok», «ilyen-olyan kör», «új tollak» vagy efféle ürüggyel. Újra és újra. (...) Én irodalmi gettóban érzem magam, valahányszor fiatalként emlegetnek.”³⁶⁴

Az *Echinox* „észresemvettségére” Aradi József használt a beszélgetés alatt egy igen találó kifejezést: a „vezetékes nyilvánosság”-ot. „Engem az *Echinox* magyar oldalai a vezetékes rádióra emlékeztetnek. A magyar kultúrában csak azokhoz jut el, akik «vezetékkel» rendelkeznek, s azok számára is csak a nap «bizonyos óráiban» ad. Nagyon utána kell járni annak, aki egy-egy számához hozzá akar jutni. És nagyon keresni kell benne azokat az oldalakat.”³⁶⁵ Bármennyire is azzal reagált erre Egyed Péter, hogy Szöcs Gézával közös szerkesztési időszakukban tudatosan törekedtek arra, hogy bekapcsolják az *Echinox* írói körébe az előttük járó korosztályokat, ez nem változtat azon a tényen, hogy ha a magyar oldalak közreműködőinek névsora ki is tágult ilyen módon, ez nem jelentette automatikusan az olvasóközönség kitágulását is. Aradi József gondolatmenetének továbbfolytatásában viszont felvetett egy igen figyelemreméltó szempontot: „A «vezetékes lapnak» megvan az az alapvető sajátossága, hogy az «illetékes protektor» nem érvényesítheti vele szemben ugyanazokat a szankciókat, mint amelyeket a nyilvános – vagy ahogy Szöcs Géza mondja –, a «felnőtt» kultúrával szemben szokás érvényesíteni.”³⁶⁶ Előny és hátrány is volt tehát az *Echinox* „kívül-léte”: előnyt jelentett a kompromisszumok terén, viszont hátrányt a befogadottságban. Érdekes egyébként, hogy a következő évtizedek során egyre inkább felértékelődött az *Echinox* szerepe – Bréda Ferenc egy évtizeddel az *Echinox*-alakzatok után már így emlékezett vissza rá: „Nagy hatalom volt – «nagyhatalom» –; nagy hatalom az itteni kis irodalmi életben. Ez azt jelentette, hogy akit mi publikáltunk, arra felfigyelt az egész irodalom; abból lehetett író, az már közölhetett akármelyik hivatalos nagy lapban; megvolt neki az útlevele. Főképp a szerkesztőségekben olvasták, hogy kit halásszanak majd ki. De mi – hogy mondjam – «szelepként» is használtuk a lapot, tehát az összes kicenzúrázott írásokat közölhattük, tudniillik az én egyedi dolgom volt, hogy el tudom-e intézni a cenzorral, hogy lehozza-e vagy sem.”³⁶⁷

A beszélgetés során többször is körüljárt kérdésről (vagyis arról, hol található az *Echinox* térben, időben és elfogadottságban) nyilvánvalóvá lett, hogy szoros összefüggésben van a tízéves jubileum ünneplésével és nem-ünneplésével: „(...) ezek a magyar oldalak nemcsak hogy kívül kerültek az intézményes magyar kultúrán, nemcsak hogy marginalizálódtak, ahogy Szöcs Géza mondta, hanem helyzetükből fakadóan semmilyen viszonyt nem alakítottak ki. Ennek a kultúrának a fősodrában lévő művek, pillanatok, alkotók valahogy nem helyeződtek el tematikusan vagy legalább szemléletben az *Echinox*-oldalakon. Egy kultúrában persze csak ünnepelni is akkor lehet, ha ennek a kultúrának egy szakaszához kapcsolódó nagyobb események rendszeréhez viszonyulunk. Hát mivel itt a szerkesztők – többé-kevésbé tudatosan is – nem cselekedték ezt az évek folyamán, annál inkább nem tudják ezt az ünnepléskor megtenni.”³⁶⁸

³⁶³ I. m., 66. old.

³⁶⁴ Palotás Dezső: *Van-e vitakedv, és ha igen, miért nincs?*, Igaz Szó:Ősz, 1978. 43-45.

³⁶⁵ I. m., 66. old.

³⁶⁶ I. m., 67. old.

³⁶⁷ „Ez még mindig ugyanaz a társaság”, Martos Gábor beszélgetése Bréda Ferencsel, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 47. old.

³⁶⁸ *Echinox*-alakzatok, Korunk, 1980/1-2., 65. old.

2. 4. MENJÜNK FEL A FELLEGVÁRRÁ!

„Az *Echinox* diáklapként talán kevésbé volt a figyelem homlokterében. Hogy a diákok mit csinálnak, az egy időben talán nem volt annyira fontos, mert úgy ítélték meg, hogy a diákság úgysem rendelkezik komoly társadalmi befolyással, hogy ne mondjam, veszélyességgel. De az, hogy a kolozsvári pártlap harmadik oldalán minden szombaton megjelenjen egy soha nem hallott hang, egy, az uralkodó esztétikai és politikai doktrínáknak láthatóan ellentmondó, azzal üzenetében, tartalmában, formájában szögesen ellenséges hangvétel, ez tényleg elképesztő volt, és mindez csak azzal magyarázható, hogy oly nehézkesen működött a cenzúra meg az egész államgépezet, hogy idő telt el, amikor a lomhaságával oda tudott fordulni, ahonnan végül is veszélyt érzékelt. A receptorai be voltak állítva bizonyos kulcsszavak és fogalmak irányába.”³⁶⁹

Több mint húsz évvel azután készült ez az interjú Szöcs Gézával, hogy elindult „a kolozsvári pártlap harmadik oldalán minden szombaton” megjelenő *Fellegvár* ifjúsági melléklet. A *Fellegvár* szintén nélkülözhetetlen a hetvenes évek nemzedékváltási problémáinak vizsgálatában: a visszaemlékezés csak alig torzít a „soha nem hallott hanggal” kapcsolatban. Ugyanaz a hang szólalt meg a *Fellegvárban* is, mint az *Echinoxban*; az viszont kétségtelen, hogy nagyobb rendszerességgel és nagyobb nyilvánosság előtt.

A *Fellegvárral* kapcsolatban megjelent már egy fontos mű (Martos Gábor: *Volt egyszer egy Fellegvár*, Erdélyi Híradó Könyv és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994). Ez a munka alapos áttekintést nyújt a *Fellegvárról*: a melléklet rövid történetén, 99 számának repertóriumán és néhány, a mellékletben/mellékletről megjelent íráson kívül egy Balla Zsófiával, Keszthelyi Gyulával és Szöcs Gézával folytatott beszélgetést is tartalmaz. Ez utóbbi a *Fellegvár* keletkezéséről és viszonylatairól nyújt áttekintést – a következő alfejezetben részben erre alapozom a melléklet alig hároméves történetének áttekintését.

2. 4. 1. EGY MELLÉKLET SZÜLETÉSE ÉS RÖVID TÖRTÉNETE – AZ EMLÉKEZÉSBEN IS

Szöcs Géza 1978-ban fejezte be szerkesztői munkáját az *Echinox*nál, ebben az évben szerzett ugyanis magyar-országi tanári oklevelet az egyetemen. (Ezért hagyta abba a szerkesztést Egyed Péter is, aki történelemtanárként dolgozott a következő néhány évben.) 1976-tól már az *Igazság* munkatársaként is szerepelt, ehhez azonban, hogyan is került a napilaphoz, érdemes az illetékest meghallgatni: Keszthelyi Gyulát, az *Igazság* akkori főszerkesztőjét egy 1993-as interjúból: „1976-ban felmerült, hogy az akkor harmadéves Szöcs Gézát (...) próbáljuk megmenteni attól, hogy a diplomája megszerzése után Moldvába, vagy Dobrudzsába, vagy Olténiába, vagy ki tudja hová kerüljön tanárnak. A szerkesztőségben éppen volt egy fordítói állás, ami középiskolai végzettséget kért, tehát minden további nélkül fel lehetett venni egy olyan egyetemi hallgatót, aki át kellett hogy iratkozzék levelező tagozatra (...) A státusza fordító volt, de persze nem fordítással foglalkozott, hanem kéziratokat adott, verseket, irodalmi anyagot szerkesztett.”³⁷⁰

³⁶⁹ „Nekem a haza tágabb értelmű képzetet jelent. Látomást” (Erdélyi Erzsébet és Nobel Iván interjúja Szöcs Gézával), Forrás, 1999/4., www.rrk.hu/forras/9904/szocs.html

³⁷⁰ „Az egyik legfontosabb generációs feladat egy ilyen fórum létrehozása”, Martos Gábor beszélgetése Balla Zsófiával, Keszthelyi Gyulával és Szöcs Gézával, in: Martos Gábor: *Volt egyszer egy Fellegvár*, Erdélyi Híradó Könyv és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 16-23., 16. old.

A *Fellegvár* indulásának tekintetében az Új Magyar Irodalmi Lexikon – nem tudni, kihagyás vagy pedig információhiány miatt – pontatlan adatot szolgáltat Szöcs Gézáról szóló szócikkében: „1976-tól az *Igazság* c. napilap belső munkatársa, a *Fellegvár* c. ifjúsági melléklet szerkesztője. Közben az *Echinox* c. diáklap m(agyar) oldalait is szerkeszti.”³⁷¹ Az UMIL természetesen lehet, hogy csak félreérthetően fogalmaz; minden kétséget kizáróan pontatlan viszont a Kortárs Magyar Írók Kislexikona, melynek a szintén Szöcs Gézáról szóló szócikkében már ismét más dátum szerepel: „Az *Echinox* szerkesztője volt, 1977 és 1981 között az *Igazság* című napilap irodalmi mellékletét, a *Fellegvárt* gondozta.”³⁷² A Limes-kör könyvkiadási tervezetének több mint negyven kötete között is szerepelt a *Fellegvár*. Ebben az esetben azonban pontatlanul került be a melléklet indulása, zárása, de még megjelenésének napja is: „36. *Fellegvár* – az *Igazság* vasárnapi melléklete. 1976-1979. Válogatás és bevezető: Szöcs Géza – 7 ív”.³⁷³

A Romániai Magyar Lexikon az egyetlen, mely napra pontosan adja meg a *Fellegvár* indulásának időpontját: ez 1978. április 29. Ekkor jelentette meg első számát a Kolozsvár fölötti dombról elnevezett ifjúsági melléklet. A *Fellegvár* mondhatni köztes megoldásként volt jelen az *Echinox* és az irodalmi lapok között: nem néhány száz példányban jelent meg egy szűk közönség számára, mint az *Echinox*, de melléklet lévén csak hetente és egyoldalas terjedelemben (a továbbiakban különböző okokból – cenzúra, anyagihiány – egy-egy megjelenés között akár többhetes szünettel is). Mivel Szöcs 1978 júliusáig szerkesztette az *Echinoxot*, három hónapig volt (legalábbis a kolofonok szerint) egyidejűleg mindkét lap szerkesztője.

Optimista olvasatban az egyik szerkesztőségből másikba való átköltözés tulajdonképpen olyasmit is jelenthetett a kortársak számára, hogy Szöcs Géza nagyobb olvasóközönséget biztosító helyre vitte az *Echinox* stílusát és szerzőit, tehát a BBB szerkesztősége alatt működő magyar lapok kibővültek plusz egy oldallal (sőt, ha az ideális esetet nézzük, havonta négygyel). Kevésbé optimista olvasatok is születtek azonban abban az időben és utólag egyaránt (erről a következő, 2. 4. 2. alfejezetben írok részletesebben).

Az 1978. április 29-től 1981. április 4-ig, tehát majdnem pontosan három évig többkevesebb rendszerességgel megjelenő *Fellegvár* szerkesztőjeként Szöcs Géza neve ismert, bár egy évig Molnos Lajos³⁷⁴ is szerkesztette a mellékletet, 1979. szeptember 29-től. (A „meddig” nem ismert pontosan, ugyanis nem lett publikussá az újság lapjain az újabb szerkesztőváltás, sőt pontosabban visszaváltás ténye, de Szöcs cikkei 1980 szeptemberében jelentek meg újra a lapban, míg Molnos neve a továbbiakban hiányzik.) A Romániai Magyar Irodalmi Lexikon is kitért erre a szerkesztőváltásra, bár a -visszaváltásra nem: „Szerkesztője 1979 októberéig Szöcs Géza, utóda Molnos Lajos. Megjelenése első évében 42 számban mintegy 120 szerző 300 írását közölte, a szerkesztésben bekövetkezett személyi változás után egy ideig a megjelenés megritkult.”³⁷⁵ A Martos Gábor által összeállított tartalomjegyzéket megnézve is evidensnek látszik, bár árnyalásra szorul a RMIL észrevétele: az 1979. október 27-én megjelent 61. szám után a 62. csak 1979. december 8-án látott nyomdafestéket; a következő nagyobb hiátus 1980. január 5-e (65. szám) és 1980. február 2. (66. szám) következett be. A legnagyobb szünet a 66. szünet utáni, mely két hónapig, a 67. szám április 12-i megjelenéséig tart.

Az újság névadását tekintve, a visszaemlékezések szerint, lényegében szabad kezett kapott Szöcs Géza. Míg az *Echinox* neve adott volt, ez a melléklet teljesen újként indult. (Eltekintve attól az időszakról, amikor 1954-től kezdve is létezett – egy ritkábban megjelenő –

³⁷¹ Új Magyar Irodalmi Lexikon, Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1994., 2016. old.

³⁷² Kortárs Magyar Írók Kislexikona 1959–1988, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989., 404. old.

³⁷³ Molnár Gusztáv (szerk.): *Transzcendens remény*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004., 238. old.

³⁷⁴ Molnos nevét méltatlanul gyakran elfelejtik a *Fellegvár* kapcsán (kivétel természetesen az RMIL szócikke)

³⁷⁵ Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, *Fellegvár* szócikk, 566. old.

ifjúsági oldal, melynek nem kevésbé nagy név, mint maga Bretter György volt a szerkesztője.) A jóformán csak szóban „kiírt” pályázatra beérkezett javaslatok közül azt fogadták el, amelynek (számosan mások és saját visszaemlékezései alapján is) Balla Zsófia volt a „szülőanyja”: „Arra emlékszem, hogy az egész társaság – különösen Keszthelyi Gyula, az *Igazság* akkori főszerkesztője, meg Szöcs Géza, aki az oldal gazdája volt – rengeteget törte a fejét, és hogy rengeteg címvariáns volt. A végén «pályázatot» írtak ki: a leendő szerzők, a kolozsvári fiatalok szavazzanak, hogy mi legyen a cím. Ki volt írva a szerkesztőségben, hogy két sör jár annak, aki a legjobb címet kitalálja. Végül is nekem jutott eszembe, hogy Fellegvár, mert ez akkor már a mi verseinkben is benne volt mint szimbólum: benne volt, hogy ez egy domb, amely a város felett van; benne volt, hogy szellemi magaslat is; benne volt egész Kolozsvár; benne volt az, hogy ez a mi nemzedékünké. Aki kolozsvári volt, az tudta, mi az, hogy Fellegvár. Annyira, hogy amikor elmondtam, összenéztek, és mindent félresöpörve azt mondták, hogy ez az.”³⁷⁶ A névadási történet szórakoztató mellékszála, hogy mivel Balla Zsófia nem szerette a sört, egy fagylaltot kért helyette.³⁷⁷

Ugyanez a névadási történet szerepelt egy 1990-es interjúban is: „Ami a Fellegvárt illeti, én az újságnak – hogy úgy mondjam – a keresztanyja vagyok, mert én adtam a nevét, de nem publikáltam olyan sokat benne, inkább csak szeretettel olvastam.”³⁷⁸ Az egyetlen hely, ahol nem Balla Zsófia szerepel névadóként, az a *Fellegvár* legelső számának szerkesztői indítócikke³⁷⁹, melyben Szöcs Géza némelyest stilizált irodalmi formában írja le a lapcím születését, magát téve meg névadónak. Ez a verzió azonban kizárólag a stilizált forma eredménye: az 1993-ban készült beszélgetés alkalmával a jelenlévő Szöcs Géza és a sör-fagylalt átváltás történetét szintén felidéző Keszthelyi Gyula sem cáfolta Balla Zsófia „keresztanyaságának” történetét.

A Kolozsvár fölötti domb (vagy aprócska hegy) egyébként is gyakori motívum volt a hetvenes években induló kolozsvári költők munkásságában – szimbolikus jelentőségűvé nőtt a kilátótorony, az ejtőernyős ugrótorony, a focipálya, a repülőroncs. Elsősorban Balla Zsófia és Szöcs Géza költészete telített a *Kilátótorony és környéke* (ez egy Szöcs Géza-kötet címe 1977-ből, amikor még a *Fellegvár* terve fel sem merült) atmoszférájával, de Körössi P. József *Regényvázlat* című második kötete (1984) is lényeges szerepet szánt a Fellegvár hangulatának, környékének.

A *Fellegvár*ban megjelent, Szöcs Géza által írt névadási és mellékletindítási verzió így, stilizáltan is tartalmaz néhány érdekes háttér-információt a melléklet születésével kapcsolatban. Például a többi felmerült ötletet is tartalmazza: *Jel*, *Kalap*, *100%*, *Ugrótorony*, *Messzelátó*, *Mozgó Világ*. (Talán nem mellékes megemlíteni, hogy ebben az esetben az *Ugrótorony* a felleghvári ejtőernyős ugrótoronyt jelenti, „az intézményt, mely az ejtőernyősöket a biztonsági kábel nélküli életre készíti fel.”³⁸⁰ A meghatározás nem csak a Fellegvárral való kapcsolata miatt szimbólumértékű. Ugyanez a szimbólumérték érvényes a *Mozgó Világra* – nonszensz az az elképzelés, hogy a *Fellegvár* indítói ne tudták volna, létezik már egy ilyen magyarországi folyóirat.) A többi ötlet közül talán a leginkább figyelemreméltó az elsőre érthetetlennek tűnő *Kalap*: az *Igazság* Kolozsvári Alkotóköreinek *LAP*-ja, emblémaként Saint-Exupéry elefántot nyelt óriáskígyójával.

Az *!Ifjúság!* már csak azért is fontos dokumentum, mert azonnal meghatározza a *Fellegvár* referenciáit is. A *100%* eredetileg Tamás Aladár húszas évekbeli munkás-avantgárd

³⁷⁶ „Az egyik legfontosabb generációs feladat egy ilyen fórum létrehozása”, Martos Gábor beszélgetése Balla Zsófiával, Keszthelyi Gyulával és Szöcs Gézával, in: Martos Gábor: *Volt egyszer egy Fellegvár*, Erdélyi Híradó Könyv és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 16-23., 16. old.

³⁷⁷ 2007 márciusáig még nem kapta meg a fagylaltot – hátha azóta sikerült törleszteni ezt az adósságot...

³⁷⁸ „Egy kicsit mindenből kimaradt ez a társaság”, Martos Gábor beszélgetése Balla Zsófiával, *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Lap- és Könyvkiadó, Kolozsvár, 1994., 24. old.

³⁷⁹ Szöcs Géza: *!Ifjúság!*, Fellegvár 1., 1978. április 29.

³⁸⁰ I. h.

lapjának volt a címe; a Fellegvárral kapcsolatos idézetek Tamás Gáspár Miklós: *A teória esélyei* című Forrás-kötetéből származnak; említés esik a *Korunkról* és az *Echinoxról* is. A cikk indítása sem érdektelen (kiemelések általam, MÁK): „Íróasztalomon, melyen apróbetűs felirat tudatja, hogy 1954-1957 között ennél az asztalnál dolgozott az Igazság szerkesztőségében Bretter György, múlt héten főszerkesztői üzenetet találtam: Ifjúsági oldal 29-én indul Stop 27-én kérem az anyagot.”³⁸¹

A melléklet újszerű, friss hatású tipográfiája nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a fiatal (és persze az idősebb) olvasók felkapják rá a fejüket. A „látványos eltérés” nem csak szellemileg volt érzékelhető: az *Igazság* grafikusa, Turós László munkájának eredményeként a *Fellegvár* lapjai lényegesen különböztek a napilap más oldalaitól.

A magas színvonalú esszék, tanulmányok és a leginkább az *Echinoxban* megismert költők versei mellett a *Fellegvár* olvasói számára különleges csemegét jelentett a Páll Imre által szerkesztett *Progresszív zenei kislexikon*: olyan szócikkekkel, mint a Kraftwerk, David Bowie, Santana, Van der Graaf Generator, Aerosmith vagy a Tangerine Dream – csak ízelítőt adva a melléklet fennállása alatt megjelent hetven szócikkből. Szintén a mellékletindító cikk szellemében: „(...) mindenre szükségünk van ahhoz, hogy ez a lap évek múlva dokumentumként – emlékjeleként, lásd még a *jel* többi értelmét – szolgálhasson arra nézve, hogyan éltek, dolgoztak, miképp írtak és mit olvastak a 70-es évek fiataljai.”³⁸²

A másfél év alatt kialakult és ismertté vált melléklet számára az 1979 októberi szerkesztőváltás eredményezte a *Fellegvár* történetének legfontosabb töréspontját. 1979 szeptemberében ugyanis Szöcs Géza Herder-ösztöndíjat kapott és egy évre Bécsbe utazott. Ez a lehetőség már önmagában annyit jelentett (kis túlzással), mintha a fellegvári repülőroncs felszállt volna a magasba. Az utazási lehetőségek hetvenes évek végi beszűkülése azt eredményezte, hogy egy kéthetes lengyel konferencia is hónapokig volt beszédtema. Szöcs Géza is csak úgy jutott ehhez az ösztöndíjhoz, hogy az 1979. évi Herder-díjas Sütő András őt ajánlotta.³⁸³

Szöcs Géza távollétének és Molnos Lajos szerkesztői szakaszának több értelmezése is van. Elsősorban annak kapcsán alakultak ki véleménykülönbségek, mennyiben lehet felfedezni különbséget a két szerkesztő munkájában. A vélemények eltérnek – néhol akár ugyanazon a dokumentumon belül. A Martos Gábor által készített interjúban³⁸⁴ például másként emlékezett vissza rá Szöcs Géza – „Amikor én Herder-ösztöndíjjal Bécsbe távoztam, a fiókomban több mint háromszáz kézirat volt, és több mint negyven fiatal járt be hozzám rendszeresen. Tehát Molnosnak úgyszólván a készből lehetett gazdálkodnia. És talán nem veszi rossz néven, ha azt mondom, hogy ahol ettől eltért és ha ettől eltért, azzal nem produkált igazán maradandó eredményt.”³⁸⁵ – és Keszthelyi Gyula: „(...) volt egy szemléletbeli különbség: Molnos idejében a szociográfia inkább megjelent. Én is egyetértettem ezzel, hogy erre egy kicsit jobban oda kell figyelni, tehát ne csak a költészet, irodalom meg képzőművészet legyen, hanem próbáljuk meg a valós társadalmi kérdéseket – olyan mértékben, ameddig el lehetett menni – feltárni.”³⁸⁶

Azzal kapcsolatban viszont mindenképpen konszenzus alakult ki, hogy – abszurd módon – a *Fellegvár* 1981-es megszűnése Szöcs Géza bécsi ösztöndíjával volt összefüggésben. Ez az összefüggés persze elsősorban közvetett: az egyévi külföldi tartózkodás olyan jellegű radikalizmus irányába indította el Szöcs Gézát, ami majd a (nem is

³⁸¹ I. h.

³⁸² I. h.

³⁸³ A Herder-ösztöndíjat az adott év Herder-díjasának javaslata alapján osztják ki.

³⁸⁴ „Az egyik legfontosabb generációs feladat egy ilyen fórum létrehozása”, Martos Gábor beszélgetése Balla Zsófiával, Keszthelyi Gyulával és Szöcs Gézával, in: Martos Gábor: *Volt egyszer egy Fellegvár*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 16-23.

³⁸⁵ I. m., 20. old.

³⁸⁶ I. m., 21. old.

olyan távoli jövőben) az *Ellenpontok* szamizdathoz és a kivándorláshoz vezetett. Az, hogy miért *éppen akkor és ott* szűnt meg a *Fellegvár*, több indoklás is létezik.

A szerkesztő *Végző* című indoklása arról szólt, hogy „mindent összevetve, a *Fellegvár* kifutotta lehetőségeit, s ebben a formában nincs miért fenntartani”³⁸⁷. Persze csak részben ad pontos képet arról, mi is történt valójában.

Egy másik értelmezés szerint a *Fellegvár* akkor szüntette be önmagát, mielőtt mások szüntették volna be. Ez az értelmezés persze jóval későbbi, de a számok ismeretében igencsak plauzibilisnek látszik. Ismét Keszthelyi Gyulát idézem: „Mi mentünk a magunk útján, nálunk egy év az háromszázhatvanöt nap volt, mialatt Gézánál háromezer napnyi változás következett be. Visszatérve ezt a ritmust akarta tartani, ami viszont az adott politikai körülmények között lehetetlen volt. Ezért jött Géza, hogy akkor inkább szüntessük be. Mondtam, ide figyelj, nem szüntetjük e, ha már idáig eljutottunk. Azt javasoltam neki: tudod mit, menjünk el 99-ig. Ne legyen 100. szám. Jelenjen meg a 99., és abban bejelentjük, hogy abbahagyjuk. Mi szüntetjük meg, mert nem akarunk ünneplést. Abban az időben Romániában mindent ünnepeltek: a dák állam 2050. éve, Ceaușescunak az éppen soros születésnapja, satöbbi. Mi nem fogunk ünnepelni. Amikor mindenki ünneplésre készül a *Fellegvárnál*, akkor mi azt fogjuk mondani a 99. számnál, hogy stop.”³⁸⁸

2. 4. 2. EGY MELLÉKLET KÍVÜLRŐL

A *Fellegvárral* kapcsolatos első reakciók – nem olyan meglepő, ha belegondolunk – magának a mellékletnek a lapjain jelentek meg. A második számban Bánhegyesi Judit publicisztikája³⁸⁹ még csak a lap keretein belüli szokásos „tiszteletkört” jelentette; az első igazi méltatás Méliusz Józseftől érkezett a 11. számban. Méliusznak tíz megjelent szám alapján sikerült véleményt alkotnia a mellékletről – mégpedig a későbbi 89 szám tükrében is érvényes véleményt: „Nagy meglepetés ez a frissesség, időszerűség, ez az úgyszólván új műfaj művelődési sajtónkban. Bizonyíték, hogy a kezdeményezés és a találékonyság teremthet «vidéki» lapban is olyat, amire egyébként művelődési sajtónk, a megszokás fogaskerekeire járva képtelen, esztétikát meg sem járja. (...) Ezek a lapok a nagyhagyományú kolozsvári és hazai magyar irodalmi-napi-sajtótörténetben (sic!) emlékeztetések maradnak, és méltán sorakoznak a haladó kísérletekhez ezen a tájon, amelyek a múltban csak rövidéletűek lehettek.”³⁹⁰ Méliusz nem csak értékelést, de bátorítást is intézett a szerzőkhöz és szerkesztőkhöz: „Kívánok munkátokhoz további sikert, kitartást! Sikert, fiatalos, nem: fiatal konokságot, erőt vissza nem riadni a riasztásoktól és konzervativizmustól, amely persze csak csuklik, amikor este, szombaton, vagy vasárnap reggel az abált szalonna, pórégagyma és kisüsti párlat mellett erre az oldalra lapoz.”³⁹¹

A Méliusz által dicsért szellemi frissesség és időszerűség nem volt mindenki számára nyilvánvaló a *Fellegvár* olvasói közül. Voltak, akik inkább ifjonti nagyképűségként értelmezték az egészet – s mivel olvasatok ütköztetéséről van szó, egyiknek sem lehet igazat adni (legalábbis nem itt). A *Fellegvárt* viszonylag sok vád érte fennállása alatt; kár, hogy ezek nagy része szóban történt, és csak visszaemlékezésekből rekonstruálható több-kevesebb sikerrel és hitelességgel. Keszthelyi Gyula is felidézett egy jellemző szituációt az 1993-as

³⁸⁷ ***: *Végző*, *Fellegvár* 99., 1981. április 4. (A dátum minden bizonnyal csak véletlen eredménye...)

³⁸⁸ „Az egyik legfontosabb generációs feladat egy ilyen fórum létrehozása”, Martos Gábor beszélgetése Balla Zsófiával, Keszthelyi Gyulával és Szócs Gézával, in: Martos Gábor: *Volt egyszer egy Fellegvár*, Erdélyi Híradó Könyv és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 16-23., 22. old.

³⁸⁹ Bánhegyesi Judit: *Köszöntjük az ifjúsági oldalt*, *Fellegvár* 2., 1978. május 6.

³⁹⁰ Méliusz József levele a *Fellegvárról*, *Fellegvár* 11., 1978. július 29.

³⁹¹ I. h.

interjúban: „A «hoch-értelmiségi» az kuckóba vonult és figyelt, hogy ebből mi lesz. Az átlagértelmiségi az felháborodott, vagy egyszerűen nem hitt a szemének, hogy ilyesmi előfordulhat. A néhányadik szám után, amikor már egész Kolozsváron botránykő volt értelmiségi körökben a Fellegvár, az egykori Jókai, a mai Napoca utcában menet arra figyelek fel, hogy Balogh Edgár és Gáll Ernő vitatkoznak. Balogh Edgár gesztikulálva, láthatóan mérgesen fejt ki valamit, amire Gáll Ernő, meglátva engem, azt mondja: hát itt van a Gyszi, neki mondd el. Köszönök illedelmesen a két öregúrnak, és megkérdem őket, miről is van szó. Kiderül, hogy Balogh Edgár éppen azon füstölög, hogy egy megyei pártlap hogyan engedhet meg magának ilyesmit, mikor a munkásolvasó elvárásai teljesen mások...”³⁹²

Mózes Attila mondta 1990-ben: „A *Fellegvár* – hát az megint csak ezoterikus volt, úgy, ahogy Szőcs Géza és köre volt, sőt, ha durván akarok fogalmazni, akkor szerintem Szőcs Géza maga. Hozzá kell tennem azt is – és nem Géza ellen akarok beszélni –, hogy nem is mindig jó ízléssel volt megválasztva az a kör. Nem tudnék neveket felsorolni anélkül, hogy ne legyen személyre menő és sértő; nem labdára mennék, hanem lábra.”³⁹³

Az „ezoterikusság” vádja nem későbbi fejlemény – már *A szóértés előfeltételeiről* ankétban³⁹⁴ felhozta a kifejezést Molnár Gusztáv, aki hozzászólásának tanúsága szerint ugyanazon társaság tagjaiként tekintett az *Echinox* és a *Fellegvár* munkatársi közösségére. Molnár, ha alaposan végiggondoljuk, nem mondott értékítéletet: „Persze lehet arról is vitatkozni, hogy a fiatalok miket írnak az *Echinox*-ban, a *Fellegvár*-ban, jó verseket vagy rossz verseket, hogy hóbörögnek-e vagy ezoterikusak stb. Úgy látom, hogy ez most nagyon fontos kérdés itt Kolozsváron. Én őszintén bevallom, hogy nem tartom olyan nagyon fontos kérdésnek.”³⁹⁵ Az viszont, hogy mit gondolt Molnár Gusztáv a kérdésről, teljesen mellékesnek látszott – *A szóértés előfeltételeiről* nem is lett volna igazi „beszélgetés”, ha a következő hozzászóló, Egyed Péter, nem azzal indított volna: „Lényegében kapcsolódva ahhoz, amit Molnár Gusztáv már elmondott, a kérdésnek néhány más vetületét is ki szeretném bontani. Miután részt vettem abban, amit ő néhány kolozsvári fiatal hóbörgésének nevezett, az utána következő egy év alatt magam is át tudtam gondolni, mi volt ez.”³⁹⁶

A *Fellegvár* recepciójának ellentmondásossága nem válik első pillantásra nyilvánvalóvá, ha az adott korban a mellékletéről megjelent cikkeket tekintjük át. Általában dicséret fogadta a friss, sajátos koncepciót, a mellékletindító napilap bátorságát, a megjelent írások színvonalát. Csakhogy – és ez egy igen jelentős „csakhogy” – érdemes azt is megnézni, *hol és kiktől* jelentek meg a *Fellegvárt* méltató írások.

Az *Ifjúmunkás* 1979. március 19-i számában több szöveg is foglalkozott a *Fellegvárral*.³⁹⁷ Az akkor már majdnem egyéves melléklettel kapcsolatban született írások szerzői közül azonban Aradi József már korábban is publikált a *Fellegvár*-ban (a 11. számban³⁹⁸); a későbbiekben pedig, éppen a záró számban, a 99-ikben, Tar Károly írása³⁹⁹ is megjelent. (Nem mellesleg, ebben a szövegben is reflektált több mint egy évvel azelőtti méltatására: ezekből származik a fejezetcím-adó „Menjünk fel a Fellegvárra!” felszólítás.) Cseke Gábor, az *Ifjúmunkás* főszerkesztője az egyetlen, aki nem található meg a *Fellegvár* repertóriumában. Az *Echinox* 1980/3-4-5. összevont számában Csibi Károly mutatta be a

³⁹² „Az egyik legfontosabb generációs feladat egy ilyen fórum létrehozása”, 20. old.

³⁹³ „Nemzedékem nincs, avagy ma generation c'est moi” Martos Gábor beszélgetése Mózes Attilával, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Lap– és Könyvkiadó, Kolozsvár, 1994., 95. old.

³⁹⁴ *A szóértés előfeltételeiről*, Korunk, 1980/1-2., 41-62.

³⁹⁵ I. m., 43. old.

³⁹⁶ I. h.

³⁹⁷ Aradi József: *Mi az a más?*, Cseke Gábor: *Mit látni a Fellegvárról?*, valamint Tar Károly: *Menjünk föl a Fellegvárra*; *Ifjúmunkás*, 1979. március 18.

³⁹⁸ Aradi József: *A dialógus nyilvánossága*, *Fellegvár* 11., 1978. július 29.

³⁹⁹ Tar Károly: *Most*, *Fellegvár* 99., 1981. április 4.

Fellegvárt a román nyelven olvasók számára is⁴⁰⁰ – ő összesen nyolc megjelent írása révén egyike volt a *Fellegvárban* legtöbbet közlő szerzőknek. Ágoston Vilmosnak a *Brassói Lapokban* megjelent méltatása⁴⁰¹ majdnem egy évvel későbbi a *Fellegvárban* közölt prózájánál⁴⁰². A méltatók sorában igazából csak Lázok János képez kivételt: „A *Fellegvár* indulása, tündöklése és környéke” alcímű írása⁴⁰³ annak a mellékletnek a megszűnte után született, melyben sohasem publikált.

Ha sarkítva szemléljük a helyzetet, a *Fellegvár* recepciójára is nagyjából az igaz, amit majd a kritikával foglalkozó fejezetben vizsgálók és fejtek ki részletesebben: a hetvenes évek új irodalmi és kritikai nemzedéke elsősorban „önmagát recenzeálta.” Egyed Péter már a „hatalmon lévők” nemzedékének tagjaként gondolt vissza erre a szituációra 1990-ben, de így is pontosan jellemezte a helyzetet: „Gondolom az idősebb generáció számára természetes, hogy inkább egymás műveire volt kíváncsi. És természetes az is, hogy létezik egy kialakult irodalmi és sajtóstruktúra, amelyben a vezető státusba került írók műveire a vezető státusba került kritikusok reflektálnak. (...) Hát... előnyöket számunkra az idősebb, vezető írógeneráció nem biztosított. Lehet, hogy azért, mert nem volt az egész érdekes; én ezt nem tudom eldönteni, nem is vagyok rá kíváncsi.”⁴⁰⁴

Ha a megjelent recenziók és áttekintések alapján szemléljük a *Fellegvár* recepcióját, és nem figyelünk fel arra, hogy elsősorban fiatalabbaknak szóló sajtóorgániumokban és/vagy fiatalabbaktól érkeztek méltatások, minduntalan az adott időszak „egyik legizgalmasabb sajtótermékének” emlegetésébe ütközünk. Aradi József különösen markánsan képviselte ezt az álláspontot írásának egyik figyelemreméltó részletében: „Miért pont a *Fellegvár* tűnik izgalmasnak, miért nem az Igazság többi, heti 23 oldala? Van a *Fellegvárban* valami, ami másutt nincs meg – nincs meg nemcsak az Igazságban, hanem az egész hazai sajtókultúrában? Lehet, hogy volt már az Igazságnak ifjúsági oldala⁴⁰⁵, s ebben az esetben a *Fellegvár* valamilyen hagyományt folytat, de szerintem a mostani ifjúsági oldal arcélét főként az adja, hogy látványos módon tér el az eddig megszokottaktól.”⁴⁰⁶ Lázok János méltatásában is kiemelt szerep jutott az eltéréseknek, a megszokottól való látványos különállásnak: „A «lap a lapban» státus tartalmilag is érzékelhető volt különösen az első *Fellegvár*-számokban, később, a «Szerkeszti: Szöcs Géza» védjegy elmaradása után már ritkábban.”⁴⁰⁷ Ugyanerre reflektált Csibi Károly *Echinox*-beli cikke is, mely arra is felhívta a figyelmet, hogy a *Fellegvár* oldalainak révén nemcsak a kolozsvári és Kolozs megyei, de a teljes romániai magyar irodalom fiatalabb nemzedéke megismerhetővé válik: „A *Fellegvár* oldalának sokszínű kaleidoszkópja eképpen, más megyék szerzői számára is szállást kínálva határozható meg a fiatal romániai magyar írók tevékenységét szemlélő «szociográfiai esszéként».”⁴⁰⁸

Érdekes egyébként, hogy Lázok János mellett, hogy felhívta a figyelmet az *Echinox* és a *Fellegvár* összefüggéseire, hiányolta is ennek az együttműködésnek a tágabb kibontását: „Abban a hetvenes évek végére kibontakozó játszmában, amely az addig csupán földrajzilag megosztott utánpótlás-válogatottnak a finomabb differenciálási szempontok lehetőségét is

⁴⁰⁰ Csibi Károly: „*Fellegvár*”, *Echinox*, 1980/3-4-5., 35. old.

⁴⁰¹ Ágoston Vilmos: *Számvetés*, Brassói Lapok, 1979/30.

⁴⁰² Ágoston Vilmos: *Lassú vírus*, *Fellegvár* 15., 1978. szeptember 9.

⁴⁰³ Lázok János: *Adalékok a kolozsvári „hattyúfutball” történetéhez*, *Igaz Szó*, 1981/8., 180-184. old.

⁴⁰⁴ Martos Gábor interjúja Egyed Péterrel: „A generáció a generációs értékektől lett az, ami”, *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Lap- és Könyvkiadó, Kolozsvár, 1994., 62. old.

⁴⁰⁵ Volt. Bretter György szerkesztette 1954-től 1958-ig. Kétségtelenül ritkábban jelent meg a *Fellegvárnál* és viszonylag visszhangtalan maradt: a már idézett mellékletindító Szöcs Géza-cikkben viszont (ha burkolt módon is) ott szerepel referenciaként.

⁴⁰⁶ Aradi József: *Mi az a más?*, Ifjúmunkás, 1979. március 18.

⁴⁰⁷ Lázok János: *Adalékok a kolozsvári „hattyúfutball” történetéhez*, *Igaz Szó*, 1981/8., 180-184., 182. old.

⁴⁰⁸ „Caleidoscopul multicromatic al paginii *Fellegvár* se poate defini astfel un adevărat «eseu sociografic» asupra activității tinerilor scriitori maghiari din România, pagina oferind sălaş și pentru autori din alte județe.” Csibi Károly: „*Fellegvár*”, *Echinox*, 1980/3-4-5., 35. old.

felkínálta, taktikusabb lett volna egy összehangolt munkamegosztás kialakítása az Echinoxszal. A két lap egyaránt korlátozott, de eltérő szerkezetű nyilvánossága okán – egyazon stratégián belül – a Fellegvárbán okosabb lett volna következetesen vállalni egyfajta nemes didaktikumot (sic!), éppen a hetvenes évek fiatal romániai magyar költészete érdekében. (...) Ehhez azonban – az igényes közérthetőség szintjén, a nehezebb fajsúlyú tanulmányokat az Echinox számára átengedve – le kellett volna bontani előbb az új költészet szakrális megközelíthetlenségének mítoszáit; fel kellett volna fedeztetni a nyelvi eszközök másféle alakzatainak másféle tartalmakat hordozó funkcióit.”⁴⁰⁹

Ez utóbbi megállapítás egyáltalán nem érdektelen. „Fel kellett volna fedeztetni a nyelvi eszközök másféle alakzatainak másféle tartalmakat hordozó funkcióit.” Valóban nem következett be ilyesmi, vagy csak Lázok János nem vette észre? Valóban igaz az, amit a folytatásban írt? „A Fellegvárnak ez nem sikerült, az Echinox számára ez nem (lehet) ügy, Ágoston Vilmos antológiája és Egyed Péter máshol közölt tanulmányai még nem hoztak érdemi változást az új költészet fogadtatásában.”⁴¹⁰

Ezt próbálom körüljárni a következő fejezetben.

⁴⁰⁹ Lázok János: *Adalékok a kolozsvári „hattyúfutball” történetéhez*, Igaz Szó, 1981/8., 180-184., 183. old.

⁴¹⁰ I. h.

3. GENERÁCIÓVÁLTÁS ÉS IDENTITÁS

- A SZEREP, A FELELŐSSÉG ÉS A GENERÁCIÓS SAJÁTOSSÁGOK ÖSSZEFÜGGÉSEI –

3. 1. AZ „ITT ÉS MOST”

Minden nemzedéknek az a célja, hogy jelen időben valósítsa meg önmagát. Bármennyire kategorikusan fogalmazta is meg Tamás Gáspár Miklós, hogy „A fiataloknak várniuk kell”⁴¹¹, kijelentése éppen arra mutatott rá: a fiatalok *nem akarnak várni*.

Attól viszont, ha egy nemzedék egy adott tagja már túljutott a maga önidentifikációs krízisein, kiharcolta az előtte járó nemzedékek elfogadását és betagozódott az „establishmentbe” – vagyis a „váltásra készülő” helyett a „hatalmon lévő” nemzedék tagjává vált –, még nem lépett túl a nemzedéki kérdés minden buktatóján. Az elfogadottság ellenére is kettős problémával kell szembenéznie. Egyrészt egyre kevésbé jellemzőek rá a nemzedéki sajátosságok. (Hadd idézzem újra: „A nemzedéki jellegzetességek általában az indulás időszakában foghatók meg erősebben, akkor tehát, amikor az egyéni teljesítményeknél még jellemzőbb a szándék, a vállalt feladat, az eszmény és az irány.”⁴¹² Bár az 1. 2. 1. alfejezetben vitatkoztam ennek a kijelentésnek a nemzedéki indulást illető igazságtartalmával, a nemzedéki széthullást illetően teljesen egyetértek vele. Alapvetően az egyéni irodalmi teljesítmények minősége határozza meg, tagjává válik-e a „hatalmon lévő” csoportjának, vagy teljesen a perifériára szorul.⁴¹³) Másrészt viszont, hacsak nem tűnik el egy képzeletbeli süllyesztőben, *kívülről* – és különösen a nála fiatalabbak szemszögéből – nézve továbbra is egy *másik* nemzedék tagja: a „hatalmon lévő” nemzedéké. Megváltozott nemzedéki helyzete más problémákat eredményez, melyekkel különösen azért nehéz megbirkózni, mert *már* nem jellemző rá a „váltásra készülő” elszántsága, de *még* nem felejtette el azt az időszakot, amikor ehhez a csoporthoz tartozott.⁴¹⁴

Ennek a helyzetnek a visszássága eredményezi az ehhez hasonló kijelentéseket: „Valaha, amikor még ahhoz a nemzedékhez tartoztam, amelyet a kérdőív «váltásra készülő»-nek nevez, én is esküdtem volna rá, hogy van nemzedéki probléma.”⁴¹⁵ A megváltozott szituáció megváltozott reakciókat eredményez: a „beérkezett” szerző, bármennyire is pontosan emlékszik ifjúkorának állaspontjára, óhatatlanul *felülírja azt*. Meggyőzi önmagát arról, hogy a megváltozott körülmények fölöslegessé teszik ugyanazokat a harcokat és

⁴¹¹ *Ankét a nemzedékről*, Korunk, 1973/6, 835-864., 864. old.

⁴¹² Bertha Zoltán–Görömbei András: *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 1983., 10. old.

⁴¹³ Erre tapintott rá Kenéz Ferenc is az *Echinox* 1973-as interjújában: „A nemzedék ereje és nemzedék-volta is ott mérhető le, hogy képes-e világra hozni a maga túlélő egyedeit. Attól a pillanattól, hogy az alkotó felfedezi az alkotás öntörvényűségét, a nemzedék funkciója megszűnik.” (Németi Rudolf: *Négyszemközt Kenéz Ferencsel*, *Echinox*, 1973/5-6., 17. old.)

⁴¹⁴ Ezzel a problémával találkozott a már említett Berkeley Free Speech Movement is, amikor túllépték a bűvös harmincas életkort. Hiába módosították „Negyvenen felül senkiben se bízz”-ra jelszavukat, és hiába indokolták azzal, hogy ők nem változtak semmit, „még karórájuk sincs”. A húszévesekre már nem voltak többé ugyanazzal a hatással, mint tíz évvel korábban.

⁴¹⁵ *Ankét a nemzedékről*, Korunk, 1973/6, 835-864., 847. old.; Demeter János válasza a nemzedéki probléma mibenlétét firtató 3. kérdésre.

kísérleteket, melyeket valaha kénytelen volt végigélni. Még érdekesebbé teszi viszont a helyzetet az, ha az idősebb nemzedék úgy véli, a megváltozott körülmények ellenére is további harcokra van szükség: ilyen esetben a fiatalabbaktól a *saját* harcának folytatását várja el, nem pedig azt, hogy *ellene* harcoljanak. (A köznapi életben is felfedezhető ez a törekvés: számtalan gyerek kénytelen olyan költséges „hobbival” tölteni az idejét, amelyet a szülei szerettek volna maguknak gyerekkorukban.) Nem először és nem utoljára írom le: a „hatalmon lévő” nemzedék azt óhajtja, hogy a „váltásra készülők” az ő valamikori lázadását élje újra; azt valósítsák meg, amit ő maga is szeretett volna, de nem volt rá lehetősége. Pedig ez már filozófiai szempontból is lehetetlen: nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba.

Melyek voltak azok a jellemzők, melyek révén félreértés nélkül elhatárolhatjuk egymástól a hetvenes évek romániai magyar irodalmában jelenlévő különböző nemzedékeket? Fontos megjegyezni, hogy itt nem csak az azok képviselői által felvállalt költészetre gondolok, hanem az általában vett nemzedéki csoportok közös, nemcsak irodalmi jellegzetességeire. Kétségtelenek a különbségek Farkas Árpád és Király László hangsúlyosan népi hagyományokra építő költészete, valamint Szöcs Géza vagy Cselényi Béla neo-avantgárd költészete között – a jelen kutatás szempontjából azonban fontosabb kérdés, mi volt jellemző a hetvenes évek nemzedékváltó csoportjának formálódására és lehetőségeire, minek révén tudjuk őket elkülöníteni az előttük járóktól.⁴¹⁶ Mindennek a vizsgálata csak akkor lehetséges, ha nem kizárólagosan a „váltásra készülők”-re koncentrálunk; viszonyítási alap hiányában hiába kísérel meg bemutatni, miben állt a hetvenes évek romániai magyar irodalmában a váltásra készülők önidentifikációja. Ezt ugyanis elsősorban annak mentén lehet meghatározni, *minek ellenében* identifikálták magukat.

A jelen dolgozat keretein belül a hetvenes évek romániai magyar irodalmával, annak is elsődlegesen a nemzedékváltási problémáival foglalkozom. Mégis, bármennyire határozottan szűkítem le a kutatási területet, nem hagyhatom figyelmen kívül a hetvenes évek romániai magyar közéletének és közbeszédének sajátosságait sem.

Nem vállalkozom és nem is vállalkozhatom arra, hogy ennek a disszertációnak a keretein belül részletesen feltárjam a hetvenes évek irodalmi közbeszédének minden ideológiai árnyalatát. Azt viszont fontos már most leszögezni, hogy a romániai magyar értelmiség sajátos helyzetéből adódóan a közélet, a közbeszéd és az irodalom mindig is korrelációban állt egymással. Az irodalmi élet ideológiai töltetének figyelembevétele nélkül igen messzire kerülnénk attól a valóságtól, melyben a szerzők éltek és alkottak; és a történetiséget cáfolnánk meg akkor, ha a hetvenes éveket olyan tiszta lapnak tekintenénk, mely nincs összefüggésben a múlt évtizedeivel, és nem befolyásolja a jövő évtizedeit sem.

Ennek a témának a különböző vetületeivel foglalkozó politológusok, történészek és szociológusok általános jellegű megfigyeléseire mindenképpen szükségem van ahhoz, hogy konkretizáljam: miben különbözött egymástól a „hatalmon lévő” és a „váltásra készülő” nemzedék szerepfelfogása.

Elsődlegesen ugyanis a szerepfelfogás különbsége volt a legfontosabb tényező a hetvenes évek nemzedékváltási problémáiban. A *szóértés előfeltételeiről*⁴¹⁷ (mint az eddigiekből is látható, ez a vita volt a hetvenes évek nemzedékváltási konfliktusainak „állatorvosi lova”: minden elképzelhető probléma előkerült benne) egyik nagyon jellemző részlete éppen erről, a szerepfelfogás kérdéséről szól. Balogh Edgár hozzászólását némelyest hosszabban idézem, kiemelve belőle a számomra „itt és most” fontos elemeket: „Felvetődött itt a népszolgálat kérdése. Nem értettem meg, Gyimesi Éva mit akart mondani azzal, hogy a

⁴¹⁶ Természetesen fontosnak tartom a költészeti jellegzetességek különbségeinek feltárását is; de, mint már jeleztem, a témának ezzel a részével Szonda Szabolcs foglalkozik részletesebben. A fejezetben viszont mindenképpen írok ennek a nemzedékváltási aspektusairól is.

⁴¹⁷ A *szóértés előfeltételeiről*, Korunk, 1980/1-2., 41-62.

fiatalság nem akar népszolgálatot. Talán misztikus fogalomnak tartja ezt a szót? De hisz ez nagyon egyszerű, a szó maga megmondja: az értelmiségnek, *amely nem azonos szerepében a népegésszel*, van egy felgyűjtött tudásanyaga, egy *specialitása*, így írók esetében az irodalom, az orvostudomány az orvosok esetében, s ezt olyan *szélesebb tömegek felé kell tudnia közvetíteni, azok anyanyelvén*, amelyek egyénileg nem specialisták orvostudományban, mérnöktudományban vagy irodalomban. *A népet szolgálni tehát nyilvánvalóan azt jelenti, hogy én, fiatal magyar értelmiségi fölkészülök arra a szerepre, amit be kell töltenem.*⁴¹⁸

A helyzetet csak tovább bonyolítja, hogy az egész vita tüzetes vizsgálata és sokszori átolvasása során sem találni olyan részletet, melyben Cs. Gyimesi Éva *konkrétan* kimondaná: a fiatalság nem akar népszolgálatot. Az egyetlen pont, ahol hozzászólásában szerepel ez a fogalom, a metanyelv és a pontatlan fogalomhasználat kapcsán történik. Idézem: „A burkoltság, a rejtezkedés alkalmat ad olyan kifejezések forgalmazására, amelyek pontatlanok, azaz először is nem fedik azt, amit kifejezni akarnak, s ezért könnyen vissza lehet élni velük. A szerintem mitizált fogalmak között van például a «sajátosság méltósága» és a «népszolgálat». Különösen az első vezethet félre könnyen, mert ez a megnevezés arra vonatkoztatva, amire akar vonatkozni, illuzórikus: legfeljebb a méltóság illúziójáról, de sokkal inkább méltatlan helyzetről kellene beszélni helyette. A másodikkal általában úgy élünk vissza, hogy színvonalatlan, provinciális tevékenységet fejtünk ki annak címén. Holott itt elsősorban az a dolgunk, hogy mindenki a maga helyén lehetőleg maximális minőséget nyújtson.”⁴¹⁹

Természetesen feltételezhető, hogy a felvétel átírása során kihagyták/kifelejtették azt a részletet, melyben Cs. Gyimesi Éva valóban és konkrétan kijelentené: a fiatalság nem akar népszolgálatot, és nem akarja érteni a sajátosság méltóságának fogalmát sem. (Ez utóbbira még visszatérek a 3. 1. 3. alfejezet során.) Igaz, mint a fenti idézet is bizonyítja: fenntartásai igenis voltak a fogalom használatával szemben. A slusszpoén (amennyiben létezik ilyesmi) a vita alapos átolvasása révén derül ki. Valóban volt olyan hozzászólás, melyre Balogh Edgár így reagálhatott. A pontos idézet: „Most arról van szó, ha a «népszolgálat» – Balogh Edgár kedvenc szava – nem kell a fiataloknak, találjunk nekik és önmagunknak egy másik fogalmat.”⁴²⁰ A hozzászóló: Szász János. Született 1927-ben, a vita időpontjában ötvenhárom éves.

Miért volt annyira fontos Balogh Edgár számára ennek a fogalomnak a megvédelmezése, hogy gyakorlatilag egy teljes oldalnyit elfoglalt mindez *A szóértés előfeltételeiről*-ben?

Nos, éppen ezt a kérdéskört lenne érdemes körüljárni.

3. 1. 1. A ROMÁNIAI MAGYAR ÉRTELMISÉG TÖRTÉNETÉNEK SAJÁTOSSÁGAI

Az értelmiség mibenléte és feladata gyakorlatilag az értelmiségnek mint önálló osztálynak a létezése óta központi témája a különböző spekulációknak és kutatásoknak egyaránt. Persze mindezzel kapcsolatban akár azonnal is feltehető a kérdés: létezik-e az értelmiség mint különálló osztály? És ha igen, mióta? A kérdéssel kapcsolatban megjelent könyvek közül minderre a legrészletesebben Konrád György és Szelényi Iván nagy esszéje,

⁴¹⁸ I. m., 54. old.

⁴¹⁹ I. m., 46. old.

⁴²⁰ I. m., 50. old.

*Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*⁴²¹ ad választ: ők egészen a „teleológia rendjéig” vezetnek vissza, a klasszikus prekapitalista társadalmakba helyezik az értelmiség születésének és formálódásának első szakaszát.

Amennyiben azonban a *romániai magyar* értelmiségre szűkítjük le az értelmezést, a válasz kézenfekvő: ez a kérdés azóta létezik, amióta romániai magyarok léteznek. Tehát 1920 óta. Csakhogy természetesen ebben az esetben sem a *deus ex machina* elvei szerint keletkezett az értelmiségi réteg ideológiai háttere – gyökereit legalább a 19. század közepéig vezethetjük vissza. Az ideológiai háttér fontosságának bemutatásához azonban legalább vázlatosan át kell tekinteni az értelmiségkutatás irányait: ebből derül ki a legpontosabban, milyen szempontokból vizsgálható az értelmiség szerepe és szerepfelfogása.

Az általában vett értelmiségkutatás a második világháború óta eltelt időszakban három lényeges irányba fejlődött – minden esetben más-más diszciplína részeként. Balázs Eszter összefoglalását⁴²² véve alapul, a kutatásban a *politikátörténet* részeként megjelenő értelmiségtörténet az értelmiségiek és a hatalom kontaktusára, valamint az értelmiségnek a hatalomra való befolyására koncentrált vizsgálataiban. A politikátörténeti mellett jelentkező *társadalomtörténeti* megközelítés két különálló diszciplínára bomlik: részben a *munkásmozgalmak történetével* (elsősorban a német kutatásokban); részben pedig a *kulturális elit történetével* (főként a francia kutatásokban) kapcsolatban tárgyalja az értelmiségtörténetet.

Amennyiben a romániai magyar értelmiségtörténeti kutatásokat vesszük szemügyre, feltűnővé válik az elitkutatások túlsúlya. Még olyan esetekben is, mikor elsődlegesen politikátörténeti céllal készül egy kutatás, mint Bárdi Nándor egyébiránt kitűnő tanulmánya⁴²³, azon belül is főként a politikai elittel kapcsolatos kérdésekre keres választ.

Kézenfekvő, hogy a romániai magyar irodalmi életet befolyásoló ideológiákról, személyekről és változásokról folyó vizsgálatokban mindhárom, Balázs Eszter által felvezetett rész-diszciplínának meg kell(ene) jelennie. Az értelmiség és a hatalom kontaktusa (és természetesen konfliktusa is) meghatározó jelentőségű volt a romániai magyar értelmiség önidentifikációjában; a munkásmozgalmi gyökerek itt is ugyanolyan módon elhanyagolhatatlanok, mint általában a közép- és kelet-európai kutatások legtöbbszörében. Ebben a kutatásban mégis leginkább a kulturális elit kérdésével foglalkozom részletesebben. Ennek egyik oka az, hogy lényegesnek tartom az irodalomtörténet-írásban is megjeleníteni mindazokat az eddigi kutatásokat, melyek a kulturális elit meghatározására koncentráltak; másrészt viszont éppen a kulturális elittel összefüggő kérdések alkották a hetvenes évek irodalmi nemzedékváltási problémáinak gerincét. Amennyiben nemzedékváltási kérdésekről esett szó, a váltásra készülő elit állt szemben a hatalmon lévők elitjével.

Talán túlságosan is kategorikusnak tűnik az előbbi megjegyzés, de amennyiben végigtekintünk a már tárgyalt vitákon és ankétokon, feltűnővé válik: amennyiben kifejezetten nemzedékváltási kérdésekről esett szó, a megkérdozettek vagy a vitában résztvevők köre szinte automatikusan az elit képviselőiből állt össze. Az értelmiség osztálya önmagában is bizonyos piramis-szerkezetet alkot, melynek csúcsán az „alkotó” értelmiség helyezkedik el. (Természetesen nem gazdasági szempontok figyelembevételével felépülő piramisról van szó: a jelenleg szemlélt piramis az ismertség, elismertség, kreativitás meglehetősen immanens értékei mentén épül fel.) Ezek alapján viszont nem meglepő, amit az *Ankét a nemzedékről*

⁴²¹ Konrád György–Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1989.

⁴²² Balázs Eszter: *Az irodalom emancipációja és a modern értelmiségiek színrelépése, valamint az értelmiség polarizálódásának kezdete Magyarországon, 1908-1914* (kézirat, 2007.)

⁴²³ Bárdi Nándor: *A múlt mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltozása, 1940–1944*, in: Czoch Gábor–Fedinecz Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói*, TLA, Budapest, 2006. 237–292. old.

esetében is láthattunk: az értelmiség (vagy, mondjuk ki kereken, a kulturális elit) ankétba emelése elsősorban az írással foglalkozó értelmiségiek – szociológusok, írók, költők, filozófusok – megkérdésztését jelentette. Még fontosabb megfigyelés lehet az, hogy az „irodalom munkásai”-ról⁴²⁴ általában nem esett szó. Az antológiákról írt recenziókban és kritikákban szinte mindig a jelentősebb(nek tartott) szerzők nevét emelték ki – a többiek esetében csak idézetek „szemléltették” az adott versek túlbeszéltségét, értéktelenségét, sekélységét. Ezt természetesen úgy is lehet értelmezni, hogy a bírálók nem szándékozták nevesíteni és ezáltal megszégyeníteni a „rossz költőket”; de úgy is, hogy csak az elsőrangú minőség számít, a többi elfelejthető. Ez utóbbi értelmezési lehetőséget erősíti a bírálatok gyakran igencsak erős szóválasztása – ezt ezúttal csak egyetlen, de mindent kifejező idézettel szemléltetném: „(...) ezeknél találjuk meg a bejáratott és lejáratos sablont, közhelyet, bombasztikumot, képzavart, gügye vagy pimasz szójátékot és -ferdítést, rigmust, a népszolgálat népviseletes népviseletében parádézó örségváltásának a paródiáját, a balladás őshomályt, a Sztűx vizének locsogását, Prométheusz halhatatlan kínját, biblikus kelléktárat püspöklila verspárába borítva (ez nyilván a versek állagára vonatkozik), másodkézi látomást és unt groteszket.”⁴²⁵

Nehéz lenne figyelmen kívül hagyni, hogy az irodalomtörténet-írás a jelentős szerzők mentén halad. A stílusirányzatok vagy generációs különbségek alapján felépülő irodalomtörténeti művek esetében is a *legjelentősebb*, nem pedig a *legjellemzőbb* szerzők kerülnek említésre.⁴²⁶ Magától értetődő, hogy ugyanezt az eljárást alkalmazta a sokat kárhoztatott és mégis nélkülözhetetlen Kántor–Láng felosztás is, mely a Forrás-nemzedékek kezdetét a nemzedék legjelentősebb költőjének első kötetétől számolta.

A romániai magyar irodalomtörténet elit-központúságára azonban nemcsak az irodalomtörténeti tradíció, hanem elsősorban a romániai magyar értelmiség sajátos ideologikus háttere ad magyarázatot. D. Lőrincz József állapította meg, hogy az „elit” és az „értelmiség” fogalmainak összemosása egy olyan értelmiségfogalmat eredményezett, mely szem elől téveszti a kultúra „proletárjait”, a párt- és adminisztratív apparátus széles tömegeit, de még az „eredeti” gondolatok eszmei háttérét is: így kerül a hangsúly rendszeresen a „csúcs” elitre. Mindez arra a meggyőződésre vezetett, hogy csak az „elsőrangú”, „eredeti”, „kreatív” egyéniségek befolyásolhatják a fontos eseményeket.⁴²⁷

Mindehhez adódott hozzá az úgynevezett „népi ideológia” továbbélése, mely D. Lőrincz szerint a jelenben is hatással van az értelmiségiek között és az értelmiségről folyó diskurzusokra. „Az első világháború utáni évtizedekben az erdélyi magyar értelmiség – progresszívnek tartott aufklárista és népi hagyományainak megfelelően – a nép képviselője akart lenni, és annak is tartotta magát. Általánosan elfogadott kulturális normává vált, hogy a «nép» érdekeit védeni kell, szükségleteivel foglalkozni kell. A nép pedig nem volt más, mint az erdélyi magyar kisebbség, amely egy artikulálatlan, monolitikus tömbként jelent meg számunkra.”⁴²⁸ Nem meglepő D. Lőrincz gunyoros hangneme: amennyiben megfigyeljük a romániai magyar folyóiratokban megjelenő „kimentünk falura, hadd nézzük meg, hogyan él a nép” típusú írásokat (legyen szó akár riportoknak, akár esszének minősített írásokról) számos

⁴²⁴ Csiki László kifejezése a *Költészet és kommunikáció* ankét keretein belül megjelent hozzászólásban; Korunk, 1979/9., 694. old.

⁴²⁵ Mózes Attila: *Költők és antológiák*, Utunk, 1981/44., 4-5., 5. old. (Az idézet egyébként igen jó képet ad nemcsak Mózes Attila stílusáról, de sajátos „nemzedékközi” helyzetéről is: itt hívom fel a figyelmet „a népszolgálat népviseletes népviseletének” elítélésére.)

⁴²⁶ A századfordulós dekadencia költészetére Tóth Árpádot szokták felhozni példaként, nem pedig Kemény Simont. (Pedig az utóbbi költőnek már csak Karinthy paródiájából ismert stílusos modorosságain keresztül könnyebb lenne szemléltetni azt.)

⁴²⁷ D. Lőrincz József: *Az erdélyi magyar értelmiség – hivatás és pragmatizmus*, in: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*, Múltunk Könyvek, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004., 32-66. old.

⁴²⁸ I. m., 34. old.

esetben tűnik fel, mekkora meglepetést okoznak a monolitikus tömbként értelmezett „nép” felkeresőinek a nép egyedi képviselői.⁴²⁹

A „népi ideológia” három megkérdőjelezetlen/megkérdőjelezhetetlen alapeleme a *közösség*, a *hagyomány* és a *népszolgálat* voltak. A *közösség* értelmezése egyidejűleg tartalmazta a magyar kisebbség (és egyúttal bármilyen kisebb csoportegység, például faluközösség) fogalmát, mely csoportegység hordozója és egyben fenntartója is a fennmaradást célzó értékeknek. Mint egyben a legfontosabb érték és érték-hordozó, az ilyen módon definiált közösség a változatlan, asszimilálatlan nemzeti lét garanciáját jelentette: ez volt az a közeg, melyben a *hagyomány*, vagyis az állandóságként felfogott kultúra fenntarthatósága megvalósulhatott. (A néprajzkutatás súlya, a gyűjtőkörutak gyakorisága is részben ennek köszönhető – egyfajta hagyományfenntartó és -ápoló tradíció alakult ki.) A kultúra értékeinek fenntartása a *népszolgálat* révén következhetett be: abból a premisszából kiindulva, hogy minden tevékenység csak akkor értékes, ha céljai és funkciói valamilyen formában hozzákapszolóhatók a közösséghez és értékeihez.

A három alapelemnek a népszolgálat fogalmában való összekapcsolódása eredményezte a népi ideológiának az értelmiséggel és az értelmiség feladataival kapcsolatos elvárásait is. A népszolgálat fogalma az Erdélyi Fiatalok mozgalmától hagyományozódott tovább⁴³⁰, és elsődlegesen a „magyar értékek” fenntartását és védelmét jelentette: adatgyűjtést, régebbi intézmények felélesztését éppúgy, mint kisebbségi érdekképviselést. Az élet „exemplummá” alakítását tekintették az értelmiségi és közösségi életvezetés legfőbb céljának. A népszolgálat fogalmának számos értelmezése, magyarázata és kifejtése közül ezúttal Gáll Ernőt idézem: „A népszolgálat gyűjtőfogalma mind a gazdasági, mind a kulturális felemelkedést elősegítő, a jobbító tevékenységet jelöli. Lényegénél fogva felvilágosító jellegű, morális szempontból pedig – a már említett hivatástudaton és elkötelezettségen kívül – hűség és felelősség jellemzi. Aki népét szolgálja, elsősorban a dolgozók érdekeit képviseli. (...) A népszolgálatától elválaszthatatlan felelősség nem engedi meg a tőle való menekülést, az általa diktált hűség viszont személyiségünk kiteljesedését, azonosságunk megőrzését szolgálja.”⁴³¹

A népszolgálat fogalmának máig is ható fontosságára jó példa, hogy *A magyarság helyzete a Kárpát-medencében (XX–XXI. század)* – Balogh Edgár öröksége konferencia kolozsvári ülészakán 2006. november 23-án Bárdi Nándor éppen a népszolgálat fogalomváltozásáról tartott előadást. Bárdi esetében nem újkeletű a fogalomnak és háttérének kutatása; az alábbiakban olvasható történeti áttekintés is tőle származik. „A kifejezés a harmincas évek erdélyi, illetve határon túli sajtójában vált közkeletűvé. Mind a korabeli keresztényszocialista (Venczel József), mind a baloldali (Balogh Edgár) értelmezésben a közjó társadalompolitikai megvalósítására utalt, a kisebbségi társadalom modernizációjára,

⁴²⁹ Számos példát lehetne hozni, most viszont beérem kettővel, a disszertációm témáját jelentő korszakból, annak reprezentatív képviselőivel kapcsolatban. Balogh Edgárnak a *Vargyasi változások* című írásában olvasható: „Volt min gondolkodnom a Gyuri-féle bányászlet furcsa jövőtervezgetésén, amelyből felüti fejét a múlt.” (Korunk, 1979/9., 721. old.)

A másik példa esetében némi fenntartással érdemes kezelni annak igazságértékét. A Politikatörténeti Intézetben 2005. november 25-én rendezett *Autonómia, liberalizmus, szociáldemokrácia* konferencián Bárdi Nándor mesélte el azt az anekdotát, miszerint Gáll Ernő egy kórházi tartózkodás alkalmából döbrent rá: ha azok a nép képviselői, akikkel azonos légtérben és kórteremben tartózkodik, akkor nem biztos, hogy valóban közösséget akar vállalni velük.

⁴³⁰ Sajátos, hogy éppen a hetvenes években következett be a romániai magyar irodalomban az (eredetileg a református teológia elemeit felvállaló, tehát hatalmi szempontból mindenképpen gyanús) Erdélyi Fiatalok egyfajta kanonizációja. (A témát jelenleg Csapody Miklós kutatja – ebből tartott előadást *A magyarság helyzete a Kárpát-medencében (XX–XXI. század)* – Balogh Edgár öröksége konferencián is 2006 októberében.)

⁴³¹ Gáll Ernő: *A szolgálat pátosza*, Korunk, 1979/5., 408–411., 410. old.

belső megszervezésére.⁴³² A harmincas évek védekező nemzeti összezárkózásának kényszerpályáján alakult ki a saját társadalmuk integrálására. A szocializmus – természetesen országonként eltérő alakváltozással bíró – keretei között azonban, a kisebbség érdekeiért, a magyar kultúra képviselőiben munkálkodóknak, mivel nem választott, hanem felülről kiválasztott személyek voltak, a legitimitásuk is bizonytalan volt: döntéseiket, áldozataikat, kompromisszumaikat maguk előtt is igazolniuk kellett. Erre volt jó a népszolgálat jelszava - használójáról azt is feltételezni lehetett, hogy ő az, aki ismeri a közösség érdekeit.”⁴³³

Úgy vélem, az eddig leírtak alapján már könnyebben értelmezhető *A szóértés előfeltételeiről*-ben megjelenő népszolgálat-vita is. A hetvenes évek nemzedékváltási problémáinak jelentős része abból származott, milyen *felelősséget* kell vállalnia a romániai magyar irodalom képviselőinek, milyen *szerepet* kell ellátniuk. A „kell” szerepeltetése nem mellékes: mint az idézett népszolgálat-meghatározásokból is kiderül, a vállalt és vállalandó feladatok nem opcionálisak, hanem minden értelmiségi kötelezettségéhez tartoznak. Sajátossá főként az teszi a problémát, hogy a népszolgálat kérdése elsősorban az elit értelmiségen belül vált értékhardozóvá – meglehetősen paradoxális módon. Annak folyamatos bizonygatása, hogy az értelmiség érdeklődik a közösség problémái iránt, annak lojális tagja, de *semmiféle előjogokra nem tart igényt*, az értelmiség számára az egyenlőség illúzióját nyújtotta; a népszolgálat kérdését viszont folyamatosan az elit szempontjából közelítették meg. Elegendő újra szemügyre venni Balogh Edgár már idézett hozzászólásának egy részletét: „(...) az értelmiségnek, *amely nem azonos szerepében a népegésszel*, van egy felgyűjtött tudásanyaga, egy specialitása, így írók esetében az irodalom, az orvostudomány az orvosok esetében, s ezt olyan *szélesebb tömegek felé kell tudnia közvetíteni, azok anyanyelvén*, amelyek egyénileg nem specialisták orvostudományban, mérnöktudományban vagy irodalomban.”⁴³⁴ Még fontosabb a folytatás, mely pontosan illusztrálja ezt az illuzórikus egyenlőségre alapozott skizofrén állapotot (kiemelések általam, MÁK). „A televízió magyar adásában hallottuk, hogy egy felhívásra több mint 800 magyar színjátszó, műkedvelő csoport, énekkar jelentkezett. De van-e nekünk 800 olyan rátermett emberünk, *aki ezeknek a művészi színvonalát biztosítja, aki irányítani tudja ezeket a kisközösségeket?*”⁴³⁵ (A csoportképzés alulról szervezett/felülről irányított tevékenységeivel kapcsolatos értelmezési problémákról már írtam az *Ankét a nemzedékről* kapcsán is, a 2. 1. 3. 2. alfejezetben.)

Az értelmiség (és elsősorban a kulturális elit, mintsem a teljes értelmiségi réteg) felelősségéről, lehetőségeiről és szerepéről a romániai magyar közéletben kialakult konszenzus a népszolgálati tevékenységet kikerülhetetlennek, elhanyagolhatatlannak nyilvánította. A népszolgálat nélkülözhetetlensége egészen a hetvenes évekig nem volt megkérdőjelezhető. Annak ellenére, hogy a kulturális elit és a „szélesebb tömegek” egyenlősége csak illuzórikus volt, az egység retorikája továbbra is működött. A *más* értékek artikulálása gyakran hozta magával a kiközösítést, háttérbe szorulást vagy éppen az áruló stigmáját. A helyzetet csak tovább súlyosbította az állami cenzúra állandó figyelme – de az állami cenzúráról és a más értékektől egyaránt tartó *belső cenzúra* figyelme is.⁴³⁶ Az állami cenzúra megtevesztésére a többi kelet-európai országhoz hasonlóan Romániában is megjelent

⁴³² Bárdi itt a következő művekre hivatkozik: Balogh Edgár: *Szolgálatban*. Visszaemlékezés 1935—1944. Kriterion, Bukarest, 1978. 382.; Venczel József: *Erdélyi föld, erdélyi társadalom*. KJK, Bp., 1988. 271.

⁴³³ Bárdi Nándor: *Összezárkózás és szétfejlődés. Kísérlet a magyar kisebbségek történetének periodizációjára*. In: *Nemzet a társadalomban*. Szerk. Fedinecz Csilla, TLA, 2004, 251-274., 262. old.

⁴³⁴ *A szóértés előfeltételeiről*, Korunk, 1980/1-2., 41-62., 54. old.

⁴³⁵ I. m., 54. old.

⁴³⁶ Ez utóbbról jó képet ad Szöcs Géának a nyolcvanas években írt *Kompromittálás*-sorozata, mely *Az uniformis látogatása* kötetben (Hungarian Human Rights Foundation, New York, 1986.) jelent meg. Az „egyszerű, jólfésült és (viszonylag) jóllakott irodalmár” szerepe sem elhanyagolható, ha a korszak korlátozásait és önkorlátozásait vizsgáljuk.

viszont egyfajta „ambivalens diskurzus”. „Egy eléggé kézenfekvő megkülönböztetés szerint, az erdélyi magyar kultúrában is azonosíthatunk egy viszonylag komplex, technikailag is kidolgozott elemzési formát, amely kiindulópontként a közelmúlt történelmi eseményeit, esetleg filozófiai témákat, vagy akár személyes tapasztalatokat használt fel. E tekintetben a legkidolgozottabb elemzéseket Bretter György nyújtotta. Ő főként az újbóloldal irodalmát használta fel kiindulópontként. Itt kell megemlíteni a tanítványait is: Molnár Gusztáv, Tamás Gáspár Miklós, Huszár Vilmos, Ágoston Vilmos.”⁴³⁷

Mint ezt D. Lőrincz is hangsúlyozza, ezeknek a műveknek nem lehetett nagyobb közönsége, nem gyakorolhattak hatást szélesebb körökre. Elsősorban azért, mert a közönség legnagyobb része számára problémát okozott a szövegek „dekódolása”.⁴³⁸ A kevés szerző által művelt és szórványosan megjelenő elméleti irodalom finomságaival szemben „olyan kifejezések, mint «gyökerek», «hagyományörzés», «közösség», «nép», «szokás», «vállalni», «menteni», «szolgálni», megjelenhettek nyomtatásban, és nem igényeltek különösebb magyarázatot – vagy legalábbis ezt lehetett feltételezni.”⁴³⁹ Mint látható, ismételten a népi ideológia kulcsszavaiba és kulcsfogalmaiba ütközünk. Éppen ez, az évtizedek óta ismert és elismert fogalmak alkalmazása hozta létre és tartotta fenn az egység retorikáját és ezáltal az egység illúzióját is.

A romániai magyar elittel kapcsolatos kutatások legnagyobb részét a Csíkszeredában 1980 óta működő KAM (Kulturális Antropológia Munkacsoport, valamint Regionális és Antropológiai Kutatások Intézete) vállalta magára. Bár az utóbbi évtizedekben elsősorban az 1989 utáni helyzettel foglalkoztak, számos kutatásuk és művük kitért a '89 előtti elit helyzetére, szerepfelfogására és problémáira is.⁴⁴⁰ Talán a legérdekesebb, de kutatásom szempontjából mindenképpen a legértékesebb hipotéziseik a „népi értelmiséggel” és annak diskurzusával kapcsolatban keletkeztek.⁴⁴¹ A KAM csoportja (még pontosabban a kutatási hipotézist leíró Biró A. Zoltán) a népi ideológiának a nyilvánosságban való jelenlétét vizsgálta: miben különbözik az 1989 előtti és utáni diskurzus, milyen továbbélő elemeket és milyen behelyettesítéseket tartalmaz.

A nyilvánosság előtti beszéd – legalábbis elviekben – egy dialógus része. Még abban az esetben is, mikor előadást vagy szónoklatot tartunk, számítunk a közönség interakciójára, reagálásaira. Közönségünk felkészültségének, ismereteinek, gondolkodási rendszerének megfelelően használjuk érveinket: arra törekszünk, hogy meggyőzzük őket. Még érveink kiválasztásában is az vezet, milyen hatást akarunk gyakorolni a közönségre.⁴⁴² Az 1989 előtti időszakban a közéleti megnyilvánulásoknak egy funkcionálisan fontos része egy (feltételezett) közönség magától értetődő vélekedéseire alapozott, ezeket használta fel: ez volt a beszéd hallgatólagos, magától értetődő része. Mindebben még nincsen semmi meglepő: dialógusaink legnagyobb része ezen a módon folyik. Biró A. Zoltán azonban arra a megállapításra jutott,

⁴³⁷ D. Lőrincz József: *Az erdélyi magyar értelmiség – hivatás és pragmatizmus*, in: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*, Múltunk Könyvek, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004., 32-66., 37. old.

⁴³⁸ Erről részletesebben írok a kritikával foglalkozó fejezetben. Mégis, már most szeretném hangsúlyozni: ez a dekódolási probléma nemcsak a közönség értetlenségét, de az elméletírók elleni támadások egy részét is eredményezte.

⁴³⁹ D. Lőrincz József: *Az erdélyi magyar értelmiség – hivatás és pragmatizmus*, in: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*, Múltunk Könyvek, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004., 32-66., 38. old.

⁴⁴⁰ Néhány ezek közül: Biró A. Zoltán: *Valami történet (Szempontok az elit tagolódásának értelmezéséhez)*, Interdialog Füzetek, 1993/1., 37-56. old.; Biró A. Zoltán–Bodó Julianna: *Hungarian Media Elite in Romania: On Social Context of Recruiting Practices*, The Global Network – Le réseau global, May 1995, 29-32.

⁴⁴¹ Biró A. Zoltán: *A restaurációs kísérletektől a pragmatikus modellekig. Intézményesedési folyamatok a romániai magyar társadalomban 1989-1995*, Csíkszereda, kézirat, 1996. (A kézirat létezéséről a már többször is idézett D. Lőrincz-tanulmányból szereztem tudomást.)

⁴⁴² Ennek kifejtésekor szoktam idézni diákjaimnak Schopenhauert: „A vitában nem az eszünkkel, hanem akarattunkkal veszünk részt.” A fő cél egy érvrendszer felépítésében saját álláspontunk igazolása, nem pedig az ellenfél álláspontjának elfogadása.

hogy bár a helyzet radikálisan megváltozott 1989 után (kevésbé volt szükség a mondanivaló „kódolására”, az addig tabunak számító szavak és fogalmak újra megjelentek a közbeszédben – tehát elvileg nyíltabb konfrontációk váltak lehetségessé) valódi dialógus mégsem alakult ki. Ez pedig szerintem elsősorban annak volt köszönhető, hogy a dialógusnak látszó diskurzus valójában mindig is monologikus volt: aki 1989 előtt betöltött valamilyen pozíciót a hivatalos nyilvánosságban, automatikusan újratermelte a hatalom monologikus beszédét. A diskurzus talán nem ugyanazoknak a fogalmaknak a használatával, de szellemiségét tekintve ugyancsak monologikus beszédként épült fel. Konkrétan: annak ellenére, hogy a „népnek” és a „népről” szólt, az értelmiségi retorikát valójában nem érdekelte közönségének véleménye. Inkább szólt egy *feltételezett*, mintsem a *valós* közönséghez.

Tovább bonyolította mindezt, hogy egy közszereplőnek az adott nyilvánosságban és adott intézményben elfoglalt helye és státusa is befolyásolta a retorikáját. Nem mindegy ugyanis, hogy *milyen* intézmény keretein belül próbálunk érvényesülni. Jon Elster megfogalmazását idézve: „Az intézmények számtalan módon hatnak ránk: arra késztetnek vagy kényszerítenek, hogy meghatározott módon cselekedjünk; arra kényszerítenek, hogy olyan tevékenységeket pénzeljünk, amelyekre különben nem áldoznánk; képessé tesznek arra, hogy bizonyos dolgokat megtegyünk, amire egyébként képtelenek lennénk; megnehezítik számunkra bizonyos dolgok megtételét; s megváltoztatják a magánfelek közötti alku kontextusát.”⁴⁴³

Az intézményben elfoglalt státus függvényében változó retorika Biró szerint olyan viselkedési mintát eredményez, mely odavezet, hogy elmosódik a rejtett és a nyilvános szerep közti különbség: a nyilvános, vagyis a látható szerep eltakarja a személy gyengeségét az intézményen belül. Szerinte ennek köszönhető, hogy az előző rendszerben fontos szerepet betöltő embereknek sikerült 1989 után is hasonló, esetleg még magasabb pozíciót kivívniuk maguknak. Csupáncsak szocialista retorikájukat kellett felcserélniük másra – a romániai magyarok esetében arra a nemzeti retorikára, mely rejtett módon, a népi ideológia leágazásaként amúgy is jelen volt a diskurzusban. Mindezt a retorikai váltást persze túlegyszerűsítés lenne elvtelenségnek nevezni. Fő oka inkább abban keresendő, hogy az a társadalmi csoport, melyre ez a típusú diskurzus és retorika jellemző, önidentifikációs folyamatában lényegesnek tartja azt, hogy egy szélesebb intézmény keretei között valósítsa meg a társadalomba való beilleszkedést.

Ez a csoport Biró A. Zoltán szerint az elsőgenerációs értelmiségieké. Ennek a csoportnak a tagjai részben még kapcsolódnak a kibocsátó társadalmi környezethez; a népi retorika pedig azt a hitet erősítette meg bennük, hogy még mindig ugyanazt a közösséget és ugyanazokat az értékeket képviselik. Ez elvileg azt is jelenti, hogy amikor ez az értelmiségi réteg már nem lesz közéleti szereplő, el fog tűnni a népi diskurzus és retorika is.⁴⁴⁴

Éppen ez a vizsgálati szempont teszi annyira izgalmassá azt a kérdést, miben álltak a hetvenes évek romániai magyar irodalmának nemzedékváltási problémái. Ez volt ugyanis az első olyan évtized, melyben a „váltásra készülő” nemzedék tagjainak jelentős része másodgenerációs értelmiségiekből állt.

⁴⁴³ Elster, Jon: *A társadalom fogaskerekei*, Osiris–Századvég Kiadó, Budapest, 1995., 159. old.

⁴⁴⁴ Biró és D. Lőrincz mindketten arra a következtetésre jutottak, hogy ez a közeljövőben meg fog történni. Biró 1996-ban, D. Lőrincz 2004-ben tette ezt a megállapítást. Tisztában vagyok vele, hogy a „közeljövőben” nem egy-két évet jelent, de én nem vagyok ennyire optimista. Csak hogy egy példát mondjak, a 2007. augusztus 17-19. között lezajló Háromszéki Magyarok Világtalálkozója dokumentumai szerint a népi diskurzus továbbra is szívósan jelen van a közéletben. Újratermelődése szerintem már nem az elsőgenerációs értelmiségtől függ, hanem maga a nemzeti retorika továbbélése szentesíti. Lehetséges, hogy a közeljövőben háttérbe szorul, de eltűnésében nem bízok.

3. 1. 2. A „VÁLTÁSRA KÉSZÜLŐ” MÁSODGENERÁCIÓS KULTURÁLIS ELIT VISZONYLATAI

3. 1. 2. 1. ELSŐ, MÁSODIK ÉS A HARMADIK

„Bezzegelni az ún. «második Forrás-nemzedékkel» szokás. Ők még énekeltek Internacionálét a padlásszobában, nem tettek lakatot a szájukra; ha kellett, az asztalra és egymásra csaptak, és sok rum elfogyott.”⁴⁴⁵

Valószínűleg Palotás Dezső volt a „váltásra készülő” csoport legtűrelmetlenebb tagja a hetvenes években. (Nem meglepő, hogy az évtized közepének legkeményebb vitájában is ő volt az egyik résztvevő – lásd a 3. 1. 3. 1. fejezetet.) Mindaz viszont, amit itt elmond, ha karikírozva is, de pontosan szemlélteti a hetvenes évek irodalomtörténészeinek álláspontját.⁴⁴⁶ Bezzegelni valóban a második Forrás-nemzedékkel szoktak – legalábbis akkor még. Azóta annak a korszaknak is megtörtént a részleges átértelmezése (lásd: „Nem rosszindulattal mondom, de kiszolgálták azt az elvet, hogy itt demokrácia van; és szép versekkel szolgálták ki, hála istennek. Na de utána, amikor már nem volt szükség demokráciára, akkor egyszerűen letörték a szarvukat.”⁴⁴⁷).

Ezt a kijelentést a második és harmadik Forrás-generációhoz egyaránt közelálló Mózes Attila megengedheti magának, de nincs az dolgozat vagy tanulmány, mely ne válna szükségszerűen hiteltelenné (vagy ne váltana azonnal más műfajra), ha szerzője értékítéleteket fogalmaz meg. Nincs olyan, hogy megalkuvó vagy harcos, „magasabb” vagy „alacsonyabb” költészet; csak adott műfajok, témák és szerzők vannak.

Meg természetesen szerzői generációk – már amennyiben elfogadják a létezésüket. Lászlóffy Aladár mondta egy interjúban: „Nemzedékből kikerülni se lehet, bekerülni se. Az főleg életkor, évjárat kérdése, ennek folyományaként gondolkozásmód, tapasztalat, képzettség kérdése. Nos ezért nem pontos a «nemzedék», illetve ha «költőien» fogjuk fel, csakis akkor jelenti azt a csoportosulást, mely körül, a csoportosuláson, a többé-kevésbé laza szövetségen kívül is indultak, léteztek, fiatal vagy csak akkor induló alkotók, akiket mechanikus hülyeség volna, a mindenáron való rendteremtés, képletkeresés érdekében odacsapni a menethez.”⁴⁴⁸

Lászlóffy Aladár általában igen vehemensen viszonyult a „nemzedékesdihez” (itt utalnék vissza az *Ankét a nemzedékről* tárgyalásakor már idézett válaszára). Természetesen nem ő volt az egyetlen – mint már ezt többször is leírtam és szemléltettem, a Forrás-generációk felosztásával kapcsolatban sem volt ritka a vita. Körössi P. József egy későbbi, már idézett megállapítása azonban mindenképpen megszívlelendő: „Bizonyára van irodalmi generáció, én is tudnék sorolni ilyeneket. A második Forrás-nemzedéknek nevezett társaság például egy ideig egészen bizonyos, hogy generációként tudott létezni.”⁴⁴⁹

A második Forrás-generációval kapcsolatban született tanulmányok nem hagynak kétséget afelől, hogy ez a költői (és, kisebb mértékben, prózaírói) nemzedék valóban

⁴⁴⁵ Palotás Dezső hozzászólásából, *Van-e vitakedv, és ha igen, miért nincs?*, Igaz Szó: Ősz, 1978. 43-45., 43. old.

⁴⁴⁶ Magánjellegű tapasztalat: 2000 nyarán államvizsgáztam Páll Józsefnél (ELTE BTK), aki meglepetésszerűen feltette a kérdést, mit gondolok, miért nem foglalkozott lényegbe vágóan Czine Mihály a harmadik Forrás-generációval. Jelest kaptam. A jelen nagyfejezet valószínűleg legalább részben ennek a revelatív élménynek köszönhető.

⁴⁴⁷ Martos Gábor interjúja Mózes Attilával: „Nemzedékem nincs, avagy ma generation c'est moi”, in: *Marsallbot a hátizsákban* Erdélyi Híradó Könyv- és lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 97. old. Újól fogom felhívni a figyelmet Mózes Attila „nemzedékközi” helyzetére, hiszen mondanója ettől nyeri el hitelét; ezért nem tekinthető az idézett szövegrészlet az előző nemzedéket lefitymáló kijelentésnek.

⁴⁴⁸ A *Forrás-nemzedékről*, kérdez Király László tanár, Nagyenyed, Bethlen Kollégium, válaszol Lászlóffy Aladár; Utunk, 1976/7., Disputa rovat, 4. old.

⁴⁴⁹ Martos Gábor interjúja Körössi P. Józseffel: „Az biztos, hogy ez tiszta társaság”, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 68. old

lényegesen különbözik az első és a harmadik Forrás-nemzedéktől. Bár Pomogáts Béla 1976-os tanulmánya⁴⁵⁰ még nem használta az azóta bevetté vált Kántor–Láng generációs felosztást (egyetlen Forrás-nemzedékről, de abban több „hullámról” beszélt), azóta is érvényes összefoglalást nyújtott mindazokról a jellegzetességekről, melyek megkülönböztetik a Forrás első és második nemzedékét. Pomogáts néhány általánosító kijelentésével ugyan lehet és kell is vitatkozni, de így is kénytelen vagyok nagyobb terjedelemben idézni egy részletet (kiemelések általam, MÁK). „A közösségi élmények újjászületését a «második hullám» hozta. Ennek a korosztálynak a költői részben más utat jártak be, mint az előbbiek. Az «első hullám» ifjú tehetségeit annak idején, az ötvenes és hatvanas évek fordulóján tárt karokkal várták az irodalmi élet irányítói, szerkesztőségi asztalokhoz ülhetek, szavuknak azonnal súlya volt. Közülük többen is Bukarestbe kerültek, vagyis *olyan környezetbe, amelyben nem élhették át azzal a közvetlenséggel a nemzetiségi közösségi kapcsolatokat*, mint például a Kolozsváron vagy Marosvásárhelyen dolgozó írástudók. Az «első hullám» költői részben magányosabbakká váltak, «izolálódtak», s még a Kolozsvárt élők is fokozatosan az elmagányosodó személyiség problémáival voltak kénytelenek megküzdeni. A «második hullám» költői egészen más módon helyezkedtek el a társadalom szervezeteiben. Általában a hatvanas évek közepén végeztek a kolozsvári egyetemen, s *nem fényes állások várták őket, hanem szerény tanári katedra valamelyik székely, mezősegi vagy szatmári faluban*. S csak később, a nemzetiségi sajtó intézményeinek 1967-68-as bővítése idején kerültek *valamelyik vidéki lap*: a sepsiszentgyörgyi Megyei Tükör vagy a csíkszeredai Hargita Népe munkatársai közé (pl. Magyar Lajos vagy Farkas Árpád).⁴⁵¹

A Pomogáts által felvázolt általános kép mindenképpen néhány pontosításra szorul – különösen az általam jelzett kiemelések mentén (melyek stílusa és szóhasználata egyébként igen jellemző a romániai magyar irodalomról Magyarországon megjelent írásokra). Amennyiben a második Forrás-nemzedék leginkább reprezentatívnak tartott képviselőinek (Csiki László, Farkas Árpád, Kenéz Ferenc, Király László, Kocsis István, Magyar Lajos, Molnos Lajos, Vári Attila)⁴⁵² életútját nézzük meg, legtöbbször valóban az 1967-68-as bővítés idején kerültek a sajtó intézményeihez, elsősorban az 1968 elején alapított *Megyei Tükör* szerkesztőségébe.⁴⁵³ Csiki László azonban csak 1967-ben szerzett egyetemi diplomát, s csak 1968-1971 között dolgozott a *Megyei Tükör*nél – 27 évesen a *Kritikon*, majd később az *Utunk* szerkesztője lett. Farkas Árpád az egyetem után Vajnafalván tanított, de 24 évesen már a *Megyei Tükör*höz került ő is, majd három évvel később az *Igaz Szó* szerkesztője lett.⁴⁵⁴ Kenéz Ferenc az egyetem elvégzése után a *Munkásélet* szerkesztőjeként, majd 29 évesen már az *Utunk* belső munkatársaként dolgozott. Kocsis István többször is megszakította tanulmányait, így csak 25 évesen kapott diplomát. A *Pionír* és az *Ifjúmunkás* munkatársaként helyezkedett el – talán ő jutott a legkésőbb irodalmi lap (30 évesen az *Utunk*) szerkesztőségébe. Hozzá hasonlóan későn, 28 évesen került a *Hargita Népe*hez Molnos Lajos, aki addig Bihar megyében tanított. Király László számára viszont nem lehetett túlságosan

⁴⁵⁰ Pomogáts Béla: *Új nemzedékek a romániai magyar irodalomban (A Forrás nemzedék helyzete és szerepe)*, Alföld, 1976/2., 77-85. old. (Az alcímben eredetileg is kötőjel nélkül szerepel a „Forrás nemzedék” összetétel, MÁK)

⁴⁵¹ I. m., 80-81. old.

⁴⁵² A válogatás és felsorolás persze némileg önkényes, ebben én is az elitközpontúság elvét követtem. Ezenkívül értelemszerűen nem foglalkoztam a „két és feledik” generáció tagjaival; az elvileg a második Forrás-nemzedékhez tartozó jelentős szerzők közül pedig készakarva hagytam ki az adott időszak után „felfedezett” Bodor Ádámot és az első nemzedék neoavantgárd hullámával induló Palocsay Zsigmondot. Szintén nem vettem figyelembe azokat a szerzőket, akiknek harmincéves koruk után jelent meg kötetük, például Czeglő Zoltánt, Gálfalvi Györgyöt és Páll Lajost. (Gálfalvi György esete más okokból is bonyolult: Gálfalvi Zsolt öccseként valószínűleg inkább a következő fejezetben tárgyalt problémákkal kellett szembenéznie.)

⁴⁵³ Az újság első száma 1968. február 24-én jelent meg.

⁴⁵⁴ A pontosság kedvéért: Farkas Árpád a későbbiekben visszatért a *Megyei Tükör* (1989 decembere óta *Háromszék*) megyei napilaphoz, jelenleg ő a főszerkesztő.

hosszú a Máramarosban tanítás időszaka: ő 25 évesen lett az *Utunk* belső munkatársa. Magyar Lajos 26 évesen lett a frissen alapított *Megyei Tükör* szerkesztője. A felsoroltak közül a legtöbb életrajzi kitérőt magáénak mondható Vári Attila (érettségi után színhallgató, majd üveggyári munkás, egyetemista Kolozsváron, munkatárs a *Megyei Tükör*nél, végül filmrendező szakos a bukaresti főiskolán) is csak 24 volt, mikor a bukaresti tévé magyar szerkesztőségéhez került.

Mindezek alapján nem tűnik úgy, hogy a második Forrás-nemzedék tagjainál az elsőéhez képest hangsúlyosabb és meghatározóbb lett volna a Pomogáts által említett „nemzetiségi közösségi kapcsolatok” felnőttkori átélése. Egyik szerzőről sem mondhatni, hogy sok évet töltött volna szerény falusi tanárként, sőt, még a megyei napilapoknál töltött idő is csak „inasidőnek” számított legtöbbjük esetében. A felsoroltak közül csak Magyar Lajos és Molnos Lajos maradt munkahelyét tekintve Sepsiszentgyörgyön és Csíkszeredában; a többi szerző még harmincéves kora előtt valamelyik országos irodalmi folyóiratnál, vagy, Vári Attila esetében, az országos televízió magyar szerkesztőségében helyezkedett el. Az pedig talán még fontosabb ennek a vizsgálatnak a szempontjából, hogy milyen kronológiai összefüggés van a falusi katedrák elhagyása és az első kötet megjelenése között. Magyar Lajos kivételével, akinek 1969-ben jelent meg Forrás-kötete, a többiek mind 1967-ben vagy 1968-ban jelentették meg első kötetüket. Tehát az ő esetükben a kötet megjelenése lényegében egybeesett a falusi tanári állás újságírói állásra cserélésével. Ezt értelmezhetjük úgy is, mint szerencsés véletlent (a nemzetiségi sajtó intézményeit is 1967-68-ban bővítették); de úgy is, mint egyfajta jelzést arra nézve, hogy a már kötettel rendelkező költőknek-íróknak mégiscsak könnyebb volt érvényesülnie a (nem csak irodalmi) közéletben.

Nem látszik hát evidensnek, hogy a második Forrás-nemzedék képviselői az első nemzedék tagjaihoz képest kevésbé lettek volna kitéve az „izolálódás” veszélyének. A felsoroltak közül (Magyar és Molnos kivételével) 1972-re már mindegyikük a Pomogáts által az elmagányosodás helyszíneivel azonosított Bukarestben, Kolozsváron vagy Marosvásárhelyen dolgozott. Mégis, Pomogáts megállapításai csak részlegesen cáfolhatóak.

Ennek egyik oka abban áll, hogy a munkahely megváltozása már nem jelentette automatikusan a lakhely megváltozását is. Annak ellenére, hogy már az országos lapok szerkesztőiként vagy munkatársaiként dolgoztak, a szerzők nagyrészt vidéki környezetben maradtak – elsősorban Sepsiszentgyörgyön és Csíkszeredában. A másik okot pedig leginkább a költővé formálódás éveiben-évtizedeiben érdemes keresni. És ezen a ponton juthatunk vissza a népi ideológia D. Lőrincz és Biró A. Zoltán által jelzett hosszútávú hatásának jelentőségéhez.

Első pontként azt a rendkívül jelentős tényt kell leszögezni, hogy *a második Forrás-nemzedék alapvetően elsőgenerációs értelmiségiekből állt és/vagy a népi ideológia által igen fontosnak tartott rurális-kisvárosi környezetből érkezett*. Elegendő megnézni a felsorolt szerzők születési helyét: Csiki László Sepsiszentgyörgyön, Farkas Árpád Siménfalván, Kenéz Ferenc, Király László Sóváradon, Kocsis István Ombodon, Magyar Lajos Székelyudvarhelyen, Vári Attila Sáromberkén született. (Molnos Lajos ugyan Budapesten született – viszont Székelyudvarhelyen érettségizett.) Nem meglepő, hogy a *Megyei Tükör* kezdeti időszakában Dali Sándor főszerkesztőnél is fontosabb szerep jutott azoknak a fiatal szerkesztőknek (Farkas Árpád, Magyar Lajos, Czegő Zoltán, később Bogdán László, egy ideig Csiki László és Vári Attila), akik „újraélesztették az irodalmi riport műfaját. A legfontosabb témák: a falusi élet, mentalitás, a mezőgazdaság problémái, a falusi iskolák helyzete, azok a gondok, amelyekkel a falura kihelyezett fiatal értelmiségiek találkoztak, a helyi tisztviselők hanyagsága, a megye gazdasági helyzete általában, és – mintegy állandó témaként – a szolgáltatások (gyenge) minősége. Az írások egész sora azt célozta, hogy «visszahódítsa» a kultúra, a hagyományok addig elveszített (vagy elveszítettnek vélt)

területét, hogy felújítsa a történelmi, helyi, illetve székely öntudatot.”⁴⁵⁵ Tulajdonképpen mindebben a *népszolgálat* „nem középkorolás fokon” folytatása nyilvánult meg: a mindennapi gondokkal való foglalkozás a (sajnos többnyire illuzórikus) nép képviselőként manifesztálódott. Az újságban a harmadik számtól megjelentek az olvasói levelek: a szerkesztők arra buzdították olvasóikat, hogy meséljenek gondolataikról, ők pedig a problémák „felsőbb hatóságok” felé közvetítését vállalták magukra. A *Megyei Tükör* által a közönségnek felkínált önkép, amennyiben általánosságokról esett szó, a toleráns, erős identitású, hagyományaihoz ragaszkodó közösség népi ideológia által szentesített képe volt. Amikor viszont mindennapi jelenségekről esett szó, az újság határozottan elítélte a hagyományos mentalitás magánéleti aspektusait, a hanyagságot, a „szűklátókörűséget”. „A szerkesztőség szellemi ideálja a kelet-európai hagyományos értelmiségé: az újság feladata az, hogy nevelje, segítse a népet, és erősítse (vélt vagy valós) értékeit. E tekintetben a lap és az olvasók – vagyis a nép – viszonya kulcsfontosságúnak számított.”⁴⁵⁶

Izgalmas lenne végigkövetni a *Megyei Tükör* lassú elsivárosodását a hetvenes és nyolcvanas évek alatt, majd *Háromszékként* való újra feltámadását 1989 decemberében, ez viszont nem a jelen kutatás feladata. Az mindenesetre kétségbevonhatatlan, hogy a kezdeti szakasz népszolgálati meggyőződéseit tértek vissza a lapba a kilencvenes évek elején – nagyrészt ugyanazokkal a szerkesztőkkel⁴⁵⁷, de az azóta eltelt évtizedek ellenére ugyanazzal a tematikával is.⁴⁵⁸ A szerkesztők visszatérése egyben a diskurzus visszatérésére is garanciát adott – mintha nem is léteztek volna a kései hetvenes vagy a nyolcvanas évek, a Limes-kör vagy a Salat Levente által vezetett, féllegálisan működő sepsiszentgyörgyi tudományelméleti kör.

A hetvenes évek romániai magyar közéletében bekövetkező részleges diskurzusváltás mechanizmusának sajátosságait és ezen belül a fentebb jelzett értelmiségi körök kialakulásának okait, vagyis egy új generáció megjelenésének ideológiai jelentőségét Bárdi Nándor írta le *Tény és való* című könyvében.⁴⁵⁹ (A félreértések elkerülése végett: Bárdi nem az irodalmi generációk mentén folytatja le elemzését: a nála „előző generáció” néven szereplő társaság azokat foglalja magába, „akik «baloldaliként» az ötvenes-hatvanas években szocializálódva a hatvanas évek második felében a rendszeren belüli kisebbségi érdekérvényesítés kulcsfigurái lettek.”⁴⁶⁰ Ez tulajdonképpen nagyrészt azt az igen tágas csoportot fedi le, akiket dolgozatomban Ortega y Gasset alapján „hatalmon lévők”-nek nevezek.)

„A hetvenes-nyolcvanas évek új generációs csoportjai már a hatvanas évek vége után bekövetkezett fordulat miatt sem tudtak teljesen integrálódni a szűkös magyar intézményrendszerbe. Az előző generációhoz képest – nemcsak világnézeti – sokkal színesebb társaságról van szó; kifejezetten kívül álltak a pártretorikán, és saját kifejezésrendszert (közbeszédet és nyilvánosságot) hoztak létre. Tehát egyaránt működtek a rendszer keretein belül (például szerkesztőségekben és oktatási intézményekben) és önszerveződéseikben. Ezért jobb kifejezés hiányában *önszervezőknek* vagy patetikusabban

⁴⁵⁵ D. Lőrincz József: *A megye és napilapja – a kezdetek*, in: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*, Múltunk Könyvek, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004., 18-31., 23-24. old.

⁴⁵⁶ I. m., 25. old.

⁴⁵⁷ Farkas Árpád, Bogdán László és Magyar Lajos jelenleg is a *Háromszék* szerkesztőbizottságának tagja.

⁴⁵⁸ A *Háromszék*ben ma is faluriportok, idős és megbecsült emberekkel készült interjúk, valamint a népi diskurzus elemeit tartalmazó vezércikkek és olvasói levelek jelennek meg. A színes-rajzos szombati gyermekoldalon is főként népmeséket, legendákat, népi versikéket közöl, esetleg a kanonizált erdélyi irodalmárok műveit.

⁴⁵⁹ Bárdi Nándor: *Tény és való – A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2004.

⁴⁶⁰ I. m., 79. old.

fogalmazva *kisebbségi-disszidenseknek* nevezhetjük az ide sorolt életpályákat és csoportosulásokat.”⁴⁶¹ Bárdi leírásában hangsúlyos szerep jut az „önszervezés” tényének; ha az irodalomra vonatkoztatjuk mindezt, inkább az önszervezés *kísérleteiről* érdemes beszélnünk. Az *Echinox* belső átszerveződése nem tudtak túllépni az adott kereteken – például azon a legfeljebb három oldalon, mely a magyar szerkesztőségnek jutott –, a *Fellegvár* esetében is kötött volt a terjedelem és a megjelenési gyakoriság: esély sem volt arra, hogy ezek a többé vagy kevésbé nyilvános fórumok önálló, országosan is terjesztett folyóiratokká nőhessék ki magukat. A probléma megoldatlansága és megoldhatatlansága odavezetett, hogy a mellékletek szerzői és szerkesztői már nem is reménykedtek önálló fórum létrehozatalában. Elegendő idézni ehhez például Markó Béla megállapítását az *A 100. Forrás-kötet után* hozzászólásában. (A 2. 3. fejezet elején már szerepelt ebből egy részlet.) Markó az *Igaz Szó* 1978-as *Fiatalok* mellékleteinek szerkesztőjeként egy intézmény segítségével lefolytatott önszerveződés résztvevője volt, tehát életpályája igen pontosan megfelel Bárdi leírásának, 1982-ben már egyáltalán nem volt bizakodó (kiemelések általam, MÁK). „Nem akarok itt hierarchiát kiagyalni, hanem arra hívnám fel a figyelmet, hogy mennyire hullámmzó, mennyire ötletszerű nálunk az irodalmi életnek a fiatalokhoz való viszonyulása. Az elmúlt években jó néhány melléklet indult, amelyeknek a kezdők támogatása lett volna a céljuk. Ezt a célt *ideig-óráig* teljesíteni tudták ugyan, de aztán *előbb-utóbb* elhaltak, nem sikerült önálló lappá erősödniük, *pedig annak idején ezt reméltük, és szerintem ez sok mindent megoldott volna.*”⁴⁶²

A *szóértés előfeltételeiről* keretein belül főként Aradi József (terjedelméből ítélve, utólag minden bizonnyal kiegészített) hozzászólásában jelentek meg olyan elemek, melyek tovább árnyalják a második és harmadik Forrás-generáció szerveződési lehetőségeiről alkotott képet. A második világháború utáni helyzetre mondta: „Az új helyzetben lényegesen megváltozott a nemzedékváltás és a nemzetiségi intézmények viszonya. Új intézményeket, új kereteket hoztak létre. Ezekbe az új keretekbe aztán vagy belenőtt egy nemzedék, vagy sem. Szerencsés esetben, mint az *Ifjúmunkás* vagy a *Megyei Tükör*, az új nemzedék (ez esetben az ún. második Forrás-nemzedék) «magáévá tette» a keretet, «belenőtt» abba.”⁴⁶³ Aradi fontos tényezőként hangsúlyozta a folytatásban, hogy „Bibó István Kelet-Európájában” élve a szubjektum számára mindig problémákat teremtett találkozása saját népével és létével. A későbbiekben kifejtett elmélet során, bár más irányból indult el (Bibótól, nem pedig a transzszilvanistáktól), Aradi mintegy megelőlegezte Biró A. Zoltán és D. Lőrincz József jóval későbbi álláspontját. Szerinte a szubjektum népével/létével szembesülésének problémái arra az eredményre vezettek, hogy „a népi-nemzeti jelképek használata, tehát a népi ideológia mindig a mindenkori hatalmi keretekre támaszkodott, az adott intézményi keretek kihasználására törekedett, az éppen uralkodó ideológiával együttműködve próbálta saját érdekeit képviselni. A nemzetiség vonatkozásában ez sokkal hatványozottabban jelentkezett. Az «együttműködés ethosza» (...) mindig is az adott intézményi keretek maximális, minőségi kihasználását szorgalmazta, s folyamatosan átörököltette magát az újabb nemzedékekre mindaddig, amíg az egyazon ideológián belüli megújulás lehetőségeivel és alternatíváival lehetett számolni, mindaddig, amíg az adott ideológián belül az újabb és újabb nemzedékek más-más formában – akár nemzedékideológiában – meg tudta fogalmazni saját törekvéseit, ki tudta fejezni saját érdekeit és szükségleteit. A második Forrás-nemzedék ilyen nemzedék-ideológiával «csempészte be» magát az adott keretekbe.”⁴⁶⁴

Csakhogy, mint arra Aradi (és a vita több más résztvevője, például az idősebbek közül Tóth Sándor és Balogh Edgár is) rámutatott, a hetvenes évek „váltásra készülői” már más

⁴⁶¹ I. m., 82. old.

⁴⁶² *A 100. Forrás-kötet után*, Utunk, 1982/12., 4-6., 5. old.

⁴⁶³ *A szóértés előfeltételeiről*, Korunk, 1980/1-2., 41-62., 60. old.

⁴⁶⁴ I. m., 60-61. old.

léthelyzetből indultak, másként határozták meg önmagukat, másként akartak érvényesülni. Míg azonban ezt a problémát Balogh Edgár nem értette vagy nem akarta érteni (lásd: „Nem értettem meg, Gyimesi Éva mit akart mondani azzal, hogy a fiatalság nem akar népszolgálatot.”), Tóth Sándor pedig egyszerű genetikai okokra akarta visszavezetni (lásd a következő fejezetet), Aradi komplex kérdésként kezelte. A társadalomváltozás és az identitásválságok kérdéseit is beemelte a „váltásra készülők” másságának okaira választ kereső kérdéscsoportba. A városi értelmiség problémájaként tekintett az identitásválságra: „(...) a társadalom szerkezetváltozása következtében (városi léthelyzetben) – ami egyre inkább világjelenség – az identitásválságok korát éljük. (...) Arról van szó, hogy az ifjúság nem tudja megfogalmazni a saját integrációját lehetővé tevő ideológiát, mert etnikai önazonosságához és társadalmi önazonosságához egyaránt nehezen jut el.”⁴⁶⁵

Különösen fontos az teszi Aradi hozzászólását, hogy a népszolgálat „jelen időben való” érvényességét is megkérdőjelezi. „Balogh Edgár «népszolgálati» elképzelése szerintem mindaddig érvényes marad, amíg az értelmiséget olyan szakértőként fogjuk fel, aki *tudását* adja át a népnek. Már távolról sem olyan egyszerű a helyzet, ha abból indulunk ki, hogy értelmiségi tudásunk mindinkább hipotetikus tudássá válik. És ezt az állandó felülvizsgálatnak kitett tudást kell átadni egy olyan kelet-európai népnek, amely bizonyosságokhoz szokott. Minél bizonytalanabb a helye-helyzete, annál nagyobb bizonyosságokra áhítozik. (...) A befogadás nehézségei pedig egyre szertartásszerűbbé teszik magát az «átadást» is. Hogyan alakul ebben a helyzetben az értelmiség funkciója? Ha a «népszolgálat» nevében azt tesszük a feladatává, hogy mindenkire el- vagy inkább «le»-juttassa a saját jelképeit, hogy a hagyományos humán kultúra jelképei alapján teremtsen nemzetiségi-társadalmi konszenzust, sajátos ellentmondáshoz jutunk.”⁴⁶⁶

Természetes egyébként, hogy Aradival sem Balogh Edgár, sem Tóth Sándor nem értett egyet. A jelképek fontosságával szemben Balogh Edgár az anyanyelv, Tóth Sándor pedig a fogalmi gondolkodás fontosságát tartotta lényegesnek. Az utóbbi megfogalmazásában: „A fogalmi gondolkodás legalább annyira sajátja az embernek, mint a jelkép és a rítus!”⁴⁶⁷ Ez a megállapítás viszont meglehetősen szem elől tévesztette Aradi egyik korábbi érvét, mely szerint a ma már döntő súlyú műszaki értelmiségre sem „tukmálhatók rá” a hagyományos humán jelképek: különböznek azok a fogalmak is, melyekben gondolkodunk. A romániai magyar műszaki értelmiség pedig, mivel román nyelven végezte felsőfokú tanulmányait, eleve nem rendelkezett egyes fogalmainak magyar nyelvű megfelelőjével.

Ez viszont már egy másfajta kutatás témájához tartozna. A hetvenes évek romániai magyar irodalmában az anyanyelv nem jelentett cezúrát a különböző nemzedékek között; a fogalmi gondolkodás sajátosságai viszont igen. Erre fogok visszatérni a 3. 2. 3. fejezet során.

3. 1. 2. 2. APÁK ÉS FIÚK

„Volt ellenünk egy vád – az egyébként nagyon bölcs, megértő, és később nagyon szolidáris –, Bajor Andor írta le A herbertizmus jelentkezéséről és annak veszélyéről szóló írásban. Herbert – azt hiszem – Herbert von Bismarck volt, tehát a nagy kancellár törpe fia.

⁴⁶⁵ I. m., 61. old. (Az etnikai önazonosság a romániai magyar közbeszéd klasszikus kérdései közé tartozik, és mindig az anyanyelvhasználattal szoros összefüggésben kerül említésre. Ennek ellenére az ott leélt majdnem két évtized alatt sosem találkoztam élő emberrel, akinek problémát okozott volna saját etnikai önidentifikációja. Igaz, a Székelyföldön elvileg kevesebb esély is lett volna erre – ennek ellenére vannak *kettős* vagy éppen *többszörös* etnikai identitású ismerőseim. Talán legjellegzetesebb példaként azt az osztálytársamat hozhatnám fel, akinek száz apja és székely anyja Bukarestben találkozott és házasodott össze. A kezdetekben egymás anyanyelve ismeretének hiánya miatt románul beszélgettek egymással. A gyerekek így a kezdetekben egy *anyanyelve*, egy *apanyelve* és egy *családi nyelve* volt. Ma is kettős identitású személyként tekint magára.)

⁴⁶⁶ I. m., 61. old.

⁴⁶⁷ I. m., 61. old.

Bajort idegesítette, hogy itt nagyon sok író- és értelmiségi-gyerek bukkant fel; ő azt tartotta volna egészségesnek – hogy egyfajta belterjességet kiküszöböljön –, ha nem írók, költők, történészek, egyetemi tanárok csemetéiből nő fel az új értelmiségi elit, hanem máshonnan.⁴⁶⁸

Szőcs Géza 1990-ben, már hatkötetes szerzőként nyilatkozta ezt. Az egy évvel korábban megjelent *Kortárs Magyar Írók Kislexikona* szócikkében neve mellett még az szerepelt, hogy „Svájcban élő magyar költő.”⁴⁶⁹ És hát persze a folytatásban az is: „Szőcs István fia.”

A „belterjesség” problémája (éppen így, ezzel a fura szóhasználattal) több helyütt is feltűnt a hetvenes évek során. A *szóértés előfeltételeiről*-nek is volt erről egy igencsak meghökkentő részlete, Tóth Sándor hozzászólásában: „(...) nem a legszerencsésebb csillagzat alatt indul ez az *Echinox–Fellegvár–G. G. Kör*-nemzedék. Úgy néz ki: értelmiségünk nemhogy bővített módon, de ma már inkább csak *genetikailag* reprodukálja magát. Nem vállalkozom a jelenség értelmezésére, nyilván igen sok tényező együttthatásának az eredménye, ezek között is a rossz iskolának bizonyára jelentős a felelőssége. Mindenesetre a tapasztalat azt mutatja, hogy a magasabb szellemi igényű fiatalok túlnyomó többsége értelmiségi családból származik, ahol tehát négykézláb mászkáló koruk óta a könyvtár, a lemezjátszó környezetében, a család megfelelő szellemi légkörében nőttek fel. Ez az előzménye annak, hogy – tessék odafigyelni – publikáló fiataljaink túlnyomó többsége írók gyereke, professzorok gyereke stb.”⁴⁷⁰

Nos, mivel mégsem tiltható meg az értelmiségnek a szaporodás, és a porontyokat sem lehet ledobni a Tajgetoszról, mielőtt publikálni kezdenének, a továbbiakban inkább arra vállalkoznék, hogy futólag áttekintsem a másodgenerációs értelmiségi sajátos helyzetét. Erről a helyzetről általában az a meggyőződés (melyet a szociológiai és pszichológiai kutatások is tovább erősítenek), hogy jóval könnyebb az elsőgenerációs értelmiségénél. A szocializáció során szerzett ismeretek, viselkedési minták (és természetesen a könyvtár és a lemezjátszó) befolyása révén az értelmiségi családban felnövő gyerekek számára könnyebb a beilleszkedés az intézményesített oktatásba, statisztikailag is nagyobb esélyük van arra, hogy jó jegyeket szerezzenek, mint nem értelmiségi háttérrel rendelkező társaiknak. Az iskolai évek pedig, kevés kivétellel, egyben a későbbi életutat is meghatározzák. A pszichológiai kutatások szívesen térnek ki az öröklött és tanult intelligencia kérdésre, és bonyolult számításokat végeznek arra nézve, hogyan befolyásolja a szülők átlagos intelligenciaszintje a gyerekeikét, a családi környezetnek az értelmi fejlődést meghatározó jelentőségét viszont még senki sem vonta kétségbe.

A másodgenerációs értelmiségi helyzete akkor válik bonyolultabbá, amennyiben a családban az előző nemzedék nem csak pusztán az értelmiséghez, de eleve a kulturális elithez tartozott. Közhelyszerűvé egyszerűsítve: könnyebb és nehezebb is lesz érvényesülnie.

A kulturális elithez tartozó értelmiségi családba születettek előnye elsősorban a korai életévek időszakában szerezhető információkból, ismeretekből áll: mindabból a kulturális háttérből, melyet köznapi értelemben műveltségként szoktak emlegetni. Ehhez adódnak hozzá még mindazok a – más kulturális elit-tagokkal kialakítható – hasznos kapcsolatok, melyeket a szülők révén szerez meg a fiatal. (Csak illusztráció gyanánt: a Cselényi-házban az ötvenes évek végén együtt játszott Balla Zsófia, Cselényi László, Cselényi Béla, Egyed Péter, Szőcs Géza és Tamás Gáspár Miklós. Vagy ha nem ott, Balláék ebédlőasztala alatt.)

⁴⁶⁸ Martos Gábor interjúja Szőcs Gézával: „Ez a társaság úgy viselkedett, mintha a hátizsákjában volna a marsallbot”, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Lap- és Könyvkiadó, Kolozsvár, 1994., 115-116. old.

⁴⁶⁹ *Kortárs Magyar Írók Kislexikona 1959-1988*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989., 404. old.

⁴⁷⁰ *A szóértés előfeltételeiről*, Korunk, 1980/1-2., 41-62., 48. old.

Pierre Bourdieu vezette be a „kapcsolati tőke” fogalmát mindazokra a viszonyokra, ismeretségekre, barátságokra, melyek az érvényesülést segítik elő.⁴⁷¹ A „kapcsolati tőke” a klasszikus értelemben használt gazdasági tőkével szemben kevésbé megfogható és kevésbé könnyen nevesíthető. Ez viszont nem jelenti azt, hogy kevésbé lenne fontos. Bourdieu-t idézve: „*A kialakult kapcsolatok újratermelésének munkája* – ide sorolhatjuk az ünnepeket, ceremóniákat, egymás kölcsönös megajándékozását, meglátogatását, a tiszteletnyilvánítás kölcsönös formáit és főleg a házasságkötést – nem kevésbé nélkülözhetetlen feltétele a csoport létének, mint létezése anyagi alapjainak újratermelése.”⁴⁷² Az a körülmény, hogy Bourdieu mindezeket a következtetéseket a rurális környezetben élő algériai kabilok tanulmányozása során vonta le, nem jelenti azt, hogy nem vonatkoztathatóak egyidejűleg bármilyen közegben élő bármilyen csoportra is. A kulturális elit csoportjába születni például eleve olyan „kapcsolati hálót” eredményez, mely némileg paradoxális módon közege és kiváltó oka is a kulturális elitbe tartozásnak. A kulturális elit tagja azért válik annak tagjává, mert képes használni a „kapcsolati hálót”: van olyan befolyása, melyet érvényesíthet. A kulturális elitbe születni már csak azért is könnyebbé jelent, mert *csak annak tagjai* fogadhatják be az esetleg kívülről érkező aspiránst: semmilyen más, külső hatalom nem tudja rákényszeríteni a kulturális elit tagjait olyan személy elfogadására, akit egyébként nem óhajtanak befogadni. (Kivéve természetesen a *színelte* elfogadásokat, melyekre szintén volt elegendő példa az általam vizsgált időszakban. A hatalom által nyíltan támogatott szerzők némelyikét a kulturális elit csak megtűrte: el is tűntek egyesek a hatalom megváltozásával. A többiek, mint például Corneliu Vadim Tudor vagy Adrian Păunescu, pontosan reprodukálták a Biró A. Zoltán által elméletileg leírt folyamatot: a szocialista retorikát lecserélték a nemzetire, és még magasabb pozícióba kerültek, mint 1989 előtt.)

Az érem másik oldalaként viszont a kulturális elit képviselőinek gyermekei számára az általában az érvényesülést segítő erők *akadályként* is funkcionálhatnak. A viszonyítási alap adott: a következő generáció számára kifejezett erőfeszítésekre van szükség, hogy ne „illusztris apa gyermekeként” emlegessék őket. (A „herbertizmus” ennek csak egy része. Irodalomtörténészként meggyőződésem, hogy Arany László sokkal fontosabb szerzőként lenne jelen a magyar irodalomtörténeti kánonban, amennyiben nem lett volna Arany János fia.) A kezdeti segítségek mellett állandó támadásnak is ki vannak téve azok részéről, akik kizárólag a háttérnek és a kapcsolati hálónak tudják be a második generáció érvényesülését. Nagyobb gyanakvás fogadja a kulturális elitbe törekvő értelmiségit, ha valamelyik szülője már odatartozik: és éppen az automatikusan rendelkezésére álló kapcsolati háló az, amely gyanakvásra készíti azokat, akiknek valaha szívós munkával kellett kiépíteniük a sajátjukat. Szöcs István író, Egyed Ákos történész, Beke György író vagy éppen Bretter György filozófus fiaként többet is kell(ene) nyújtani, mint egy ehhez hasonló háttér hiányában. (A „mindenki, aki vitte valamire, valaki valakije” következtetési lánc egyébként oda-vissza működik. Amikor Sütő Istvánról beszéltem ismerőseimnek, többször is feltették a kérdést, rokona-e Sütő Andrásnak; Darkó Istvánról a sepsiszentgyörgyiek szokták kérdezni, nem Darkó doktor fiáról van-e szó – és a sor folytatható.) Még az is előfordul, hogy a szülő – tehetsége, ismertsége révén – akaratlanul is mércéje és akadályja lesz fia érvényesülésének: talán itt a leghatásosabban a már említett Arany János – Arany László esetre lehetne hivatkozni. Mégis, a jelen vizsgálathoz jobban illik a Mózes Attila által felhozott példa: „Nagyon kevés az, amit Bretter Zolitól olvastam. Nem tudom, mennyiben kerül ez a beszélgetés nyilvánosság elé, de szerintem kedves barátomnak, Bretter Gyurkának –

⁴⁷¹ Bourdieu, Pierre: *A szimbolikus tőke*, in: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1978., 379-401.

⁴⁷² I.m., 379-380. old.

nyugodjék békében – a szelleme igen-igen nyomasztja őt. Okos gyerek, filozófiailag, esztétikailag felkészült gyerek, csak egyelőre még nem mutatta meg magát.”⁴⁷³

A hetvenes évek romániai magyar irodalmának „váltásra készülő” nemzedéke számára még az is külön problémát jelentett, hogy a „hatalmon lévők” nemzedékébe tartozó szülők esetlegesen *nem csak akaratlan* akadályai voltak gyermekeik (vagy azok kortársai) érvényesülésének. „Ez nagyon furcsa, mert itt arról is van szó, hogy tulajdonképpen az apák nem vettek tudomást a saját gyermekeikről – *a szónak gyakran familiáris értelmében is apákról van szó* (kiemelés általam, MÁK) –, nem tartották őket képesnek – az intellektuális... a hangsúlyozott intellektuális igény miatt – arra, hogy lehatoljanak... hogy áthatoljanak a tömegeken.”⁴⁷⁴ Ezt a megállapítást természetesen tekinthetnénk a visszaemlékezés által felerősített frusztráció megnyilvánulásának is. Szöcs Géza emlékei azonban itt semmiképpen sem torzítanak. Amennyiben visszatekintünk a kortárs szövegekre, további bizonyítékokat találunk arra, hogy az idősebb generáció tagjai közül jónéhányan éppen ezt a tömegben való át- vagy éppen lehatolást hiányolták a hetvenes évek „váltásra készülő” csoportjától. Ismét *A szóértés előfeltételeiről*, és ismét Balogh Edgárt idézem, aki a színjátszó és műkedvelő csoportok irányításával kapcsolatban feltett kérdések után (lásd a 3. 1. 1. alfejezetet) ezzel folytatta: „Ugyanez a kérdés áll a szabadegyetemekre, az ifjúsági lapokra, de a meglévő intézményekre is, amelyek sokszor megkeményedettek, sablonosak. Oda be kell tudnia törnie a fiatalságnak. Meg kell találnia a módját. Döntő jelentőségű, hogy a GG-csoport, a Fellegvár-csoport és még mondhatnék más irodalmi köröket, hogyan tudnak a meglévő kereteken túl behatolni a magyar közéletbe úgy, hogy a legszélesebb közönségünket a nemzetiség újrafelfedezésében előremozdítsák.”⁴⁷⁵

Hogyan lehetne betörni, behatolni a magyar közéletbe olyan esetben, mikor szinte kizárólag az ifjúsági mellékletek nyújtanak lehetőséget a fiatalabb szerzők közlésére – talán ez az a dilemma, mely önmagában is elegendő lenne a váltásra készülő generáció frusztrációjának érzékeltetésére. Az ehhez hozzáadódó apák-fiúk gondok, a másodgenerációs értelmiségnek az előző generáció függvényében való megítélése csak tovább bonyolította a szerepfelfogás kérdéskörét. Mivel főként az adott korszak szövegeinek felhasználását tűztem ki célul, és *A szóértés előfeltételeiről* hozzászólásain kívül eddig csak későbbi szövegeket használtam a probléma illusztrálására, újra felidézném Szöcs Géza: *A NB. csillagkép*.⁴⁷⁶ című, Marosi Péter könyvéről írt recenzióját, melynek alcíme „*Interjú a 85 éves Szöcs Gézával*”. Van benne egy első pillantásra csak közepesen, a körülmények ismeretében azonban roppantul humoros részlet: a buzgó, de értetlen és tájékozatlan riporter vallatja Szöcs Gézát.

„– Miért olyan sok az ismeretlen név ebben a kötetben? Kicsoda például az a Panek István?

– Panek Zoltán! Hát a Panek Kati édesapja.”

Amennyiben a generációk közötti ellentétek vizsgálati szempontjából nézzük, ez a fikciós helyzet bizony igencsak érdekes: ezúttal nem az apák, hanem a gyerekek irányából épül fel a személyek beazonosítása. (Ha a Panek családdal kapcsolatban nem is következett be a valóságban ez a fordulat, a Szöcsökkel – legalább részben – igen. A mostani „váltásra készülő” számára ismerősebben cseng Szöcs Géza neve, mint Szöcs Istváné.) Az értelmiségi háttérre utaló „írógyerekek” fogalmának szerepeltetése is vissza-visszatérő elem Szöcs

⁴⁷³ „Nemzedékem nincs, avagy ma generation c'est moi”, Martos Gábor interjúja Mózes Attilával, in: *Marsallbot a hátizsákban* Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 91. old.

⁴⁷⁴ „Ez a társaság úgy viselkedett, mintha a hátizsákjában volna a marsallbot”, Martos Gábor interjúja Szöcs Gézával, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 116. old.

⁴⁷⁵ *A szóértés előfeltételeiről*, Korunk, 1980/1-2., 41-62., 54. old.

⁴⁷⁶ Szöcs Géza: *A NB. csillagkép*. Utunk 1980/50.

Gézánál. Már idéztem ezt az *Echinox*-ban megjelent írást, de most máshová tenném a hangsúlyt: „Nem nagyon kedvelem ezt az orrhangú fiatalembert, aki mindig is egy rosszul öltözött rozmárra emlékeztetett engem – nem, őt nem állhattam soha, sem az Egyedeket, a Tamás Gazsikát s az összes írógyereket akik könyvből tanulták a sakkozást s fogalmuk sincsen arról, milyen is egy susztermatt.”⁴⁷⁷

Sajnos nem csak ilyen csipkelődő hangnemben folyt az „apák és fiúk” összeecsapása. Az egyik legdurvább hangnemben zajló vita is (többek közt) ennek volt a megnyilvánulása. Ez a kijelentés persze sarkít: nem konkrétan családi kapcsolatban lévő személyek, viszont kétségkívül az „apák” és „fiúk” nemzedékének képviselői vettek részt benne. A megjelenés helye(i) is erre mutatnak rá: ez volt az a vita, mely nemcsak két szerző, hanem két többé-kevésbé nyilvános fórum között is folyt. Az „ezoterikusnak” tartott *Echinox* és a romániai magyar írószövetség lapjaként megjelenő *Utunk* adott helyet 1975-76 során a Palotás–Szöcs vitának.

Más szempontból is értékelhető viszont a Palotás–Szöcs vita, amennyiben annak témáját tekintjük irányadónak. Az „apropó” egy második Forrás-generációs szerző, Györffi Kálmán kötete volt, az 1975-ben megjelent, két kisregényt tartalmazó *Házavatás – Ágnes*. Kettős oka van hát annak, hogy éppen most, éppen ebben a fejezetben foglalkozom vele: nemcsak az apák nemzedéke – fiúk nemzedéke konfliktusaira, hanem a Forrás-generációk írói felfogásának különbözőségére, valamint az irodalmi közéletben elfoglalt helyére és elfogadottságára is illusztrációt nyújt.

A jelen kutatás szempontjából viszont az teszi számomra igazán sajátossá a vitát és a mögötte húzódó indulatokat, hogy a háttérben elsősorban ideológiai szempontú nézetkülönbségek fedezhetőek fel – a három kritikai munka összességében a felelősség-felfogás és az értékek különbözőségének bemutatásaként is felfogható.

3. 1. 2. 3. A PALOTÁS–SZÖCS VITA ... ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Az 1975-76 során lezajló kritikai vitáról a kezdetekben nem volt megjósolható, hogy a későbbiekben egészen komoly nemzedéki összeecsapássá „fajul”. Ez utóbbi talán költői túlzásnak tűnhet, de már jóval kevésbé válik azzá, ha figyelembe vesszük, milyen sokáig gyűrűztek még a vádaskodásokkal és meglehetősen irodalmiatlan érvekkel teletűzdelt levelek és választlevelek keltette hullámok. Mivel azonban a vita maga mindössze három kritikai munkából állt, ezeket viszonylag részletesen fogom idézni; különösen azért, mert még nem jelentek meg így együttesen a mai napig sem – holott kevés ennyire kiélezett helyzet adódott a „fiatal”/„felnőtt”, vagy korrektebb megnevezéssel „váltásra készülő”/„hatalmon lévő” kritika között. (Martos Gábor rendkívül fontos munkája, a *Marsallbot a hátizsákban* antológia-része is csak a harmadik cikket közli.)

Az *Echinox* 1975/9-10-es számában közölt Palotás Dezső egy kétségkívül kemény, sőt ingerült hangú kritikát Györffi Kálmán új kötetéről.⁴⁷⁸ Súlyos kifogásai voltak Györffi témaválasztásával, stílusával, jellemábrázolásával kapcsolatban. A kötetben található két kisregény egyikében egy eleve kudarcra ítélt, nyomorúságából kiverekedni képtelen kisember házépítési kálváriáját mutatja be a szerző – Palotás a témát túlságosan is *Az öreg halász és a tengeréhez* hasonlónak találta, a szüzséhez képest viszont elégtelennek vélte a kidolgozás erősségét, valószínűtlennek az „optimista hitvallást”: „Amiről Hemingway gyönyörű könyvet írt, arról Györffi ostobaságokat is csak dadogva tud mondani.”

⁴⁷⁷ Szöcs Géza: *G. I. H. feljegyzéseiből*, *Echinox*, 1979/6-7., 27. old.

⁴⁷⁸ Palotás Dezső: *Kötetet, gyorsan*, *Echinox*, 1975/9-10., 20. old. (Mivel mindhárom egyoldalas vitacikk esetében ugyanazok a hivatkozások, a továbbiakban egyiknél sem lábjegyzetezem a forrást – értelemszerűen kiderül a törzsszövegből.)

Még határozottabb elítéléssel írt a kritikában arról, hogy Györffi stílusa lapos és unalmas, mondatfűzése gyenge. Különösen zavarónak ítélte meg Györffi nyelvhelyességi hibáinak sokaságát: például hogy túl gyakran használja az (általában kifejezésbeli pongyolaságot jelző) *valahogy-valahol-valami* szavakat, s különösképpen: helytelenül használja az *amelyiket*. Palotás több példát is hozott ez utóbbi esetre Györffi munkájából (pl. „kifelé poroszkáltunk a faluból, amelyik sötét volt már akkor”).

Palotás eredetileg grafikusként végzett az egyetemen, tehát a borítóra is figyelt a kritika befejező részében, ironikusan utalva a kulcsín és belbecs összhangjára: „A névtelen grafikus borítója szürke, szellemtelen, lankadtan söpör el fölötte a tekintet. Ennek őszintén örvendek.”

Az *Echinox* egyike volt a „vezetékes nyilvánosság” fórumainak: néhány száz példányban megjelenő háromnyelvű egyetemi lap, melyről (legalábbis a szerzők és szerkesztők így érezték) igencsak kevésbé vesz tudomást a „felnőtt” irodalomkritika. Palotás cikke alkalmas volt arra, hogy ezt a benyomást árnyalja – az *Echinox*-ra igenis odafigyelt az írók, szerkesztők és kritikusok társasága. Pár hónappal később, 1976 februárjának elején jelent meg az *Utunk*-ban a kritika kritikája Szöcs István tollából.⁴⁷⁹

Nem volt hosszú cikk, nem is került feltűnő helyre, de még így is számottevően többen olvashatták, mint Palotás kritikáját. Talán nem érdektelen idézni az első bekezdést: „Kiállítást, de nem képzőművészetit, mert az volt már Palotás Dezső ifjú művésznövendéknek és a világ példamutató tapintattal fogadta, hanem *kiállítást*, a pályáról! Azaz az arénából. Mert a bikaviadal, éppen mint a kritika, kemény játék, meg van engedve a szarvak, török, paták, dákók és csülkők használata is. Azonban van, ami ott is tilos. Például a bűzbombák alkalmazása.”

Szöcs István, akárhonnán is nézzük, súlyos tévedésbe esett – futballnyelven szólva labda helyett lábra ment, a retorika meghatározásával élve pedig a személyeskedés érvelési hibáját követte el. Nem Palotás cikkéről, hanem a fiatal kritikusról fogalmazta meg lesújtó véleményét (ami, bármennyire távolságtartóan is nézzük, különösen meglepő ez egy hozzá hasonlóan jó nevű kritikus és irodalmár esetében). Nemcsak az első bekezdésben, de a cikk további részében is inkább Palotás személyisége és személye a vádak célpontja, mintsem a cikkében foglalt állítások (a Györffi-kötet kritikáját például Szöcs nem volt hajlandó kritikaként kezelni, egyszerűen csak „pamflet”-nek nevezte). Csak néhány példát hozok fel a fiatal kritikust meg- és elítélő mondatokból: „Nyegle, félművelt biztonsággal seprile a könyvet az asztalról, mondván, hogy sablonos, erőltetett, optimista löre.”; „a pöffeszkedő tájékozatlanság legmulatságosabb tünete”; „nyelvünk ugyanis módot ad arra, hogy legalantasabb indulatainkat is hajszálpontosan fejezzük ki”. Különösen bántó az a rész, mely Palotás Hemingwayt megidéző megjegyzésére reflektál: „Na és hogy kerül Hemingway ide? Hát úgy, hogyha egy fiatal művészjelölt-növendékcsemete belelapozott három-négy szerzőbe, abból ötöt-hatot mindegyre szóba is hoz. Robinson, Hemingway; írja, meg Kosztolányi... a jövőre talán már Faulknerrel is tudni fog, meg Jack Londonról és Mici Mackóról.”

Szöcs István kritikája egyúttal azzal is vádolja Palotást, hogy csak „*látszatra* nyelvezetért” bírálja Györffit. „Ha valóban azt tenné, méltatnunk kellene. Mert annyian írunk hanyagul, hevenyészetten, pontatlanul, hogy bizony ránk fér a szüntelen figyelmeztetés. Bizonyára még Györffire is, aki még mindig sokkal gondosabban fogalmaz akárhányunknál; sajnos.(...) Csakhogy Palotásnak valójában nem Györffi nyelvezete ellen van kifogása, hanem egyáltalán Györffi írói jelentkezése ellen. S még az ilyesmi sem volna elvileg elítélendő, ha Palotás Dezső – egyáltalán megértett volna valamit is Györffi írásából.”

Szöcs István a cikkben leírta, „ha valaki nem olvasta volna, az undorítóan «optimista» írások” szüzségét annak bizonyítására, hogy Palotás ferdít ezekkel kapcsolatban, majd így

⁴⁷⁹Szöcs István: *Kiállítást, gyorsan*, *Utunk*, 1976/5., 5. old.

folytatta: „Persze, őt nem érdekli, hogy valóban optimisták vagy sem ezek az írások. Csak annyit tud, hogy az «optimista» jelző bizonyos körökben lealacsonyító, ha írásműre vonatkozik. S ő mint cikke végén bevallja: irigységből, kajánságból, csak bántani akar. («A névtelen grafikus borítója szürke, szellemtelen... ennek őszintén örvendek.»)”⁴⁸⁰

Az *Utunk* cikke egy meglehetősen bonyolult allegóriával ér véget: „Egy régi mesében arról van szó, hogy a béka megirigyelvén az ökör méreteit, felfuvalkodott; mind csak szívta magába a levegőt, amíg egyszerre csak szétpukkadt. (Ám legyen Palotásnak is kedvére: *szertepukkant*.) Most viszont egy új mesében arról van szó, hogy a béka, megirigyelvén stb. mind szívta-szívta be a levegőt, de – nem pukkant szét! Sikerült végre éppen akkorának és olyannak lennie, mint eszményképe.”⁴⁸¹

Egy ennyire bántó cikket nem lehetett válasz nélkül hagyni. A válasz viszont sokáig késett, csak 1976 nyarán érkezett meg – az *Echinox*-ba.⁴⁸² A talányra a cikk után olvasható szöveg ad megoldást: „Szerk. megj.: Miután Palotás Dezsőnek Szöcs István őt bíráló cikkére írt válasza mindez idáig egy lapunkban sem kapott helyet, az *Echinox*, amelyben Palotás Györffiről írt, vitát kiváltó bírálata megjelent, most – késedelmesen – helyet ad Palotás válaszának.”⁴⁸³

Érdemes megfigyelni, hogy az *Echinox* szerkesztősége nem csak a többi lap szerkesztőségének címzett burkolt szemrehányást ebben a megjegyzésben (ebben már gyakorlatuk volt – lásd a már korábban idézett köszönetnyilvánításukat „a hazai sajtó nevében”), hanem a Szöcs-cikk témájaként sem Palotás *cikkének*, hanem *magának Palotásnak* a bírálatát adta meg. (Talán nem érdektelen információ, hogy ebben az időszakban Egyed Péter és Szöcs Géza látták el az *Echinox* magyar oldalainak szerkesztési feladatát – közülük, mint ezt már eddig is többször hangsúlyoztam, az utóbbi nem csupán névrokon: ő Szöcs István fia.)

Palotás újabb cikke inkább keserű, mintsem dühös hangnemben íródott. „Hagyomány-megszentelte szokás: ha Sz. I. valakit objektív véleményével illet, akkor az áldozat befogja a száját és félreáll. Legszívesebben magam is így tennék, annál is inkább, mert Sz. cikkét olvasván meggyőződtem róla, hogy ama bizonyos Györfi-kritikám nem is támadtatott meg: ám döntse el az olvasó, kinek van igaza... Mégis válaszolnom kell; az én írásom ugyebár az *Echinox*-ban jelent meg, Sz. pedig az *Utunk*-ban ferdíti el, idézi hamisan-hiányosan ezt az írást. És az *Utunk*-at ugyebár mégiscsak többen vásárolják meg.”

Újólág a nyilvánosság/részleges nyilvánosság problémája jelentkezett tehát egy kritikai vitán belül is. Palotás mindezek után áttekintette, „mi *nem* tartozik a tárgyhoz” Szöcs kritikájában – természetesen elsősorban a személyes támadásokra reflektált. „Először: nem tartozik a tárgyhoz, hogy jó vagy rossz grafikus vagyok-e. Mondjuk, hogy rossz grafikus vagyok, sőt «művészjelölt-növendékcsemetének» (juj, de ügyes) is csapnivaló. Jobb lesz ettől Györfi Kálmán könyve?”

Ami az „optimista” jelző használatával kapcsolatos gondokat illette, Palotás erre is részletesen kitért: „Az eljárás – vagy recept –, s az optimista hitvallás ellen nem volt kifogásom – hanem azt állítottam, hogy Györfi csapnivaló munkát végzett: mert stílusa lapos és slendrián, mert jellemábrázolása következtelen, mert könyvében rengeteg a nyelvtani szempontból helytelen mondat. Valamennyi vádat bizonyítottam is, utána lehet nézni (*Echinox*, 1975, 9-10. szám).” Az *amelyik* esetét felhozva Palotás újrafogalmazta és pontosabbá tette állítását – egyúttal pedig a cikk során először használt erősebb kifejezést

⁴⁸⁰Felhívom a figyelmet a szövegváltozásra! (MÁK)

⁴⁸¹Semmi másra nem tudok következtetni, mint hogy Szöcs István a mese új változatában a metafora szintjére tér át az allegóriáé helyett, és burkoltan, de kétségtelenül leökrözi Palotást. Mint a későbbiekben látható, ezt Palotás is így értelmezte. (MÁK)

⁴⁸²Palotás Dezső: *Nem illik*, *Echinox*, 1976/7-8., 21. old.

⁴⁸³I. h.

Szőcs István cikkére: „(...) azt füllenti, hogy az *amelyik* túl sűrű használatát kifogásolom. Pedig nem ez volt a baj. A baj az volt, hogy Györffi az *amelyik* szót következetesen a *mely* helyett használja (pl. «kifelé poroszkáltunk a faluból, amelyik sötét volt már akkor» – más, környező falvak bizonyára verőfényben sütkeztek). Sz. tehát hazudott – mert azt még róla sem hiszem el, hogy az idézett mondatot minden szempontból helyesnek találja. Bár Sz. váltig erősítgeti, hogy Györffi «még mindég gondosabban fogalmaz akárhánynunknál» – hiába, ezt én még *mindég* nem hiszem.”

A borítóterv problémájáról ismét szó esett – Palotás újraközölte a Szőcs által hiányosan idézett két mondatot, magyarázatot is adott: „(...) őszintén örvendek. Tehát annak, hogy ím, a rossz bornak cégére is rossz... Ezenkívül, megfeythetetlen talány számomra: miért ártok Györffinek azzal, hogy a grafikus munkájával elégedetlen vagyok, és miért akarnék személyeskedni egy *névtelen* grafikussal? – a hamisított szöveg, a váddal együtt, teljesen értelmetlen. Hazudni tudni kell...”

A cikk címe többször is előkerül, s magyarázatot nyer a későbbiekben: „Tökéletesen megértem, hogy jóézésű ember védelmébe veszi azt az ifjú író, akiért már különben is exponálta magát. Nem illik ezenkívül rosszhiszeműséggel, irigységgel, elvtelenséggel vádolni valakit, megfelelő bizonyítékok nélkül. Tehát nem illik sértegetni, gyalázkodni, rágalmazni, nem illik förmedvényt írni.” Mindezek után Palotás csak a következő konklúziót tudta levonni: „Végezetül, nagyon rosszul esik nekem, hogy Sz. – persze nem durván, a szemembe, csak a maga finom módján, célozgatva – hol békának, hol meg ökörnek címez. Rosszul esik, hiszen én még ezek után sem ütöm fel a Brehmet, én továbbra is így hiszem: Szőcs István... Szőcs István. De több cikkére nem fogok válaszolni, írhat bátran, én többé vele nem polemizálok. Még akkor sem, ha csupa kisbetűvel fogja írni a nevemet.”

A legfontosabb dolog viszont mégiscsak a befejezésben található. „Ami Györffi Kálmán első kötetét illeti: nem arról volt szó. Az jó könyv, mindenesetre elég jó ahhoz, hogy szerzőjét ne lássam szívesen Sz. I. szárnyai alatt. *Mert nem csak a kezdő, de minden rendű-és nemű írónak csak árthat az, ha silány munkáit is kitűnőnek tartják.*” (az én kiemelésem, MÁK)

Ezzel a vita elvileg véget ért. Hatásai, következményei viszont még évekig érződtek a romániai magyar irodalmi közéletben.

Az *Utunk* 1976/30-as számában megjelenő szerkesztőségi beszélgetésben⁴⁸⁴ Marosi Péter (egyébiránt, mint a már idézett, a Méliusz-interjúról szóló cikke is mutatja: az *Echinox* hűséges és értő olvasója) hívta fel a figyelmet a „mi írók” és a „ti kritikátok” veszélyeire: „Az előttem is elmondottak szellemében a bírálat feladatáról szeretnék beszélni. A közérthetőség kedvéért pedig olyan cikkekkel igyekszem példálózni, amelyek szerzőik és szerkesztőik szándéka ellenére is tulajdonképpen elterelték az olvasók, de még a kritikusok figyelmét is a bírálat időszerű munkájáról.

Az *Echinox*-ban például Palotás Dezső vonta kétségbe az elbeszélő Györffi Kálmán hagyományos írásmódjának létjogosultságát, úgy, hogy még annak is örvendett, hogy a Györffi-kötet címlapja nem sikerült. Minek szép címlap realisztikus elbeszélések elé?”⁴⁸⁵ A jelek szerint Marosi sem értette meg maradéktalanul a cikket (véletlenül sem a szépség/realizmus ellentétéről volt szó), esetleg *nem akarta* érteni a vitát – viszont hiába is várnánk, hogy a folytatásban részletesebben kifejtse véleményét. A kurtán-furcsán felvezetett példa után más téma következik.

A *Fiatal kritikusok* című, két évvel későbbi *Igaz Szó*-ankétban Mózes Attila hozzászólásában is feltűnik (igaz, nevek nélkül, de igencsak félreérthetetlenül) a Szőcs–

⁴⁸⁴ „Az irodalom annál gazdagabb...”, Beszélgetés az *Utunk* szerkesztőségében, részt vett: Kántor Lajos, Banner Zoltán, Roth Endre, Márkos Albert, Marosi Péter, Rácz Győző; *Utunk*, 1976/30., 2-3.

⁴⁸⁵ I. m., 3. old.

Palotás eset: „(...) csak azt vélem tudni, mitől kell őrizkednie a kritikusnak: hogy ne legyen «csatlósa» – egyik idősebb író-ismerősöm kifejezése, aki egy ifjú kritikus dühös kifakadása kapcsán mondotta ezt, s vitáiratban fölöslegesen kelt kedvenc bálványa védelmébe – senki «nagy egyéniségnek», még nagyobb barátunk. Ezzel kapcsolatban nekem az az alapállásom, hogy fölösleges elnézést kérnem akár legjobb barátomtól is, ha elítélően nyilatkozom könyvéről, hiszen biztos tudom, hogy ő sosem kérne bocsánatot kritikusától és olvasójától, amiért gyenge művet tett asztalára. (Megvédeni pedig pláne nem védeném az ilyen könyvet!)”⁴⁸⁶

A már tárgyalt *Echinox-alakzatok*⁴⁸⁷ kerekasztalon is előkerült a Palotás–Szöcs vita: ezúttal is név nélkül ugyan, de ezúttal is félreérthetetlenül. Szöcs Géza hozzászólását viszonylag hosszan vagyok kénytelen idézni (olyan részekkel együtt is, melyeket már idéztem az ankétra vonatkozó fejezetben): ez ugyanis nemcsak *elmondja* a történetet, hanem *értelmezi* is. „Az *Echinox*ot tényleg nem olvasta senki azok közül, akik a kultúrában számítottak, legalábbis úgy tűnt egészen addig, amíg egy cikk fel nem bosszantotta azokat, akiknek szívügyük volt az a bizonyos probléma. Egyik fiatal írónkról egy rendkívül megbélyegző hangú írás jelent meg az *Echinox*ban. Azt a fiatal író a felnőtt kultúra – ezt most mint munkaterminust használom – a magáénak ismerte el, és nem véletlenül. Ezek után egyik lapunk egyik szerkesztője⁴⁸⁸ megkereste egyik kritikusunkat, és kezébe nyomta azt a bizonyos példányt, hogy «né, mit írnak erről». És akkor már egyszeriben megszűnt az *Echinox* «észresemvettsége». Rögtön fontossá vált ez a kultúránkivüliség. Amíg csak X, Y, N, Z jelent meg benne, addig úgy tűnt, hogy nem figyelnek ránk. Amikor a kultúra «szentségei» forogtak «veszélyben», akkor rögtön olyanforma válasz született, hogy «le a pályáról» vagy «ki a pályáról». Lehet, hogy történetesen az illető kritikusnak igaza volt, nem érdekes. A mechanizmust akartam bemutatni.”⁴⁸⁹ Szöcs szövegének legfontosabb eleme szerintem az utolsó előttiként idézett mondat – a kritika esetében a hír szent, a vélemény szabad.

Palotás Dezső viszontválaszának keserű hangneme ellenére sem „tört be”, nem hagyott fel a Mózes Attila által is megkövetelt kíméletlen és éleslátó kritikával. Legalábbis erre mutat az a tény, hogy az *Utunk* 1983/7. számában közölt Akutagava Rjúnoszuke-recenziója⁴⁹⁰ ugyanolyan fiatalos indulattal íródott, mint a Györffi-kritika. „Unalmas, érdektelen, nyomasztó fecsegés”-nek, századeleji európai írás utánzatának tartotta.⁴⁹¹

A válasz is megérkezett – a Györffi kötetével kapcsolatban zajló vitára emlékeztető körülmények között. Igaz, ezúttal a válasz az *Utunk* „belügye” maradt; mégis felhívnám a figyelmet arra, hogy Palotás cikke a mozaikszerű, „kis színes” híreket és keresztretjtvényt is tartalmazó nyolcadik oldalon, Kulcsár György válasza pedig a – természetesen nagyobb presztízsértékű – negyedik oldalon jelent meg. Kulcsár „elfogult és felületes recenzió”-nak nevezte Palotás munkáját. „Palotás Dezső margójegyzetének befejező mondatai

⁴⁸⁶ *Fiatal kritikusok*, Igaz Szó, 1978/12., 554-564., 561. old.

⁴⁸⁷ *Echinox-alakzatok. Egy diáklap tíz éve a tárgyakban, a terekben és az emlékezetben.*, Korunk, 1980/1-2., 63-72. old. A beszélgetésben résztvettek (a megszólalás sorrendjében): Aradi József, Szöcs Géza, Rostás Zoltán, Egyed Péter, Gaál György, Németi Rudolf, Bréda Ferenc, Bretter Zoltán. A magnófelvételt készítette és lejegyezte Rostás Zoltán, a beszélgetéshez bevezetőt írt Keszthelyi András.

⁴⁸⁸ Martos Gábor 2007. októberi információi szerint – érdekes, de gondolatmenetemet csak *részben* cáfoló körülményként – „egyik lapunk egyik szerkesztője” éppenséggel a készakarva homályosan megnyilatkozó Szöcs Géza volt.

⁴⁸⁹ I. m., 66. old.

⁴⁹⁰ Palotás Dezső: Akutagava Rjúnoszuke – *Az éneklő borz* (margójegyzet), *Utunk*, 1983/7., 8.

⁴⁹¹ Ha lábjegyzetben is, de fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy Palotás Dezső minden bizonnyal nem nézett utána: Akutagava Rjúnoszuke *valójában is századeleji szerző*.

sznobságukkal teszik fel a koronát az egész «írásmű» irodalmi lapba nem illő hanghordozására.”⁴⁹²

Palotás Dezső válaszárol nem tudni. Legalábbis nem jelent meg sehol.

3. 1. 3. A FELELŐSSÉG KÉRDÉSÉNEK ÉRTELMEZÉSEI

„Az elmúlt évszázadban rengeteget írtak az írástudók felelősségéről (amely fogalomnak nincs semmi értelme) meg arról, hogy vajon egy íróember gondolatait el lehet-e választani azoktól a politikai céloktól, amelyekre az illető azokat felhasználja. Nekem ez a kérdés mindig hamisan csengett. Egyrészt valóban szétválaszthatóak: Euklidész tételeinek az igazságról semmi köze ahhoz, hogy miként bánt a tudós a szolgálival. De akinek van egy csöpp esze, az tudja, hogy azok a nagy gondolkodók, akik komoly dolgokról írnak, nem geometriai szabályokat foglalnak rímekbe; ugyanis amikor megpróbálnak eligazodni a világban, a saját tapasztalataik legmélyéről merítik a gondolataikat. A művek és a tetteik, beleértve a politikai cselekedeteiket is, ennek a keresésnek a folyamán születnek. Ha mi is hasonló dolgokra vállalkozunk, akkor tartozunk magunknak annyival, hogy számot vetünk azzal, mit és miért tettek az előttünk járók.”⁴⁹³

Mark Lilla valószínűleg nem aratott volna közönségsikert a népi diskurzushoz tartozó romániai magyar elméleti irodalomban. A népi ideológia nagyon határozott elképzelést vallott az írástudók felelősségével kapcsolatban – mondanom sem kell, hogy homlokegyenest ellenkezőt, mint a fentebb idézett tanulmány szerzője. A közösségi lét beszűkült lehetőségei miatt az írástudóknak – hogy ismét a lehető leginkább konkrét fogalmazással éljek, a kulturális elitnek – nemcsak a feladatköre nőtt meg (mint már írtam a népszolgálat értelmezése kapcsán), de a felelőssége is. Talán elegendő ehhez Tavaszy Sándort szövegét felhoznom példaként: „Ma az erdélyi magyarság nemzeti önállítása elől a közösségi élet annyi és annyi síkja van elzárva, vagy legalábbis minden érvényesülési pályatér csak korlátozva van előtte nyitva; ma a legbensőbb szintérre: a szellemi-kulturális élet színterére kell vetnie legjobb erőit.”⁴⁹⁴

A felelősség és kötelesség kérdése a kezdetektől fontos szerepet foglalt el a romániai magyar közbeszédben. Kissé paradox, de ennek ellenére érthető az is, hogy a felelősség-fogalom sajátosságainak hangsúlyozása különösen abban az időszakban vált lényeges témává, melyekben a „magyarországitól” eltérő „erdélyi” éthosz megfogalmazása vált fontossá – tehát 1940 és 1944 között. Ez valószínűleg annak köszönhető, hogy az erdélyi/romániai magyarság önidentifikációs folyamatában a magyarországi magyarság volt az a csoport, mellyel szemben és melynek révén megállapíthatták saját csoportjuk különbözőségét, sajátosságát, egyediségét. A romániai románok csoportjával kapcsolatban ez sokkal zökkenőmentesebben valósult meg.

Egry Gábor összefoglalásából⁴⁹⁵ idézve: „Az Erdélyi Párt szervezte diskurzusból az erdélyiekkel és az erdélyiséggel állandó jelleggel társítják az áldozatvállalást (vagy felelősségvállalást) és a kötelességtudatot. Ezek részben köthetők a kisebbségi korszak történetének szenvedéstörténeti értelmezéséhez (a megváltáshoz áldozatot kell vállalni, a megváltásért cselekedni kötelesség), de nem csak ahhoz. Szerepük túl is mutat a történelemértelmezésen, funkciójukhoz tartozik a magyarságon belüli korábbi viszonyok (a

⁴⁹² Kulcsár György: *Indulat nélkül...*, Utunk, 1983/10., 4.

⁴⁹³ Lilla, Mark: *A zabolázatlan értelem. Értelmiségiek a politikában*, ford. Zsélyi Ferenc, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005.

⁴⁹⁴ Tavaszy Sándor: *Az erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése*, Erdélyi Tudományos Füzetek, 11. szám, Kolozsvár, 1928., 7. old.

⁴⁹⁵ Egry Gábor: *Az erdélyi magyar párt, 1940-1944*. (kézirat, 2007.)

központi és a periféria) átrendezése is. Ezek a tulajdonságok a kisebbségi magyar közösség erkölcsi fölényét hivatottak alátámasztani a magyarországgal szemben.”⁴⁹⁶

Az áldozatvállalás-felelősségvállalás-kötelességtudat hármasa eleve a népszolgálati elképzelésekből eredeztethető – éppen ezért az 1944-es visszacsatolás után sem tűntek el a romániai magyar közbeszédből, legfeljebb csak értelmezési körük árnyalódott. (Eltűnt például az „áldozatvállalás” fogalmi háttérében azelőtt érzékelhető vallásos felhang.) Továbbra is megmaradtak viszont az Egry által hangsúlyozott sajátosságok: „Itt a társadalmi cselekvés fő vezérelve és szervezője a nemzet érdeke. Ennek teljes mértékben alárendelhető és alárendelendő az egyéni sors. A többletáldozat valójában nem egyéni döntés kérdése, hanem erkölcsi megalapozottságú kötelezettség mindenkitől.”⁴⁹⁷

A népi ideológia rendszerének, mint már írtam, döntő szerepe volt a romániai magyar közélet érték-struktúrájának felépítésében. A népi ideológiához kapcsolható minden fogalom szorosan összefüggött a többivel, olyan rendszert alkotva, mely elősegítette a közösség önidentifikációját, de egyúttal meg is határozta annak identifikációs kereteit, behatárolta az identitással kapcsolatos elvárási horizontot. Az áldozatvállalás-felelősségvállalás-kötelességtudat fogalmi hármásával leírható viselkedési norma ennek az identifikációs folyamatnak egyidejűleg vált kiváltó okává és eredményévé is: a romániai (adott időszakokban erdélyi) magyarság azonosságtudata ezek függvényében alakult ki, a későbbiekben pedig ez határozta meg. Az a tény is, hogy a hetvenes évek végén zajló *A szóértés előfeltételeiről* vitában Balogh Edgár újólal ezeknek a fogalmaknak és viselkedési normáknak a nélkülözhetetlenségét hangsúlyozta, arra mutat rá, hogy a népszolgálatnak és a sajátosság méltóságának felvállalása a „hatalmon lévő” nemzedék számára egyfajta értékmérővé vált. Többek között például éppen ezzel magyarázható, hogy a már tárgyalt Palotás–Szöcs vita ilyen indulatos keretek között zajlott: Szöcs István éppen ezeknek a kanonizált és kétségbe nem vonható értékeknek (a hagyomány és a közösség értékeinek) a képviselését emelte ki Györffi Kálmán művében – és nem a műnek, hanem az általa képviselt ideológiai értékeknek a kétségbevonását nehezményezte Palotás Dezső kritikájában. Ennek köszönhető a félreértések teljes sorozata: az, hogy Palotás az optimista hitvalláshoz képest nyelvi megvalósítást elégtelennek találta, az Szöcs kritikájában már akként jelent meg, hogy Palotás „Nyegle, félművelt biztonsággal seprile a könyvet az asztalról, mondván, hogy sablonos, erőltetett, optimista löre.”⁴⁹⁸ Miután Palotás *Az öreg halász és a tengert* hozta fel viszonyítási alapul („Amiről Hemingway gyönyörű könyvet írt, arról Györffi ostobaságokat is csak dadogva tud mondani.”⁴⁹⁹), Szöcs a viszonyítási alap, tehát Hemingway említésének jogát is kétségbevonta: „Na és hogy kerül Hemingway ide? Hát úgy, hogyha egy fiatal művészjelölt-növendékcsemete belelapozott három-négy szerzőbe, abból ötöt-hatot mindegyre szóba is hoz.”⁵⁰⁰

Nagyrészt a fentebb leírt tényezőknek – az „erdélyi” versus „magyarországi” szembeállításnak, a népi diskurzus jelenlétének és az áldozatvállalás-felelősségvállalás-kötelességtudat kihangsúlyozásának – összessége eredményezte véleményem szerint a „sajátosság méltósága” fogalmát is. Ehhez érdemes ismételtén Balogh Edgárt idéznem. *A szóértés előfeltételeiben* ezt a fogalmat is megkísérelte elmagyarázni Cs. Gyimesi Évának (kiemelések általam, MÁK): „Ami pedig a sajátosság méltóságának kérdését illeti, az sem misztikus fogalom... (...) Hogyha a nemzetiség a sajátosság méltóságáról beszél, akkor – a szó maga megmondja – teljes jelentőségében felismeri és elismeri mindazt a jelképrendszert a

⁴⁹⁶ I. m., 100. old.

⁴⁹⁷ I. m., 104. old.

⁴⁹⁸ Szöcs István: *Kiállítást, gyorsan*, Utunk, 1976/5., 5. old.

⁴⁹⁹ Palotás Dezső: *Kötetet, gyorsan*, Echinox, 1975/9-10., 20. old.

⁵⁰⁰ Szöcs István: *Kiállítást, gyorsan*, Utunk, 1976/5., 5. old.

nyelvtől a képzőművészeten át a zenei anyanyelvig, mindazt, amit *meg kell őriznünk és tovább kell vinnünk*, hogy az a közel kétmilliónyi ember, aki a mi nyelvünkön beszél és a nemzetiségünkhöz tartozik, le ne maradjon az emberi fejlődésről.”⁵⁰¹

Amennyiben a vita olvasója összeveti Balogh Edgár definícióját a népszolgálat fél oldallal korábbi, szintén tőle származó meghatározásával, két közös elem tűnik fel. Egyrészt a kategorikusan megfogalmazott kötelezettségek említése („be kell töltenem”, „meg kell őriznünk”, „tovább kell vinnünk”); másrészt pedig, hogy mindkettőben szerepelt a következő fordulat: „a szó maga megmondja”. Mindezek után nem meglepő, hogy Herédi Gusztáv fontosnak tartotta közbevetni (a *Korunk* pedig fontosnak tartotta megjelentetni), hogy Cs. Gyimesi Éva minden bizonnyal *érti* a népszolgálat és a sajátosság méltóságának fogalmát: alkalmazhatóságukkal és értelmezésükkel kapcsolatban lát problémákat.

Egyetlen gond van: Herédi mindezt még azelőtt vetette közbe, hogy Balogh Edgár belekezdett volna a sajátosság méltósága fogalmának fejtegetésébe. Ez viszont kutatói szempontból segítséget nyújt abban a problémában, amit már jeleztem a 3. 1. fejezet elején. A jelek szerint Balogh Edgár valóban annyira fontosnak tartotta e fogalmak tisztázását, hogy a közbevetés ellenére is ragaszkodott kifejtésükhöz.

Valószínűleg mindezek illusztrálására bőven elegendő, ha részletesen idézem az adott részletet.

„Balogh Edgár: (...) Ami pedig a sajátosság méltóságának kérdését illeti, az sem misztikus fogalom...

Herédi Gusztáv: Edgár drága, nem azt kérdezte, hogy *mi* az a sajátosság méltósága, nem ezt a fogalmat akarta Gyimesi Éva tisztázni, nem olyan primitív ő, hogy ne tudja, mi ez...

Balogh Edgár: Majd ő megvédi magát!

Herédi Gusztáv: De hát ne vicceljünk! Éva azt kérdezte, hogy ma ezt hangoztatni *hogyan* lehet, és milyen alapon és milyen tartás van mögötte.

Balogh Edgár: Hogyha a nemzetiség a sajátosság méltóságáról beszél (...)”⁵⁰²

A „sajátosság méltósága” fogalma véleményem szerint főként a népi ideológiában fellelhető hagyomány-központúságból vezethető le. A hagyományok megőrzése és esetleges újraélesztése, a közösség értékeinek ápolása olyan feladat, mely a kisebbség esetében nem opcionális feladatnak, hanem *kötelezettségnek* minősül. A hagyományok és körülmények – a kisebbségi létet meghatározó, a népi ideológia rendszerében nélkülözhetetlenek és fontosnak nyilvánított hagyományok – képezték mindazt a háttérrel, mely a „sajátosság méltósága” fogalmának súlyt adott.

Ennek ellenére maga a szóösszetétel meglepően kései keletkezésű: Gáll Ernő írta le elsőként egy 1978-as esszéjében.⁵⁰³ Sütő András dráma-trilógiájának⁵⁰⁴ elemzésekor vezette be a kisebbségi léthelyzet irodalmi megjelenítéseinek kulcsfogalmaként. „A kiegyenesített gerinc, az emelt fő tartását letűnt századok nagy szabadságküzdelseinek hagyatékából vesszük át. Szerves része ez annak az örökségnek, amely az emberi emancipáció jegyeit viseli magán. Akik számára elfogadhatatlan az alázat, a megalázkodás, legyenek azok erős személyiségek vagy létükért, függetlenségükért harcoló etnikumok, azok mindenekelőtt

⁵⁰¹ A szóértés előfeltételeiről, *Korunk*, 1980/1-2., 41-62., 54. old.

⁵⁰² I. m., 54. old.

⁵⁰³ Gáll Ernő: *A sajátosság méltósága*. A Hét, Bukarest, 1978, 10. sz., 9. old. Nem mellékesen ez az írás lett címadója Gáll Ernő 1983-ban megjelent esszégyűjteményének is (Magvető Kiadó, Budapest).

⁵⁰⁴ Sütő András: *Három dráma (Egy lócsiszár virágvasárnapja, Csillag a máglyán, Káin és Ábel)*, Kriterion Könyvkiadó, 1978. Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* és a *Csillag a máglyán* már 1975-ben megjelent az *Itt állok, másként nem tehetek* kötetben (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest); Gáll Ernő cikke azonban a már három drámát tartalmazó kötet alapján született.

azonosságukhoz ragaszkodnak.”⁵⁰⁵ A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* most készülő ötödik kötetének Sütő András-szócikkében is szerepel a „sajátosság méltósága”. „Gáll Ernő így értelmezte a *Káin és Ábel*: «Alázatosság és méltóság között nem lehetséges békés együttélés. Ábel és Káin két utat, két magatartást képvisel, amely között választania kell. Sütő opciójában a mai világ, a modern ember egyik alapvető dilemmája nyert választ.»”⁵⁰⁶

Ahhoz, hogy az adott időszakban a „sajátosság méltóságának” fogalma milyen fontos szerepet kapott a (nem kifejezetten nemzedék-központú) vitákban, elegendő elmondani azt, hogy az ún. „Csipkerózsika-vitában”, tehát Sütő András és Panek Zoltán vitájában is az egyik vezérfonalat képezte. Panek Zoltán: *Írjon ön is írni!* című cikkéből idézve: „«Őrizzük meg egymás nyugalomát» – olvastam évekkal ezelőtt Marosvásárhelyen egy tömbház lépcsőházában «a nyelvi önösszeszedésre» szorulóknak egyik remekbe sikerült felhívását. Helyi méltóság lappangott benne. Legyen. Lappangjon, sőt lobogjon. Az is az én szabadságom, ha megértem mások szabadságát. Ennek okáért, ha lehet, én is ragaszkodnék eredeti rögeszmémhez. Ezért kérdelem: vajon mi lehet «a sajátosság méltósága» mint valamely irodalmi mű eszmei formái: művészi megvalósultságának majdnem egyedüli (esztétikai?) ismérve-mércéje?»”⁵⁰⁷

Nem csak Panek Zoltán volt az egyetlen, aki nem értett egyet a „sajátosság méltósága” fok- és értékmérőként való feltüntetésével. Cs. Gyimesi Éva – akinek a fogalommal szembeni ellenszenvé már *A szóértés előfeltételeiről* olvastán is nyilvánvaló lehetett – Gáll Ernőnek írt 1984. január 31-i levelében mint „teljesen defenzív, passzív ideológiát”⁵⁰⁸ könyvelte el.

Érdekes egyébiránt, hogy a „sajátosság méltósága” fogalmáról és annak Gáll Ernő általi használatáról született írások nem a népi ideológiához kapcsolják a fogalom gyökereit. Elsőként a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* Gáll Ernő-szócikkét idézném, melynek szerzője Tóth Sándor volt. Ő Zrínyi Miklóshoz vezette vissza a „sajátosság méltósága” fogalom gyökereit: „E méltóságtudatban – mind csoport-, mind egyéni vonatkozásban – érték-ként való elismerésünk igénye fejeződik ki, de egyben az önmagunkkal szembeni igényesség is, mely az emelt fő jegyében készíti önmagunk szüntelen meghaladására.”⁵⁰⁹

Füzesi László a *Tiszatáj* 1996/1-es számában megjelent „önmetafora”-összeállításban teljesen más elgondolásokat, más háttérrel feltételezett mögötte: „Maga a fogalom, a metafora Sütő András hetvenes években keletkezett drámáihoz kapcsolódik, ezzel teremt Gáll Ernő kulcsfogalmat a Sütő-művek megközelítéséhez. Több elgondolás is összegződik a «sajátosság méltósága» kifejezésben; megalkotója egyrészt elméleti alapvetésből jut el a gyakorlati következtetésekhez, másrészt a kor alaptendenciája csapódik le a metaforikus fogalomban: 1) a technikai civilizáció uniformizáló hatásával ellentétben megnő a sajátosságok fontossága; 2) a marxizmus Ernst Block által megfogalmazott méltóságfogalma.”⁵¹⁰

Egy másfél évvel későbbi *Korunk*-cikkben Végh Balázs elfogadta Füzesi értelmezését, de mindenképpen fontosnak tartotta kiegészíteni: „Bár Füzesi László nem említi, harmadik tényezőként feltétlenül be kell vonnunk azt a lélektani motivációt, amelyet a hetvenes évek hivatalos politikája váltott ki a romániai magyar értelmiségiben. Az erőszakos beolvasztás, illetve a sajátos kultúra felszámolásának veszélye védekezésre készített minden

⁵⁰⁵ Gáll Ernő: *A sajátosság méltósága*. A Hét, Bukarest, 1978/10.

⁵⁰⁶ Nagy Pál: *Szócikk Sütő Andrásról*, Látó, 2007/7.

⁵⁰⁷ Panek Zoltán: *Írjon ön is írni!*, A Hét, 1978/35.

⁵⁰⁸ Cs. Gyimesi Éva: *Levélváltás Gáll Ernővel*. In: *Honvágy a hazában*. Pesti Szalon Kiadó, Budapest, 1993., 112. old.

⁵⁰⁹ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, Gáll Ernő szócikk (Tóth Sándor)

⁵¹⁰ Füzesi László: *A sajátosság méltósága. A hetvenes évek Korunkja és Gáll Ernő metaforája*. *Tiszatáj*, 1996/1. 36-46.

lelkiismeretes művészt és társadalomtudóst. A romániai magyar gondolkodásban egyfajta védekezési reflexként értékelődött fel a méltóság fogalma és azon belül a sajátossága. A sajátosság méltósága így lett jellegzetesen kisebbségi fogalom, amelyet az általános és az egyetemes érvényű méltóság kifejezést szűkítő jelző tesz konkréttá, illetve kisebbségi körülmények között alkalmazhatóvá.”⁵¹¹

Tulajdonképpen csak Poszler György az, aki a romániai magyar irodalom hagyományai alapján eredeztette, ezen hagyományok közé illesztette be a fogalmat. „A transzszilvanizmus és erdélyiség külön entitást, lelkiséget, hagyományt, kultúrát keres múlt és jelen, magyar és román kötődés között.(...) A sajátosság méltósága pedig a kettő összefoglalása. Nem transzszilvanizmus, benne nemcsak az erdélyiség hangsúlyos. Nem romániaság, benne nemcsak az együttélés hangsúlyos. Hanem meg akarja őrizni egyén és közösség másságát. Saját más voltát a másik más volta mellett. Amelyben mindkettő elismeri a másikat. Az egyik nem alázza meg önmagát a megkérdőjelezettségben. A másik nem alázza meg önmagát a megkérdőjelezésben. E kölcsönös elismertségben és elismerésben keresi egyén és közösség méltóságát.”⁵¹²

Amennyiben azt vizsgáljuk meg, miként volt interiorizálható a „sajátosság méltósága”, talán a leghatásosabban a második Forrás-nemzedékhez tartozó Csiki Lászlónak sikerült megfogalmaznia, miben is nyilvánult meg *sámára* ez a fogalom. Kénytelen vagyok hosszabb terjedelemben idézni – ebben a szövegben ugyanis magának a fogalomnak a személyes dimenzióira is rálátást nyerhetünk.

„Volt egy nyomasztóan hosszú, ám remekműveket kisajtoló korszaka az önmagában is paradox kisebbségi létezésnek, melyet leginkább a «sajátosság méltósága» szlogennel jellemezhetnék. Reményeim szerint a *sajátosság természetességének* kora is elkövetkezik. A sajátosság méltósága – a maga dacos fennköltségében – a megmaradást, az őrzést, a felszegett fejtartást jelentette. Megtartó és egyúttal védekező álláspontot fejezett ki. Erőt, jellemet arra mozgósított, hogy rendületlenül helytálljon. Hogy a sajátosság (vagyis a magyar identitás) kinyilvánításán túl méltósággal viseljük a nyomort, a megaláztatást, a kiszolgáltatottságot; mi több, értékke tegyük mindezek tűrését. Némelyek szerint a reménytelenség filozófiája ez, következményeit tekintve pedig a fennálló állapotok elfogadása. A szenvedés foka már-már értékmérő lett, a fájdalom mindig magasztos, a pusztá megszólalás már hősies. A magyar mivolt önmagában is minőségnek tetszett – noha tudjuk, hogy aki nem jó magyarnak, embernek sem alkalmas. Védjük tehát saját ostobáinkat, dilettánsainkat is. Árulónak nem azt neveztük, aki a diktatórikus hatalom szolgálatába szegődött, hanem aki magyarként állt oda; vagy aki mást vallott, mint amit azzal szemben egyedül üdvözítőnek hittek jó néhányan. Ismerjük el, utólag legalább: gyakran elzárkóztunk másoktól, még a más nemzetbeli barátainktól is, és gyakran zártuk ki egymást ugyanegy életből, szellemből, azzal, hogy egységben az erő, és azt egyöntetűen kell kifelé, a védekezésre fordítani.”⁵¹³

Látható, hogy amennyiben Gáll Ernő metaforájának értelmezéseit tekintjük át, sokféle eredeztetéssel, sokféle átéléssel és az egyetértés/egyvet nem értés különböző fokozataival találkozunk. Mindemellett az is nyilvánvalóvá válik, hogy ismételten az áldozatvállalás-felelősségvállalás-kötelességtudat hármására lehet visszavezetni az általa képviselt értékeket. Nem meglepő, hogy az „a fű lehajlik a szélben és megmarad” metaforáját népszerűvé tevő Sütő András drámáinak kapcsán fogalmazódott meg a „sajátosság méltósága” a kisebbségi lét egyik kategorikus imperatívuszaként. A hetvenes évek vége felé értékmérővé vált fogalom szorosan összefüggött a népi diskurzus és a népi ideológia alapfogalmaival – és ezeknek a

⁵¹¹ Végh Balázs: *A kisebbségi irodalom elméleti kérdései*, Korunk, 1997/6.

⁵¹² Poszler György: *Életmű és emlékkönyv. Nemzetiség – felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére*, Korunk, 2006/3.

⁵¹³ Csiki László: *Vázlat egy álmról*, Kortárs, 2001/1., www.kortaronline.hu/0101/csiki.htm

fogalmaknak a megjelenítését, az ezekhez való ragaszkodást keresték a bírálók a fiatal nemzedék műveiben is.

3. 1. 3. 1. EGY ANKÉT KÖRÜLMÉNYEI... – IGAZ SZÓ, 1981.

A hetvenes évek folyamán a fiatal szerzők közös munkájaként megjelenő antológiák kapcsán általában ugyanazok a dilemmák merültek fel – az 1974-es *Varázslatainktól* kezdve egészen az 1980-ban napvilágot látott *Ötödik Évszakig*.⁵¹⁴ Az utóbbi kapcsán megjelent bírálatok tértek ki leginkább az írástudók (tehát ez esetben a fiatal költők) felelősségére, emiatt foglalkozom vele éppen ebben a fejezetben. Ez a vizsgálati szempont már magából az antológia ankétjának címéből is kikövetkeztethető: a *Korszerűség – elkötelezettség*⁵¹⁵ főcím alatt megjelent írások éppen erre, a korszerűség és a felelősség kérdésére és összefüggéseire koncentráltak. Tizenegy rövid esszében-kritikában Bajor Andor, Bartis Ferenc, Egyed Péter, Izsák József, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Lászlóffy Aladár, Mandics György, Mózes Attila, Szász János és Szöcs István írta le véleményét a kötetben olvasható versekről, prózáról és esszéről – bár Kántor Lajos inkább az antológia képanyagára tért ki részletesebben.⁵¹⁶

Az *Ötödik Évszak* antológia keletkezésének körülményeire az ankét *Igaz Szó* által jegyzett bevezetője mutat rá. Nem érdektelen megfigyelni, pontosan milyen kritériumokat fogalmaz meg a szöveg a válogatással és megjelentetéssel kapcsolatban. Ezúttal is fontos elemként szerepel az értő kritika, a szervezés és az irányítás jelentősége – és itt is kétségtelenül a „magas szintű irodalmat” művelő, tehetséges alkotók szerepének kihangsúlyozásával találkozunk (kiemelések általam, MÁK). „Talán legviszhangosabb kezdeményezésünk volt 1978-ban a fiatal nemzedék legtehetségesebb alkotóit bemutató négy mellékletünk, a Tavasz, Nyár, Ősz, Tél. Az Igaz Szó már régóta rendszeresen foglalkozott a különböző hazai magyar irodalmi körök tevékenységével, és lehetőségünk nyílt, hogy ezekben a mellékletekben magasabb szinten, együtt juttassuk közönséghez – és értő kritikához – az induló költőket, próza- és esszéírókat. A mellékletek megjelenése után szervezett kerekasztal-értekezletek megerősítettek abban a meggyőződésünkben, hogy csak így, szervezeten lehet igazán eredményes ez a munka, amely irodalmunk utánpótlásának pártos elkötelezettségű esztétikai-ideológiai nevelését is magába foglalja. Ennek a termékeny kettősségnek – fórumhoz juttatás és irányítás – a jegyében folytattuk Ötödik Évszak című antológiánkkal az eddig megjelent «évszakokat», a négy mellékletet.”⁵¹⁷

Nem hinném, hogy felmerülhet a kérdés, miért nem emeltem ki az „irodalmunk utánpótlásának pártos elkötelezettségű esztétikai-ideológiai nevelését” szóösszetételt. Bármilyen hangzatosnak is tűnik, egyike azoknak a kifejezéseknek, melyek mögött nem található tartalom – legalábbis amennyiben megvizsgáljuk az antológia összeállításának kritériumait vagy az ankét során keletkezett kritikákat. Semmiféle pártszempont érvényesülését nem lehet felfedezni bennük. Az, hogy belekerült a bevezetőbe, csak arra mutat rá, hogy az évtized folyamán egyre nyomasztóbbá váló politikai és államhatalmi helyzet befolyását sem szabad szem elől tévesztenünk. Másként az is nehezen lenne értelmezhető, hogy a bevezető (egyébiránt meglehetősen zavaros módon) a *Megéneklünk, Románia* fesztivál kereteibe és vívmányai közé próbálja begyömöszölni az antológia megjelentetését; az meg különösen, hogy az ankét mottója „Nicolae Ceaușescu elvtársnak a

⁵¹⁴ *Ötödik Évszak*. Fiatal írók antológiája, az Igaz Szó kiadása, Marosvásárhely, 1980. (Szerk. Jánosházy György, Gálfalvi György, Markó Béla, Nemess László)

⁵¹⁵ *Korszerűség – elkötelezettség*, Igaz Szó, 1981/5., 437-472. old. (A különálló írások címét és oldalszámát lásd a további hivatkozásokban és a bibliográfiában.)

⁵¹⁶ Kántor Lajos: *Egy antológia képei*, Igaz Szó, 1981/5., 450-452. old.

⁵¹⁷ I. m., 437-438. old.

Román Kommunista Párt Központi Bizottsága 1978. március 23-i plénumán elhangzott beszédéből” származik.

Az *Ötödik Évszak* megjelenése egyébként meglehetősen későre csúszott az 1978-as mellékletek megjelenésétől, nem meglepő, hogy a bevezetőben ezek jelentőségét is hangsúlyozni kellett az antológia összeállításával kapcsolatban. Meglepő viszont az, hogy az 1981-es ankétig csak igen szórványosan jelent meg a sajtóban bármiféle méltatás vagy kritika a kötettel kapcsolatban. Erre az ankét folyamán Mandics György is felhívta a figyelmet: „Megszületett valami új – az Igaz Szó Ötödik Évszak című antológiája –, de akárhogy böngészem a lapokat, nem lelem a kritikai visszacsatolást, a lelkes örömet vagy a viharos tiltakozást. Egyedül a TV új irodalmi adása, s ennek vezetője, Gálfalvi Zsolt említhető kivételként – de jelentkezésének helye szinte csak erősíti a szabályt. Valami baj van a sajtónkkal vagy még inkább kritikusainkkal, ha a felmérések tanúsága szerint inkább csak vagdalkozásokra és vastag sértésekre kavarodik meg az állóvíz.”⁵¹⁸ (Kétségtelenül igaz, hogy inkább az ankét maga indította be a kritika további reagálásait – erről a 3. 1. 3. 4. fejezetben írok.)

A generáció-központú vizsgálat számára egyáltalán nem meglepő, hogy az ankét írásai között (a, valljuk be: magában az antológiában is közlő) Egyed Péter és Mózes Attila megértő cikkén kívül egyetlenegy sincs, mely elfogadóan viszonyulna a fiatalok antológiájához. Szinte mintha csak óvatos dicséreteket is tartalmazó értetlenség (Bajor, Bartis, Láng, Mandics), valamint nyílt bírálattal párosuló értetlenség (Izsák, Lászlóffy, valamint Szász) lenne köztük. Annak ellenére, hogy Lászlóffy Aladár dicsérte Mózes Attila elbeszélését és Ágoston Vilmos „feszés, világos, újat hozó tanulmányát”⁵¹⁹, Kántor Lajos Keszthelyi András *The Song of Experience* című versét, Bajor Andor és Mandics György egyaránt kiemelte Egyed Péter tanulmányát – az antológia fogadtatása egyáltalán nem mondható szívélyesnek. Úgy tűnik, a hetvenes évek folyamán megjelent antológiák közül az *Ötödik Évszak* volt a legkevésbé könnyen értelmezhető a kritikusok számára – hipotézisem szerint elsősorban azért, mert az antológia szerzői által felvállalt értékek nem estek egybe a korszak kanonizált romániai magyar irodalmának értékeivel. Ennek bebizonyítására és alátámasztására azonban mindenképpen érdemes megállapítani néhány szempontot, melyek alapján a kritikák közös jegyeit feltárhatjuk. Mivel a felelősség szempontjából kiindulva szemlélem őket, annak különböző aspektusait érdemes sorra venni.

3. 1. 3. 2. FELELŐSSÉG A HAGYOMÁNYBAN

Az *Ötödik Évszak* bírálóinak legnagyobb része egy adott elváráshorizontból közelített az antológiában megjelent művekhez – éppen abból, mely a „népszolgálat” és a „sajátosság méltósága” szempontjait is tartalmazta. Még ha ezek a fogalmak nem is jelennek meg explicit módon, a bírálatok jelentős részében fellelhető a hagyományok megőrzésének, egy adott írói hagyomány folytatásának az antológia szerzőivel szemben támasztott igénye.

A két igény általában egyszerre és egyidejűleg tűnik fel a szövegekben: a hagyományok felvállalásának módja egybeesik az *írói* hagyományok felvállalásával. Érdemes megnézni, pontosan kiknek a neve jelenik meg referenciaként: akár konkrétan kiírva, akár pedig idézettel vagy utalással megjelenítve. (Csak a *referenciaként* szereplő neveket sorolom: Bajor Andor előszámolta ugyan Arisztotelész életművének későbbi felhasználóit, Egyed Péter a saját bírálóit, Izsák József a huszadik századi modern próza képviselőit – de mindez csak példaként jelent meg.)

⁵¹⁸ Mandics György: *A visszhang mint kötelesség*, Igaz Szó, 1981/5., 464-466., 464. old.

⁵¹⁹ Lászlóffy Aladár: *A kísérleti megváltásról*, Igaz Szó, 1981/5., 457-464., 464. old.

Nos, a lista: Tamási Áron⁵²⁰, Banner Zoltán, Jonathan Swift (Bajor Andor); dr. Solymár István (Bartis Ferenc); Tamási Áron, Nagy István, Karácsony Benő, Asztalos István, Sütő András, Balázs Sándor, Kacsó Sándor, Szent-Iványi Sándor, Székely János, Szerb Antal, Kuncz Aladár, Mikes Kelemen, Kemény Zsigmond, Kocsis István (Izsák József); Homérosz, Charles Dickens, Arany János, Reviczky Gyula (Láng Gusztáv); Kassák Lajos, Tristan Tzara, Bartók Béla, Arthur Rimbaud, Keats, Petőfi Sándor, Kaffka Margit, Berzsenyi Ferenc, Benedek Elek⁵²¹, Homérosz, Barczafalvi Szabó Dávid (Lászlóffy Aladár); Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár (Mandics György); Raymond Radiguet, Panek Zoltán, Thomas Mann, Elias Canetti, Szentkuthy Miklós, Szabó Gyula, Maupassant (Mózes Attila); Csokonai Vitéz Mihály, Vörösmarty Mihály (Szöcs István).

Imponáló és nyomasztó lista: a fiatal szerzőkkel szembeni igencsak magas igényeket jeleníti meg. És figyelemreméltó, milyen sok köztük az erdélyi/romániai magyar szerző. Újra az említés sorrendjét véve alapul: Tamási Áron, Banner Zoltán, Nagy István, Karácsony Benő, Asztalos István, Sütő András, Balázs Sándor, Kacsó Sándor, Szent-Iványi Sándor, Székely János, Szerb Antal, Kuncz Aladár, Mikes Kelemen, Kemény Zsigmond, Kocsis István, Benedek Elek, Barczafalvi Szabó Dávid, Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Szabó Gyula. Összesen húsz név azok közül, akiket referenciának és egyúttal követendő példának tartanak az *Ötödik Évszak* bírálói.⁵²² Az eredetileg negyvenkét nevet tartalmazó listának majdnem a fele. Ez a szám, mondhatni, magáért beszél: pontosan körülhatárolja, milyen referenciális keretbe helyezkedtek bele a bírálók, milyen hagyományokat szerettek volna viszontlátni az antológia műveiben.

Ennek az igénynek, mint az általa felsorolt nevekből is látható, Izsák József írása⁵²³ ad a legkategorikusabb módon hangot (ő a prózaírókkal kapcsolatos észrevételeit fogalmazta meg): „Koromnál és hivatásomnál fogva is irodalomtörténeti összehasonlításokban gondolkodom. Keresem ebben a kötetben az új Tamási Áront, az új Nagy Istvánt, az új Karácsony Benőt, az új Asztalos Istvánt és az új Sütő Andrást!”⁵²⁴ A megnevezett szerzők mellett másik viszonyítási pontjaként (a hagyomány szempontjából ez sem mellékes) az 1923-ban megjelent *Tizenegyek* antológia prózaírói szerepeltek: Balázs Sándor, Kacsó Sándor, Szent-Iványi Sándor és (ismét) Tamási Áron. Az *Ötödik Évszak* prózaírói esetében aggasztónak találta, hogy „az átlagosan 30-35 év közötti évjárat képviselői” jelentek meg az antológiában (a „tizenegyek” novellaszerzői közül hárman huszonkét évesek voltak, Tamási huszonhat); másrészt a felvállalt és művelt prózaformákat is kétségesnek találta.

Igaz, Izsák a kritika elején leszögezte: „Öröndetes dolog, hogy az Ötödik Évszak elbeszélői többségükben a modern próza felé tájékozódnak, tehát kísérleti műhelyükbe szívesen fogadnak minden olyan művészi áramlatot, törekvést, ami az új nemzedékek tudatvilágát kifejezi.”⁵²⁵ Amennyiben viszont végigolvassuk a szöveget – különösen a Palotás Dezső krimiparódiájáról⁵²⁶ szóló részt –, mindenképpen szembeötlő, Izsák József milyenfajta írástechnika mellett tette le voksát: „Érdekességnek elkönnyelhetők, maradandó művészetnek alig. Mert mégiscsak a mondandó, az emberi tartalom teszi a művészetet művészetté, a szépet esztétikumká, amit valóban nem lehet sem víziórával mérni, sem játékosan, parodisztikusan elrendezett újfajta sémákkal. A gyönyörködtetéshez, az esztétikai öröm teremtéséhez ez mind

⁵²⁰ „mi vagyunk Ábel Bábelben”, *Korszerűség – elkötelezettség*, 440. old.

⁵²¹ „Fő, hogy dolgozzanak”, *Korszerűség – elkötelezettség*, 460. old.

⁵²² Amennyiben a Bartis Ferenc által említett dr. Solymár István művészettörténészt, a Magyar Nemzeti Galéria egykori igazgatóját is bele vesszük, már huszonegy. Ez viszont eléggé önkényes tett lenne: dr. Solymár István csak kutatni járt Erdélybe, Nagy István monográfiájához gyűjtött anyagot a 70-es években. Mégis, úgy vélem, az Erdélyben folytatott hagyomány-feltáró tevékenységére legalább lábjegyzetben reflektálnom kell.

⁵²³ Izsák József: *Közelebb a valósághoz!*, Igaz Szó, 1981/5., 447-450.

⁵²⁴ I. m., 447. old.

⁵²⁵ I. m., 448. old.

⁵²⁶ Palotás Dezső: *A Burgunc-féle kettős gyilkosság*, in: *Ötödik Évszak*, Marosvásárhely, 1980.

kevés.”⁵²⁷ A későbbiekben még kategorikusabban fogalmazott: „Elképzelhetetlen olyan időtálló széppróza a mi tájainkon, amely úgy akar korszerű lenni, hogy figyelmen kívül hagyja hagyományait az elkötelezettségben, az időszerű kérdések megközelítésében.”⁵²⁸

Sajátos és mindenképpen említésreméltó elem, hogy az *Ötödik Évszak* elemzői, még ha egy adott mű irányából is kezdték meg vizsgálatukat, a felelősség kérdéskörébe tartozó végkövetkeztetéseiket az antológiában résztvevők *összességéről* fogalmazták meg. Sőt, annak ellenére, hogy többeknél is kifogásként szerepelt az antológiában közlők nagy életkori szórása (pontosítva a „többeknél”-t: Izsák József, Láng Gusztáv, Lászlóffy Aladár, Mózes Attila, Szöcs István írásában), a végkövetkeztetések általában *egy nemzedékként* kezelték az antológia szerzőit. (Pedig ennek a csoportcentrikus bírálatnak a problematikussága már a másfél évvel korábban megjelent *A szóértés előfeltételeiről* lapjain is „kibeszélésre került”. Ki más, mint Palotás Dezső volt az, aki a tőle megszokott vehemenciával közölte: „Szász Jánostól senki sem kéri számon, hogy mit írt Fodor Sándor. Az ún. fiatal nemzedék esetében egy kalap alá veszik az egész társaságot. Az egyik közülük ír egy számárságot, máris: «ilyen ez a nemzedék!» Együtt kell maradniuk és egy szűk vályúban turkálniuk mindaddig, amíg valahogy ők is megöregszenek, akkor azután már nem kötelező nemzedéknek lenni.”⁵²⁹)

Amennyiben arra keresünk példákat, kik gondolkodtak (írásaik tanúsága szerint) egy *teljes nemzedék felelősségéről*, elsőként Láng Gusztávot idézném. Ő ezt írta: „Minden új nemzedék joga, sőt felelős kötelessége felülvizsgálni és újrarendezni minden ráhagyományozott értéket – de ugyanaz a jog és felelősség megköveteli, hogy e művelet a belső, a nemzedéken belüli rendezéssel kezdődjék. Hogy ne csak önmagához viszonyítsa a múlt értékeit, hanem önmagát is hozzájuk.”⁵³⁰ Ugyancsak az antológiában közlők – és egyben minden fiatal szerző – összességére vonatkoztatva szögezte le Bajor Andor: „A fiatalok műhelyében mintha nem hatna a történelem; aki a múltról beszél, nem azért szól, hogy megértse, hanem mutatványosan megtagadja.”⁵³¹ Általánosságban fogalmazott a hagyományhoz fűződő elvárásokról Szász János is: „Nem a kísérletektől eltanácsolandó, hanem arra serkentendő gondolok, költői nyelvünk és kortárs költészetünk a hagyományok és az újítás ötvözése végtelen lehetőségeinek kínálatára. (sic!) És a fiatal író számára nincs is fontosabb, mint a nyitottság: ne képleteihez ragaszkodjék, hanem a művészet eleven mozgásához. A szabályok dogmáját nem haladja meg a szabálytalanságok dogmája. Az esztétikai teremtés egyik föltétele a szabadság, de ebbe beleértendő a szabadság az előítéletektől is.”⁵³²

Érdekes elem, hogy Lászlóffy Aladár az ankétban közölt írásában is ugyanúgy elutasította a nemzedékközpontú gondolkodást, mint eddig idézett szövegeiben. („Nem hiszek a «fiatal irodalom» külön problémáiban, külön léteben se adatott meg hinnem. Külön világot sose kaptak kísérleti megváltás céljára, az apokalopszis ifjúsági szakosztálya se más elmúlás normái szerint működik. Adminisztratív kérdések azonban felmerülhetnek; sőt. De ez nem tartozik az alkotásra. Még közvetve se, végső soron.”⁵³³) Csakhogy – és ez meglehetősen súlyos „csakhogy” – a későbbiekben ő maga is több ízben általánosságban fogalmazta meg véleményét a „fiatal irodalomról”. Lászlóffy nem kizárólagosan az antológiában megjelent művekről beszélt – például abban a szövegrészletben sem, mely az elméleti írásokra reflektál. (A további két idézetben az általánosságban megfogalmazott bírálatok illusztrálására

⁵²⁷ Izsák József: *Közelebb a valósághoz!*, Igaz Szó, 1981/5., 447-450., 449. old.

⁵²⁸ I. m., 450. old.

⁵²⁹ *A szóértés előfeltételeiről*, Korunk, 1980/1-2., 41-62., 48. old.

⁵³⁰ Láng Gusztáv: *Kérdések*, Igaz Szó, 1981/5., 453-457., 457. old.

⁵³¹ Bajor Andor: *Az Ötödik Évszak*, Igaz Szó, 1981/5., 438-443., 441. old.

⁵³² Szász János: *Néhány gondforgács a műhelyben*, Igaz Szó, 1981/5., 468-469., 469. old.

⁵³³ Lászlóffy Aladár: *A kísérleti megváltásról*, Igaz Szó, 1981/5., 457-464., 458. old.

kiemelések általam, MÁK.) „Vigyázat: elsősorban az önfélrevezetés esete kísért, pusztít itt; ám *sajnos nyilvánosan folyik és tömegesen e nemzedéki harakiri; s nemcsak ebben az antológiában.*”⁵³⁴ Nem csak az elméleti írásokkal, de a költészettel kapcsolatban is általános ítéletet fogalmazott meg: „Alkotási kérdés az a tünet-sokféleségben megnyilvánuló uniformizmus, mely ennek az antológiának versanyagát is jellemzi. Csak látszatra «széles skála» ez. Valójában új kizárólagosság erőltetése, miközben nincs se «uralkodó» versforma, uralkodó versidom, se más, mint valami, már a tartalmat szétfeszejtő idomtalanság.”⁵³⁵ (Lászlóffy idézett szövegeivel kapcsolatban egyébként érdemes figyelembevenni Ágoston Vilmos jó tíz évvel későbből származó véleményét: „Lászlóffy Aladár különleges eset volt: ő mindig megértően fordult a fiatalok felé, de valahogy nem érzett rá, hogy itt most egy új nemzedék készül; hogy egy új, nem is csak stilisztikai, de gondolatbeli különbség.”⁵³⁶)

Talán a hagyomány figyelembevételének leginkább figyelemre méltó aspektusa az, ami Bajor Andor írásának egyik részében jelenik meg. „Kétségtelenül igaza van Ágoston Vilmosnak – ennek a művelt, eredetien gondolkodó írónak –, aki így indítja tanulmányát: «Minden művet a jelenben olvasunk. Minden művet nekünk írtak.» S ezután elemezni kezdi Arisztotelész Poétikáját. De olyanképpen, mintha a Poétika az Echinox legutolsó számában jelent volna meg.”⁵³⁷ A hagyománynak nemcsak a szerepe, de a *helye* is behatároltnak látszik ebben a szövegben. Legalábbis látszólag. Bajor ugyanis egyike azoknak a bírálóknak, akik ugyan értetlenségüket fejezték ki, de azért nagyon is értették, pontosan minek a felbontásáról és újraalkotásáról van szó: „Én értem Ágoston Vilmos ingerültségét, amikor a mindig hivatalosnak tűnő filozófust bírálni akarja, és elutasítóan kommentálja. Valószínűleg a manipuláció mindenkori lehetőségét gyanítja benne, és nem Arisztotelészt akarja tulajdonképpen elutasítani, hanem a manipulációt.”⁵³⁸

A hagyományok megjelenítésének vizsgálata során mindenképpen fontos kiemelni: a korszak ambivalens diskurzusának egyik legfontosabb elemeként jelentkező *metaforikus beszéd a Korszerűség – elkötelezettségben* is lényeges szerephez jutott. Bajor Arisztotelésszel kapcsolatban egy olyan metaforát is használt, a *hídet*, mellyel a hagyomány szükségszerűségére mutatott rá. „Mert ez a bölcelet az első óriás híd, amelyet az emberi szellem a semmi fölé vetett, hogy rajta tovább haladhasson. Ha Váradról vonaton akarnék Kolozsvár felé menni, nem kerülhetem el a Körös-hidat. Ilyen az út természete, ilyen a föld. Megtagadhatom-e a hidat, azért, mert rajta át utaztak a második világháború agresszorai is?”⁵³⁹

Izsák József Bogdán László novellájának⁵⁴⁰ címéből kölcsönözte a maga metaforáját, a *mágnest* abban a szövegrészben, melyben az antológia novelláinak kísérleti-laboratóriumi, az erdélyi irodalom hagyományaihoz nem kapcsolódó jellegét kárhoztatja. „A szorongásos érzés sem ismeretlen, az elmagányosodás sem, a más entitásokba átszellemülés sem! Jószerével ezek is hozzátartoznak már egy húsz-negyven évvel ezelőtti modernség lelkiállapotához. Szükségtelen világirodalmi előképeire hivatkozni. Csakhogy ez a mágnes aligha találja meg az üveglapra szórt vasreszeléket, vagy ha igen: déja vu «játék» az egész...”⁵⁴¹ Izsák József másik, ezúttal egy Sütő-idézetből kölcsönzött metaforája a *tarisznnya*, mely mit sem ér, ha

⁵³⁴ I. m., 464. old.

⁵³⁵ I. m., 462. old.

⁵³⁶ „Ez a nemzedék nem akarta becsapni magát”, Martos Gábor interjúja Ágoston Vilmossal, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994.

⁵³⁷ Bajor Andor: *Az Ötödik Évszak*, Igaz Szó, 1981/5., 438-443., 441. old.

⁵³⁸ I. m., 442. old.

⁵³⁹ I. m., 442. old.

⁵⁴⁰ Bogdán László: *Mint mágnes az üveglapra szórt vasreszeléket*, in: *Ötödik Évszak*, Marosvásárhely, 1980.

⁵⁴¹ Izsák József: *Közelebb a valósághoz!*, Igaz Szó, 1981/5., 447-450., 449. old.

nincs benne „az otthonnak, a kétkeziek gondjának-sorsának, múltjának, jelenének s verejtékes hánykolódásban megálmodott jövődjének hamuba sült pogácsája”⁵⁴²

Láng Gusztáv egy egyébként is gyakran használt metaforát használt fel a hagyományhoz kötődés érzékeltetésére: a *láncot*. „Hiszen ha ez a jövő nem tekint múltjának, akkor fel kell tennem magamnak a kérdést: vagyok-e, voltam-e egyáltalán? Mit ér a szakadt lánc utolsó szeme, amelynek immár nincs mit és nincs mihez kapcsolnia? (...) S a szakadt lánc utolsó szemének sorsában nem osztozik-e velem egy egész közösség, melyet irodalmának e «robbanásos» fejlődése (vagy csupán változása) azzal fenyeget, hogy nyelvének nem lesz saját műveltsége többé? Mert van-e műveltség – és van-e nyelv – élő és alkotó folyamatosság nélkül?”⁵⁴³

Szász János metaforája önmagában is az irodalmi hagyomány egyik megtestesítője, mondhatni önreferencialis metafora: Pegazus, a *szárnyas ló*. „Ihlet? Én még nem töröltem szótáramból. Pegazust sem jelképeim tárából. Annak a meglehetősen szürrealisztikusan elképzelt lónak pediglen szárnya volt. Higgyem-e, hogy manapság már csak a gépek repülnek?”⁵⁴⁴

A metafora fogalmával könnyű visszaélni. Amennyiben igen tágan értelmezzük, ideszámolhatjuk akár azt is, hogy Kántor Lajos az antológia képeinek vizsgálatakor a képek-versek egyik közös motívumaként az *arctalanságot* emelte ki. Mégis, ez már elsősorban belemagyarázás – sokkal inkább azt érdemes megnézni, miként értelmeződik a hagyomány kérdése és metaforája az anket legfiatalabb résztvevője esetében.

Egyed Péter írásában⁵⁴⁵ egy másfajta hagyományértelmezés jelentkezett, de a diskurzus hagyományainak megfelelően szintén egy metafora, az *utazás* metaforája által. Az utazás-metafora révén az olvasókat „valaminő kulturális parúzia reményében” felkereső fiatal szerzőket, a hetvenes évek „mellékelt örökifjait” állította szembe az előző nemzedékek várakozó magatartásával. Vannak utazók és vannak üldögélők – elsősorban nemzedéki alapon szerveződik, ki az, aki *elébe megy* az olvasónak, és ki az, aki *kivárja*: „Persze nem mindenki élte a lemming-életformát. Az alkotó rétegértelmisség egy része szorgalmasan megült szürke mezei íróasztala mellett, abban a pozitív hitben, hogy az idő függvényében csak kivirágzik könyöke mellett Arkhimédész ibolyája.”⁵⁴⁶ A viszonylag nehezen megfejtendő írás, mely főként azért érdemel gondos átolvasást, mert az akkor huszonhét éves Egyed Péter fiatalságtól búcsúzásaként is felfogható, lényegesen keserűbb hangnemben íródott, mint a *Pátosz és paradoxon* anketot utóhangjaként megjelenő *Koturnus nélkül, tükrökkel*⁵⁴⁷. Egy megváltozott élethelyzetet, egy megváltozott szerepet vállal fel benne a szerző. Másként nem térne vissza ilyen formában az íróasztal képe az írás utolsó soraiban: „*Közben olvasom tovább az antológiát; szürke mezei íróasztalom mellett arra gondolok, hogy ezek a fiatalok hamarabb öregszenek.*”⁵⁴⁸

Talán az a pillanat ragadható meg ebben, mikor a „váltásra készülő” nemzedék tagja rádöbben: maga is hagyománnyá változott. Annak ellenére, hogy az ő verse is ott található az antológiában: a már címében is beszédes *Bevezető férfidalhoz*.

⁵⁴² I. m., 450. old.

⁵⁴³ Láng Gusztáv: *Kérdések*, Igaz Szó, 1981/5., 453-457., 453. old.

⁵⁴⁴ Szász János: *Néhány gondforgács a műhelyben*, Igaz Szó, 1981/5., 468-469., 469. old.

⁵⁴⁵ Egyed Péter: *Mellékelt örökifjak a hetvenes évekből*, Igaz Szó, 1981/5., 445-447. old.

⁵⁴⁶ I. m., 445. old.

⁵⁴⁷ Egyed Péter: *Koturnus nélkül, tükrökkel*, Igaz Szó, 1980/8., 145-148. old.

⁵⁴⁸ I. m., 447. old.

3. 1. 3. 3. FELELŐSSÉG A KISEBBSÉGBEN

Meglehetősen nehéz elkülöníteni az összeállítás írásaiban a felelősség különböző aspektusait – szorosan összefüggenek egymással a hagyományokhoz és a kisebbséghez fűződő elemek. Esetenként akár ugyanabban a mondatban kéri számon az antológia szerzőin a felelős kisebbségi szerző és a hagyományokból építkező szerző szerepének hiányát. Mégis elkülöníthetők a sajátosan a kisebbségi létre visszavezethető, abból származtatott igények: amennyiben elsősorban azokat a szövegrészleteket keressük az antológia szerzőivel kapcsolatban, melyek a társadalmi problémákat és az anyanyelvet tartalmazzák kulcsszavaik között.

Ezúttal sem hagyhatom figyelmen kívül a metaforahasználat sajátosságait; a hagyományéhoz hasonlóan az anyanyelv iránti felelősség fontosságát is több esetben metaforák segítségével szemléltették – újabb példa arra az ambivalens diskurzusra, mely a hetvenes évek metaforikus beszédét kitermelte.

Különösen Bajor Andor és Láng Gusztáv írása bővelkedett metaforikus megfogalmazásokban. Bajor Andor szövegében az *akác* jelent meg metaforaként a költészet szerepére (üdítő kivételként a korszak fenyő-centrikus fa-metaforáival szemben): „De más szerepet töltenek be a műutakat kíséző jegenyék, mint az őserdők, mást a kolozsvári botanikus kert pálmái és megint mást az akácok, amelyek a futóhomokot megkötik. Kötelességük-e az akácoknak a kötés? A kérdésen minden botanikus elcsodálkozhat. Ha az akác gyökere nem lenne képes kötni, az ágai virágzássá sem tudnának oldódni. Így terem szépség a fenyegetettségéből.”⁵⁴⁹ Bajor egy másik metaforája, a *torony* ott kerül az anyanyelvvvel összefüggésbe, mikor annak egy sajátos aspektusát, a bábeli tornyot villantja fel: „A világ legmagasabb tornya a legkilátástalanabb torony. Mert belső emberi tartalom, elfogadható érték nélkül nem kíván egyebet megvalósítani, mint a magasságot. (...) De az ilyen építménynek is megvan a hagyománya. A Biblia szerint Bábelben az ilyen toronyépítés nagyobb kifejezésbeli zavarokat okozott, mint amilyen magasra sikeredett a torony.”⁵⁵⁰

A már idézett Láng Gusztáv-metafora, a *lánc* kifejtésének kulcsszavai között a nyelv is megtalálható (ez az idézet egyébként az egyik legjobb példa a jelen alfejezet első mondatában leírt dilemmára is). Ezúttal csak a speciálisan az anyanyelvvvel szembeni kötelességet tartalmazó mondatot idézném: „S a szakadt lánc utolsó szemének sorsában nem osztozik-e velem egy egész közösség, melyet irodalmának e «robbanásos» fejlődése (vagy csupán változása) azzal fenyeget, hogy nyelvének nem lesz saját műveltsége többé?”⁵⁵¹ (Láng a *kulcs* metaforáját is használta – az ezzel kapcsolatos szövegrészt a későbbiekben fogom hosszabban idézni.)

Szöcs István a versek (elsősorban nyelvi, de nem mellesleg eszmei) színvonalával kapcsolatban használta fel Ágoston Arisztotelész-tanulmányának vízóra-metaforáját, kétségtelen szellemességgel alkotva meg belőle a saját *napóra*-metaforáját: „(...) hiszen, visszatérve Ágostonra és Arisztotelészre: «Mérhető-e a költészet víziórával» és statisztikával? (Napórával talán igen: azzal, hogy éppen hová esik az árnyék.)”⁵⁵²

A felhozott példák ellenére sincs kifejezett szükség arra, hogy csak a metaforákra hagyatkozzunk, azok segítségével körvonalazzuk, milyen jellegű társadalmi és anyanyelvi felelősséget vártak el a bírálók az *Ötödik Évszak* antológia szerzőitől. Mindez sokkal explicitebb módon is megjelenik a kritikákban. Elegendő gondosan végigolvasni őket.

⁵⁴⁹ Bajor Andor: *Az Ötödik Évszak*, Igaz Szó, 1981/5., 438-443., 441. old.

⁵⁵⁰ I. m., 440. old.

⁵⁵¹ Láng Gusztáv: *Kérdések*, Igaz Szó, 1981/5., 453-457., 453. old.

⁵⁵² Szöcs István: *Ötödik Évszak – kardalészában*, Igaz Szó, 1981/5., 470-472., 471. old.

A fentebb jelzett kritériumok, tehát a társadalmi és az anyanyelv iránti felelősség mentén csoportosítva érdemes kiemelni az antológia kapcsán keletkezett írásokból a speciálisan ezeket az elemeket firtató részleteket. Annak ellenére, hogy e kettő gyakran összefonódik, elsőként a társadalmi szerep kérdéskörét venném vizsgálat alá: kiknek a kritikájában jelenik meg és milyen konnotációkat tartalmaz. A szövegek olvastán meglehetősen pontos képet alkothatunk arról, milyen jellegű *társadalmi szerepvállalást* hiányoltak a bírálatok szerzői. Igaz, már most is ki lehet jelenteni: a társadalmi szerep kérdését a legtöbb hozzászólásban társadalmi felelősségként értelmezték.

Izsák József Bogdán László novellája kapcsán emelte ki: „Nem mint egyedi darabot találok riasztónak, hanem mint jelenséget, összefüggésben az Ötödik Évszak más elbeszéléseivel és verseivel, amelyek «beszéljünk egyébről» alapon hallgatnak a legközvetlenebb és legjelenvalóbb kérdéseinkről. Tudjuk, miről. És ezt a társadalmi kérdések iránti közömbösséget rendkívül könnyű elméletekkel elesztétizálni, megmagyarázni, csak a felelősségre nincs felmentés semmiféle poétikában.”⁵⁵³ (Ha a naiv olvasó helyzetéből szemlélném Izsák József kritikáját, feltehetném a kérdést, ő *miért nem nevezte meg* a legközvetlenebb és legjelenvalóbb kérdéseket. Ez viszont ezúttal a legkevésebbé sem lenne etikus.) Izsák a folytatásban még kategorikusabban fogalmazott – éppen a hagyományok figyelembevételével írva le a társadalom és főként a kisebbség iránti kötelezettségeket (kiemelések általam, MÁK): „Senki nem biztat arra senkit, hogy utánozza Sütőt, Székely Jánost, Kocsis Istvánt, de hogy *folytassák őket* a legfiatalabb prózaíróink, azt az *egész romániai magyar nemzetiség elvárja!* Ez nem esztétikai kérdés, nem kinek-kinek a magánügye, hanem *közügy, társadalmi rendelés, a jövő előtti felelősség* kérdése.”⁵⁵⁴ Sőt, néhány sorral később általánosabban is újrafogalmazta mondanivalóját, ezúttal már nem csak a prózára reflektálva: „A nemzetiségi lét, a társadalmi élet bonyolult kérdéseiben az irodalomnak, minden műfajban kivétel nélkül, óriási felelőssége van. És ebből a felelősségből egyre nagyobb rész jut a fiatal nemzedékekre, akiknek a folytonosság rendje szerint vállalniuk kell, amit elődeik kezdtek, alapoztak, építettek.”⁵⁵⁵

Valamivel általánosabban és kevésbé célzatosan, de ugyancsak értékítéssel fogalmazta meg fenntartásait Bajor Andor – az akác-metaphora kapcsán elindított gondolatmenetet folytatva: „A mi fiatal alkotóink valószínűleg érthetetlennek vagy értelmetlennek találhatják ezeket a jelképeket, és egyszerűen visszautasítanak minden lehetséges társadalmi szerepet. Nem néznek szembe valóságos helyzetükkel, sorsukkal; nem tekintenek – többségükben – arra az arkhimédészi pontra, ahol éppen állnak. Sorsukat merő értetlenségnek tartják, ezért dadognak az értelemről. Egyáltalán nem az értelem hiányzik belőlük, hanem a remény. Lemondtak a reményről, a törvény lehetséges fölismeréséről, csak létüket kívánnák kifejezni, nem a törvényt.”⁵⁵⁶

Láng Gusztáv egy nagyon izgalmas fejtegetésében a társadalmi felelősség és a hagyományba helyezkedés kérdésköre fonódik össze: „A gyermek kapkod az Abszolútum játékszere után, s hiába veri be a kezét minduntalan az élet kemény tényeibe, nem hajlandó megtanulni a tapasztalástól, hogy ez az abszolútum ha nem is elérhetetlen, de megfoghatatlan. A valóságban ugyanis szabadság és teljesség nincs, csak testet öltve mint jog – s mint öreges testvére, a kötelesség. Mindkettő mindig történelmileg körülírható – s csak így írható körül. Milyen kötelességeket ró rám a kor, a hely, s cserébe mennyi és milyen jogokra tarthatok igényt – *kell* igényt tartanom. Az ember csak történelmileg lehet azonos önmagával, s a verset csak ez a történelmi személyazonosság teheti történelemfölöttivé.”⁵⁵⁷

⁵⁵³ Izsák József: *Közelebb a valósághoz!*, Igaz Szó, 1981/5., 447-450., 449. old.

⁵⁵⁴ I. m., 450. old.

⁵⁵⁵ I. h.

⁵⁵⁶ Bajor Andor: *Az Ötödik Évszak*, Igaz Szó, 1981/5., 438-443., 441. old.

⁵⁵⁷ Láng Gusztáv: *Kérdések*, Igaz Szó, 1981/5., 453-457., 455. old.

Voltaképpen a társadalmi szerepvállalás hiányaként is értelmezhető mindaz, amit Szőcs István felró az antológia költőinek: „Ami meglehetősen közös többségükben, az: az egyéniség-hiány; a hol szenvedtlen, hol szenvedő elégizmus és valami erősködő kompenzálás; valami ilyesmi: ha engem leejt ez az élet, ez az élet hibája, ez az élet különben is vasárnapok egymásraült arctalanságából és szójátékokkal leplezhető súlytalanságokból áll; ezzel szemben a költő bizonykodik, hogy van kiút a féktelen fenéből, de az éppen a kiúttalansággal való méla szembenézés.”⁵⁵⁸

Az *anyanyelvvel szembeni felelősség* kérdése is többeknél jelentkezik az antológia értékeinek kétségbevonásával párhuzamosan. Láng Gusztáv ugyan a kötet kapcsán fogalmazta meg kifogásait, de mivel fogalmazásának általánossága ennél továbbmutat, érdemesnek tartom viszonylag bővebben idézni (kiemelések általam, MÁK): „*Autonóm nemzeti kultúrák esetleg megengedhetik maguknak, hogy a költői formanyelvként realizálódó kultúrahordozó funkciót átmenetileg, «kísérleti» célból megszüntessék, mert a nemzet, a kísérlet eredményétől függetlenül, automatikusan ismét birtokba veheti a nyelvet, formanyelvét és kultúráját. Nem elvesztette őket, csak lomtárba zárta, s némi keresgéléssel újra rábukkanhat. Az egynyelvű nemzet minden tagjának elvben bármeddig ott lapul zsebében a lomtár kulcsa – a kommunikatív szintű anyanyelv-ismeret számukra nemcsak lehetőség, hanem társadalmi kényszer. Egy nemzetiség számára nem, hisz itt a formanyelv-szegényítés egyben nyelvszegényítés is, és sohasem tudhatjuk (hisz nem mérhető sem egzakt, sem spekulatív eszközökkel), hol van az a határ, amelyen túl a károsodások helyrehozhatatlanok lesznek, a rozsdamarta kulcs nem nyitja többé a zárat: a kultúra, a hagyomány teljességéhez nem lesz többé visszaút.* Vagy csak óriási veszteségek árán.”⁵⁵⁹

Nagyon elgondolkodtató szövegnek tartom Láng Gusztáv borulató helyzetfelmérését – különösen a jelenlegi vizsgálati szempontok figyelembevételével. Nemcsak az írástudók felelősségének nagyrabecsülését látom benne, hanem annak az elitközpontú szemléletnek a megnyilvánulását is, mely a hetvenes években is áthatotta az irodalomról folyó romániai magyar diskurzust. Legyünk őszinték és kíméletlenek: még ha csak látszat-kontextusuk is van az antológiában olvasható verseknek, ahogyan azt Láng Gusztáv kifejti, és ha tudjuk azt is, hogy „az *editor* bőkezűsége okán az Ötödik Évszak még a székykocsárdi állomáson is fölös példányszámban kapható, s (egyelőre más sajtótermékek híján) még a piás magyar ingázó is vásárolja”⁵⁶⁰ – biztosra mondható, hogy egyetlen antológia vagy egyetlen kísérleti formanyelv-változtatás ilyen hatással lehetne egy teljes népcsoport kultúrájára és hagyományaira?

Pedig Láng Gusztávnak is vannak olyan szövegrészletei, melyből világosan látszik: a helyzet ennél sokkal bonyolultabban és komplexebben is felfogható. Bár a szövegösszefüggés miatt itt vagyok kénytelen sort keríteni a kifejtésre, mindez az előző alfejezethez tartozik inkább: a hagyomány szerepe jelenik meg újólág Láng Gusztáv fejtegetésében. A jelenben tapasztalható törekvések is köthetőek valamiféle hagyományhoz: *de nem a romániai magyar irodalom kanonizált hagyományához*. Az csak párhuzamba hozható az összmagyar irodalmi hagyomány egy adott korszakával. „Vajon nem ugyanaz a jelenség ismétlődik-e meg, mint a múlt század végén? Nálunk is egy irodalomtörténeti jelentőségű nemzedék-sor (s ezt a jelzőt kiteljesedett életművek fedezik) fordult szembe az ötvenes években egy ugyancsak folytonosság- megszakító – csak éppen más előjelű – dogmatizmussal, s ellenszerét, a fejlődés-biztosítót a folytonosság helyreállításában, az időszerűsíthető hagyományok körének tágitásában találta meg, anélkül, hogy ezért le kellett volna mondania újító igényeiről.”⁵⁶¹ A

⁵⁵⁸ Szőcs István: *Ötödik Évszak – kardalészában*, Igaz Szó, 1981/5., 470-472., 470. old.

⁵⁵⁹ Láng Gusztáv: *Kérdések*, Igaz Szó, 1981/5., 453-457., 456-457. old.

⁵⁶⁰ Egyed Péter: *Mellékelt örökifjak a hetvenes évekből*, Igaz Szó, 1981/5., 445-447., 447. old.

⁵⁶¹ Láng Gusztáv: *Kérdések*, Igaz Szó, 1981/5., 453-457., 454. old.

gondolatmenet ott válik igazán értelmezhetővé, mikor Láng kitér az *Ötödik Évszak* szerzőinek szerepére is. Ezt pedig, mivel írása mindezt a romániai magyar irodalom nélkülözhetetlen hagyományainak gondolkodási horizontjából szemléli, úgy tűnik, csak úgy tudja elfogadni, hogy *átmenetinek* tekinti: „Lehet, hogy az irány elérte lehetőségei határát, s csakugyan szakadék tátong a *van* és a *kell* között – s a történelem csalóka könyörtelenséggel azért hívogat egy egész «évszaknyi» nemzedéket az újdonság szivárvány-színei után, hogy velük, káprázó szeműekkel töltsse be ezt a szakadékot a nyugodtabb tekintetű, biztosabban lépő utódok útjában – ahogy a múlt századvég újtóinak életművét is ilyen előfutár-szerepre redukálta az idő.”⁵⁶² (A nélkülözhetetlen hagyományba illesztés igénye hasonlóképpen jelenik meg Bartis Ferencnél is: „Latolgom, hogy az *Ötödik Évszak* a hazai magyar irodalom természetes hajtása-e vagy sem.”⁵⁶³)

Bartis Ferenc kritikájában mutatkozik meg, hogy milyen hagyomány-szentelte igényekkel helyezkedett szembe összességében az antológia: „Lehet, hogy «maradi» vagyok, de elvárom, hogy akkor is, ha történetesen nem ismerném, minden szöveg elolvasása után biztosan állíthassam, hogy a szerzője *idevalósi*... Sajnos, néhány szöveg alapos latolgatása után sem tudom «megállapítani», hogy szerzője hol és milyen körülmények között él, és mi az anyanyelve, ugyanis néhány szöveget minden további nélkül fordításként is felfoghatok...”⁵⁶⁴

Lászlóffy Aladár bírálatában található a leginkább konkrét és indultatos kifejezése mindannak, amit Bartis Ferenc is megfogalmazott: „De mennyi köze lesz itt ökelmééknek a székelýföldi, bánági, erdélyi, bukovinai levegőhöz, földhöz (nemcsak irodalmi hagyományhoz, azt hagyjuk, ha csak azzal szakítanak s okuk és magyarázatuk is van rá, válják egészségükre, jól teszik!). Sajnos sok okuk nincs egyelőre. S nem is szakítani, hanem csatlakozni, csatlakozva belépni, felsorakozni, felzárkózni, fellépni szeretnének, igenis észrevétni maguk, hogy megszerzett személyiségükkel, megszolgált tekintélyükkel minden bizonnyal ugyanazt szolgálhassák.”⁵⁶⁵

Lászlóffy ebben a szövegben is igen vehemensen nyilvánult meg: nemcsak gyökértelenséggel vádolta meg a szerzőket, hanem az irodalomban elfoglalt helyüket is megkérdőjelezte. Mégis, az idézett szöveg vége bizony nagyon fontos elemeket tartalmaz. Lászlóffynak az antológia fiatal szerzői iránt tanúsított értetlensége ellenére sikerült rátapintania, mi a mozgatórugója minden új irodalmi generációnak. Csatlakozni, belépni, felsorakozni, fellépni akarnak – csak éppen más eszközökkel és más célokkal. Minden új generáció ugyanazt akarja – csak más módon kísérel meg elérni. A tekintély megszolgálása, a személyiség felépítése (a „megszerzés” igencsak célzatos szóválasztás) nem cél, hanem eszköz. Arra, hogy *minden bizonnyal ugyanazt szolgálhassák*.

Ezért meglepő, hogy az ankét hozzászólásai éppen ezt a jogát vonták kétségbe az antológiában fellépő szerzőcsoportnak.

3. 1. 3. 4. ... ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Még a *Korszerűség – elkötelezettség* ankét folyamán jegyezte meg Mandics György (a már idézett szövegrészlet jelenleg fontos részeit emelve ki): „(...) akárhogy böngészem a lapokat, nem lelem a kritikai visszacsatolást, a lelkes örömet vagy a viharos tiltakozást. (...) Valami baj van a sajtónkkal vagy még inkább kritikusainkkal, ha a felmérések tanúsága szerint inkább csak vagdalkozásokra és vastag sértésekre kavarodik meg az állóvíz.”⁵⁶⁶

⁵⁶² I. h.

⁵⁶³ Bartis Ferenc: *Hányadik évszak az ötödik?*, Igaz Szó, 1981/5., 444-445., 444. old.

⁵⁶⁴ Bartis Ferenc: *Hányadik évszak az ötödik?*, Igaz Szó, 1981/5., 444-445., 445. old.

⁵⁶⁵ Lászlóffy Aladár: *A kísérleti megváltásról*, Igaz Szó, 1981/5., 457-464., 463. old.

⁵⁶⁶ Mandics György: *A visszhang mint kötelesség*, Igaz Szó, 1981/5., 464-466., 464. old.

Nem valószínű, hogy éppen ez a szövegrészlet váltotta volna ki a Mandics által hiányolt „kritikai visszacsatolást”, de kétségkívül volt benne valami profetikus. Esetleg csak a romániai magyar irodalomban és irodalomkritikában megszokott kommunikáció, a reakciók és ellenreakciók keletkezési mechanizmusának ismerete. A későbbiekben megjelent, az *Ötödik Évszakt*ot elemző írások ugyanis *legalább részben az ankétról is szóltak* – még ha nem is éppen olyan módon, mint ebből a kijelentésből nyilvánvalónak tűnne.

Különösen az *Utunk* lapjain kialakuló „mini-ankétra” érdemes figyelni. A nyár folyamán három szerző is foglalkozott az *Ötödik Évszakkal*, valamint némileg kisebb terjedelemben az egy évvel korábban megjelent *Kimaradt Szóval* is – nem igazán meglepő módon mindeközben a *Korszerűség – elkötelezettség* ankétra és egymás írásaira is reflektálva.⁵⁶⁷ (A témának a sajtóorgánium által is érzékelt fontosságát jól jelzi, hogy az *Utunkban* kiemelt hely jutott a szövegeknek: Marosi cikkének például a keresztben tagolt első három oldal alsó fele; de még a legkevesbé kiemelt helyen megjelentetett Mózes-cikk sem került a negyedik-ötödiknél hátrábbi oldalra.)

Mindhárom cikk közös sajátossága, hogy mindenekelőtt az antológiákban megjelenő lírai műveket tartják a vizsgálat előterében. Mindemellett persze nem csak magukról az antológiákról, az ankétról, hanem a költői nemzedék létéről/hiányáról és az antológiák szerepéről is igen figyelemreméltó fejtegetéseket tartalmaznak. Amennyiben viszont azt nézzük meg, melyikük szerzője volt a leginkább hajthatatlan az antológiák költőivel szemben, érdekes megállapításra juthatunk. Hármójuk közül Mózes Attila volt a legindulatosabb – ez különösen annak tekintetében fontos, ha az ankétban megjelent cikkével⁵⁶⁸ vonjuk párhuzamba. Abban ugyanis elegánsan kikerülte a „színvallást”: írása leginkább a fiatal prózaírók helyzetéről adott élménybeszámolónak tekinthető.

Érdemes figyelni az ankéttal kapcsolatos megjegyzések közül például arra, hogy bár Marosi *általánosságban véve* nem tartotta a legsikerültebb gyűjteménynek ezeket az antológiákat, mégis azt sugallta cikkével: a *Korszerűség – elkötelezettség* ankét résztvevői talán túlságosan is kevésbé kíséreltek meg eltávolodni attól a vizsgálati kiindulóponttól, mely az antológiákat globalitásukban, egy nemzedéki megnyilvánulás ijesztő jeleként kezelte. „A két antológia által felvetett nemzedéki problematikáról talán túl sokat is írtak a májusi *Igaz Szóban*. Kevesebb mindenestre több lett volna. Ezért nem szaporítom én sem a szót ebben a vonatkozásban. Különben is, az a szövegelés, amely e két antológiát uralja, nagy részében éppen olyan idegen tölem, nevelésemről, verskultúrámtól, mint az eddigi hozzászólók nagy részétől. De hát éppen ezért szeretném elmondani az alábbiakban, hogy mindezek ellenére mit érzek értéknek e két antológia néhány fiatal szerzőjének az alkotásában.”⁵⁶⁹ Ágoston Vilmos, Adonyi Nagy Mária, Cselényi Béla, Markó Béla és Balázs F. Attila nevének felsorolása, néhány soruknak, témájuknak bemutatása és elemzése mellett Marosi a „hiányokat” is megemlítette: Balla Zsófia és Palotás Dezső esetében nem tartotta a legsikerültebb válogatás eredményének bekerült verseiket – Szöcs Géza-vers pedig egyik antológiában sem volt.

Marosihoz képest a másik két kritikus inkább a negatív élményekre koncentrált mondanivalójában. Igaz, Mózes Attila ironikusan jegyezte meg: „Micsoda lehetőség az antológia, hogy – kritikusként – öt-tíz év múlva elmondhatod: én már akkor jeleztem, hogy az *Ötödik Évszakból* és a *Kimaradt Szóból* csak Adonyi, Cselényi, Balla, Egyed, Markó, Palotás, Kőrössi és Sütő... Miközben szegyenkezned illenék, mert 80-ban is teljesen nyilvánvaló volt: a felsorolt nyolc költő (plusz a kimaradt Szöcs Géza) verseiből egy színvonalas és ugyanilyen méretű antológiát lehetett volna az olvasó elé tenni.”⁵⁷⁰ Ismerjük el: elit-központú vizsgálatot

⁵⁶⁷ Marosi Péter: *Groteszkek és látomások*, Utunk, 1981/40., 1-3. old.; Vásárhelyi Géza: *Az ötödik évszak*, Utunk, 1981/42., 1-2. old.; Mózes Attila: *Költők és antológiák*, 1981/44., 4-5. old.

⁵⁶⁸ Mózes Attila: *A fiatalság nem akadály – nem is előny*, Igaz Szó, 1981/5., 466-468. old.

⁵⁶⁹ Marosi Péter: *Groteszkek és látomások*, Utunk, 1981/40., 1-3., 1. old.

⁵⁷⁰ Mózes Attila: *Költők és antológiák*, 1981/44., 4-5., 4. old.

folytat ez a három kritika is; nem a „tisztos közepszer” verseivel foglalkoznak – amennyiben ezt teszik, nem jelölik meg a szerzőt, csak „rutinos irodalmiaskodásról” (Marosi Péter), „fűrészpor-versekről” (Vásárhelyi Géza), „bejáratott és lejáratott sablonokról” (Mózes Attila) esik szó, néhány kifogásolt idézettel szemléltetve.

Ami a jelen vizsgálat szempontjából izgalmassá teszi a kritikákat, az elsősorban a nemzedékfogalommal és nemzedéki problematikával kapcsolatos egybehangzó ítéletük. A két antológiában jelentkező költőket – a kiemelt kitűnőek kivételével – nagyrészt a kimaradás ellenére (vagy éppen azért) legjelentősebbnek ítélt Szöcs Géza „holdudvarába” csapódott reménykedő dilettánsokként kezelték a szerzők. Ebből a szempontból különösen Mózes nyilatkozott meg kategorikusan: „Egy látszatra demokratikus, tág keblű antológia a legkegyetlenebb büntetés a dilettáns és féltehetség számára: a lényegét tekintve arisztokratikus *irodalom* pusztá jelenlétével is paródiává silányítja a rossz verset. (Talán ezért nem szerepel Szöcs Géza az *Ötödik Évszakban*: önmagát s az akarnokokat sem óhajtja kínos helyzetbe hozni. Ám – bár Szöcsön kívül álló okok miatt – mégis-mégis árnyat vet az antológiára, távollétében is, hisz nem egy fiatal tollforgató kölcsönveszi kelléktárának leghálásabb elemeit, amelyek bizony lötyögnek a szegény bitorlón.”⁵⁷¹

Főként ebből az értékítéletből eredeztethető az az álláspont, amit mindhárom kritika felvállal az antológiákból eredeztethető nemzedék-képpel szemben – sokkal árnyaltabban, mint a *Korszerűség – elkötelezettség* ankét esetében történt. Az idézetek magukért beszélnek. „Ezek között a szövegelők között se lesz ugyanis több maradandó életművű alkotó, mint az erdélyi magyar líra első, második, harmadik, negyedik és ötödik nemzedékében volt külön-külön. És bár jóslataim súlyos tévedéseknek bizonyulhatnak, mert ki tudja, ki miért hull majd ki azok közül, akikben most bizakodom, s ki bizonyít majd csak ezek után azok közül, akikre én még ma nem figyelek eléggé; de többen kétségtelenül rászolgáltak már arra szövegeikkel, hogy *egyéniségük* «titkai» után is kutassunk.”⁵⁷² „Irodalmi nemzedék viszont nincs – amennyiben az értékrendet vesszük figyelembe: minden szerencsés korszaknak megvolt a maga egy-két-három nagy költője, a többi a tisztos közepszer, vagy még az sem. Ez lenne a sokat lobogtatott nemzedék-fogalom az irodalomban!”⁵⁷³ „Az antológiával kapcsolatban mindig elhangzik a kényszerű «nemzedék» megjelölés is. Mi a «nemzedék» a költőkhöz viszonyítva?”⁵⁷⁴

Ami pedig igazán különössé teszi a *Korszerűség – elkötelezettség*hez viszonyítva az *Utunkban* megjelent három kritikát: egyetlen szó sem esik egyikükben sem a társadalmi szerepvállalásról, az anyanyelvhez és a nemzetiséghez való hűségről, a felelősségről. Marosi Péter indoklása szerint: „Csak annyi történik, hogy az eddigi vitákban szerintem eltolódott a hangsúly a szóban forgó antológiák szerkezeti-szerkesztési problematikájára és nem mondatott ki elégséges hangerővel, hogy kinek milyen örömet okozott ez a két kötet is.”⁵⁷⁵

Hogy miért érdemes mégis az irodalmi vitákkal és ankétokkal foglalkozni? Talán az a leginkább megszívlelendő részlete Marosi kritikájának, mely az irodalmi vitákra reflektál: „Mert lehet ugyan, hogy «ítélet» soha sincsen és soha nem is lesz; de az irodalmi «perek» befejezésére egyáltalán semmi remény. Nincs is irodalom (művészi) perlekedések nélkül! És ez nemcsak borzasztóan szomorú, sőt sokszor nevetséges – de a maga módján, az élet megállíthatatlanságának szempontjából: gyönyörű is.”⁵⁷⁶

⁵⁷¹ I. m., 4. old.

⁵⁷² Marosi Péter: *Groteszkek és látomások*, Utunk, 1981/40., 1-3., 1-2. old.

⁵⁷³ Vásárhelyi Géza: *Az ötödik évszak*, Utunk, 1981/42., 1-2., 2. old.

⁵⁷⁴ Mózes Attila: *Költők és antológiák*, 1981/44., 4-5., 4. old.

⁵⁷⁵ Marosi Péter: *Groteszkek és látomások*, Utunk, 1981/40., 1-3., 3. old.

⁵⁷⁶ I. m., 1. old.

3. 2. AZ „ITT ÉS MÁST”

A 3. 1. fejezet keretein belül arra kerestem a választ, milyen igényeket támasztott a „váltásra készülők”-kel szemben a „hatalmon lévők” csoportja. Nem lenne teljes a kép, ha nem kísérelném meg azt is bemutatni, milyen igényeket támasztott *önmagával szemben* a fiatalabbak generációja.

A kívülről érkező igények, mint ezt már bemutattam, leggyakrabban a *felelősség* kérdéskörében csoportosíthatók. A belső igények megfejtésére viszont nem elegendő egyetlen kulcsfogalom. Többek között azért sem, mert (mint már szintén írtam) a hetvenes évek romániai magyar irodalmában felmerülő nemzedékváltó törekvések esetében nem különíthető el egy határozott csoportalakító aktus. A legfontosabb generációs elkülönítést jelentő „Forrás-nemzedék” kategória is egy kívülről és felülről szervezett, nem pedig az adott csoporton belülről érkező megkülönböztetésen alapul. Ha a speciálisan a fiatal szerzők számára rendelkezésre álló fórumokat – tehát az *Echinoxot* vagy a *Fellegvárt* – vesszük figyelembe, ott is kötöttségekbe ütköztek a csoport tagjai, legyen szó akár terjedelemtől, akár pedig a megjelenés kívülről meghatározott gyakoriságáról. A hetvenes évek nemzedékváltó törekvéseiben szintén fontos szerepet játszó Gaál Gábor Kör működését egyrészt a fennmaradt iratok hiánya miatt nehéz érdemben vizsgálni; másrészt viszont azt sem felejtethetjük el, hogy a Gaál Gábor Kör „aranykora” a második Forrás-nemzedék idejére esett.

Amennyiben más csoportok (például a huszadik század eleji avantgárd mozgalmak) alakulását vesszük szemügyre, nem tehetjük észrevétlenné a csoportalapítási és -alakítási aktusok súlyát: a mozgalmak gyakorlatilag kiáltványaikkal egyidőben születtek meg. Ha, némileg önkényesen, ezeket tekintjük a par excellence csoportalakító aktus példáinak, arra is rájöhethetünk, mi egy ilyen csoport legfontosabb belülről érkező identitási meghatározása. A felelősséggel szemben a *szerep* válik irányadóvá – függetlenül attól, hogy ez a közízlés pofonütésében (az orosz futuristáknál) vagy éppen a polgárpukkasztás művészi szintre vitelében (a dadaistáknál) nyilvánul meg.

A vizsgálatom tárgyát képező korszak nemzedékváltó törekvéseiben (csoportalapító aktus híján) nehezebb megállapítani, pontosan miben állt a csoporttagok által felvállalt szerep. A művekben fellelhető szerzői hitvallások elsősorban egyénre szabottak – bár itt is találni közös jegyeket, közös elemeket. Igazi segítséget ebben az esetben is az ankétok és viták jelentenek, melyekben egy adott szerep kérdésével kapcsolatban több fiatal szerző véleménye is megjelenik.

A jelen alfejezet keretein belül a *lírában*, a *kritikában* és a *nyelvhasználatban* jelentkező *szerepfelfogás* kérdéskörére koncentrálok. Választásom kétségtávolon önkényesnek látszik, és mindenképpen indoklásra szorul.

Egy más korszak esetében kézenfekvő módszer lenne, ha a három alapvető műnem keretein belül megjelenő szerzői szerepek mentén folytatnánk le a vizsgálatot. Mindemellett, mint már bevezetésemben is írtam, a hagyomány legfeljebb felülírható, de nem törölhető el. Az a tény, hogy a Forrás-nemzedékek felosztásában a líra bizonyult irányadónak, a jelen vizsgálat számára is döntő jelentőségű. Az epikai alkotások révén kétségtávolon nehezebb elkülöníteni a nemzedéki sajátosságokat.

A drámai alkotások vizsgálata is lehetetlennek mondható: elsősorban azért, mert ilyenekkel nem találkozunk az adott korszak nemzedékváltóinál. A hetvenes évek nemzedékváltó csoportja számára a drámai műnem valamilyen okból nem került a szerzői érdeklődés előterébe; legfeljebb csak „magánhasználatra”, nem pedig nagy közönség elé szánt drámai darabokkal találkozhatunk, mint például Darkó István *Macskarádiója*. Erre a sajátosságra egyébiránt Szócs István is rátapintott a *Korszerűség – elkötelezettség* ankét keretein belül: „(...) ebben a kötetben egyetlen drámaírócska sincs; ha már mindenáron

létszámot akarnak felmutatni, legalább egyvalakit rá kellett volna szorítani erre. Például pár éve megjósoltuk: Palotás Dezsőből lehetne jó drámaíró, adottságai volnának hozzá, csak éppen – színházba kellene járatni. (...) Ötven éven felüli vagy jóval felüli – befutott – drámaírónk van vagy tíz... Ötvenen aluli, de már korántsem fiatal: kettő! Színházainknak nyugdíjas klubokká kell válniuk: öreg író, öreg színész, öreg közönség? Ezt feltétlenül eszünkbe juttatja az *Ötödik Évszak*.⁵⁷⁷

Kétségtelenül sajátos és megmagyarázhatatlan tényező a dráma hiánya: hiszen Darkó István színész volt, Tompa Gábor pedig, aki szintén a hetvenes évek nemzedékváltói közé tartozik, egyike az elmúlt évtizedek legjelentősebb rendezőinek. Mégis, az általam vizsgált csoport tagjai ebben az időszakban nem alkottak a dráma műnemében. (Azért fontos kihangsúlyoznom, hogy „ebben az időszakban”, mert például a kilencvenes évek folyamán Szöcs Géza több drámával jelentkezett: ezek közül a legjelentősebb *A kisberek* bösztörmények.)

Mindezek miatt elsősorban a lírában jelentkező sajátosságok révén tűnnek a legkönnyebben és leginkább megbízhatóan elkülöníthetőnek azok a jegyek is, melyek megkülönböztetik a korszak frissen feltűnt költőinek munkásságát az előtük járókétól. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a lírai alkotások vizsgálata során állapítható meg legjobban az adott generáció tagjainak szerzői szerepfelfogása.

Ennek a korszaknak a vizsgálatában semmiképpen sem téveszthető figyelmen kívül két további tényező: a kritika és az elmélet súlya. Nemcsak a kritikai írások számából, de a Forrás-sorozatban megjelent esszékötetekéből is világosan látszik: a hetvenes évek során kialakult egy olyan elméleti érdeklődésű csoport, melynek első publikációs áttörése az *Echinox*-ban következett be. (Olyannyira, hogy, mint azt a 2. 3. 2. fejezetben is írtam, Horváth Sz. István éppen az *Echinox* jelentőségét emelte ki a *szövegíró nemzedék* megszületésében: „Jól ismert, hogy az *Echinox*-nak központi szerepe volt az említett fiatalok indulásában és kibontakozásában.”⁵⁷⁸)

Ami szerintem különösen sajátossá teszi a hetvenes évek elméleti irodalmát, az a lírával való összefonódása. Talán nem volt még a romániai magyar irodalom történetében olyan író-költőgeneráció, melynek olyan erős teoretikus háttére lett volna, mint a harmadik Forrás-nemzedéknek. Ez főként a korszakban megjelent, tanulmányokat és esszét tartalmazó Forrás-kötetek nagy számán mérhető le. Viszont, hogy pontosabb képet szerezhessünk ennek a súlyáról, érdemes egy olyan reagálást idézni, amely szinte közvetlenül az első „nyitások” után keletkezett: „Az utóbbi évek Forrás-termésének talán legszembeötlőbb erősségét a vers-, próza- és riportkötetek mellett jelentkező esszé- és kritikagyűjtemények jelentik. Az új nyitás nem is akármilyen! Tamás Gáspár Miklós *A teória esélyei* című esszé- és tanulmánykötete (1975) nemcsak bátor hangjával, magabiztosságával hat a meglepetés erejével, hanem elméleti szigorával, apparátusának méreteivel (valamint ítéleteinek nagyobbbrészt helyes voltával) is.”⁵⁷⁹

Az esszéisták, akiknek a harmadik Forrás-nemzedékkel egy időben jelentek meg Forrás-köteteik, kétségtelenül jelentős csoportot képviselnek a nemzedékváltó törekvések terén. Az irodalomtörténeti besorolás terén azonban csak részlegesen tekinthetők a harmadik Forrás-nemzedék tagjainak. A különleges elméleti műfajból származtatható különállás mégis kevesebb jelentőséggel bír, mint az, hogy publikációik helye, inspiráló közegük, környezetük és érdeklődésük körük a lírikusokéval azonos.

A kezdeteket, mint már írtam, az 1974-es *Szövegek és körülmények* tanulmánykötettől számíthatjuk, melyben Bretter György filozófus tanítványainak esszéi jelentek meg: Molnár

⁵⁷⁷ Szöcs István: *Ötödik Évszak – kardalészában*, Igaz Szó, 1981/5., 470-472., 472. old.

⁵⁷⁸ Horváth Sz. István: *Az Echinox*, Utunk, 1981/6., 1-2., 1. old.

⁵⁷⁹ Mózes Attila: *Forrás-jelenségek*, Korunk, 1977/6., 496-497., 496. old.

Gusztáv, Szilágyi N. Sándor, Ágoston Vilmos, Tamás Gáspár Miklós és mások hosszabb-rövidebb lélegzetű művei. A kötetcímből adódott a társaság kissé gunyoros megnevezése, a „szövegelők (vagy szövegírók) nemzedéke”. A másik nevén „Bretter-iskola”-ként emlegetett társasághoz azonban bizonyos szempontból odaszámíthatjuk a jóval fiatalabb Egyed Pétert is, a Bretter-hagyaték gondozóját, aki a posztumusz Bretter-kötet, az *Itt és mást* (1979) előszavát is írta.

A *bretterizmus* lényegét fejezi ki a kötetcímként megjelenő „itt és mást”, mely az „itt és most” parafrázisa – nem lényegtelen változtatással. Alapvető vonásai közé tartozik a másság keresése és tisztelete: „A kulturális alkotás a szabadság aktusa. Más világ választása.” A „szövegelők” elsődleges kutatási területe valóban a szöveg volt, az irodalmi és nem irodalmi szöveg nyelvfilozófiai távlatainak feltárása. Elég csak Forrás-köteteik címét megfigyelnünk: *A teória esélyei*, *Az elmélet küszöbén*, *Humanizmus: ettől – eddig?*, *Világunk: a nyelv*.

A líra és elmélet összefonódásának, a költészet erős teoretikus hátterének szemléltetésére talán elegendő felhozni Egyed Péter példáját. Az utóbbi időszakban elsősorban kritikai és filozófiai munkásságáról ismert Egyed lírai Forrás-kötettel jelentkezett⁵⁸⁰, viszont ő (is) foglalkozott a harmadik Forrás-nemzedék teoretikai hátterének leírásával. Elképzelése szerint az esszéíró nemzedék építette ki azt a „kultúra-, humán-, egyén- és cselekvéseméletet”, mely lehetővé tette a nemzedék lírikusainak megjelenését.

A vélemény vitatható, de például Ágoston Vilmos is egyetért vele: „mi, amikor leírtuk, hogy ez az egész struktúra hogyan néz ki, milyen embertelenül működik, akkor nem azt mondtuk csak, hogy új stílust kell teremteni, tehát ez nem kimondottan egy stilisztikai kérdés volt, hanem a gondolat megőrzésének és kifejtésének a kérdése. Egyedéknek – Egyed Péternek, Szöcs Gézának – ez már adott volt: nekik nem kellett ezen töprengeniük, ők olvasták a szövegeinket, ők már tovább léptek.”⁵⁸¹

Mindennek a vizsgálatában nemcsak az érintettek nyilatkozatára támaszkodhatunk – a korszak irodalomtörténészei számára is fontos szempont volt a hetvenes évek nemzedékváltó törekvéseinek elemzésekor az elmélet és a líra összefonódása. Különböző módokon ugyan, de mindannyian említést tettek erről a sajátos kölcsönhatásról.

Endrődy Szabó Ernő szerint például „sokkal közelebb járunk az igazsághoz, ha az «esszéíró» és a harmadik Forrás-nemzedék jelentkezését egységes, de legalábbis párhuzamos folyamatokként fogjuk fel.”⁵⁸²

Csapody Miklós Szöcs Géza kapcsán használta referenciaként Bretter György nevét: „Szöcs célja az Egyetlen Metafora felé való közelítés, «a felé a Valéry-féle centrális magatartás felé, ahonnan a megismerés mindennemű vállalkozása lehetséges.» A tudati-időbeli mozgások rögzítésében a szimbólum nála a metaforával cserélődik fel, a mítoszi-képi-fogalmi gondolkodás eszközével. (Még Bretter György mondta egyszer: «...a szimbólum éppen azt takarhatja el előlünk, amit keresünk: a konkrét létezés értelmét.»)⁵⁸³ Szintén Csapody hangsúlyozta ki: „bárhogyan is forgatjuk, tényként kell elfogadnunk azt, hogy a harmadik Forrás-nemzedék költészete erőteljesebb megvilágításba kerül az «esszéíró nemzedék» tevékenységének előzetes ismertetésével.”⁵⁸⁴

⁵⁸⁰ Egyed Péter: *A parton lovashajnal*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977.

⁵⁸¹ „Ez a nemzedék nem akarta becsapni magát”, Martos Gábor beszélgetése Ágoston Vilmostal, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994.; 8-17., 17. old.

⁵⁸² Endrődy Szabó Ernő: *Kísérlet egy térkép kiegészítésére – avagy vázlat a romániai magyar költészet új jelenségeiről*, Életünk, 1983/5, 460–465., 460. old.

⁵⁸³ Csapody Miklós: „Szivárványtalan lesz a birodalom”, *Mozgó Világ*, 1979/3., 112-120., 117. old.

⁵⁸⁴ I.h.

Bizonyos B. F. (minden bizonnyal Bréda Ferenc) cikkében olvasható a hetvenes években jelentkező költőkkel kapcsolatban: „Sajátosságuk: a kultúra egészére való reflektálás, az interdiszciplináris kutatások felhasználása, s nem utolsósorban a mindennapi tevékenységeknek s a mindennapi tudatnak szentelt figyelem.”⁵⁸⁵ Az elmélet és a líra különlegesen erős kölcsönhatását valószínűleg minden más érvnél jobban szemlélteti Bréda Ferenc egyik verse, mely szinte kivétel nélkül Forrás-kötetcímekből áll:

Szavaink

(Egy kiadói terv Apo-Kalliopéjára és -Ellipszisére)

Humanizmus
ettől
eddig?⁵⁸⁶
Hiányok térképei.⁵⁸⁷ A parton
lovashajnal.⁵⁸⁸
Kölyökharcsa. (Párbaj).⁵⁸⁹ Barna madár.⁵⁹⁰
Az elmélet küszöbén.⁵⁹¹
A létezésről a lehetőségig:⁵⁹²
a teória esélyei⁵⁹³ –
Valami
elkerülhetetlen⁵⁹⁴ –
Te mentél át
a vízen
(?)⁵⁹⁵

Utolsó vizsgálati szempontom a nyelvhasználat kérdéskörét öleli fel. Ennek a kérdéskörnek az a legsajátosabb eleme, hogy voltaképpen magába foglalja a líra és elmélet nyelvi megnyilvánulásainak kérdéseit is. Az első fontos szöveg, mely ezzel a témával kapcsolatban megjelent, Bretter György írása volt 1973-ban, a *Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről*.⁵⁹⁶ A viszonylag rövid írás hosszú „utóéletére” nézve talán elegendő példaként felhozni a *Kellék* 2003-ban megjelent 23-as Bretter-különszámát. Ennek keretein belül Mester Béla⁵⁹⁷ és Egyed Péter⁵⁹⁸ egyaránt a (rájuk nézve) legnagyobb hatású szövegek között említik a későbbiekben az *Itt és mást* poszthumusz kötetben⁵⁹⁹ is megjelent szöveget. A Bretter György által elindított nyelvfilozófiai iskola eredményezte a már sokszor említett *Szövegek és*

⁵⁸⁵ B. F.: *Egy költészet esélyei – a türelmetlenség alakzatai között*, Korunk, 1978/9., 779-780., 780. old.

⁵⁸⁶ Ágoston Vilmos, 1978

⁵⁸⁷ Boér Géza, 1980

⁵⁸⁸ Egyed Péter, 1977

⁵⁸⁹ (...) avagy a huszonharmadik hóhullás – Szöcs Géza, Dacia Könyvkiadó Kolozsvár, 1979. Ez az egyetlen könyvcím, mely nem Forrás-kötet.

⁵⁹⁰ Cselényi Béla, 1979

⁵⁹¹ Molnár Gusztáv, 1976

⁵⁹² Bréda Ferenc, 1980

⁵⁹³ Tamás Gáspár Miklós, 1975

⁵⁹⁴ Körössi P. József, 1978

⁵⁹⁵ Szöcs Géza, 1976 (Az eredeti könyvcímbe a kérdőjel zárójel nélkül szerepel!)

⁵⁹⁶ Bretter György: *Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről*, Korunk, 1973/6., 878-886. old.

⁵⁹⁷ Mester Béla: *Olvasatok. Bretter György Magyarországon*, Kellék, 2003., 23., 13-19. old.

⁵⁹⁸ Egyed Péter: *Bretter György nyelvfilozófiája*, Kellék, 2003., 23., 73-91. old.

⁵⁹⁹ Bretter György: *Itt és mást*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. Az írás korábban a *Párbeszéd a jelennel* (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973.) kötetben is megjelent (128-143. old.)

körülmények kötetet, de erőteljes hatással volt a költészet kommunikációs szerepével kapcsolatban folyó vitákra is.

A *Hipotézis*...megállapításainak érvényessége a legjobban a hét évvel később megjelent *A szóértés előfeltételeiről* vita során bizonyosodott be – abban a vitában, mely (kis túlzással) a hetvenes évek nemzedékváltási problémáinak legfontosabb és leginkább átfogó dokumentuma.

3. 2. 1. SZEREPELFELFOGÁS A LÍRÁBAN

A „profi” (vagyis a Szöcs Géza és Egyed Péter által az *Echinox-alakzatok* ankét során munkaterminusként „felnőtt”-nek nevezett) irodalom és a fiatalok irodalma közötti rendkívül éles cezúra létezéséről a nagyközönség csak kerülő utakon értesülhetett. Elsősorban az ankétok (főként a *Korunkban* megjelent ankétok) mutatták meg az „igazi” nyilvánosság és a „vezetékes rádiók”⁶⁰⁰ közötti különbségeket.

Sajátos módon ez a kétféle irányba is ható el-különböződés („felnőtt”/„fiatal” és nyilvános/nem nyilvános között) főként a szépirodalmon belül következett be: a fiatal kritikusok és elméleti írók számára jóval több lehetőség adódott a „felnőtt” folyóiratokban közlésre. Ahogy Egyed Péter fogalmazott a későbbiekben: „(...) előnyöket számunkra az idősebb, vezető írógeneráció nem biztosított. Lehet, hogy azért, mert nem volt az egész érdekes; én ezt nem tudom eldönteni, nem is vagyok rá kíváncsi. Tény viszont, hogy mi figyelemmel követtük a romániai magyar irodalom alkotóinak a munkáit és elég sokat írtunk róluk; Szöcs Géza, jómagam is kritikákban, recenziókban. Hogy ez fordítva nem valósult meg, az lehet természetes is, mert hiszen az írók írják a maguk műveit, és nem a fiatalokra kíváncsiak; erre csak különleges szellemi beállítódású emberek kíváncsiak. Ez egy funkció. Lehet, hogy ez a funkció a romániai magyar irodalomból hiányzott, és lehet, hogy ezért nem jött létre egy szerves összefüggésrendszer, nem jött létre folyamatosság.”⁶⁰¹ Mivel ritkán adódott más lehetőség, az ismertebb, viszonylag több publikációs lehetőséggel rendelkező szerzők írtak elsősorban a velük (majdnem) egykorúakról. Kissé sarkított fogalmazással a társaság voltaképpen „önrecenzeálta” magát. Csak az 1978-as év *Korunk*-recenzióiból szemelgetve: Balla Zsófia Egyedről és Szöcsről írt (7. szám), Szöcs Géza Egyed Péterről (szintén 7. szám), Boér Géza Markó Béláról (12-es szám). (Igaz: a 7-es számban található írások az *Újra: költészet és magatartás* összeállítás részét képezik. Mégsem érdektelen, hogy az összeállítást kezdeményező Kántor Lajos kiknek nyújtott lehetőséget a megnyilatkozásra.)

Az *Igaz Szó* esetében gyakorlatilag ugyanez a (jó értelemben vett) „nemzedékesdi” nyilvánult meg – Markó Béla szerkesztőségi munkája révén ugyanis nagyobb tér adódott a fiatalok munkásságának: „(...) abban a néhány évben – tehát mondjuk ’77-től ’82-ig – nyilván tudtunk segíteni; ezek a mellékletek⁶⁰² is, meg ez az antológia is⁶⁰³ ezt bizonyítja; meg hogy ha valaki fellapozná az akkori lapszámokat, kiderülne azért, hogy ha nem is túl hangsúlyosan, de mindenütt jelen voltak a fiatalok; meg akkor még a kritikai visszhangját is meg lehetett teremteni az egésznek.”⁶⁰⁴ (Az *Igaz Szó* 1978-as Tél ifjúsági mellékletében megjelent, hét

⁶⁰⁰ A szóértés előfeltételeiről, *Korunk*, 1980/1-2., 41-62.; a kifejezést a „nem nyilvános fórum” szinonimájaként használták, ekként említi Bogdán László is Martos Gábor interjújában („Ennek a generációnak már nem voltak illúziói”, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 29-41., 30. old.)

⁶⁰¹ „A generáció a generációs értékektől lett az, ami”, Martos Gábor beszélgetése Egyed Péterrel, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 59-68., 62. old.

⁶⁰² Az 1978-as évfolyamban megjelenő *Tavaszi, Nyári, Őszi, Téli* ifjúsági mellékletek (MÁK)

⁶⁰³ Az *Ötödik Évszak*, 1980 (MÁK)

⁶⁰⁴ „Kultúrává kell tenni a kultúrát, irodalommmá az irodalmat”, Martos Gábor beszélgetése Markó Bélával, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 80-87., 83. old.

fiatal kritikust felvonultató összeállítás⁶⁰⁵ külön elemzést is igényel, ezzel a 3. 2. 2. 1. alfejezetben foglalkozom.)

A lírában jelentkező szerepfelfogás vizsgálatában meglehetősen kézenfekvő szempont annak elemzése, hogy az eddigiekhez képest (tehát ez esetben például a második Forrás-generáció tagjainak munkásságához képest) milyen változások következnek be a *formai* és *tartalmi jegyek* terén. E két vizsgálati szempont azonban sokszor nehezen különíthető el. Mindemellett érdemes kísérletet tenni arra, hogy a korabeli (és elsősorban a nemzedéktársak munkásságának részét képező) kritikák és recenziók milyen válaszokat adnak a generációváltások vizsgálatának központi kérdésére, mely a *miben más?*

Az egymásról írt recenziók és kritikák olvasása során mindenképpen találkozunk olyan hasonló tényezőkkel, melyeket érdemesnek tartottak mások műveiben észrevenni a szerzők. A méltató vagy kritikus hangvételű elemzések esetében egyaránt ugyanaz a kulcskérdés: a *miben más az eddigiekhez képest*.

Ez elsősorban azért lehet fontos a vizsgálatban, mert az irodalom bizonyos módon tükörként működik: mindenki önmaga megismerését (is) várja el az olvasott művektől. Az olvasó azokat a műveket keresi, amelyekben *felismeri* önmagát. Amennyiben költőknek költőkről írt kritikáit szemléljük, ez különösen erőteljesen nyilvánul meg, mint ahogyan ezt például az *Ötödik Évszak* vitája kapcsán is láthattuk. Amikor tehát egy többé-kevésbé csoportként viselkedő társaság tagjainak az egymásról írt kritikáit vizsgáljuk, nemcsak az elemzett, de az elemző szerepfelfogásáról, ezen belül pedig a költészettel és nyelvhasználattal kapcsolatos igényeiről is képet alkothatunk.

3. 2. 1. 1. NYELV- ÉS FORMAHASZNÁLAT – PALOTÁS DEZSŐ ÉS A TÖBBIEK

Bár a kritikák és recenziók értelemszerűen egy adott költő munkásságáról vagy frissen megjelent kötetéről szólnak, feltűnő a korszak „önrecenzeáló” munkáiban az a törekvés, hogy ennek kapcsán – elsősorban referenciaként – más nemzedéktársak munkáit is bevonják a vizsgálatba. Talán a leginkább jellemző esete ennek Szöcs Gézának a Kőrössi P. Józsefről, Forrás-kötetének⁶⁰⁶ apropóján írt elemzése⁶⁰⁷. A recenzió egy adott ponton elkerülhetetlenül *mások* munkásságát is bevonja a vizsgálatba, alapos képet adva nem csak az *ők*, de *önmaga* érdeklődéséről is. Ezt nagyobb terjedelme ellenére is érdemes idézni: „Kőrössi P. József korosztályának költészetében – a kötet nélküli, illetve egykötetes költőkről van szó – többfajta törekvés figyelhető meg. Egyik irányzat a nyelv, a költészet technikai elemei egyre hajlékonyabbá, bonyolultabbá, szövevényesebbé tételére, új átkötések, képrendszerek, végső soron egy új nyelv létrehozására törekszik. Egyed Péter. Vagy Feszt. I. László. Másoknál a hangsúly nem a nyelven van, nem új nyelvet, hanem új kommunikációt keresnek. Legtisztább formájában ez Cselényi Bélánál figyelhető meg. Azt hiszem, mindkét törekvés jellemzi Zudor János, Bréda Ferenc, Hunyadi Mátyás, távolabbról pedig Palotás Dezső verseit. Harmadikként említjük a nyelvet redukáló, a nyelvet a lehetségesig szükséztelítő törekvést: kirostálni, kiküszöbölni mindent, minden olyan nyelvi és poétikai kelléket, ami a költő szerint nem azt – és csak azt – az egy mondanivalót szolgálja, mely a verset létrehozta – kiküszöbölni mindent, mígnem visszamarad, esetleg előtűnik egy ismeretlen, sűrű, a dolgokat átjáró ragyogás (Adonyi Nagy Mária), vagy pedig a gránit tompa, kemény, dísztelen fénye (Kőrössi: *Az én galambjaim*, *Centenárium* stb.)⁶⁰⁸

Mint ebből is látható, a *nyelv* használatában jelentkező másság az egyik lényeges megkülönböztető elem Szöcs Géza számára – ez viszont a hetvenes években feltűnő költőkkel

⁶⁰⁵ *Fiatal kritikusok*, Igaz Szó, 1978/12., 554-564.

⁶⁰⁶ Kőrössi P. József: *Valami elkerülhetetlen*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978.

⁶⁰⁷ Szöcs Géza: *A költő útutazása önmagától önmagáig*, Utunk, 1979/1., 2. old.

⁶⁰⁸ I. m.

kapcsolatban megjelent más elemzésekben is feltűnik. Egyed Péter Palotásról írt szövegében (az *Igaz Szó Tavasz* mellékletében megjelenő szonettkoszorú⁶⁰⁹ előszavában-elemzésében) a forma és a nyelv használatának sajátossága a legfontosabb vizsgálati kulcselem. „A figyelmes Olvasó azonmód rábukkan majd az alább következő szonettkoszorúban Palotás Dezső eddigi verseinek stílusjegyeire, ezek: az argóval kacérkodó nyelvhasználat (Furcsa, nem? – de a költő bebizonyítja, hogy szonettben ez is lehetséges.), az egyszerűség és tömörség olyan minősége, amely nem szégyelli fellelni önnön világképében a profánt, hogy a másokéban meglévőre rámutasson.”⁶¹⁰

Érdekes módon Palotás Dezsőről született a legtöbb olyan méltatás, melyben a nyelvhasználat módja és a forma sokfélesége lépett elő a legfontosabb elemzési szemponttá. Egyed fél évtizeddel később is ezeket az elemeket emelte ki az 1983-as *Az év könyve* beszélgetés során: „*Incidens*, Palotás Dezső második verseskönyvének címe. A szerző nem alkalmazkodik a romániai magyar líra köznyelvéhez és konvencióihoz. Régi monostori és angolszász beszédbéli és lírai-formai hagyományt elevenít, nem nagyon törődik illúziókkal, hagyományokkal; *bestiáriumot* és *limericket* ír, főleg annak, aki élni és nevetni szeret: «Enni kéne, nőni kéne,/ hízni kéne évről évre,/ többet, jobbat, szaporábban,/ csudapogácsa-világban/ éljen a vasorrú néne!»⁶¹¹ (Megjegyzendő, hogy Egyed – minden bizonnyal tudatosan – több szempontból is igen érdekes idézetet választott. A hetvenes-nyolcvanas évek uralkodó közbeszédének ismerői számára mindenképpen nyilvánvaló, hogy ennek szatírája jelenik meg a limerickben. Erre a részletre, valamint Palotás ezzel kapcsolatos megjegyzésére a 4. 2. fejezetben még visszatérek.)

Mózes Attila is ezt az eltéveszthetetlenül sajátos nyelvhasználatot vélte Palotás Dezső költészetének legjelentősebb jellemzőjének: „Más kor meséinek más nyelvére tanítgat Palotás: nem gügyög, ritkán ünnepélyes, hanem valami «pidzsin-nyelvet» kever ki argószavakból, tudományos műszavakból és archaizmusokból kialakítva saját költői zsargonját – stílusát. Nem «termet» és nem «rombol» látványosan, hanem (át)értelmez és értékel ebben a nyelvezetben, valahogy így: «csillag cincog/ fagy szítál/ beh sok cinke exitál» (Farkas második téli véleménye a madarokról).”⁶¹²

Ágoston Vilmos Palotás nyelvhasználatának és képeinek játékos ironikusságát emelte ki: „(...) szinte természetesnek tűnik, hogy verseiben élénk képek váltakoznak, míg festményeit és grafikáját meghatározza az intellektuálisan átszűrt líra. Ez a líraiság nemegyszer meglepően könnyed, játékos, máskor ellenpontozza az irónia.”⁶¹³

Palotás formahasználatának ez a különleges módja – a különböző műnemek és művészeti ágak egymásba úsztatása – nem csak a kortársak számára képviselt jelentőséget. Palotás prózai kötettel való jelentkezése⁶¹⁴ kapcsán írta Nagy Pál: „Miért érdemes jól odafigyelni Palotás szövegeléseire? A költő konvenciókat riogató, provokáló, mindig jelentéses prózájára? Mert majdnem egyenletesen eredeti és szellemes tud lenni ebben a tehetségfaggyató írásformában is.”⁶¹⁵ És az is jelentőségteljes, ahogyan Vásárhelyi Géza fogalmazott: „Palotás korosztályának azon jelensége, aki senki poszt-avantgarde diktatúráját nem siet figyelembe venni, elég neki elviselni saját önkényuralmát. Palotás a saját anyósa: kordában tartja szép szertelenségeit. Valamit épít: vízből várat, levegőből eszmét, hangulatból

⁶⁰⁹ Palotás Dezső: *Végül úgyis mind hazamegyünk*, Igaz Szó, 1978/Tavasz, 33-40. old.

⁶¹⁰ Egyed Péter: *A szonettkoszorú mint parancs és törvényszerűség*, Igaz Szó, 1978/Tavasz, 32-33. old.

⁶¹¹ *Az év könyve*, beszélgetés az *Utunk* szerkesztőségében, résztvevők: Egyed Péter, Szöcs István, Marosi Péter, Kántor Lajos, Mózes Attila, Rácz Győző, Utunk, 1983/14., 1., 4-6.; 4. old.

⁶¹² Mózes Attila: *A megváltathatatlanság – megváltandó*, Utunk, 1979/31., 2. old.

⁶¹³ Ágoston Vilmos: *Igaz Szó Irodalmi Színpad* (Egyed Péter, Káli István, Palotás Dezső és Varga Gábor közös matinéjének bevezetője), Igaz Szó, 1979/1., 86-88., 87. old.

⁶¹⁴ Palotás Dezső: *A ház*, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca, 1983.

⁶¹⁵ Nagy Pál: *Játék a HÁZban*, Igaz Szó, 1984/1., 86-87., 87. old.

gyereksírástól hangos óvodákat. S vályogvető cigányokkal barátkozik: valaki azért csípje is a szakmát.”⁶¹⁶

A „más kor meséinek más nyelve” kitétel, ha nem is éppen ebben a megfogalmazásban, de egyik legfontosabb vezérfonala a hetvenes években feltűnt költők munkái kapcsán megjelent kritikáknak és recenzióknak. Bréda Ferenc Cselényi Béla és Boér Géza kapcsán fogalmazta meg: „Irodalmunk az utóbbi évtizedben új hangvétellel gazdagodott, s ennek – könyvkiadásunk által is immár formába öntött – első elismerése Cselényi Béla *Barna madár* című Forrás-kötete volt. A második: Boér Géza: *Hiányok térképe*. Ez a hangvétel – mely az utóbbi évtizedben leginkább az *Echinox* hasábjain kapott helyet a sajtóban, legutóbb pedig az *Igazság* ifjúsági mellékletében, a *Fellegvárban* – első látásra «avantgarde»-nak tűnik.”⁶¹⁷ Bréda a továbbiakban éppen ezt a „látszatra avantgárd” kifejezőmódot elemezte, felhíva a figyelmet arra is, hogy „(...) itt nem annyira képzőművészet és irodalom huszadik századi (immár megfogalmazott) közelítéséről van szó, de egy szigorúan tudatos és tudatosított tényállásról: *a térbeliség ontológiai valóságáról*.”⁶¹⁸

Ez a megközelítés azonban már a formán (és a Boér-kötetcímében jelzett *hiányon*) kívül a világ megismerhetőségének és leképezésének kérdését is beemeli a költészeti sajátosságok közé: „Vita tárgyát képezheti, hogy a világ kifejezhetőségét éppen a költészet hivatott-e magán demonstrálni. Ám ha nem is kizárólag a költészet az, mely szemiotikai síkon «ujjat húzhat» a világgal, az egész művészet kulcskérdése lévén a kifejezés, a költészet sem mentesülhet a művészet egészére ható «poétikai terü» súlya alól. (...) Persze *a hiányt csak a meglévőből* lehet észrevenni.”⁶¹⁹

A kortárs és későbbi kritika egyaránt kiemelte (mint ez az előbbieken idézett Bréda- és Vásárhelyi-szövegekből is nyilvánvaló) a hetvenes években jelentkező szerzőkkel kapcsolatban az erőteljes avantgárd-hatásokat – ezeknek pedig elsősorban formai, nem pedig tartalmi jegyek révén való kifejeződésére koncentráltak. Ennek a leginkább pregnáns kifejeződése a *Kimaradt Szó* vitájaként napvilágot látott *Pátosz és paradoxon* összeállítás⁶²⁰.

3. 2. 1. 2. KIEGÉSZÍTÉS – SZÖVEGEK A FORMANYELVRŐL – *IGAZ SZÓ*, 1980.

Ha megnézzük a hetvenes évek antológiáinak recepcióját, feltehetően az 1979-es *Kimaradt Szó*val kapcsolatban született méltatások és kritikák tartalmazták a legtöbb utalást a művek avantgárd jellegére. Amennyiben arra keresünk választ, mi lehetett ennek az oka, főként *a nyelvi megjelenítésben jelentkező avantgárd* az, amit közös elemként tartalmaznak az írások: a formanyelv avantgárd hatásait és avantgárd jellegét emelik ki.

Az *Igaz Szó* 1980/6-os számában megjelent írásokra, vagyis a *Disputa* rovatban megjelenő írásokra (Szász János: *Egy új rajzás jelenségképe*, 520-524. old.; Bogdán László: *Hogyan írjunk verset?*, 524-527. old.; valamint Markó Béla: „...esténként összegyűltünk”, 527-529. old.) ez fokozottan érvényes.

Szász János eleve arra a következtetésre jutott, hogy az antológia írásait tekintve ez az *egyetlen* közös elem, mely kötetté kovácsol(hat)ja a különböző szövegeket. „Feltehetően nagyon is tudatosan mellőzte Ágoston Vilmos, az antológia szerkesztője, a gyűjtemény költőinek életrajzi adatait. Ha egészen, kevésbé vagy már csak alig fiatalokról is van szó, e kötet egységét a formanyelv adja, mely egyéni változatai (nem ellenére, hanem révén) indokolja messzemenően e kollektív jelentkezést. (...) Nyilvánvaló, már első ránézésből is,

⁶¹⁶ Vásárhelyi Géza: *Anti-mesék, anti-mítoszok – hogyan járjunk palotást csúrdöngölőre?*, Utunk, 1982/41., 2. old.

⁶¹⁷ Bréda Ferenc: „*Egy lehetséges ige érkezését figyelve*”, Utunk, 1981/3., 6. old.

⁶¹⁸ I. h.

⁶¹⁹ I. h.

⁶²⁰ *Pátosz és paradoxon*, *Igaz Szó*, 1980/6., 520-529. old.

hogy ez a formanyelv vagy versnyelv, ami egyre megy, avantgarde ihletésű. Vagyis a költészetnek azon a nyelven beszél, amelynek jelrendszerét a század elején induló avantgarde mozgalmak és iskolák pendítették meg, tagolták és alakították ki először, de amely azóta számtalan ágazattal, változattal, elegyedéssel, szellemégtáji és nemzeti alakzatokban továbbfejlődött, lepárolódott, szintézisek kovászává vált, beépült és átépült, fölszívódott és elkeveredett az egész század költészetével.”⁶²¹ Szász János szavaiból nyilvánvaló: a *Kimaradt Szó* írásait nem a századeleji avantgárd utánpótlás, hanem egy, a század költészetét is magába szintetizáló új avantgárd megnyilvánulásaiént szemlélte. „Az értetlenség az avantgarde-szakítással szemben valójában abból adódik, hogy a megszokott, mert megtanult természetű formanyelvvel szemben az újat fölöslegesnek, indokolatlannak, következésképpen értelmetlennek véli. Sőt: szakításnak az értelemmel. Holott nyilvánvaló, hogy az avantgarde formanyelve először is nem teljes szakítás – e tekintetben mint minden jelenség, egyidejűleg szakítás és folytonosság –, másodsorban pedig csak a természetű ábrázolás konvencióival szakít, de nem az értelemmel, az értelemmel felfogható, lírailag érzékelhető és kivetíthető valósággal.”⁶²²

Markó Béla írásában is az avantgárd jelent meg referenciaként – de csupáncsak referenciaként, nem pedig összevetésként vagy forrásként: „(...) elsősorban a formateremtő szándékot kellene kiemelni, amely egy elavult forma- és konvenciórendszer elleni frontális támadásban nyilvánul meg, és mint ilyen jóval fontosabbnak látszik minden eddigi költő csoportosulás ars poeticájánál, még akkor is, ha kereshetnénk és találnánk analógiákat a szürrealizmus, expresszionizmus stb. hőskorszakából.”⁶²³

Érdekes, hogy míg Markó és Szász meglehetősen azonos nézőpontból szemléltek az antológiát, Bogdán László volt a három kritikus közül az, aki ennek az avantgárd irányultságnak nem erőit, hanem hibáit vette észre a *Kimaradt Szó* írásaiban: „Érdekes módon ebben az antológiában nem az érthetlenség a fő vád; inkább a helyenként elképesztő versírói tapasztalatlanság, naivság, a mesterségbeli tudás hiánya, az önkontroll rövidzárlatai, a «meg nem gondolt gondolat» – a gyakori képzavarokról nem is beszélve.”⁶²⁴ Igaz, Szász János is fenntartásokkal fogalmazott: „Kérdéses persze, hogy a patetikus túltelítettség visszautasítása és visszahatása csakis e formanyelv eszközeivel lehetséges. Ami persze egyáltalán nem teszi még kérdésessé, hogy ez az út esztétikailag járható.”⁶²⁵

3. 2. 1. 3. MEGISMERÉS ÉS MAGÁNMITOLÓGIA – SZŐCS GÉZA ÉS A TÖBBIEK

A nyelv újateremtésének kérdése mellett a korszak „önrecenzióiban” legalább ugyanilyen fontos szerep jutott a saját költői világ megteremtése kérdésének is. Ez utóbbival kapcsolatban szinte magától adódik, mely ponton érdemes elkezdni a vizsgálódást. A *Varázslataink* antológia a korabeli irodalmi sajtóban (és az utókor szerint is) a hetvenes évek közepének első nemzedékváltásra utaló dokumentumaként került bemutatásra. Balla Zsófia már 1976 elején ekként vélekedett az antológiáról: „A *Varázslataink* kötet szerzői is «Forrás-nemzedék» – nem egynek van már Forrás-kötete – csak a III. a dinasztiaiban. A «Forrás» elnevezésű kiadói sorozat hovatovább mozgalmas irodalomtörténeti koca lesz, törzskönyvezett nemzedékekkel, I., II., III. Prokrasztész-ággal.”⁶²⁶

Voltaképpen mindaz, amit Balla ennyire sarkosan fogalmaz meg, mint az eddigiekből is kitűnhetett, nem csak a kortárs, frissen jelentkező szerzők, hanem e dolgozat szerzőjének

⁶²¹ Szász János: *Egy új rajzás jelenségképe*, Igaz Szó, 1980/6., 520-524., 521. old.

⁶²² I. m., 522.

⁶²³ Markó Béla: „...esténként összegyűltünk”, Igaz Szó, 1980/6., 527-529., 528. old.

⁶²⁴ Bogdán László: *Hogyan írjunk verset?*, Igaz Szó, 1980/6., 524-527., 526. old.

⁶²⁵ Szász János: *Egy új rajzás jelenségképe*, Igaz Szó, 1980/6., 520-524., 523. old.

⁶²⁶ Balla Zsófia: „Új időknek új dalaival”, Korunk, 1976/1-2., 112-113., 112. old.

véleménye is. Annak ellenére, hogy a *Varázslataink* semmiképpen nem viseli magán egy közös nemzedéki jelentkezés összes ismervét (ezt az utóbbi sajátosságot és annak következményeit már elemeztem a 2. 1. 1. fejezetben), elsőként ennek kapcsán merült fel egy új generáció feltűnésének hipotézise.

Rendkívül jellemző egyébként az, hogy az antológiával kapcsolatban milyen kritikák jelentek meg. Elsősorban a *Korunk* vonatkozó írásait érdemes áttekinteni – a folyóiratban ugyanis több, az antológiára és egymásra is reflektáló szöveg jelent meg a *Varázslataink*-ről. Az idézett Balla-szövegrészlet is ennek a sorozatnak a része, még pontosabban utolsó eleme.

Elsőként az 1975/10. számban olvashattak az érdeklődők a *Varázslataink*-ről.⁶²⁷ Mindkét szerző írásában az szerepelt legfontosabb kérdésként, hogy érzékelhető-e új nemzedéki jelentkezés a *Varázslataink*-ban – és amennyiben igen, vajon miben is állhat ez. Sajátos, de ugyanarra a kérdésre két lényegesen különböző válasz született. Bálint Ákos „a szélsőségek antológiájaként” jellemezte a kötetet, melyben semmilyen közös jellemző nem fedezhető fel a közölt munkákban: „A történetiség szempontja valamelyes fogódzót nyújthat a kötet mérlegelésében, és értékelésre adhat alkalmat. Eszerint a *Varázslataink* szinte tökéletes ellentettje a *Vitorla-ének*nek: sem biológiailag, sem nemzedékké toborzó célkitűzésében nem egységes. Holtponton született: a második Forrás-nemzedék bizonyos megtorpanása után, de még új esztétikai eszmények fedezete nélkül.”⁶²⁸ Veres István éppen ellenkezőleg vélekedett: „Találkozunk-e a kötetben mégis az újítási-újulási szándék valamilyen jelével, amely ama bizonyos «vállal tagadás» jelenlétét is bizonyíthatná? Szerintünk igen. Egyik ilyen jelet Szöcs Géza kísérletei jelenthetik, bár a kizárólagos kultúrélmény sosem volt mindenki által emészthető. Ennek ellenére – új, s ez már valami.”⁶²⁹

A retrospektív szemlélő számára valószínűleg az a legérdekesebb, hogy a kritikusok által feltett kérdésre adott két válasz, bármennyire különböznek is azok egymástól, egyaránt érvényes. A *Vitorla-ének*hez képest, melyet Bálint Ákos mint „par excellence” nemzedéki megnyilvánulást szemlélt, *valóban* nem fedezhető fel semmilyen összetartó elem, közös szerzői éthosz, tematika, nyelvhasználat – és biológiailag végképp nem egységes a *Varázslataink* szerzőgárdája. Ugyanakkor viszont bizony fellelhető benne a Veres István által „vállalt tagadás”-ként jelzett elem is, mely egy új nemzedék genezisének első jele lehet.

Igaz, ez az elem (ezt is jól állapította meg Veres) elsősorban egyes szerzők egyéni teljesítményéből szűrhető ki. Nem meglepő, hogy Mózes Attilának a következő *Korunk*-számban megjelent kritikája⁶³⁰ főként ezekre az egyéni teljesítményekre koncentrált. (A másik okot, mely miatt a kritikusok elsősorban az egyéni teljesítményeket emelik ki, a 3. 1. 1. alfejezetben fejtettem ki: ez az „elsőrangú minőség” fogalmával, és a kétségtelenül elitista vizsgálati szempontokkal van összefüggésben, melyektől igen nehéz, ha nem lehetetlen megszabadulni – a jelen dolgozat erre a legjobb bizonyíték.)

Mózes Attila három szerző munkásságát tartotta figyelemreméltónak a *Varázslataink* antológia lapjain (és nemcsak ott) megjelent művek alapján: a felsorolás sorrendjében Markó Béláét, Sütő Istvánét és Szöcs Gézáét. „Igazán ígéretes egyéniség – véleményem szerint – kettő akad a válogatásban: minden kétséget kizárólag a legkiforrottabb Markó Béla, aki azóta kötettel is bizonyított, hiába a kétkedés némelyek részéről. Markó verseinek legfőbb jellemzője éppen a költői képek koherenciája. (...) Egészen más alkat, mondhatni Markó ellentettje Sütő István. Olykor még kezdetleges, de mindenképpen markáns képalkotó ereje azt mutatja, hogy a gondolatra összpontosít, verseinek hangüteme újszerű, de nem eredetieskedő. Markó mellett ő az, aki meglepetésre képes, akire érdemes figyelni.”⁶³¹

⁶²⁷ *Mozduló költészet*, Bálint Ákos és Veres István kritikái, *Korunk*, 1975/10., 776-780. old.

⁶²⁸ I. m., 777. old.

⁶²⁹ I. m., 780. old.

⁶³⁰ Mózes Attila: *Fiatalköltők ürügyén*, *Korunk*, 1975/11., 861-864. old.

⁶³¹ I. m., 863. old.

Mózes elemzésének roppantul fontos eleme az, hogy elsősorban a *képiségre*, a *költői képek koherenciájára* alapozza véleményét. Mindemellett a folytatásban nyilvánvalóvá válik: nem ez az egyetlen elem, melynek jelenléte vagy jelen-nem-léte befolyásolhatja ítéletét. „Szintén képiségükben érdekesek Szöcs Géza nyilvánvalóan Weöres Sándor-i vétetésű versei, ám ha ígéretesek is, még mindig a költői játszadozás szintjén állnak, érezni, hogy egy furcsa, tetszetős képért, játékos rímért, mehökkentő ritmusért feláldozza a verset.”⁶³²

Korántsem érdektelenek azok a szempontok, melyek alapján – úgy vélem, ez kimondható – Mózes Attila némelyest több költői érettséget igényelne Szöcs Gézától. Erre válaszul közölte néhány számmal később a *Korunk* Balla Zsófia szövegét a *Varázslatainkról*.⁶³³ Balla Szöcs Géza műveivel kapcsolatban érdekes módon éppen arra hívta fel a figyelmet, mint a hozzávetőleg ugyanabban az időpontban született *Echinox*-vita, mely a lap 1976/3-as számában jelent meg⁶³⁴: „Furcsa, hogy a *Varázslataink* e legjobbjáról mindenkinek csak félmondatai vannak.”⁶³⁵ (Az *Echinox* vitájának bevezetőjében szinte ugyanez hangzott el Egyed Péter részéről.) Balla elemzésének legfontosabb mondata még ugyanebben a bekezdésben olvasható: „Ahogyan a Szöcs Gézával kapcsolatban sűrűn emlegetett Weöres Sándor életművének lényegi vonása az állandó travesztia, Szöcs Géza számára a Vers az egyik travesztia a sok közül.”⁶³⁶

A Vers mint travesztia ugyanis csak egy eszköz a világ leképezésében – és amennyiben közös elemeket keresünk a hetvenes években jelentkező költők munkásságában, ennek a leképezésnek és megismerésnek a fontossága az, ami a saját költői zsargon megteremtésén kívül felmerülhet. Talán nem meglepő, hogy a Forrás-nemzedékek megállapításának gyakorlata, tehát a nemzedékváltásnak az első lényegesen *más* Forrás-szerző jelentkezéséből való kikövetkeztetése miatt Szöcs Gézával kapcsolatban született a legtöbb ilyen nézőpontú méltatás.

Németi Rudolf, akárcsak Balla Zsófia is, Mózes Attila Szöcs-bírálatára reflektálva írta meg a saját méltatását. A korrektség kedvéért érdemes kihangsúlyozni: Németi már az 1975 és 1976 fordulóján megjelent Szöcs Géza-kötet kapcsán írt, nem pusztán a *Varázslataink*-ban megjelent három vers alapján alakította ki álláspontját. Ennek ellenére is helytelenítette azt, hogy Mózes a három verset csupán „költői játszadozás”-nak minősítette. „Feltehető viszont, hogy első olvasásra csakugyan a mutatvány tetszik ki ebből a költészetből; a mutatvány, azaz formabiztonság és versépítő tudás, a nyelvi fantázia és a versek belső sodrása, valamint a képi tisztaság és poétikai céltudatosság. Csakhogy be is kell ám pillantani a mutatvány mögé, s észrevenni, hogy az egész kötet valójában egyetlen gondolati motívumra épül: a néhol alig kitapintható, de mindenik versben jelen lévő elmúlás-élményre. A költő végig ennek a motívumnak a (lírai) kifejtésére és lebontására koncentrált, szinte szemléleti tárggyá avatva az élményt, megfosztva ezáltal lényegi tragikumától.”⁶³⁷

Tamás Gáspár Miklós is az *elmúlás* motívumára figyelt fel Szöcs Géza munkásságában, de ő egy új megközelítést is felvetett: szerinte ugyanis a *Kilátótorony és környéke* című 1977-es Szöcs-kötet (különösen 41-ik oldalától kezdődően) új motívummal gazdagodott, a *tükörvilágéval*. „Csak az van egyszerre a tükör mindkét oldalán, csak annak jut mindig a sík, válaszoló lap, és soha a foncsor, aki írja mindkét verset, tehát senki – vagy az, akinek írják a tükörlapon innen és túl. Aki él és hal, s nem attól valóságos, hogy él vagy hal, csak attól, hogy kérdezik: s válaszol, bólogat, ingatja a fejét. El kell fogadnunk: Szöcs

⁶³² I. m., 864. old.

⁶³³ Balla Zsófia: „Új időknek új dalaival”, *Korunk*, 1976/1-2., 112-113. old.

⁶³⁴ *Vita – Szöcs Géza első kötetéről*, megszólal: Egyed Péter, Bálint Ákos, Bréda Ferenc, Hudy Árpád, Zudor János, Gagy József, Cs. Gyimesi Éva; *Echinox*, 1976/3., 18. old.

⁶³⁵ Balla Zsófia: „Új időknek új dalaival”, *Korunk*, 1976/1-2., 112-113., 113. old..

⁶³⁶ I. h.

⁶³⁷ Németi Rudolf: *Szöcs Géza – Te mentél át a vízen?*, *Igaz Szó*, 1976/8., 162-163., 163. old.

Gézánál nem az halott, aki meghalt, fű növi be az embert, kiemelkednek a viasz-szobrok, kezünkbe vesszük Amundsen még meleg pipáját.”⁶³⁸

A *tükörvilág* fogalmát (különösen annak függvényében, hogy a filozófus-esszéista Tamás Gáspár Miklós a cikk szerzője) talán nem belemagyarázás, ha egyfajta kulcsként tekintjük a világ leképezhetőségének és leképezhetetlenségének kérdéséhez.⁶³⁹ Az irodalom általában (és a líra különösképpen) nem a világ mimetikus leképezését tűzi ki célul, bármennyire szeretnénk ezt hinni néha, naiv olvasóként. Inkább egyfajta *lehetséges rend* megteremtése és bemutatása az, ami megvalósulhat általa.

Ennek egyik útja egy teljesen egyedi *magánmitológia* megteremtése – és a kritikák éppen ezt teszik nyilvánvalóvá, hogy mindez mennyire jellemző Szöcs Géza költészetére. Láng Gusztáv *Mítoszkereső* című elemzésében⁶⁴⁰ eleve úgy szemlélte ezt a kérdést, hogy a költészet két lehetséges formáját feltételezte: ezek közül az egyik „az évszázadok során kiküzdött racionális-logikus”, valamint „az újratamadó mágikus-prologikus”. Láng szövegéből az is nyilvánvaló, melyik lehetséges forma képviselőjeként tekint Szöcs Gézára. „A mítoszteremtéssel kiküzdött egyensúly eufóriája, s az ébredező kétely ebben az egyensúlyban – íme ez a «kettőssége» Szöcs Géza verseinek, ami értelem-szolgálóvá teheti a mítoszkeresést, jelentős költészetté a kezéből ezután kinövőt. Mert (s ebben hinni kell) a józanságra és a gondolatra azok érnek meg igazán, akik legmerészebb álmodói a lírának...”⁶⁴¹

Nem Láng Gusztáv az egyetlen szerző, aki kiemelte ennek a magánmitológiának a szerepét. Bogdán László egy irodalmi körkérdésre⁶⁴² adott válaszában szintén erre koncentrált: „Szöcs Géza *Párbaj, avagy a huszonharmadik hóhullás* című könyvében (a költő harmadik kötetében) végérvényesen előtérbe kerül az életrajz, mint a versek (a műalkotás) egyetlen tárgya. Ebben még nem lenne semmi csodálatos, ezt csinálják – jól-rosszul, mikor hogy? – mások is. Itt a különös az, hogy egy ennyire szerepjátszó költő hogyan teremt meg könyvként is összefüggő «történetben», állandóan előre-hátra indázó utalásokkal – egy sajátosságos, részleteiben néha egymásnak ellentmondó, egymás «eseményeit» és «történeteit» állandóan megkérdőjelező, de legalábbis más szemszögből láttató kolozsvári (és vásárhelyi, itt főleg gyermekkori emlékek!) magánmitológiát.”⁶⁴³

Nevezzük akár magánmitológiának, akár *saját, lehetséges rend*nek, a leggyakrabban kiemelt sajátosság éppen ez a *másik világ teremtésének igénye*. Ugyanerre figyelt fel Markó Béla is – ezúttal nem Szöcs Géza, hanem Cselényi Béla kapcsán: „Egy lehetséges rend, a «minden egész» rendjének megteremtésére két út kínálkozik: a teljes igazság vagy a teljes «hazugság». És bármennyire is meglepő, ha a teljes igazság nem valósítható meg, akkor még a teljes «hazugság» is megnyugtatóbb, mint egy zavaros «kocka», hiszen ez legalább szabályos formát mutat, tettenérhető, dekódolható: «nyomorék lenne, ha az *egyik* füle/ vörös férccel lenne fejéhez varrva/ ha *bal* lábából kiállna a szalma/ vagy ha *egyik* szeme valódi lenne» - írja a játékmackóról. (...) Cselényi Béla tiszta képletekre, világos alternatívákra vágyik, bár valószínűleg éppúgy sejti, mint mi, hogy ez lehetetlen.”⁶⁴⁴

A *hazugság/igazság* összetett kérdését Markó nemcsak Cselényi, de Palotás költészetében is az egyik meghatározó elemként vizsgálta: „(...) tényleg igazán semmi sem igazán komoly ebben a költészetben (kivéve a Tétet), és főleg semmi sem igazán természetes,

⁶³⁸ Tamás Gáspár Miklós: *Töredékek egy új botanikáról*, Igaz Szó, 1978/2., 159-162., 161. old.

⁶³⁹ Lásd pl. Jacques Lacan: *A tükör-stádium*, Thalassa 1993/2.

⁶⁴⁰ Láng Gusztáv: *Mítoszkereső*, Utunk, 1976/5., 4. old.

⁶⁴¹ I. m.

⁶⁴² *Öntörvényű gazdagodás*, az Igaz Szó körkérdésére („Megkérdeztük munkatársainkat: milyen változásokat, jelenségeket, alkotásokat tartanak a leglényegesebbnek a IX. pártkongresszus óta eltelt másfél évtized hazai magyar irodalmából?”) válaszol: Szöcs István, Izsák József, Szász János, Bogdán László, Mózes Attila; Igaz szó, 1980/7., 6-15. old.

⁶⁴³ Bogdán László, i. m., 12. old.

⁶⁴⁴ Markó Béla: *Függőjátssza*, Igaz Szó, 1980/12., 152-154., 153. old.

minden *mesterkél*t, de nyomon követhetjük, miként válik ez a mesterkélttség rokonszenves, szeretetre méltó fogalommá, miközben még egyszer revideálnunk kell a művészet és a valóság – világ – élet viszonyáról alkotott fogalmainkat. Palotás Dezsőben egy majdani nagy Mesterkéltet láthatunk, akinek egyetlen szava sem őszinte, minden gesztusa teátrális, csak az a furcsa, hogy ezek a szövegek céljuk és lényegük szerint is egyjelentésű, tehát hazug állapot leleplezésére szolgálnak.”⁶⁴⁵

A *hazugságok révén igazivá teremtett világ, a magánmitológia és a lehetséges rend megteremtése* mellett azonban – a kor kritikáinak és recenzióinak tükrében – egy ettől részben eltérő költői út is kirajzolódik: ebben a vers elsősorban mint *szabadságaktus* tűnik fel, és egyúttal (érdekes paradoxon) mint *a világ leírhatatlanságának és leképezhetetlenségének megnyilvánulása*. A vers az elhallgatás révén rajzolódik ki, így teremti meg önmagát, olvasóját és egyúttal az általa leírtakat is. „Amit *nem lehet* leírni, azt Balla Zsófia szerint *nem szabad* leírni, de ha a le nem írt jelentéssé válik a Másikban, akkor van a Másik, már megvan a kapcsolat is, s így a vers a kialakult kettősség szabadság-aktusává válik. A vers a közös szabadság aktusa lesz, s a szuverenitás jelképe, hiszen a teljesen zárt, kötött formák egyben befejezettséget is jelentenek, holott a szabadság csak önmaga korlátait ismeri.”⁶⁴⁶ Szinte pontosan ugyanebből a premisszából indul ki Keszthelyi Andrásnak a Körössi P. József Forrás-kötetéről szóló méltatása is: „A szabadság az aktusé. Ezért van az, hogy az igazi vers, vagyis a vers mint aktus, képtelen bármiféle egyneműsítő (tehát a szabadsággal nem rendelkező) gondolatot kifejezni, annak ellenére, hogy a «valósághoz» képest maga is egyszerűsítés. A nyelv jellegéből kifolyólag sohasem képes a világ olyan analógiáját megkonstruálni, amely megpróbálhatná azt a maga árnyaltságában «tükrözni» (ami nem elég pontos kifejezés). (...) A dolgokat megismerhetjük, vagyis tényekké tehetjük őket, de a megismerés technéjét már nem tudjuk leírni.”⁶⁴⁷

A már több alkalommal is fontos közös generációs jellemzőként tárgyalt, a lírában (is) jelenlévő gondolatiság néhány kritikust éppenséggel arra vezetett, hogy a költészetet a hetvenes években jelentkező új nemzedék esetében (mondhatni) melléktermékként kezelje az elméleti tevékenységhez képest. A leginkább kategorikusan Cseke Péter fogalmazott – ne feledjük el viszont azt, hogy még 1976-ban: „Nem is olyan rég, a *Varázslataink* és a *Hangrobbanás* című antológiák vitája kapcsán arra derült fény, hogy ennek a nemzedéknek nem a költészet a fő erőssége; nagyobb rálátásuk nyílt a szellemi élet egészére, s így nemcsak a totalitásigény munkál bennük, de már kezdettől az ésszerű munkamegosztást érvényesítették: «a legfiatalabb nemzedéknek kritikus-, esztéta- sőt filozófusgárdája is van – s talán éppen ez a fő erőssége» (Csiki László).”⁶⁴⁸

3. 2. 1. 4. KIEGÉSZÍTÉS – SZÖVEGEK A KÖLTÉSZETI MEGISMERÉSRŐL – KORUNK, 1978.

„A költészet tulajdonképpen sosem a kevesek ügye – még ha a versnemolvasók annak is vélik.”⁶⁴⁹ Ezzel a bevezetővel indította Kántor Lajos a *Korunk* 1978 júliusi ankétját. Az összeállítás igen fontos kérdéseit tisztázza a hetvenes években induló költők és írók recepciójának; mindemellett viszont nem elemezhető olyan módon, mint az eddigi ankéttal tettem. Ez főként annak tulajdonítható, hogy nem találhatóak benne olyan kérdések, melyek összefognák a keretein belül megjelenő szövegeket. Az öt különböző írás (Boér Géza: A

⁶⁴⁵ Markó Béla: *Szertartások*, Igaz Szó, 1979/12., 516-518., 517. old.

⁶⁴⁶ Egyed Péter: *Költészet a szabadságról*, Utunk, 1980/20., 2. old.

⁶⁴⁷ Keszthelyi András: *Körössi P. József – Valami elkerülhetetlen*, Igaz Szó, 1979/3., 260-261., 260. old.

⁶⁴⁸ Cseke Péter: *IM-pulzusok*, Utunk, 1976/24., 2. old.

⁶⁴⁹ K. L.: *Újra: költészet és magatartás*, Korunk, 1978/7., 557. old.

magatartás lázgörbéje és egy nemzedék alkonya, 557-559. old; Balla Zsófia: *Két megközelítés, avagy „Mit akarnak ezekkel a versekkel?”*, 559-564. old.; Szöcs Géza: *Nyomdokvizemre hágok, mosoly nyaldossa arcom*, 565-570.; Lázok János: *Miért nyávognak a vasmacskák?*, 570-574.; valamint Kántor Lajos már idézett bevezetője) különböző témákról született. Csupán apropójuk közös: a fiatal költészet kérdéseinek bemutatása. Ez Kántor Lajos írásából is nyilvánvalóvá válik: „Mi, kívülállók (vagy nem is annyira kívülállók!) egyelőre az olvasás, a megközelítés, az intenzívebb elemzés sürgetésével, segítségével szolgálhatjuk e csoportérdeken túlmutató ügyet, jelenséget. Ezért adjuk át a szót most azoknak, akik a közvetlen elődeikkel való vitára vagy a beható analízisre vállalkoznak.”⁶⁵⁰

A négy fiatal szerző írásai közül Boér Gézáé a frissen megjelent *Marad a láz?* interjúkötet kapcsán született. A második Forrás-nemzedék tagjaival készített interjúk tapasztalataként azonban elsősorban a most jelentkezők szerepvállalásának és szerepfelfogásának *másságát* emelte ki. „...a magatartás kötött össze» (Kocsis). Hát igen, erről van szó. Csak hogy az a magatartás a most induló korosztály szemében már közhely, ezen már túl vagyunk; a totális magatartás elve és nyelve már megfogalmazódóban: nem elég az erkölcsi magatartás maximalizmusa, itt már feltétlenül a kultúrára és a társadalomra irányuló érték-magatartásról, értékalkotásról van szó, nem elégedve meg a pusztán irodalmi értékalkotással. És kérdés, hogy a mostani korosztály, amely nem akarja nemzedéknek kikiáltani magát, hol keresi és találja meg folytonosságát.”⁶⁵¹

Talán nem is annyira meglepő módon, különösen az utolsó mondatot tartom fontosnak az idézett részből: nemcsak az útkeresés befejezetlenségére (és befejezhetetlenségére) mutat rá, hanem arra a körülményre is, melyet a harmadik Forrás-nemzedéknek nevezett csoport kapcsán szüntelenül felmerül: „a mostani korosztály, amely nem akarja nemzedéknek kikiáltani magát”. Boér Géza azonban továbbment az elemzésben: azt a következtetést vont le, hogy már a *Marad a láz?*-ban megkérdoztetek *sem voltak valódi nemzedék*. „A kötet alapjában és talán szándékai ellenére egy hamis nemzedéktudattal való leszámolásra hívott föl. De a mitizáció nem azért van, hogy könnyen lerombolható legyen.”⁶⁵² A misztifikált múlt helyett Boér az egyéni, csoportfüggetlen teljesítményeket vélte fontosnak; ezzel szemben azonban mégiscsak nemzedékekről, korosztályokról, csoportokról beszélt, azoknak megváltozott magatartását és szerepét vázolta fel: „Mindenesetre ez a korosztály (Molnár Gusztávéktól időben errefelé) tudja vagy éppen most tanulja meg, hogy nem arról van már szó, amit az előttejárók képviseltek; a problémák sokkal sokrétűbbé váltak. Másrészt tudja azt is: nem lehet erényként emlegetni, hogy egy adott korszakban ez a korosztály közéleti volt, társadalmibb. Itt most már csak értékekre lehet hivatkozni.”⁶⁵³

Ezt az értékközpontúságot képviselik a további írások is: nem egy csoportról, hanem adott egyéni teljesítményekről szólnak. Balla Zsófia Egyed Péter és Szöcs Géza „radikális költészetéről” írt, Szöcs Géza Egyed Péterről, Lázok János Szöcs Gézáról. Itt is észlelhető viszont az az ellentmondás, mely Boér Géza írásában: mindhiába hangsúlyozzák az egyéni érték fontosságát, mégis minduntalan felmerül a csoport szerepe is, melynek képviseletében „megnyilvánul” az adott szerző. Ez különösen Balla Zsófia írásában válik jelentőségteljessé, ezért is vagyok kénytelen viszonylag nagy terjedelemben idézni: „(...) úgy tűnik, könnyebb felsorolni, mitől határolódik el az új költészeti «iskola», mint pozitív állításokat felsorakoztatni az egyértelmű meghatározás kedvéért. Először is konvencióként intellektuális lírának nevezhető költészettípusról van szó, a kifejezés irritáló jellege ellenére. (...) Másodszor: az úgynevezett én-líra és a személytelen költészet sajátos arányát találjuk ebben az irányzatban, kísérletet, amely az individuum és a tárgyi világ elveszített egyensúlyát

⁶⁵⁰ I. h.

⁶⁵¹ Boér Géza: *A magatartás lázgörbéje és egy nemzedék alkonya*, Korunk, 1978/7., 557-559., 558. old.

⁶⁵² I. m., 559. old.

⁶⁵³ I. m., 558. old.

kívánja megteremteni; az értékek egyidejű érvényességének rendjét, amelyet nem jellemez sem a tárgyak fullasztó, személytelenné tiptrom hatalmas eluralkodása, sem a személyiség óriásivá duzzasztott, minden mást elfedő áradása. A világ többféle megjelenése itt azonossá válik. Ehhez kapcsolódik az új költészetre annyira jellemzőnek érzett aleatória.”⁶⁵⁴ (kiemelések általam, MÁK).

Fontos és egyáltalán nem véletlenszerűen választott szava az írásnak az *aleatória*. A világ sokféleségének, még pontosabban a világok felcserélhetőségének, az értékek és időfogalmak polivalenciájának megnevezésére szolgál. Balla ezt tartotta az „új költészet” legfontosabb jellemzőjének, igazi megújulási/megújítási eszközének. Izgalmas adalék, hogy ez a fogalom jelenik meg Bertha Zoltán több mint egy évtizeddel későbbi áttekintésében is, csakhogy ő már többek költészetére is jellemzőnek tartja – többek között éppen Balláéra. („Talán Szöcs Géza és Egyed Péter mutatja fel együtt azt az új bensőségességet, illetve azt a depoetizáló, profanizáló, szándékolt köznapiaságot és – «aleatorikus», mellérendeléses, hangulatörmelékeket görgető – ötletjátékosságot, amelynek egyikét – az érzelmes-melankolikus-bölcseleti jelleget – Balla, Markó, Adonyi Nagy fejlesztí tovább, másikát – a nyelvi játékot, humort, iróniát, fintort, viccelődést – pedig Cselényi Béla és Palotás Dezső teljesíti ki.”⁶⁵⁵)

A négy tanulmányból kirajzolódó kép nemcsak Egyed Péter és Szöcs Géza, de az „új költészet” szerepfelfogásának másságára is rámutat. Ismét Balla Zsófiát idézve: „A költészet radikalizmusát többnyire irodalomtörténeti szempontból szokás értékelni; hogy az eddigiekhez képest mennyiben radikális egy adott költészet, mennyire érvényesen, hatékonyan új nyelvhasználati-esztétikai szubsztanciájában. Ilyen értelemben ez minden műről elmondható, amennyiben eltér a megszokottól. A költészeti radikalizmus annyival több a – minden figyelemreméltó költészet alapfeltételeként adott – versújításnál, hogy nem reformerköltészet.”⁶⁵⁶ Bár elsősorban Szöcs Géza költészete kapcsán hangzik el mindez, a folytatásban már költészet-típusról, nem pedig egyetlen szerző munkásságáról van szó: „Ezt a típusú költészetet radikális *magatartás* hozza létre; irányultsága mindig a teljességre, a megalkotható legnagyobb szabadságra mutat, a radikális utópia *legyenjére*, s ez határozza meg anyagának elsöprő, revelatív szerveződését is. A költészet radikalizmusa az is, hogy az utópiát költészeti *realitássá* teszi, de verssé, nem jelszóvá.”⁶⁵⁷

Az előző alfejezetben bemutatott költői utak mellett még egy fontos út rajzolódik ki az ankét írásaiból: ez a vers mint *utópia*. Ez válik Lázok János elemzésének egyik fontos elemévé is: „Tézis: az utópiatermelő egyéni tudat; antitézis: a társadalmi tudat «tegnapi» viszonyulása az utópiához; szintézis: a társadalmi tudat «holnapi» viszonyulása a «tegnap» még megvalósíthatatlan gondolathoz.”⁶⁵⁸

Az utópia mint költészeti realitás mindenekelőtt egy szuverén költői világ megteremtését jelenti. Ennek első lépéseit Szöcs Géza Egyed Péter verseskötete kapcsán így írta le: „A feladat, amint szó esett róla, kettős: (1) le kell bontani a komplexust, melynek egyik összetevője vagyok, illetve (2) meg kell tisztítanom az énem minden egyébtől. Más szóval: *környezet és emlékezet kiürítése*; a lebontás külső és belső.”⁶⁵⁹ Ez a lebontás azonban nem a megsemmisítéssel azonos: „A világot tehát Egyed Péter szétbontotta, ami persze nem jelenti azt, hogy megsemmisítette; szétszedve ugyan, de megvan, a dolgok ott sorakoznak rögtön a

⁶⁵⁴ Balla Zsófia: *Két megközelítés, avagy „Mit akarnak ezekkel a versekkel?”*, Korunk, 1978/7., 559-564., 563. old.

⁶⁵⁵ Bertha Zoltán: *Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években*, in: *Gond és mű*, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1994., 110-131., 126. old.

⁶⁵⁶ Balla Zsófia: *Két megközelítés, avagy „Mit akarnak ezekkel a versekkel?”*, Korunk, 1978/7., 559-564., 562. old.

⁶⁵⁷ I. m., 562-563. old.

⁶⁵⁸ Lázok János: *Miért nyávgznak a vasmacskák?*, Korunk, 1978/7., 570-574., 571. old.

⁶⁵⁹ Szöcs Géza: *Nyomdokvizemre hágok, mosoly nyaldossa arcom*, Korunk, 1978/7., 565-570., 566. old.

látóhatáron túl. (...) A látóhatáron túl: az általános szétszórtság, tökéletes káosz állapotában található világ, alapjelentéseikre bontott, egynemű, egyszerű, egyértelmű, pontszerűvé redukált dolgok halmaza. Hogyan fog ez az atomjaira tovább-nem-boncolható, részeire elkülönített világ összeállni?”⁶⁶⁰

A válasz Balla Zsófiánál van: „A műalkotás az a katlan, amelyben az utópia legyen-je van-ná lesz, amelyben a jelentő és jelentett elkülönülten egységessé válik, s a szimbolikus jelből ikonikus jel lesz.”⁶⁶¹

3. 2. 2. SZEREPELFOGÁS A KRITIKÁBAN – A TÖBBIEK ÉS BRÉDA FERENC

Az *Újra: költészet és magatartás* ankétindítójában írta le Kántor Lajos: „Mert hisszük, sőt tudjuk, hogy igenis nemcsak vers (és novella) van a mai fiatalok zsebében – a «tarsoly» vagy az «íróasztalfiók» emlegetése anakronizmus volna, talán ki is kérnék maguknak –, hanem már kritika is. Lesz tehát «a fejlődést előre lendítő vita», mert él bennük a vitaszellem, az alkotó tiszteletlenség – ami annak idején Lászlóffy Aladárakat is jellemezte. Hiszen Egyedék Bretter Györgytől tanulták (először épp a *Korunkban* olvashatták) az «itt és mást» elv és gyakorlat tiszteletét; és ez sokkal fontosabb, mint egyetlen személy vagy életmű előtt hódolni s azt próbálni követni.”⁶⁶²

Mielőtt a fiatal kritika helyzetét bemutató részletesebb elemzésekre kerítenék sort, pontosítanom és árnyalniom kell az eddig felvázoltakat. A „fiatal” kritikának *több* lehetősége volt – de csak a „fiatal” szépirodalomhoz képest. A kritikával szemben ugyanis még hangsúlyosabban jelent meg a „fodormenta-nyelv” vádja (melyről majd bővebben esik szó *A szóértés előfeltételeiről* esetében). Szöcs Géza fogalmazta meg évekkel később (ezt már idéztem, de fontossága miatt kénytelen vagyok ismételni): „Író-gyerekek játszadozásának tekintették azt, ha valaki «madárnyelven» szólalt meg; mert Tamás Gazsi írt egy esszét, aminek olvastán a kritikusok belevörösödtek az első három mondatba, annyi számukra ismeretlen név, fogalom, képzet és asszociáció volt ott összezsúfolva; még mondhatnék ilyen példákat, de gondolom, így is érzed, miről van szó.”⁶⁶³

Kétségtelen, hogy a fiatal kritika minden helyen és minden időben (tehát nem csak az általam vizsgált helyzetben) rendelkezik olyan vonásokkal, melyek zavaróan hatnak a „felnőtt” kritika számára. Ilyen vonás például a már kanonizált művekkel szembeni türelmetlenség, a legfrissebb szakirodalom szinte kérkedő használata – egyáltalán, az a görcsös igyekezet, hogy a recenzens-kritikus bebizonyítsa saját kompetenciáját. Ez persze gyakran az érthetlenség, nagyképűség, túlbonyolítottság vádját idézi a fiatal kritikusok fejére. (A romániai magyar irodalomnak a hetvenes években keletkezett elméleti-kritikai munkáit nézve megfigyelhető például, hogy mindaz, amit a negyvenéves Bretter György már *magyarul* is képes volt kifejezni, ahhoz a huszonéves Molnár Gusztávnak vagy Bréda Ferencnek még idegen szavak tömkelegére volt szüksége.) Mindez az általános hozzáállás és bizonyítási kényszer természetesen hozzá magával azt, hogy a fiatal kritika önhittnek és nagyképűnek tűnik, hiszen az elvárásoknak való megfelelés vágya messze túllendíti azon a szinten, melyre az elvárások predesztinálnák. A fiatal kritikusok minden helyzetben, mondjuk

⁶⁶⁰ I. m., 567. old.

⁶⁶¹ Balla Zsófia: *Két megközelítés, avagy „Mit akarnak ezekkel a versekkel?”*, *Korunk*, 1978/7., 559-564., 561. old.

⁶⁶² K. L.: *Újra: költészet és magatartás*, *Korunk*, 1978/7., 557. old.

⁶⁶³ „Ez a társaság úgy viselkedett, mintha a hátizsákjában volna a marsallbot”, Martos Gábor beszélgetése Szöcs Gézával, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 111-119., 115. old.

így, „katolikusabbak akarnak lenni a pápánál”. Mózes Attila elemezte meglehetősen kíméletlen tisztánlátással: „(...) fiatal koromban nekem is csak a kötőszavaim voltak magyarok, a többi mind latin, meg német műszó volt, meg egy kevés francia, bár azt végeztem. De amit el lehet mondani egyszerű, szép tiszta magyarsággal – bár egyesek szerint a magyar nyelv nem alkalmas a filozófiára –, azt mondjuk el úgy. Erre a legjobb példa az általam igen sokra tartott Tamás Gáspár Miklós, aki pont így tisztult le a magyar nyelv irányába, és el tudta végül magyarul mondani azt, amit Bréda Feri még nem mondhatott el, mert még nagyon fiatal volt.”⁶⁶⁴

A „felnőtt” kritikának a fiatal kritikával szembeni ellenérzései valószínűleg éppen az általam vizsgált időszakban erősödtek fel leginkább a romániai magyar irodalomban. Mindez szorosan összefügg a már említett meggyőződéssel az „író-gyerekek játszadozásáról”. A fiatal szerzők elméleti felkészültsége megkerülhetetlen volt ugyan, de egyáltalán nem volt összhangban a velük kapcsolatos elvárásokkal. Még világosabbá válik a fiatal kritika helyzetének megoldatlansága, ha figyelembe vesszük a romániai magyar irodalom belterjességét: azt a tényt, hogy az irodalmi kritikákat elsősorban írók írták, akik saját preferenciáikat és írói meggyőződéseiket keresték a recenzeált és kritizált művekben. Egy mű megítélésében gyakorta nagyobb súllyal esett a latba a szerző kiléte, mint az adott mű értéke. (Ez történt a Palotás–Szócs vita során is.)

A *Szövegek és körülmények* kötetben már bizonyított esszéistákkal – és Egyeddel, Szóccsel, mint alig fiatalabb, szintén a „körhöz tartozó” elméletírókkal – szemben, furcsa módon, soha nem fogalmazódtak meg explicit módon azok a vádak, melyekkel Bréda vagy Palotás szembesülhetett. A Bretter-tanítványok elméleti felkészültsége feltehetően elég súllyal esett a latba (még Bretter György halála után is), ahhoz, hogy elfogadják például Molnár Gusztávtól a következő szöveget: „áttörve az erkölcs hymenét, a tudat és hatalom bensőségét és a tisztaság kísértetét, a transzcendentalitást egyetlen, egységes jelentéses-hatalmi rendszer pólusainak tekintve a Máság gyakorlati elsajátítására összpontosítjuk figyelmünket.”⁶⁶⁵

Az esetlegesen megjelenő nyílt támadásokkal szemben mindig sikerült közös platformra helyezkedni. „Mi nem azért nem dorongoltuk le egymást, mert barátkozni akartunk, hanem – amit az előbb is mondtam – egyszerűen megvoltak a csápjaink egymás felé, éspedig azért, mert találkoztak a kívülről jövő információk a bennünk levő információkkal. Persze biztos, hogy volt azért ebben valami érdekszövetség is, valami védekezés, egy önvédelmi reflex. Tényleg így volt: mi védtük egymást.”⁶⁶⁶

A leggyakoribb probléma ugyan inkább az elhallgatás, a figyelembe nem vétel volt, mégis előfordultak nyílt támadások is. A legtöbb bírálat ebben az időszakban kétségtelenül Bréda Ferenc felé irányult – és nem mondhatni, hogy teljesen indokolatlanul. Marosi Péter foglalta össze a legpontosabban, mik voltak azok a sajátosságok, melyek zavaróan hatottak Bréda írásainak olvastán: „(...) rendkívül barokkosnak érzem az ilyenszerű esszéit”⁶⁶⁷... mondjuk a Bretter György esszéi után. Bretter ugyanis «költő» volt a maga módján (ezért jött aztán annyi esszéje az Utunkban is), aki elméleti vallomásainak minden bekezdésében új élettapasztalatot is kínált és továbblépést: gondolatilag. Bréda ezzel szemben spekulatív és elég mondanivalótlan létkérdéseink szempontjából. Szociológiailag, de filozófiailag is. Szövegeiben több a formális játszadozás – és ezért az önkörében való forgolódás és megrekedés is – mint a megszenvedett mondanivaló. Így érezhetem aztán, a szó pejoratív

⁶⁶⁴ „Nemzedékem nincs, avagy ma generation c'est moi”, Martos Gábor beszélgetése Mózes Attilával, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 87-100., 90-91. old.

⁶⁶⁵ Molnár Gusztáv: *Szövegek értelme*, Korunk, 1977/6

⁶⁶⁶ „Az biztos, hogy ez tiszta társaság”, Martos Gábor beszélgetése Körössi P. Józseffel, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 68-80., 71. old.

⁶⁶⁷ Az Echinox 1979/1-2. számának 19. oldalán megjelent, *Nomen est omen?* című esszéről van szó.

értelmében, barokkosnak.”⁶⁶⁸ Vásárhelyi Géza bírálata, mely Bréda verseskötete ürügyén született, sem nevezhető különösebben visszafogottnak: „(...) *felőlem* írjon és jelentessen meg bárki bármit, de a költői erőt elsősorban, ha már jelképekről lett szó, új és átfogóbb, költői gondolkodásrendszerünkhöz illeszkedőbb szimbólumrendszer kialakításában látom, nem pedig kihűlt tégelybe odaszáradt ódon materiákból keverni «modern» stílus-nedvekkel új költői gondolatot. Bevallom, ennek a módszernek az eluralkodása esszében sem jelent számomra különösebb élvezetet, de nem találok célravezetőnek e módszer túlságos kiugratását egy verseskötetben.”⁶⁶⁹

Túlegyszerűsítés lenne úgy tekinteni a Bréda-bírálatokra, mintha kizárólag az idősebb korosztály irányából érkeztek volna. Az egyébiránt igen fontosnak tartott, az *Echinox*-ban részletekben közölt Dante-egzegézis kapcsán fogalmazta meg Egyed Péter: „Végre van valaki, aki ilyen megszállottan foglalkozik a tiszta hermeneutika klasszikus problémáival. Ám aggályaimat sem hallgathatom el: (...) amennyiben Bréda eredményeit és észrevételeit kommunikálni akarja olvasóival, gyökeresen szakítania kell metodológiájával. Ez a metodológia bizonyos fogalmi struktúrákat, eszméket és kultúrtörténeti tényeket ötvöz az entrópia igen magas grádienseinek megfelelően, tehát hermetikusan.”⁶⁷⁰ A legdrasztikusabban a kortársak közül minden bizonnyal Molnár Gusztáv fogalmazott, mikor – szintén a *Nomen est omen?* esszé kapcsán magát a kérdésfeltevés képességét és a koherens fogalomhasználatot hiányolta Brédától: „Kedves Feri, remélem nem neheztelsz meg rám, ha megmondom: vitaindító szöveged kérdésfeltevése kissé messze esik a jelenleg engem foglalkoztató problémáktól. Volna persze kommentálni valóm a *nomen*-dologiság (viszony) és a *res* létkötöttségű dologisága (aktus) összefüggéséről, arról, hogy mi is a lét és mi a létezés, hogy van egy harmadik dologiság is, a hatalomé, mely a *nomen*-dologiságot saját (közvetlen) létformájává teheti, s így a *res* létkötöttségű dologisága fölött gyakorolt valóságos, póre, kimagyarázhatatlan uralma a *nomen*-világ kisajátítotttsága miatt nem látható.”⁶⁷¹

3. 2. 2. 1. ANKÉT HÉT „FIATAL” KRITIKUSSAL – IGAZ SZÓ, 1978

Az *Igaz Szó* 1978/12. számának részeként jelent meg a négyrészes ifjúsági melléklet befejező darabja, a *Tél*. Ennek tíz oldalán keresztül, az 554-től az 564-ig, a *Fiatal kritikusok* címmel indított ankét olvasható. Ilyen terjedelmű és ennyire ambiciózus kritikus „seregszemlére” még nem volt példa a hetvenes évek második felében, különösen ha a felvezetést is figyelembe vesszük, mely szerint a fiatal kritika esélyeit akarják megállapítani, szereplőit szándékozzák megszólaltatni. Érdemes hát külön-külön is kitérni a kérdésekre – még a talán legegyszerűbbnek tűnő, „mutatkozz be”-típusú kérdésre érkező válaszok is tartalmaznak az életrajzi adatokon túlmutató értékes információkat.

Öt kérdés hangzott el, heten (Ágoston Vilmos, Bréda Ferenc, Egyed Péter, Mózes Attila, Németi Rudolf, Szász László és Szávai Géza) adtak ezekre hosszabb-rövidebb válaszokat. Olyan is volt közöttük (Egyed Péter), aki nem külön-külön válaszolt a feltett kérdésekre, hanem egyetlen tömbből álló kritikus ars poeticát fogalmazott meg. (Szász László sem különítette el válaszait, de az ő esetében mégiscsak megállapítható a kérdések-válaszok sorrendje.)

Érdemes felidézni az ankét bevezetőjét, sőt, részletesen kitérni az abban megfogalmazottakra. Már eleve az első mondat a kérdőívek részleges sikerére mutat rá: „Nyolc fiatal kritikusnak küldtük el kérdéseinket; heten válaszoltak.” Nem lenne érdektelen tudni, ki utasította vissza a felkérést. Viszonylag szűk ugyanis a lehetséges megkérdezettek

⁶⁶⁸ Marosi Péter: *Hol volt, hol nem volt...*, Utunk, 1979/36., 6. old.

⁶⁶⁹ Vásárhelyi Géza: *Bréda Ferenc tűzpróbája*, Utunk, 1983/31., 2. old.

⁶⁷⁰ Egyed Péter: *Értelmezés, szabályok, megértés...*, Echinox, 1978/4., 19. old.

⁶⁷¹ Molnár Gusztáv: *Levél Bréda Ferenchez*, Echinox, 1979/1-2., 19. old.

köre – még ha azt is figyelembe vesszük, hogy a „fiatal” kritikus életkori követelményének hányan feleltek meg a romániai magyar irodalmi életben. A megkérdezettek névsora is bizonyítja az adott irodalomkritikusi generáció – mondjuk így – elhúzódó felnőtté válását. (Ezt már kifejtettem egyszer – ezúttal mégis kénytelen vagyok néhány kiegészítéssel megismételni.) Az ankét időpontjában Bréda Ferenc 22, Egyed Péter 24 éves. Egyed első kötete egy éve jelent meg, Brédáéra még két évet várni kell, mindemellett mindketten évek óta folyamatosan publikálnak, az *Echinox* „seregszemléjének” tanúsága szerint⁶⁷² ráadásul mindketten kritikusként debütáltak – Egyed az *Utunkban*, 1973-ban, Bréda az *Ifjúmunkásban*, 1971-ben. A 26 éves Mózes Attila elbeszéléskötete éppen 1978-ban jelent meg, de ő már kilenc éve közölt kritikákat az *Utunk* és *Korunk* hasábjain (bár az ankétban megjelenő szövege csak 5-6 éves kritikai munkásságról beszél). Ágoston Vilmos a legidősebb, 31 éves, a hatvanas évek vége óta jelen van az irodalmi közéletben, az ankét pillanatában már beadta a *Kimaradt Szó* antológia anyagát is. A fennmaradó három szerző közül Németi Rudolf 30, Szávai Géza és Szász László 28 éves, régóta publikálnak – mindhárman meg is foglalmazták bemutatkozásukban kételyeiket azzal kapcsolatban, hogy valóban „fiatal” kritikusként őket kellett volna-e megkérdezni. Ebből a szempontból a (még nem is a legidősebb) Németi fogalmazott a leginkább explicit és kissé ironikus módon, a válaszai előtt külön kiemelt zárójeles *captatio benevolentiae*-ben: „(Némelyek talán furcsállni fogják, hogy itt látnak engem is «fiatal kritikusaink» között. Megnyugtató számukra legyen mondván: annak egyetlen oka van, hogy felvettem a kesztyűt: tudniillik a *nem kifejezettebben hiábavaló kérdéseket* (az én kiemelésem, MÁK) nem illik megválaszolatlanul hagyni. Ettől a válaszok még lehetnek hiábavalóak...)”⁶⁷³

Az ankét bevezetője némileg ki is értékeli a beérkezett válaszokból összeálló képet: „A szembesítésre szükség van, s annak is csak örülni lehet, hogy fiatal kritikusaink egy elméletileg felkészült, tárgyilagos kritikára adják voksukat.”⁶⁷⁴

Lássuk, miből jutottak az ankét készítői erre a konklúzióra!

Az első kérdés természetesen szinte csak udvariasságból, formalitás gyanánt hangzott el: „Sorold fel legfontosabb életrajzi adataidat!” Mégis, a válaszokból összeálló kép jóval túlmutat az elvárható eredményen (és itt nem csak arra a megejtő őszinteséggel kevert álgögre gondolok, amellyel Mózes Attila bevallja, hogy ő volt a marosvásárhelyi zeneművészeti iskola „magam és mások véleménye szerint is messze legrosszabb hegedűse”).

Ágoston Vilmos némileg talányos válaszában az szerepel, hogy a legfontosabb életrajzi adatait nem közölheti, hiszen annyira személyesek, hogy nem untatja velük az olvasóközönséget – de ha valakit mégiscsak érdekelnek, egy részüket megtalálhatja az *Ifjúmunkás* 1978. október 29-i számában. Bréda Ferenc életrajzi adatai között sorolta fel mindazokat is, akik „biztattak-segítettek-nyesegettek, ismerve vagy ismeretlenül, jóakarókként avagy barátokként, szelességemet tompítgatva s bujdokló szorgalmamat előhozván a lehetőség «mindenható» kávéjából”⁶⁷⁵ – Csörtán Ferencet, Szöcs Gézát, Kovács Nemerét, Majtényi Eriket és Vári Attilát. Egyed Péter (mint már írtam) nem tért ki külön minden kérdésre, az életrajzi adatokra vonatkozót pedig egyszerűen negligálta – a szerkesztőség iktatta be vallomása utáni zárójeles megjegyzésként: „(Egyed Péter 1954-ben született Kolozsváron. Itt járt középiskolába; itt végezte a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Filológia

⁶⁷²*Dicționar Echinox*, Echinox 1978/10-11-12. melléklete (A megkérdezettek, Szász László kivételével, mindannyian szerepelnek ebben az összeállításban, az *Echinox* szerzői és szerkesztői között. A hetvenes évek eleje óta Németi, Egyed, és az ankét pillanatában már Bréda is elfoglalta a magyar oldalak szerkesztőségi székét.)

⁶⁷³I. m., 559.

⁶⁷⁴I. m., 554.

⁶⁷⁵I. m., 555. Ez a megfogalmazás is jó példa arra, milyen stiláris elemeket találtak kritikusai rendkívül zavarónak Bréda esszéiben.

szakát. Jelenleg a temesvári Autó Iskolacsoportban történelemtanár.)” Németi Rudolf visszautasította azt a feltételezést, hogy az életrajzi adatok bármit is meghatároznának, kivéve persze azt a kort, melyben az ember él: „Elégedjünk meg tehát a biológiai ténnyel: 1948. április 6-án születtem – azóta okmányokkal bizonyíthatóan élek.”⁶⁷⁶

Különösen Mózes Attila, Szávai Géza és Szász László önkéntesen megadott életrajzi adataiból rajzolódik ki a hetvenes évek fiatal romániai magyar értelmiségi rétegének a lehetőségek elégtelenségéből, beszűkültségéből adódó megélhetési-alkotási – legegyszerűbb megnevezéssel egzisztenciális – problémaköre. (Azért hangsúlyozom az önkéntesség kérdését, mert Egyed Péter nem nyilatkozott az ipariskolába való „száműzöttségéről” – a szerkesztőség jegyzete értesít minket róla.) Riasztó képpel szembesülünk, és ehhez elegendő idézni a szerzők saját szövegét – a rezignáció különböző fokozatairól árulkodnak. Szávai Géza esetében különösen akkor érzékelhető a jelenlegi helyzet reménytelensége, ha összevetjük a hét évvel korábbi *Húsz esztendőm hatalom* ankét huszonkét éves Szávai Gézájának optimizmusával: „A lehetőségek adottak. Nem élni velük – e nemzedék megbocsáthatatlan hibája lenne.”⁶⁷⁷ Ehhez képest a jelenlegi szöveg inkább a lehetőségek hiányát tanúsítja: „Tanítottam Csíkdánfalván, helyettes- és óraadó-tanárkodtam Gyergyószentmiklóson. Megnősültem, két gyermekünk született, egyik meghalt. Kétéves kislánnyal, feleségemmel most is Gyergyószentmiklóson élek, már az *Előre* alkalmazottjaként. Meglehet, hogy «legfontosabb» életrajzi adataimat még ezután szállítja az élet. (Írom ezt: 1978 «szeptember végén», idézőjeles hangulatban.” (Szávai Géza)⁶⁷⁸

„Rövid ideig voltam szakképzetlen munkás, aztán amolyan szabadúszó-féle, s 1976-tól a Kolozs megyei Székelyhidason tanítok franciát, testnevelést, rajzot, s ki tudja, mi mindent fogok még tanítani, ha sokáig itt maradok?...” (Mózes Attila)⁶⁷⁹

„Többszöri (ne)kilendülés után ismét tanári pályafutásom origójában állapodtam meg, Gogánváralján tanítok német nyelvet. Külföldön nem jártam. Váraljai elszigeteltségem pusztán kötelező önéletrajzi adalék, az ebből adódó magány csak látszólagos. Annyira, hogy nincs magánerkölcsi jogfolytonosságom a legelső személyben való fogalmazáshoz...” (Szász László)⁶⁸⁰

Valójában a második kérdés volt a legfontosabb (legalábbis az ankét készítőinek szándéka szerint): „Kérünk, fogalmazd meg kritikus hitvallásodat!” Ágoston Vilmos erre is jószerevével hivatkozásokban válaszolt: a *Humanizmus ettől-eddig?* kötet 7-10. oldalára utasította az érdeklődőket. „Nem lenne ildomos, ha megismételném. Vagy úgy gondolták, hogy azóta megváltozott? Nem.”⁶⁸¹ Érdekesebb viszont a folytatás: „Inkább arra válaszolok, amit nem kértek: – hogyan lesz valaki kritikus? – Először, hogy nemcsak ír, hanem olvas, s olvasóként szól az olvasóhoz örömeiről, bosszúságáról. Eleinte csak egy művet kér számon a művésztől, aztán a *Művet*, előbb csak struktúrákat fedez fel, aztán magát a sematizmust. Sokszor már a kérdéseinkben megjelenő sémák sem különböznek egymástól. A kritikus, ha igazán komolyan néz maga elé, csak egy kérdésre válaszolhat: – Hogyan *ne* tovább?”⁶⁸² A kritikus felelőssége mellett Ágoston válasza hangsúlyozza a szerkesztőségek felelősségét is – akkor kezdődik a gond, ha az író lemond a többi műfajról. „Szerencsére Szávai Géza és Mózes Attila novelláit olvasva éppen úgy megnyugszom, mint amikor Bréda Ferenc versei mellett a Dante-tanulmányát lapozgatom: nem szűkült be a kritika.”⁶⁸³ Még fontosabb

⁶⁷⁶I. m., 559.

⁶⁷⁷Szávai Géza: *Húsz esztendőnk hatalma*, in: *Húsz esztendőnk hatalom*, Utunk, 1972/12., 6-7., 7. old.

⁶⁷⁸I. m., 562.

⁶⁷⁹*Fiatal kritikusok*, Igaz Szó, 1978/12., 554-564., 560.

⁶⁸⁰I. m., 563.

⁶⁸¹I. m., 554.

⁶⁸²*Fiatal kritikusok*, Igaz Szó, 1978/12., 554-564.; 554.

⁶⁸³M. f.

viszont a következő mondat: „Hazai irodalmunkban a kritikus útja a recenziótól az utószóig, a képzőművészettől a színházi kritikáig vezet, de kevesen törekednek a totalitás kritikájára, a kritika elméletére. E nélkül az elméleti igény nélkül alig képzelhető el olyan írás, ami felülemelkedne irodalmi hétköznapijaink álproblémáin és személyeskedő vitáin.”⁶⁸⁴

Bréda Ferenc válasza egy (a továbbiakban egy fél oldalon keresztül kibontott) aforizma: „A *kritika* nem más, mint a *kétely odüsszeiája*.”⁶⁸⁵ Ő valóban kizárólag elméleti síkon tekintette át a kritika lehetőségeit: az objektív és szubjektív kritika szétválását és az ontológiai *dubito* szerepét a kritikai eszmény megkonstruálásában.

Egyed Péter úgy vélekedett, hogy a kritika „az irodalom önreflektálásának tárgyszerű viszonya, egy olyan viszony – szigorú értelemben vett létviszony –, amely az irodalom individualizációjának, saját lényegi vonásai, alanyi alakzatai tételezésének morális szükségességéből, és ennek reflektált «parancs»-voltából fakad.”⁶⁸⁶ A folytatás még elméletibb kérdésekre tér át, s talán még elgondolkodtatóbb: Egyed szerint a kritika a különböző nyelvek alternatív használatának közege, de ezek a nyelvek csak bizonyos sorozatban használhatók – szigorú funkció-hierarchiába szerveződésük biztosít a kritikának különálló, sőt „viszonylagosan önálló kulturális státust”. Tehát, akárcsak Bréda értelmezésében, Egyednél is két síkon jelenik meg egyszerre a kritika fogalma – de míg az előző esetben az objektív/szubjektív kettősség határozza meg, itt az irodalmon kívüli/irodalmon belüli státus kérdése válik fontossá. A kritikának „mindenképpen rendelkeznie kell (...) az új nyelvek elsajátításának és integrálásának képességével, egyrészt az irodalomból, másrészt saját elméleti szakdiszciplínáiból”⁶⁸⁷ Viszont (Egyed szerint) éppen ez a lefordíthatóság teszi lehetővé az *ítéletet*, hiszen a kritika „lényege szerint analitikus és konstruktív, a műalkotás magasabb szintjéig el kell *jutni*. Én ugyanis hiszek a kritika lehetőségeiben, s a fentebb vázolt folyamatot tartom kritikának, ugyanis ami *közvetlenül* a műalkotásról szól, az vagy maga is irodalom (nem csoda, hogy elsősorban írók írnak így), vagy egyszerű igenlés/tagadás (nem ítélet). Ez utóbbit művelik az irodalom ideológusai.”⁶⁸⁸ Egyed Péter kritika-definíciója tehát voltaképpen ugyanúgy a „totalitás kritikáját” tartja elérendő célnak, mint Ágoston Vilmosé.

Érdekes módon a következő négy kritikus nem annyira a kritika *elméletének* fontosságára koncentrált, mint inkább a kritikairás *céljaira, tárgyára*. Németi Rudolf „nem vagyok kritikus, s fiatal is egyre kevésbé” indoklással hárította el a kritikusi hitvallás megfogalmazását. „Egy dolgot azonban tudni vélek: az igazi kritika mindig egy egész irodalom fölött mond ítéletet, akár egyetlen verssor ürügyén, de mindig a jövő nevében.”⁶⁸⁹ Mózes Attila és Szávai Géza hitvallása, bár eltérő módon fogalmazták meg, gyakorlatilag ugyanaz: nincs értelme „ars poeticákat” írni – helyette is kritikát írva közelebb juthatni az eszményhez; a szándékot eredményekben kell felmutatni. (Ez az elem egyébiránt Egyed Péternél is megjelenik a szöveg azon részében, melyben arról beszél, kikről írna szívesen.) Szász László is a kritika tárgyát tartotta fontosnak: „Amit ma ügyünknek tekinthetünk, elsősorban nem a *szépirodalom*, hanem az a *kultúra*, amely a hetvenes évek elejétől szilárdul egy nemzedék tudatában, amely egyre nyilvánvalóbban konkretizálódik szépirodalmi alkotásokban *is*, teóriában *is*, kritikában *is*.”⁶⁹⁰

Az *Igaz Szó* szerkesztőségének az ankétról alkotott véleménye tehát csak *részlegesen igaz*: a megkérdezett fiatal kritikusok ugyan valóban egy elméletileg felkészült, tárgyilagos

⁶⁸⁴I. m., 555.

⁶⁸⁵M. f.

⁶⁸⁶I. m., 557. (Már elmúltam harminc. Úgyhogy már azt mondanám Egyed helyében, hogy a kritika az irodalomnak az a része, amely képes és köteles önmagát vizsgálni. MAK)

⁶⁸⁷I. m., 558.

⁶⁸⁸M. f.

⁶⁸⁹I. m., 560.

⁶⁹⁰I. m., 564.

kritikára adják voksukat – csakhogy néhányan közülük (Ágoston Vilmos, Bréda Ferenc és Egyed Péter) a *felkészült kritikaelméletet is igényelik*. Egyáltalán nem meglepő módon azok, akik egyúttal elméletírással is foglalkoznak.

Az ankét harmadik kérdése sem nevezhető meglepőnek. „Évtizedek óta visszavisszatérő elmarasztalás, hogy a kritika nem tudja nyomon követni és átfogni irodalmi termésünket. Véleményed szerint irodalmi életünkben kellő súllyal van-e jelen a kritika, betölti-e értékmeghatározó szerepét?”

Bár eddig a megszólalások sorrendjét követtem a válaszok felidézésénél, s minden megkérdezett véleményét ismertettem, itt el kell térnem az eddig megszokott rendszertől. Erre a kérdésre ugyanis Szávai Géza válaszolt a legsommásabban: „Nem.”⁶⁹¹ Igaz, nem csak ő intézte el kurtán-furcsán a válaszadást. Bréda Ferenc is csak ennyit mondott: „A kritika hatékonyságát nem a kritika dönti el. Erről tehát – kritikusként – fölösleges bármit is mondanom.”⁶⁹² (Végül is érthető az az álláspont, melyet a jelek szerint Bréda itt magáénak vall: egy jelenség nem szemlélhető *belülről*. A paradigma részeként nem lehet átfogó képünk magáról a paradigmáról. Feltehetőleg más választ adott volna, ha esszéistaként vagy költőként kérdezik meg.)

Mózes Attila sem volt teljesen és maradéktalanul elégedett a kérdésfeltevéssel. „A vád feltétlenül megalapozott, aminthogy a kérdés fogalomhasználata helytelen. Ugyanis természetesen «a kritika» nem tudja és nem tudhatja átfogni és nyomon követni «irodalmi termésünket», mert «a kritika» «mint olyan és egyáltalán» nem létezik. Pontosabban: léteznek (viszont) kritikusok, akik (úgyisint) nem tudják «nyomon követni és átfogni» bár még egy év irodalmi termését sem, legalábbis maradéktalanul érdembelileg. (...) «A kritika» nem valamiféle homogén «szubsztancia», ahogyan nincsen neki («mint olyannak») általánosan elfogadott, és ugyanakkor csak hozzávetőleges aprólékossággal is kidolgozott axiológiája, mivelhogy «ő maga» nem egységes, nem «egy-lény».”⁶⁹³

Egyed Péter összetett, külön kérdés-és-válasz részekre nem bontott szövegében nehéz elkülöníteni azt a részt, ahol a kritika súlyáról és értékmeghatározó szerepéről van szó. Elsősorban a „fiatal kritika” lehetőségeit boncolgatja, azt is sajátos szempontból: „Fiatal kritikáról mint irodalomszociológiai valóságról beszélni nem lehet (bár magam is megpróbáltam ezt). Elsősorban azért, mert a működő fiatal kritikusok a kritika funkciói közül csak azokat vállalják (kényszerűen), amelyeket elfogad honos irodalmi (szerkesztői) szemléletünk. Ezek a funkciók önmagukban elégtelenek, ugyanis nem a kritika alapvető funkciói. Nem lehet csak elemzésekkel, értelmezésekkel és magyarázattal szolgálni egy irodalom kritikai öntudatát, értékrendszerét, noha teljesen érthető, hogy amikor a fiatal kritikus a nálunk honos viszonymódusok (elemzés, elhallgatás stb.) közül kényszerül választani, ezt választja.”⁶⁹⁴

A *Fiatal kritikusok* ankét válaszaiban általában az a legérdekesebb, hogy sajátos „átfedési viszonyban” vannak egymással. Ágoston Vilmos válasza gyakorlatilag ugyanazt tartalmazza, mint Egyed Péter idézett szövegrészletének első fele: „Az a kérdés, hogy «a kritika nem tudja nyomon követni és átfogni irodalmi termésünket» az olvasóknak okoz gondot, de ezért elsősorban az irodalmi lapok szerkesztői a felelősek, akik irodalmi ízlésüknek megfelelő írásokat közölnek. Ha vita keletkezik, azt is kampányszerűen szervezik meg, s így olykor nem az érvek, hanem az indulatok diadalmaskodnak.”⁶⁹⁵ Ez utóbbi mondat viszont Mózes Attila válaszában egyik részére rímel: „Amennyiben pedig vita indul, az

⁶⁹¹I. m., 563.

⁶⁹²I. m., 556.

⁶⁹³I. m., 561.

⁶⁹⁴I. m., 557.

⁶⁹⁵I. m., 555.

többnyire csak csoportérdekeket céloz (hogy ne redukáljam le ezt a «nemes» érdekvédelmet a «baráti összefogásra»); és tudtommal még magasztaló kritika ellen sosem indult «pör» irodalmunkban. (...) Ezen túlmenően pedig a viták nem ismerik a nyugvópontot, csak a holtponzt, s végükre többnyire «a szerkesztőség» tesz «holtponzt», az «...ezennel lezártak tekintjük» lapalji megjegyzéssel, egészen «salamonian».”⁶⁹⁶

A kritika elismertségével kapcsolatban a két eddig nem említett válaszdónak is fenntartásai voltak – de ők nem csak a szerkesztőségeket, hanem az egész irodalmi életet tekintették felelősnek a kritika „lebecsüléséért”. Szász László például a lehetőségeket kevesellte: „A derékhad írói keveset tudnak a fiatalokról. A fiatalok viszont még okulni akarnak; többé, okosabbá lenni az előttük járóknál. (...) (Más kérdés, hogy nem kapunk mindig teret az okfejtésre.)”⁶⁹⁷

Mégis, Németi Rudolf válasza tűnik a legkeserűbbnek – ő nem a fiatal kritika, hanem a *teljes irodalmi kritika* helyzetét érezte ellehetetlenültnek: „Kicsinyke irodalmunkban a kritika nemhogy betöltené «értékmeghatározó szerepét», de még a pusztá létezése is kétséges. Persze ez nem csak kritikusainkon (illetve alkati s felkészültségbeli defektusaikon) múlik, hanem irodalmunk szerkezetén és hagyományain, no meg egy egész sor irodalmon kívüli tényezőkön is. Némi túlzással azt is mondhatnám: itt a kritikának sosem volt becsülete, mert az önnön létével elfoglalt irodalomnak sosem volt ereje elviselni a szembesítést önmagával.”⁶⁹⁸

Érdemes felfigyelni arra, hogy a megkérdezettek mindannyian elégtelennek érezték a kritika (vagy éppen a fiatal kritika) lehetőségeit, s néhányan még kritikusként sem tartották számon magukat (Németi ebben is nagyon határozottan fogalmazott: „Úgy kerültem én ebbe a lajstromba, mint Pilátus a Credóba – ugyanis én nem vagyok kritikus, s fiatal is egyre kevésbé.”⁶⁹⁹) A következő kérdésekre – melyek elsősorban irodalmi, másodsorban pedig nemzedéki preferenciákat firtattak – adott válaszokban mégis némi ellentmondás fedezhető fel az eddig vallottakhoz képest, hiszen többször is megjelenik a „szívesen írnék róla kritikát” kitétel.

Talán nem meglepő, hogy a negyedik kérdésre („Véleményed szerint melyik az a 3–4, esetleg több alkotás, amely az utóbbi évtizedben lényegesen gazdagította a romániai magyar irodalmat?”) elsősorban az utóbbi évtizedben debütált, vagy az azokkal referenciális viszonyban álló szerzők műveit adták meg. (Ágoston Vilmos ugyan ezt a kérdést is a kritikára vonatkoztatta, s inkább arra válaszolt, kinek az írásai *hiányoznak*: ő Szöcs István irodalomkritikáit igényelte volna.) Igaz, nem kizárólagos a nemzedéktársakra koncentráció: a megkérdezettek preferenciái között megjelent Vári Attila prózája, Király László *Kék farkasok* kötete (Bréda Ferenc); Méliusz József valamelyik „kávéháza vagy kávéház-hiánya”, Sütő András „egyik-másik könyve”, Szilágyi Domokos *Sajtóértekezlete* (Egyed Péter); a Sütő-drámák, Szilágyi István nagyepikája, Gálfalvi György riportjai, Csiki László „többszólamúsága” (Szász László). Szávai Géza rendkívül precízen válaszolt: „Méliusz József: *Város a ködben, Sors és jelkép*; Szilágyi István: *Kő hull apadó kútba*; Székely János: *Soó Péter bánata*.”⁷⁰⁰ Érdemes figyelembe venni az átfedéseket: Méliusz József, Szilágyi István és Sütő András többeknél is megjelentek mint az elmúlt évtizedben jelentőset, értékeset alkotó szerzők. A megkérdezettek közül egyedül Mózes Attila találta értelmetlennek az ankét harmadik kérdését. Indoklása szerint a válaszdó mindenképpen elkövetheti két hiba egyikét, „úgy mint: vagy találmányra történik a kiemelés (esetleg a legutolsó komolyabb élmény hatása

⁶⁹⁶I. m., 561.

⁶⁹⁷I. m., 564.

⁶⁹⁸I. m., 560.

⁶⁹⁹I. m., 559.

⁷⁰⁰I. m., 563.

alatt), vagy teljesen szubjektív preferencia alapján. (...) Egyelőre talán kellő távlat nélkül vagyunk... Mindezek után tehát: van-e értelme «tippelni» a hálátlan jelenkor nagy bosszúságára, meg a «hálás utókor» esetleg épp ekkora derülésére?»⁷⁰¹ Természetesen a válasz óvatosságról (és némi hiúságról is) árulkodik, mégis tartalmaz megfontolandó elemeket. (Különösen a kutató szempontjából, aki mindenképpen „kellő távlatból” kénytelen szemlélni mindezt, és megállapítani: így se könnyebb.)

Mindemellett a többi kritikus nem Mózes Attila óvatosságával gondolta végig a válaszadás buktatóit – feltehetőleg hittek saját „szubjektív preferenciáikban”. Ez a tény annál is jelentősegteljesebb, mert a felsorolásokban feltűnő a hetvenes évek közepe körül megjelenő könyvek és szerzők túlsúlya. (A történelmi hűség kedvéért ildomos megjegyezni: egyik megkérdezett kritikus sem „fogott mellé”, egyikük sem vívja ki a hálás utókor derülését.)

A legkomolyabban és -részletesebben (a legfiatalabb) Bréda Ferenc taglalta preferenciáit: „A lírát tekintve Szöcs Géza két verseskötete jelent gyökeresen újat. Szöcs egyfajta *új értéket – az időt mint nagyhatalmat* – hozta be irodalmunkba, s ez már világirodalmi mértékegységekkel mérhető. Filozófia és költészet közelít egymáshoz, s ez nemcsak Szöcs példáján bizonyítható (vö. Egyed Péter: *A parton lovashajnal*).”⁷⁰² Szöcs Géza verseit a többi megkérdezett közül még Szávai Géza, Szász László és Némethi Rudolf is az elmúlt évtized jelentős irodalmi művei között sorolta fel.

Bréda szövegéhez érdemes fordulni az elméleti irodalom legfontosabb műveinek felsorolása esetében is: „A leggazdagabbnak elméleti irodalmunkat minősíthetem. Gondolok itt Tamás Gáspár Miklós két kivételesen értékes kötetére (*A teória esélyei; Descartes: a módszerről*), Molnár Gusztáv megdöbbentően mély – pascali őszinteségű – Forrás-kötetére és Ágoston Vilmos szinte példátlanul tiszta stílusú esszé-kötetére (*Humanizmus ettől- eddig?*).”⁷⁰³ Bréda Ferenc ugyan kissé pazarlóan bánik a jelzőkkel és a szuperlatívuszokkal a Bretter-tanítványok esetében, de ítélete igencsak helytálló, különösen, ha a többi válaszadó elméleti érdeklődését is figyelembe vesszük. Egyed Péter azt a sajnálatát fejezte ki, hogy „Bretter György esszéiről kritikát már nem írhatok”.⁷⁰⁴ A Bretter-esszék Szávai Géza preferenciái között is megjelentek (egyébiránt egyedüli elméleti irodalomként), Szász László is említette őket, mint „irodalmi kilátótoronyokat”.

Ismételten Némethi Rudolf válasza az, melyet a vélemények összefoglalásaként idézhetünk: „Az önmaga konzerválására berendezkedett irodalmat csak alapvető szerkezeti változások menthetik meg a jövőnek, tehetik alkalmassá az emberi-társadalmi tartalom esztétikai érvényű nyelvi formában való megfogalmazására. Az utóbbi évtizedben éppen ez az egyre tudatosabban érvényre jutó, a Bretter György körül és nyomában fellépett fiatalok képviselte radikális igény jelentette az egyetlen ténylegesen újat a magyar irodalomban.”⁷⁰⁵

„Az utóbbi években indult fiatal alkotók közül kinek a törekvéseit érzed a legközelebb magadhoz?” Az ötödik kérdést viszonylag nehéz a negyediktől különbözöként értelmezni – mindenképpen találunk átfedéseket. Különösen, hogy, mint már írtam, a megkérdezettek jórészt felvállalták annak az ódiumát, hogy az igencsak közeli múltban feltűnt alkotók műveit sorolják fel az elmúlt időszak legjelentősebb művei között. (Csak emlékeztetőként: Tamás Gáspár Miklós kötete 1975-ben, Szöcs Gézáé 1976-ban, Ágoston Vilmosé, Egyed Péteré és Molnár Gusztáváé 1977-ben, tehát az ankét előtt csak egy esztendővel jelent meg.)

⁷⁰¹I. m., 562.

⁷⁰²I. m., 556.

⁷⁰³M. f.

⁷⁰⁴I. m., 559. Ne feledkezzünk meg viszont arról, hogy Egyed Péter rendezte sajtó alá Bretter utolsó kötetét.

⁷⁰⁵I. m., 560.

Ezzel együtt is találhatunk meglepő dolgokat a válaszokban. Bréda Ferenc ugyan kategorikusan ki is nyilvánította: „Az előbb felsoroltakét.” A folytatásban azonban a vágyait is megfogalmazta: „Várom Egyed Péter tanulmány-kötetét. S nem ártana egy Zudor-kötet sem.”⁷⁰⁶ (Egyed Péter esszékötete, *A szenvedés kritikája*, 1980-ban jelent meg; Zudor János első kötete viszont majdnem tíz évvel később.) Németi Rudolf is ugyanebből a körből választotta ki a preferált alkotókat: „A teljesség igénye nélkül: a hetvenes évek fiataljai közül Ágoston Vilmos, Bogdán László és Szöcs Géza irodalmi, illetve kritikai törekvéseit becsülöm a legtöbbre.”⁷⁰⁷ Szász László a kérdéssel kapcsolatban megjegyezte: „itt neveket is merek említeni: Mózes Attila, Szávai Géza, a legújabban jelentkező Gergely Tamás prózája, Markó Béla és Szöcs Géza költészete.”⁷⁰⁸

Egyed Péter sajátosan kapcsolta össze a negyedik és ötödik kérdésre adott választ, önmaga preferenciáit használva kiindulópontnak: „Az elmúlt években e szerzők némelyikéről szívesen írtak Ágoston Vilmos, Szöcs Géza, Molnár Gusztáv és Tamás Gáspár Miklós is.”⁷⁰⁹

Az ankét során minden kérdésnél (a harmadikat kivéve) voltak olyan kritikusok, akik megtagadták a válaszadást. Az elsőnél Egyed Péter és (részlegesen) Ágoston Vilmos, a másodiknál Szávai Géza és Mózes Attila, a negyediknél ismét Mózes Attila. Mózesnek az ötödik kérdéssel is gondjai voltak, de ez a már többször taglalt sajátos „nemzedékközi” helyzetéből és habitusából fakadt: „Már divat lett, s főleg a fiatalok körében a kézzel-lábbal kapálózás az ellen, hogy ők valamely klikkbe tartoznának. (Nem nyelvhelyességi hiba, mert közben azért éppen hogy odatartoznak sokan ezek közül.) Jómagam ezzel szemben igen szeretnék valamilyen (de nem bármilyen!) csoportosuláshoz tartozni, persze nem a rossz értelemben vett klikkhez. (...) Számomra viszont az ilyenszerű társaság nem adatott meg – és talán a kedvemre való sem – többnyire objektív okok miatt, pontosabban jelen helyzetemnél fogva. Ezért bizony ne irigyeljen senki a «klikkesek» közül.”⁷¹⁰ Mózes Attila ezen problémája publikálásának kezdete óta fennáll – és nem tudni róla, hogy megszűnt volna (vö. „Nemzedékem nincs, avagy ma generation c’est moi”⁷¹¹).

Tulajdonképpen a Mózeséhez hasonló premisszából indult ki, de sokkal vehemensőbb megfogalmazást használt Szávai Géza. „A kérdéssel «nem értek egyet», ezért nem válaszolhatok. Egy szellemi, irodalmi életben nem szempont, nem kategória – tehát nem lehet közérdeklődés tárgya –, hogy ki kicsodát vagy kinek a törekvéseit «érzi legközelebb» magához. Álláspontom – gondolom – objektíve helyesnek tekinthető. Személy szerint pedig a klikkezés és nemzedékesdi nálunk használatos formáit egyszerűen undorítótnak és *irodalmi életünk egészére* nézve veszélyesnek találom. (...) Mellesleg elszomorítótnak tartanám, ha ez érthetetlen és értelmetlen kérdésnek nemzedéktársaim «beugranának».”⁷¹²

Az utókor szemével nézve Szávai ítélete szinte igazságtalannak tűnik – a szellemi, irodalmi életben az sem kategória és az sem közérdeklődés tárgya, melyek egy szerző legfontosabb életrajzi adatai (ezt Ágoston Vilmos látta jól az első kérdésnél). Szávai arra a kérdésre mégis válaszolt, ezt az utóbbit viszont a „klikkezés” bizonyítékának látta. Álláspontja valóban helyes – objektíve –, de éppen a roppantul kategorikus megfogalmazás miatt inkább a szubjektivitás vádja érheti: nem szenvtelen elemzőnek, hanem valamilyen eljárás sértettjének látszik. Kijelentése éppen ezért veszít(het) súlyából.

⁷⁰⁶I. m., 556.

⁷⁰⁷I. m., 560.

⁷⁰⁸I. m., 564.

⁷⁰⁹I. m., 559.

⁷¹⁰I. m., 562.

⁷¹¹Ez a Flaubert-parafraíz már a hetvenes évek végétől kísért nyilatkozataiban: mint már írtam, feltűnt, többek között, az *Ötödik Évszak* antológia vitájában is (*A fiatalság nem akadály – nem is előny*, Igaz Szó, 1981/5., 468.); és nem mellesleg, ezzel a címmel jelent meg Martos Gábor interjúja az *Életünk* 1992/2. számában (166-177.)

⁷¹²I. m., 563.

Ettől még viszont nem válik súlytalanná. Az ankét során elhangzó többi válasz sem. Nem tudni, mire számítottak az ankét készítői, mi fog kiderülni a fiatal kritika és a fiatal kritikusok helyzetéről. Ha azonban a nagyon is kiszámítható kérdésekre adott (néhol kiszámíthatatlanul keserű) válaszokat végignézzük, indokolatlannak tűnik a már idézett ujjongás: „A szembesítésre szükség van, s annak is csak örülni lehet, hogy fiatal kritikusaink egy elméletileg felkészült, tárgyilagos kritikára adják voksukat.”

Az ankét pesszimista olvasatban csak a kritika akadályoztatására mutatott rá, akár szerkesztőségi ízlésselentétek, akár egy egész irodalmi csoport elutasítása szintjén. Publikációs nehézségekről, klikkekről és harcokról esett szó, és nem csak az irodalmi lapokon belül. Még nem idéztem Ágoston Vilmos válaszát az ötödik kérdésre: „A Kriterion Könyvkiadónak több mint egy fél éve átadtam az általam válogatott fiatal költők antológiáját. Ha véletlenül (az én kiemelésem, MÁK) megjelenik, mindenki láthatja, a fiatal alkotók közül kinek a törekvését tartom fontosnak irodalmunkban.”⁷¹³

Ez az antológia volt az 1979-ben megjelenő *Kimaradt Szó*.

3. 2. 3. SZEREPELFOGÁS A NYELVHASZNÁLATBAN

Amennyiben arra keressük a választ, hogy költészetileg miben különbözött a harmadik Forrás-nemzedékként ismert csoport jelentkezése az előző, második Forrás-nemzedékétől, a fontos tényezők közül elsőként a nyelvhasználat különbsége említhető meg.

Természetesen magának a nyelvhasználatnak a kérdése rendkívül sokrétű: a lírával kapcsolatban egy sajátosan új formanyelvről érdemes beszélni, a nemzedéki megnyilvánulások összessége azonban túlmutat a lírai és epikai formanyelv kérdésein. Mindenekelőtt ugyanis egy más *paradigmáról* van szó: nemcsak az „új idők új dalairól”, de „új idők új beszédéről” is. Ez utóbbi pedig nemcsak a költészetben jelentkező, neoavantgárdként kategorizálható formanyelvet érinti, de az elméleti írásokban és a kritikákban jelentkező nyelvhasználatot is. Egyfajta „totalitásigény” mutatkozik meg ugyanis a harmadik Forrás-nemzedékhez sorolható szerzők esetében: nem meglepő az a tény, hogy jelentősebb képviselőik esetében az elméleti nyelv költőiségéről és a költemények elméleti háttéréről egyaránt gyakran esett szó.

Minden bizonnyal nehéz ilyen esetekben megtalálni azt az origót, ahonnan (vagy akitől) eredeztethető a nyelvhasználati *másság* – a harmadik Forrás-nemzedéknél azonban ez minden gond nélkül megállapítható. Bretter Györgyről van szó, akinek nyelvfilozófiai írásai nem csak a „szövegírók nemzedékét”, de a lírikusokat is lényegesen befolyásolták a hetvenes években. Ágoston Vilmost idézve „a szabad gondolatasszociációs tanulmányírási módszer, a szabad gondolat kifejtés bátorsága – mert abban a környezetben bizony bátorság kellett ezeket a gondolatokat megfogalmazni, mert ezek a gondolatok többnyire ellenzéki gondolatok voltak – azt jelentette, hogy mindenki, aki csak vele találkozott, valahogy egy szellemi pezsgés körébe került bele.”⁷¹⁴ Egyébként a hatás erejének illusztrálására talán az is elegendő lenne, ha Szöcs Gézát idézném e helyen: a *Párbaj, avagy a huszonharmadik hóhullás* című kötetben megjelent Bretter, *deszkák* vers egy részletét.

„Tanár úr,
immár örökre deszkák, deszkák
er wird immer mehr brette und brette
egy ütött-kopott kerékpáron,

⁷¹³I. m., 555.

⁷¹⁴ „Ez a nemzedék nem akarta becsapni magát”, Martos Gábor beszélgetése Ágoston Vilmostal, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Lap- és Könyvkiadó, Kolozsvár, 1994., 8-18., 16. old.

föl-le, hegyen és völgyön, hágón
s messze mögötte fiúk, lányok
bélyeggyűjtők és tanítványok.”

Bretter munkásságából már több ízben is említettem a *Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről* esszé⁷¹⁵ jelentőségét. Külön tanulmányt igényelne annak kimutatása, hányan és hányszor idézték és hivatkoztak rá a hetvenes évek folyamán. Azt, hogy a „szövegírókra” mekkora hatást gyakorolt ez az írás, a leginkább kategorikusan Gáll Ernő fogalmazta meg *Nemzedéktől nemzedékig* című írása egyik lábjegyzetében: „Ki kell emelnünk Bretter György szerepét a «szövegírók» csoportosulásában. Kétségtelen, hogy a *Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről* (Párbeszéd a jelennel, Bukarest, 1973. 128-143.) eszmeileg ösztönző hatást gyakorolt a fiatal elméleti írókra, akik eleinte főként a «szimbólumok vizsgálatában», bírálatában vélték nemzedéki feladatukat megtalálni.”⁷¹⁶

Gáll Ernő megállapításának fontossága különösképpen a szöveggörnyezet figyelembevételével mutatható ki: a *Nemzedéktől nemzedékig* ugyanis nem más, mint a hetvenes évek egyik legjelentősebb vitájának, *A szóértés előfeltételeiről*nek a bevezető tanulmánya.

3. 2. 3. 1. EGY VITA ELŐZMÉNYEI – KORUNK, 1980.

A hetvenes évek több más vitájához hasonlóan *A szóértés előfeltételeiről* sem „véletlenszerűen” keletkezett – dokumentált előzményei legalább egy évre nyúlnak vissza. A *Korunk* 1979/1-2-es számában jelent meg ugyanis Tóth Sándor írása, a *Sajtóvitáink seregszámlája*.⁷¹⁷ Az egyetemi tanár szerző ebben az írásban a hallgatói számára szakmai gyakorlatként szolgáló kutatás tanulságait írta le. A kutatás témája az volt, hogy megvalósítsák az 1964 és 1972 közötti kilenc évben az „irodalmi és kulturális arcélú romániai magyar lapokban zajlott viták bibliográfiai feldolgozását”⁷¹⁸.

Tóth Sándor meglehetősen provokatív és kategorikus következtetésre jutott: arra, hogy a vizsgált kilenc év 112 vitája közül csak 42 tekinthető „valódi vitának” – a többi csak. álvida, vagyis „nem-vita, pótvita, kis ügyek fölötti szóváltás”⁷¹⁹.

Az „álvida” fogalmánál viszont sokkal fontosabb a szerző által „ártalmas vita” és „meddő vita” kategóriájába sorolt szövegekről írt jellemzés – ennek nyomán juthatunk el ugyanis *A szóértés előfeltételeiről*hez. Tóth fentebbi kategóriáinak különbsége elsősorban abban áll, hogy a vitát magát tárgyszerűnek tartja-e vagy sem. Az „ártalmas vita” számára elsősorban azt jelenti, hogy ebben a szenvedélytől fűtött összecsapások nem viszik előre magának a témának a kifejtését. „Az üresjáratú replikázások egy része óhatatlanul elfogultságokba, személyeskedő inventívákba torkollik. (...) Az ilyen pamfletek nem a tárgyat, hanem az ellenfelet veszik célba, aki aztán – önérzetében vérig sértve – visszavág (a csábításnak nagyon nehéz ellenállni) –, és követik egymást a *nincs igazad, mert nem szenvedhetlek*-modellt variáló replikák, amíg csak a szerkesztőség bele nem un.”⁷²⁰

Talán a legfontosabb bekezdés ezzel a kategóriával kapcsolatban az, melyben a szerző az „ártalmas vita” hatásáról nyilatkozott meg: „Gaál Gáborra hivatkoznék, aki 1926-ban nem is krakéler pamfletistáktól, hanem a teljes értékű kritikától is féltette a hibáján kívül nem teljes értékű kisebbségi kultúrát, s aki le merte írni, hogy «a bírálatnak [...], amennyiben ítél és

⁷¹⁵ Bretter György: *Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről*, *Korunk*, 1973/6., 878-886. old.

⁷¹⁶ Gáll Ernő: *Nemzedéktől nemzedékig*, *Korunk*, 1980/1-2., 31-40., 39. old.

⁷¹⁷ Tóth Sándor: *Sajtóvitáink seregszámlája*, *Korunk*, 1979/1-2., 22-36. old.

⁷¹⁸ I. m., 22. old.

⁷¹⁹ I. m., 23. old.

⁷²⁰ I. m., 26. old.

levág, a kisebbségi körülmények között nincs semmi értelme». És hangoztatta, hogy «ez nem vidéki szempontokat és nem elfogultságot jelent»⁷²¹.⁷²²

„Meddő vitának” ezzel szemben azokat az egymással polemizáló szövegeket nevezte Tóth Sándor, melyekben ugyan kizárólag a tárgyról van szó anélkül, hogy az ítéleteket elhomályosítanák a vitapartnerek indulatai, mégsem születik értékelhető eredmény. Kifejtését érdemes hosszabban is idézni: „Van olyan eset, hogy a vitába bekapcsolódók egymástól eltérően értelmezik a tárgy terjedelmét és körvonalait. Anélkül, hogy megindokolnák, talán a maguk számára sem tudatosítva, egymás ide vonatkozó felfogását világosan tudomásul nem véve, és mégis intervencióikkal egymás korábbi álláspontját többé-kevésbé módosítva – tágítják vagy szűkítik a tárgyat, ennek során eltolódnak a körvonalak, majd visszatolódnak, a különböző vitafeleknél különböző mértékben. (...) Egy másik, gyakoribb, tipikus esetben a vita kezdeményezője deklaratív módon egészében elutasítja a vitatott írást, holott vitacikke tartalmi elemzéséből nemcsak az derül ki, hogy annak csak bizonyos jól körülhatárolható gondolataival, tételeivel nem ért egyet, de az is rekonstruálható, hogy a kijelentés szintjén egészében elutasított írás több lényeges pontja legalábbis igen közel esik az ő álláspontjához.”⁷²³

A legtanulságosabb minden bizonnyal a szerző következtetése ezzel a vitatípussal kapcsolatban: „Mindkét eset azt példázza, hogyan kárhoztatja már eleve terméketlenné a vitát, ha tárgyának szabatos körülhatárolásával a felek már az elején adósak maradnak, ha az e téren előforduló esetleges eltérő felfogásokat idejében nem tudatosítják.”⁷²⁴ (Ezen a ponton fontos viszont megemlítenem azt, hogy a szövegben nem található statisztika arra nézve, a 42 nem álvitából mennyi a „meddő” és „ártalmas” vita.)

Tóth Sándor igencsak sommás megállapítást tett: valójában tévképzet az, hogy a vita a szellemi élet erejének és egészségének bizonyítás. A vita „fetisizálása” odavezetett, hogy egyre több a rossz vita, álvita, meddő és ártalmas vita. Véggkövetkeztetésében arra a módszeres, „immanens” kritikára adta voksát, melyben a felek bele tudnak helyezkedni egymás nézőpontjába, és „elvi szilárdságuk” mellett „kritikai nyitottsággal” is rendelkeznek. Egyúttal viszont azt is megállapította: ilyen a legritkább esetben fordul elő. „Nemzedéki és más színezetű csoportok jelentkezése nálunk is mindig az eddig voltnál jobb új jegyében történik (Forrás-nemzedékek, a szellemi érték jelszavával indulók és tovább). Amikor aztán – előbb-utóbb – e csoportok képviselői is megjelennek irodalmi vitáink porondján, akkor kiderül, hogy vitamódszer és vitastílus dolgában se újat, se jobbat nem hoztak. Többé-kevésbé ugyanazon a szinten vitatkoznak, mint az előttük járók.”⁷²⁵

Mindezek után eléggé meglepő, hogy következő *Korunk*-beli írásában⁷²⁶ Tóth Sándor sem tudta elkerülni az általa elítélt csapdákat. A *Sajtóvitáink seregszámlája*-val egyidőben megjelent Aradi József-cikkek⁷²⁷ kapcsán maga is indulatosan nyilvánult meg: „*Sajtóvitáink seregszámlája* című tanulmányom a *Korunk* 1979/1-2. számában olyan szövegkörnyezetben jelent meg, amely megkérdőjelezi legfőbb konklúziójának, a szótértés imperatívuszának hitelét.”⁷²⁸ Az A. J. néven közölt jegyzettel kapcsolatban Tóth Sándor különösen elítélően nyilatkozott: olyan szövegnek nyilvánította, melyben „értelmes üzenet hiányában a talány

⁷²¹ Tóth Sándor hivatkozása: Gaál Gábor: *Kisebbségi színház, kisebbségi kritika*, in: *Vidéki történet*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977., 55-61. old.

⁷²² Tóth Sándor: *Sajtóvitáink seregszámlája*, *Korunk*, 1979/1-2., 22-36., 27. old.

⁷²³ I. m., 28. old.

⁷²⁴ I. m., 28. old.

⁷²⁵ I. m., 32. old.

⁷²⁶ Tóth Sándor: *A szótértés előfeltételeiről*, *Korunk*, 1979/5., 390-392. old.

⁷²⁷ Aradi József: *(Miért) nem értjük egymást*, *Korunk*, 1979/1-2., 106. old., valamint A. J.: *Nem értjük egymást? Dialógus, nyelv, ideológia*, *Korunk*, 1979/1-2., 147-149. old.

⁷²⁸ Tóth Sándor: *A szótértés előfeltételeiről*, *Korunk*, 1979/5., 390-392., 390. old.

megfejtethetetlennek bizonyul.”⁷²⁹ Igaz, a folytatásban azt is kihangsúlyozta: ez „(...) az igényes Aradinál csak esetlegesen előforduló, alárendelt zavaró mozzanat. S ha szóvá teszem, hát csak azért, mert sajnos annál népszerűbb fiatal tollfogatóink körében, és terjed – aranka módjára – különböző publikációinkban. Ezek az esszé igényével jelentkező írások úgy születnek, hogy a szerző megelégszik azzal, hogy a problémát megoldás helyett (probléma az, ami megoldásra vár) a paradoxon szintjén ragadja meg. Más szóval, amit írásában exponál, az – a meg nem gondolt gondolat.”⁷³⁰

Tóth számára különösen A. J. jegyzetének utolsó bekezdését kifogásolta, melyben „a teljes (nyelvi) atomizáltság végkövetkeztetését” találta. (Az utolsó bekezdés a következőképpen hangzik: „Az ideológiai nyelv nem tud lemondani kulcsszavainak többértelműségéről. A megértés nehézségei tehát nem a szókincs különbözőségéből, hanem inkább az ideológiai ellenfelek szótárának szinte teljes azonosságából származnak. Így történhetik meg, hogy a megértő szándék nem fordításp problémákkal, hanem a saját jelentés elkülönítésével küszködik. Mivel az egymással versengő ideológiáknak nincs szükségük saját terminológiára, a kulcsszavak (béke, haladás, emberi jogok, szabadság, sajátosság stb.) a vitában közpredára bocsáttatnak, s az ideológiai harci felek homlokegyenest ellenkező jelentésben használják őket. Az ideológiai ellenfelek nem megérteni akarják egymást, hanem ádáz ütközetek viharában el (vagy le)foglalni, majd egymás fejéhez vagdosni azokat.”⁷³¹)

A. J. jegyzete George Steinernek és Jürgen Habermasnak a *Merkur* 1978/4-es számában megjelent tanulmányai apropóján született – Tóth Sándor viszont úgy vélte, A. J. torzít azoknak mondanivalóját tekintve: azt kifogásolta, hogy Aradi a megértés *lehetetlenségéről* beszélt, míg az említett két szerző annak *nehézségéről*. „A hiba Aradi abszolutizáló, tehát a kizárólagosság és zártság jegyében strukturálódó gondolkodásában van. Ez a gondolkodás esetünkben féligazságokat abszolutizál. A sokrétűen tagolt modern társadalomnak nyelvi tagolódásából (dialektusok-, szak- és rétegnyelvek, köznyelv, a sajtó nyelve, irodalmi nyelv, ideologikus nyelv, hivatali nyelv stb.) adódó konszenzus-*nehézségeket* Aradi nemzetiségi társadalmunkra vonatkoztatva az egymást értés *lehetetlenségévé* feszíti. Egy nemzetiség, melyet közös anyanyelve fűz össze – ha szó szerint vesszük Aradit – nyelvileg megosztott lenne. Nincs közös nyelve. Ez így abszurdum.”⁷³²

Sajnos – nem az.

3. 2. 3. 2. SZÓT ÉRTENI

A *szóértés előfeltételeiről* a *Korunk* 1980/1-2. számában jelent meg – nem is akármilyen környezetben. A már tárgyalt *Echinox-alakzatokkal* együtt az irodalmi nemzedékváltás kérdéseinek tematikus számává változtatta az adott lapszámot – mégis, teljesen más eszközökkel, mint az 1973-as *Ankét a nemzedékről*, melyhez szintén csatlakoztatható a már említett Bretter György-tanulmány, valamint Susan Sontag írása is. Az 1980-as lapszám már nem kérdőívvel, hanem szerkesztőségi vita révén próbált választ adni a nemzedéki kérdésekre. A magnófelvételt Markos Péter-Pál készítette, a lejegyzés Bretter Zoltán és Aradi József munkája volt. A vita után olvasható megjegyzés szerint azonban voltak olyan résztvevők, akik utólag kiegészítették a hozzászólásaik szövegét. (Mint már említettem, a lejegyzett szöveg alapján világosan látszik, hogy igen kevesen hagyták ki ezt a lehetőséget. Sajnos ezek a kiegészítések néhol nagyon is „kilógnak” a vita korpuszából – a vita emiatt igen szerencsétlenül egyesíti az élőbeszéd pongyolaságát az írásos értekezések merevségével.)

⁷²⁹ I.m., 391. old.

⁷³⁰ I. h.

⁷³¹ A. J.: *Nem értjük egymást? Dialógus, nyelv, ideológia*, *Korunk*, 1979/1-2., 147-149., 149. old.

⁷³² Tóth Sándor: *A szóértés előfeltételeiről*, *Korunk*, 1979/5., 390-392., 392. old.

Gáll Ernő bevezető tanulmánya⁷³³ az egyik legjobb bizonyíték arra, hogy a két tematikus szám között eltelt hét esztendő nemcsak hogy megoldásokat nem hozott a generációs ellentétek kiküszöbölésére, de azokat még jobban súlyosbította. „Az összetett helyzet szorításában nemzedékeink kapcsolata számos tehertétellel bonyolódott, súlyosbodott. Az elődök bizonyosságai nemegyszer illúzióknak mutatkoztak, időtállóknak hirdetett értékek pedig nemcsak átértékelésre szorultak, hanem egyszerűen leértékelődtek. Megingott nem egy régi jelkép hitele, és számos olyan fogalom és rítus, amely egy közösség szükségleteit, törekvéseit közvetítette, kiürült, s ily módon elveszítette vonzerejét. E feltételek közepette érthető, ha sokszor úgy érezzük, hogy apák és fiúk, sőt nagyapák és unokák egymáshoz való viszonya – legalábbis az eszmeiség, az értékorientációk síkján – konfliktusos.”⁷³⁴ Nagyon messze áll ez a rezignált, megoldásokról már nem is beszélő ténymegállapítás Rácz Győző 1973-as szövegétől, melyben a szerző optimizmussal hangsúlyozza: „Összes kérdéseinket az alkotó marxizmusra épülő tiszta szándékkal marxista világnézetű munkatársaknak tettük fel, akik – ha eltérő válaszokat is adtak rájuk – meggyőztek bennünket arról, hogy filozófiánkban a nemzedéki kérdésre adott válaszaiban is igaza van: a szocializmus felszámolja a nemzedéki antagonizmusokat, egy letűnő generációval nem hal meg végérvényesen a világ, és a feltűnő új nemzedékekkel folytatódik minden, amiért élni érdemes.”⁷³⁵ Gáll Ernő pesszimizmusát többek között az is eredményezheti, hogy (mint ez a szövegből nyilvánvalóvá válik⁷³⁶), a felvezető tanulmány a *vita után* született.

A szóértés előfeltételeiről megszólalásainak sorrendjét alapul véve, a *vita* Gáll Ernő, Molnár Gusztáv, Egyed Péter, Palotás Dezső, Szász János, Rácz Győző, Csibi Károly, Cs. Gyimesi Éva, Könczei Ádám, Tóth Sándor, Szöcs István, Juhász András, Balogh Edgár, Herédi Gusztáv, Balla Zsófia, Domokos Géza és Aradi József részvételével zajlott le. Tizenhét résztvevő, akik közül a legtöbben számos alkalommal hozzászóltak a felvetett témákhoz, és akik (mint ez sajnos kiderül) esetenként még az alapvető terminológiát is másként értelmezték. Ha nem az elemző, hanem „csak” olvasó szemével tekintünk az ankétára, kétségtelenül eszünkbe juthat, hogy a pokol útja is jó szándékkal van kikövezve.

Gáll Ernő volt az, aki első hozzászólóként (és a *vita* tulajdonképpeni kezdeményezőjeként) felvázolta, miért van szükség vitára: „Egyrészt örömdetes, másrészt aggodalomra is okot adó jelenségek léptek fel művelődésünkben, s az a veszély is fenyegetni látszott, hogy elmélyül a szétaprózottság, a különböző felfogások képviselői közt pedig lehetetlenné válik az érintkezés. (...) Ama érthető igyekezet, hogy kivonjuk magunkat a hamis tudattal azonosított ideológiák hatása alól, a régi, részben hitelüket veszített fogalmak és szimbólumok kicserélését ösztökélte, félő viszont, hogy ez az igyekezet részben új kizárólagosságokban nyilvánul meg, részben pedig olyan cezúrához vezet, amely a folytonosság teljes megszakításával művelődésünket létalapjaiban gyengíti.”⁷³⁷ Mindenképpen *párbeszédet*, sőt, elsősorban *nemzedékek közötti párbeszédet* sürget ez a szöveg – egyúttal viszont azt is megkísérli, hogy az intézmények és az azokat képviselő szereplők összefüggését a lehető legkisebbre csökkentse a fontos tényezők között. „Megmagyarázható, hogy egy átfogó válság szorításában bizalmatlanság lép fel bizonyos intézményi rendszerekkel szemben, nem szabadna azonban eltekintenünk – gondolom – az intézmények és képviselőik közti különbségről. Adott ideológiai tartalmak nyomasztó

⁷³³ Gáll Ernő: *Nemzedéktől nemzedékig*, Korunk, 1980/1-2., 31-40.

⁷³⁴ I. m., 31.

⁷³⁵ Rácz Győző: *Nemzedék és magatartás*, Korunk, 1973/6., 839.

⁷³⁶ Lásd pl. „az a Molnár Gusztáv, aki annak idején, a szerzőkollektíva csíkszeredai bemutatkozásán már az egyéni utak fontosságát hangoztatta, ma a nemzedékek közötti párbeszéd egyik új kezdeményezőjeként lép fel.” (I. m., 40. old.) Ez utóbbi *A szóértés előfeltételeiről* 42-43. oldalán következett be.

⁷³⁷ *A szóértés előfeltételeiről*, Korunk, 1980/1-2., 41-62., 41. old.

monopóliuma s az ennek megfelelő nyelvi struktúrák elleni tiltakozás kiválthatja a formák, a jelképek iránti fokozott – már-már kizárólagos – érdeklődést s az egyébként korszerűnek számító nyelvkritikai buzgalmat.”⁷³⁸ Amennyiben a 3. 1. 1. fejezetben leírtakat vesszük figyelembe, ez (legalább részben) ön-megtévesztés: az intézmény és annak képviselői szerves összefüggésben vannak, legalábbis retorikájukat tekintve. Egy intézmény képviselőjeként az egyén egy meghatározott diskurzus képviselőjévé válik, és ez alól még akkor sem mentesülhet, ha teljes erővel tiltakozik ellene. A „nyomasztó ideológiai tartalmak” fölötti összekacsintás nem váltotta le Gáll Ernőt a *Korunk* főszerkesztői posztjáról.

Fontos körülmény, hogy Gáll a továbbiakban *beemelte* Aradi cikkét és a vita előzményeit a vitába magába is: „Kérdéses azonban, mire jó és kinek használ egy csak bennfenteknek szóló «metanyelv»-hez való menekülés? Észre kell ugyanis vennünk, hogy – Aradi kifejezésével – már-már «nem értjük egymást», de ennél csak az lenne aggasztóbb, ha nem is akarnánk egymást megérteni.”⁷³⁹ Talán nem meglepő azonban, hogy Gáll (mint a „hatalmon lévő” nemzedék tagja) ezen a ponton csak a metanyelvhez való menekülés problémáit említi – a metanyelvtől menekülés problémáit nem.

Maga a vita három alapvető kérdés köré szerveződött (legalábbis szándékait tekintve): a nemzedékváltás kontinuitásának kérdése; a szerkesztőségek minőségbiztosító munkája; valamint a „metanyelv”. Az első két témát már meglehetősen kimerítettem az előző fejezetek során, az adott részekre való hivatkozásokkal egyetemben. Valószínűleg érdemes azért újra felidézni néhány fontos elemet, melyek a „szóértés” lehetőségeire vonatkoznak.

Elsőként minden bizonnyal a 3. 1. fejezet keretein belül taglalt felelősségvállalás kérdéskörével kapcsolatban érdemes visszatérni a „szóértés” problematikájára. A fogalomhasználatban megmutatkozó eltérések igen jól látszanak a Balogh Edgár, Herédi Gusztáv és Cs. Gyímesi Éva részvételével (nem feledkezve meg persze Szász János „háttér”-szerepéről sem) lezajlott „felelősségvállalás és népszolgálat”-alvitában. Mint látható (és itt most bármennyire is a tudományos kutató attitűdjébe próbálok helyezkedni, nem vagyok hajlandó engedményeket tenni) Balogh Edgár *eleve* nem volt hajlandó megérteni, *miért* „nem akar a fiatalság népszolgálatot”, miért „nem érti a sajátosság méltóságát”; vagy, ami még súlyosabb kérdés, nem akarta felfogni, hogy esetleg maguknak a *fogalmaknak* a használatával kapcsolatban merülhetnek fel problémák.

Ugyanez történt a 2. 3. 2. fejezetben említett „vezetékessé nyilvánosság” kérdéskör esetében is: Cs. Gyímesi Éva és Egyed Péter nem tudtak egyetérteni az „objektíve *nem* olyan mostoha körülmények” és a „nyilvános fórumok” tekintetében. Természetesen ez is elsősorban *fogalomhasználati* kérdés – de mint az eddigiekből is kitűnhetett, a „szóértés” elsősorban a fogalmak azonos értelmezésére és értelmezhetőségére vonatkozott ebben a vitában.

Valamivel súlyosabb gondot jelentett viszont *A szóértés előfeltételeiről* keretein belül az a jelenség, mikor a beszélgetés folyamán „elsikkadt” az eredeti téma – alapjában véve ez is „szóértési” gond, legalábbis olyan tekintetben, ahogyan ez a vita kezelte a fogalmat. Jellemző eset például arra, milyen konfliktusokat hozott felszínre az ankét – nemcsak nemzedékek *között*, de nemzedékeken *belül* is – a Molnár Gusztáv hozzászólásával kapcsolatban született vitarészlet.⁷⁴⁰

Miután megemlítette a Vásárhelyi Találkozó jelentőségét, a (feltehetőleg) leginkább konstruktív felvetés Molnár Gusztáv első hozzászólásában jelent meg: „Mivel ezt a találkozót a *Korunk* szervezte meg, tennék egy talán hasznosítható javaslatot. A javaslat a következő: fel kellene mérni, hogy kik tudnak érdemlegesen nyilatkozni vagy írni a 44 utáni korszakról,

⁷³⁸ I. h.

⁷³⁹ *A szóértés előfeltételeiről*, *Korunk*, 1980/1-2., 41-62., 41. old.

⁷⁴⁰ Erről már esett szó a 2. 4. 2. fejezetben is.

össze kell gyűjteni minél több anyagot, és az anyag egy részéből egy vagy két számot kell csinálni.”⁷⁴¹ Sajnos azonban még e felvetés előtt elhangzott egy szerencsétlenül fogalmazott mondata arról, hogy nem fontos kérdés, „hőbörögnek-e vagy ezoterikusak” a fiatalok az *Echinoxban* vagy a *Fellegvárban*. Egyed Péter, a következő hozzászóló, megsértődött a „hőbörgés” kifejezésen, és a nyelvezet átalakításának, a metanyelvnek a kérdését vetette fel mint olyat, ami által megállapítható egyfajta megváltozott célrendszer. Az ennek kapcsán kialakult vita képezi a következő alfejezet témáját – közben viszont sajnos már részben „elkallódott” Molnár Gusztáv javaslata is:

„Szász János: Tételezzük fel inkább, hogy nincs metanyelv, hanem értjük egymást és egyetértünk. Akkor nem marad más hátra, mint amit Molnár Gusztáv mondott: nézzük meg, hogy mit csinálunk.

Rácz Győző: Molnár Gusztáv azt javasolta: mérjük fel, hogy mi történt 45 után a szellemi életben...

Szász János: Nemcsak a szellemi életben, hanem az egész társadalomban.

Rácz Győző: Tehát mérjük fel a rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján, hogy mi történt itt a szellemi életben és a társadalmi valóságban 45 után, mert azoknak az elméleti jellegű, ún. elvi problémákat tisztázó vitáknak, amelyek eddig zajlottak, Molnár Gusztáv különösebb értelmét nem látja. Ez volna az ő programja. Az, hogy ezt *hogyan* valósítsuk meg, arról nem beszélt.

Molnár Gusztáv: Egy részleges javaslatot tettem...

Rácz Győző: Igen, hogy nézzük meg, mi történt a Vásárhelyi Találkozón.

Molnár Gusztáv: Nem. A *Korunk* különszámáról beszéltem, lehet, hogy irreális ez a javaslat, de konkrét javaslat, meg lehet nézni, mit lehet ebből kihozni.”⁷⁴²

Talán nem fognak teljesen megdöbbenni az olvasók, ha ezúttal elmondom, hogy nem történt ennek eredményeként semmi.

3. 2. 3. 3. A METANYELV ÉRTELMEZÉSEI – A „FODORMENTANYELV”-VITA

Annak ellenére, hogy Gáll Ernő eleve jelezte, a „metanyelv” kérdése is egyike azoknak, melyekkel a vita során foglalkozni érdemes, a téma felvetése meglehetősen váratlan módon következett be. A „szövegeloők” egyike, Molnár Gusztáv hozzászólásában jelent meg (meglehetősen szerencsétlen megfogalmazásban): „Persze lehet arról is vitatkozni, hogy a fiatalok miket írnak az *Echinoxban*, a *Fellegvárban*, jó verseket vagy rossz verseket, hogy hőbörögnek-e vagy ezoterikusak stb. Úgy látom, hogy ez most nagyon fontos kérdés itt Kolozsváron. Én őszintén bevallom, hogy nem tartom olyan fontos kérdésnek.”⁷⁴³

A romániai magyar irodalmi közélet, közbeszéd és közérzet ismeretében valószínűleg semmi meglepő nincs abban a tényben, hogy a következő hozzászóló, Egyed Péter, Molnár Gusztáv egyoldalú hozzászólásából éppen ezt a három mondatot tartotta (igencsak hosszan) reflektálandónak: „Lényegében kapcsolódva ahhoz, amit Molnár Gusztáv elmondott, ennek a kérdésnek néhány más vetületét is szeretném kibontani. Miután részt vettem abban, amit ő néhány kolozsvári fiatal helyi hőbörgésének nevezett, az utána következő egy év alatt magam is át tudtam gondolni, hogy körülbelül mi volt az. (...) Hogy vannak egyedek vagy csoportok számára érthetetlen nyelvezetek egy kultúrában, az természetes. Viszont itt már a kezdet kezdetén olyan jelenséggel találkoztunk, hogy ezek az érthetetlen nyelvezetek elsősorban a maguk *értékmivoltában* tűntek fel. Senki sem próbálta azt megnézni, illetve leszögezni, hogy

⁷⁴¹ A szóértés előfeltételeiről, *Korunk*, 1980/1-2., 41-62.; 43.

⁷⁴² I. m., 44. old.

⁷⁴³ I. m., 43. old.

ezek vannak, s utána azt kutatni, hogy mi a tartalmuk, mit fejeznek ki, és csak végső soron keresni azt, hogy milyen közvetett vagy közvetlen értékrendszerek fennállásához, társadalmi célokhoz kapcsolódnak. Aki azonban figyelemmel kíséri a sajtót, az megfigyelheti, hogy általában az idősebbek aposztrofálnak, tehát ők jegyzik meg, hogy «fiatal hőzőngők» vagy «tanítványok» stb., stb.”⁷⁴⁴ (Ne feledkezzünk el arról, hogy Molnár Gusztáv és Egyed Péter között csak hat év a korkülönbség, mindketten Bretter-tanítványok voltak, és mindketten publikáltak az *Echinox*-ban és a *Fellegvár*-ban!)

Tulajdonképpen (a már jelzett közélet, közbeszéd, közérzet és társaik függvényében) kézenfekvő, hogy Palotás Dezsőnek, az örök békétlennek kellett a következő hozzászólásban bedobnia: „Kinéztem az ablakon: itt van a Fellegvár. Értesültem Nagy Istvántól, hogy ott régebben olcsó kupik voltak. Ma méregdrága szálloda van a helyükön. Logikus, hogy ha Nagy István az olcsó kupikról írt, mi a méregdrága szállodáról fogunk írni. Ez nem nemzedéki hozzáállás kérdése. Más valóság, máshogy közeledik hozzá az ember. Sehogy nem látom ezt az ellentétet öregek és fiatalok közt... Aztán nem tudom, hogy mi az, hogy metanyelv...”⁷⁴⁵

Némi kommunikációs zűrzavar után (Egyed Péter: „De itt már megegyeztünk abban, hogy az «értetetlen nyelvezetet» nevezzük metanyelvnek”, Palotás Dezső: „Elnézést, én nem beszéltem metanyelvről!”, valamint Szász János: „Tételezzük fel inkább, hogy nincs metanyelv, hanem értjük egymást és egyetértünk.”⁷⁴⁶) Rácz Győzőnek sikerült belekapnia egy meghatározásba: „Ami ennek a bizonyos metanyelvnek a kérdését illeti, Gáll Ernő azokra a *túlsppekulált* szövegekre gondolt, amelyek mesterségesen túlbonyolítanak elméleti kérdéseket és amelyek egy olyan fogalomrendszer keretében jelennek meg, ahol a fogalmak egy másfajta jelentést, szemantikai összefüggést hordoznak, mint amit az ember elfogadott az elméleti irodalomból.”⁷⁴⁷ Utólagos újraolvasással sem lehet ennek a kijelentésnek az igazát megállapítani: lehet, hogy Gáll ezt *gondolta*, megfogalmazásában viszont a „csak bennfenteknek szóló «metanyelv»-hez való menekülés” szerepelt, a metanyelv túlsppekulált szövegként való értelmezése nem. Mindenesetre a „metanyelv” első meghatározását itt kapjuk meg a vita résztvevőitől.

A „metanyelv” fogalmának különböző értelmezéseit illetően hasonló álláspont következtethető ki Palotás Dezső szövegeiből is: „A metanyelv fölösleges és zavaros. Összemossa a két lehetséges megoldást, hogy jó szöveg vagy rossz szöveg, jó irodalom vagy rossz irodalom. Azt hiszem, ez a kategória inkább zavarosban halászóknak való holmi.”⁷⁴⁸ Néhány oldallal később még konkrétabban fogalmazott, mi az oka a fogalommal szembeni ellenérzésének: „Tekintve, hogy irodalmi vagy irodalomkritikai szövegekről van szó, ezek magyarul vannak, és vagy túlbonyolítottak, vagy nem, vagy homályosak, vagy nem. Vagy rosszak, vagy jók stb.... Nincs értelme a metanyelv kifejezést használni. Tudományosan hangzik, nagyon szép, minden recenzens kölyök használja, mert jól hangzik. Ennyi az egész.”⁷⁴⁹

Ezzel a meghatározással gyakorlatilag Rácz Győző is egyetértett. A helyzetet azonban tovább bonyolítja, hogy fentebb idézett szövegére maga adott részleges cáfolatot fél oldallal később: „(...) a mi elméleti irodalmunkban nincs ilyen metanyelv, legalábbis én nem ismerem el egy ilyen metanyelvnek a jelenlétét, és soha nem bíráltam fiatalok szövegeit, és nem utasítottam el fiatalok szövegeit azon az alapon, hogy túl absztrakt vagy túl spekulatív a megközelítési módja ennek vagy annak a kérdésnek, de igenis elutasítottam néha, kollektív

⁷⁴⁴ I. m., 43-44. old.

⁷⁴⁵ I. m., 44. old.

⁷⁴⁶ Mindhárom 44. old.

⁷⁴⁷ I. m., 45. old.

⁷⁴⁸ I. m., 45. old.

⁷⁴⁹ I. m., 47. old.

megbeszélések alapján, olyan úgynevezett «metanyelvi» szövegeket, amelyekben logikai törések vagy következtelenségek jelentkeztek.”⁷⁵⁰ Valószínűleg a jelen kutatás szempontjából a legfontosabb kulcsrészlet a fenti szövegből a „kollektív megbeszélések alapján”. Ez mutat rá arra, hogy egyrészt a metanyelv kérdése jelen volt vitátemaként a szerkesztőségekben és más intézményekben; másrészt pedig ismételten egyfajta nemzedéki problematikaként jelentkezett ez a kérdés is: hangsúlyozottan „fiatalok szövegei”-ről van szó Rác Győző hozzászólásában.

A kérdés tisztázásában az első konstruktív lépést Szász János tette meg: „Disztíngváljunk. Itt két jelenségről van szó, legkevesebb két jelenségről. Az egyik az, amire Gáll Ernő utal, hogy van Kolozsváron és nemcsak Kolozsváron egy új költői, de nemcsak költői rajzás, amely új formanyelvvel jelentkezik, ezt nevezhetjük, ha akarjuk metanyelvnek, de akkor metanyelv volt minden avantgarde formai újítás mindig. (...) Más kérdés az érkező nyelv kérdése. Olyan régi motorosnak, mint jómagam is kétszer el kell olvasnom egy-egy ilyen szöveget, ami nem volna olyan nagy baj, hiszen azért van fejem, azért vagyok olvasó, de valóban egy olyan nyelvi «síkföld» alakult ki. Hogy ennek van-e értelme, ahogy Gáll Ernő felvetette, az egy külön kérdés.”⁷⁵¹

Az új formanyelvet metanyelvnek nevezni természetesen teljesen fölösleges, ebben igaza volt Szász Jánosnak. Mindez viszont arra mutat rá, hogy még a szerkesztőségi vita erőteljesen irodalmi (nemcsak irodalomtörténeti, de irodalomelméleti) érdeklődésű résztvevői számára sem volt teljesen tisztázott a fogalom. Mindazok közül, akik jelen voltak, minden bizonnyal Cs. Gyimesi Éva tekintette át legpontosabban a metanyelv kérdését. Az ő hozzászólását különösen azért érdemes hosszabban idézni, mert ebben nemcsak a tévedésekre, hanem az értelmezési lehetőségekre is pontos irányadás hangzott el. „Úgy hiszem, a fogalom eltérő felfogásából eredő félreértések elkerülése végett nem lenne haszontalan röviden tisztázni itt, milyen nyelvhasználati módokat nevezünk olykor megalapozottan, máskor megalapozatlanul vagy szükségből *metanyelv*nek. Különbséget kellene tenni legalább három közkeletű értelmezése között. Eredeti jelentése azzal a követelménnyel függ össze, hogy a tudományokban – gondolok itt elsősorban a humán tudományokra – a «tárgynyelv»-et meg kell különböztetni attól a nyelvtől, amelyen róla beszélünk, a «metanyelvtől». Ez logikai követelmény, és a fogalomalkotás terén abban nyilvánul meg, hogy a metanyelv alkotóelemeinek mindig jól körülhatározottaknak, definiáltaknak kell lenniük, mindig ugyanabban az értelemben, következetesen kell előfordulniuk.”⁷⁵²

Cs. Gyimesi Éva meghatározása pontos. Fontos az is, mit hoz fel a metanyelv romániai magyar alkalmazásának és megteremtésének példájaként: „Azok a fiatalok, akikről itt szó van, szerintem pontosan azért figyelemre méltók, mert mindenekelőtt megpróbálták kidolgozott fogalmi nyelven beszélni dolgainkról. Egyed Péter szemiotikai jellegű tanulmányaira gondolok elsősorban, amely az első, eredeti értelmében vett metanyelv használatára tett kísérletet.”⁷⁵³ Mindemellett hozzászólásával csak árnyalni tudta a vitában

⁷⁵⁰ I. m., 45. old.

⁷⁵¹ I. m., 45. old.

⁷⁵² I. m., 46. old.

⁷⁵³ I. m., 46. old. Ha már a „szemiotika” kifejezés elhangzott, nem érdektelen idézni itt Julia Kristeva metanyelv-definícióját, mely ugyanazon gondolatmeneten keresztül közelíti meg a fogalmat, mint Cs. Gyimesi: „A fogyasztás logikájánál maradvá, a közkeletű felfogás szerint, az «irodalomra» irányuló tudás a valószerűvel szembesül. Ma, amikor az irodalomelmélet saját eljárásaival tisztában lévő tudományként próbálja meghatározni önmagát, egyfajta ellentmondásba ütközik. Ellentmondásba, amely tudományként definiálja, kijelöli vizsgálódási területét, de egyszersmind határait is megszabja. A szóban forgó ellentmondás, amennyiben mindenféle beszédmódra jellemző, még élesebben jelentkezik egy «metanyelv» (az irodalomtudomány) szintjén, vagyis egy olyan beszédmód esetében, melynek tárgya, lényegét tekintve, már maga is másodlagosnak minősül (irodalom, művészet).” Julia Kristeva: *La productivité dite texte*, in: Julia Kristeva: *Séméiotikè (Recherches pour une sémanalyse)*, Seuil, Paris, 1969, (col. Tel Quel), 147-158.; 148. old. (A magyar nyelvű részlet fordítója Z. Varga Zoltán, <http://66.102.9.104/search?q=cache:CHzBLUsvLhcJ:www.btk.pte.hu/tanszekek/irodalom/szovegtar/kristeva>

jelenlévő meggyőződéseket, nem pedig megváltoztatni. Amennyiben az eddigi idézetek oldalszámaira figyelünk, az előbbi kijelentés nem is igényel több alátámasztást. Igaz, következő hozzászólóként Rácz Győző figyelembe vette Cs. Gyímes meghatározását – de csak részben: „(...) amint most a maga hozzászólásából kiderült, itt a tudományos szaknyelvi metanyelvről volt szó, aminek semmi köze a szónak ahhoz a jelentéséhez, ami a metanyelvvvel kapcsolatban a filozófiában kialakult. Én ezért mondtam, hogy a mi elméleti irodalmunkban nincs metanyelv...”

Cs. Gyímes Éva: Nálunk. Egyetemesen a tudományos nyelv a metanyelv.”⁷⁵⁴

Az a tény, hogy a Cs. Gyímesitől érkező meghatározást a továbbiakban sem vette komolyan senki, különösen azért problémás, mert az általa említett „legalább három közkeletű értelmezés” mindegyikét elmondta. Az elsőt – tehát az eredeti jelentését – már ismertettem, de egyáltalán nem mellékes a másik kettő sem: „Az egyik az a felfogás, miszerint a különféle okokból burkoltságra, rejtezkedésre kényszerülő nyelvhasználat lenne az úgynevezett metanyelv, a másik felfogás szerint pedig metanyelvnek neveztetik mindközönségesen az, ami érthetetlen, ami zavaros, ami blöff. E két sajátos értelmezés talán túlságosan is eltér az általános, bevett, eredeti jelentéstől, és megnehezíti az elvi vitát. Különösen, ha a zavarost, a valóban értelmetlent nevezzük elegánsan így. Úgy vélem, nem szabad ennyire visszaélni a fogalommal.”⁷⁵⁵ Nos, a metanyelv blöffként aló értelmezése a továbbiakban is előkerült a vita során – például Palotás Dezső eddig idézett szövegeire is ez érvényes.⁷⁵⁶

Nemcsak Palotás volt viszont az egyetlen, aki blöffként, mondvacsinált fogalomként értelmezte a metanyelvet, melyet „minden recenzens kölyök használ” – sajátos módon éppen a négy évvel korábbi Palotás–Szöcs vita másik résztvevője, Szöcs István is erre az álláspontra helyezkedett. „Azért örülök Palotás Dezső megjegyzésének és általában egész magatartásának, mert látom, hogy ez a kifogás a metanyelvi jelenséggel szemben nemcsak az idősebbeknél jelentkezik. (...) Mert sokszor az rémlik fel az emberben, hogy e mögött a különbségre törekvés mögött nincsen semmiféle elképzelés. Egyszerűen tagadása annak, amit az előttük járó nemzedék elkoptatott, elhasznált, egyszerűen olyanfajta megszüntetése az inflációnak, amikor más elnevezésű papírpénzeket adunk ki, de ezekre ugyanúgy nincsen aranyfedezet. És ez a kérdés nem volna problematikus, ha csak azok írnának bonyolultul, ha csak azok törekednének egy bombasztikus, tudományoskodó, elméletieskedő nyelvezetre, akik a semmitmondásukat akarják ezzel eltüntetni.”⁷⁵⁷ Ezzel (természetesen) Balogh Edgár is egyetértett, de ő még tágabb körben jelentkező veszélyeket említett a hozzászólásában: „De az írásnak nyilvánvalóan *szerepe* van, a magyar nemzetiségnek a tudatfejlesztését szolgálja szűkebb, szélesebb, még szélesebb, akár egyetemes vonatkozásban is. Ami minket, idősebbeket, akik hasonló ifjúsági mozgalmakból nőttünk ki, megdöbbsent, az a mély ellentét, ami egyrészt a mai sajtó és a közönség, másrészt a fiatalság és a közönség eltávolodásából ered. (...) Úgy érzem, hogy az írás művelőinek mindig is gondolniuk kell arra, vagyis minden ifjúsági csoportosulásnak feladata és célja tudni, hogy kire miképp akar hatni, kit miképp akar megváltoztatni.”⁷⁵⁸

⁷⁵⁴ A szóértés előfeltételeiről, Korunk, 1980/1-2., 41-62.; 46. old.

⁷⁵⁵ I. m., 46. old.

⁷⁵⁶ Az már másik kérdés, és sajnos ellenőrizhetetlen is, hogy vajon Palotás nem csupán az *ellenkezés kedvéért* mondta-e mindezt a metanyelvről. Az erre az álláspontra hajló elemzőnek viszont mindenképpen érdemes figyelembevennie a következő idézetet: „Az ún. fiatal nemzedék esetében egy kalap alá veszik az egész társaságot. (...) Együtt kell maradniok és egy szűk vályúban turkálniok mindaddig, amíg valahogy ők is megöregszenek, akkor azután már nem kötelező nemzedéknek lenni.” (I. m., 48. old.)

⁷⁵⁷ I. m., 52. old.

⁷⁵⁸ I. m., 53. old.

Fontos eleme viszont szerintem a vitának az, hogy többek érintették és értelmezték a metanyelv fogalmának azt a Cs. Gyímes által szintén helytelenített használatát is, mely szerint a „különféle okokból burkoltságra, rejtezkedésre kényszerülő nyelvhasználat lenne az úgynevezett metanyelv”. Ennek az értelmezésnek a kapcsán érdemes ismét visszanyúlni Gáll Ernő vitaindító szövegéhez, mégpedig annak egy, a 3. 2. 3. 2. fejezetben idézett részletéhez. Itt hangzott el az, hogy egyes ideológiai tartalmak monopóliuma és az annak megfelelő nyelvi struktúrák is kiválthatják a nyelvi kritikát – és Gáll implicit módon ezzel hozta kapcsolatba a csak bennfenteseknek szóló metanyelv kialakulását is.

A későbbiekben ismét csak Rácz Győző hozta szóba a kérdésnek ezt a vetületét is: „Van a kérdésnek egy olyan vonatkozása is, amiről «óvatosságból» nem szoktunk beszélni. Ennek az ún. metanyelvnek a kialakulásában, sajnos, egy társadalompolitikai, társadalomtörténeti szituáció is közrejátszott. Van itt egy-két tehetséges elméletíró, aki tényleg arra vállalkozott, hogy továbbgondoljon elméleti problémákat. A továbbgondolás eredményeinek a megfogalmazása és közlése már sokkal nehezebben ment azért, mert azok az intézmények, melyek lehetnek konzervatívak is, és lehetnek haladók is attól függően, hogy a benne ülő egyének milyen tartalommal töltik meg ezeket az intézményeket, szűrőként jelentkeztek. Ezeknek az elméletíróknak egy része ezért éppen a metanyelvvel próbálta meg «átrázni» – nem támadóan mondom –, átrázni ezeket a szűrőket...”⁷⁵⁹ Csibi Károly is ezzel az értelmezéssel kapcsolatban fogalmazta meg fenntartásait: „A külső okok miatt másképp ki nem fejezhető – közölhető – tartalmak metanyelvi sugallata szükségszerűen kialakult megoldás, és az ilyen irányú igyekezet elismerést érdemel minden olyan esetben, amikor egyébként – és ettől függetlenül – értékes műalkotásban vagy nagy súlyú közérdekű írásban jelenik meg.”⁷⁶⁰ Csibi azt a módszert nehezményezte, mikor az egyébként silány művekben jelennek meg „kódolt kifejezések”. „Az ilyen «kódolt» fájó pontokra építkező szerző egy-kettőre felkerül aztán a bestseller listára, de kérdés, meddig marad rajta. A közösség öntudatát nem azzal erősíthetjük, ha a költészetet ilyen módon kisiklatjuk.”⁷⁶¹

Csibinek kétségtelenül igaza van abban, hogy a költészet „kisiklatása” nem a járható utak közé tartozik. Ebből a szempontból bizony igencsak érvényes az, amit Palotás több mint egy évtizeddel később nyilatkozott: „Volt ott egy bizonyos közeg, ami mindent felerősített. Mit mondjak neked... egy olyan irodalomban, ahol nem szabad leírni például a macska szót – volt ilyen, és havonta jött ilyesmi –, amikor már az is rezonanciát kelt, hogy valamiképpen kiravaszkodod, hogy mégis belelopod a macskát a szövegbe, ott kialakul egy félrehallás, egy másként hallás, és abban a pillanatban, amikor kicsöppentél belőle, nem megy, nem találsz a hangodat.”⁷⁶² Az az „összekacsintás” azonban, mely az intézmény képviselőinek részéről annak háta mögött következik be, mint már írtam, legfeljebb gesztusértékű lehet.⁷⁶³

A *szóértés előfeltételéről* rendkívül fontos és jelentőségteljes vita – mégis, egyike azoknak a vitáknak, ahol a mindenki részéről jelenlévő vitakedv ellenére sem sikerült tisztázni mindazokat a fogalmakat és kérdéseket, melyekért maga a vita kialakult. Valószínűleg Balla Zsófia tapintott rá leginkább arra, mi vált az ankét legnagyobb problémájává: „Azt hiszem, körüljártunk valamit, amiről mindenki beszélt, és mégsem mondtunk semmit.”⁷⁶⁴ És sajnos, az is teljesen igaz, ami erre reakcióként érkezett:

⁷⁵⁹ I. m., 46. old.

⁷⁶⁰ I. m., 47. old.

⁷⁶¹ I. m., 47. old.

⁷⁶² „Mindenki nekifogott írni, és ez hozott össze bennünket”, Martos Gábor beszélgetése Palotás Dezsővel, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 100-110., 109. old.

⁷⁶³ Rácz Győző esetében pedig még ennél is problémásabb a helyzet – de ezt csak az utókor képviselőjeként tudhatom.

⁷⁶⁴ I. m., 55.

„*Rácz Győző*: Ehhez két óra kellene. *Még két óra.*
Gáll Ernő: De megérné!
Szász János: Kéne hozzá tíz év.”⁷⁶⁵

Pontosan tíz évvel későbből idézem Kántor Lajost, aki éppen erre a vitára reflektálva írja: „Sajnos később, a legutóbbi évtizedben nem az ilyen értelmű életkori és szellemi-cselekvésbeli megújódás folytatódott, hanem az egyre kórosabb tekintélyelvűség került (kívül-belül) túlsúlyba. (...) Az önként vagy kényszerűen vállalt szerep(ek)et majd a történelem ítéli meg.”⁷⁶⁶

Így legyen.

⁷⁶⁵ I. m., 56.

⁷⁶⁶ Kántor Lajos: *Történelmi tévedések (Távlatok?)*, Korunk, 1990/1., 7.

4. ÖSSZEGZÉS – ÉLETKOR, HATALOM ÉS IDENTITÁS

„Amit azonosságérzetnek nevezünk, az voltaképpen közösségi önmeghatározás terméke, ám e meghatározottság nem eleve elrendelt, inkább arról beszélhetünk, hogy az egyén a maga azonosságérzetét – a számára rendelkezésre osztott eszközök igénybevételével – kiküzdí. A csoport által teremtett hétköznapi tudáskészletből való részesedés betetőződése az az azonosulási folyamat, melynek során csoport-hovatartozását tudatosítva az egyén önmaga jelentéséért küzd meg, egyéni létezésének objektív tényét szubjektív és a velejéig közösségi élménnyé fordítva.”⁷⁶⁷

A Csepeli György megállapítását tartalmazó írás először 1981-ban jelent meg⁷⁶⁸ – talán véletlenszerű, hogy éppen a hetvenes éveket végképp maga mögé utasító év elején. Az irodalomtörténész mindenáron összefüggéseket kutató szemével nézve azonban – bár Csepeli más országból, valamelyest más körülmények, adottságok és lehetőségek közül szólal meg – szinte pontosan a hetvenes évek romániai magyar irodalmának nemzedékváltó törekvéseiről ad láttelepet.

Persze nemcsak arról. Minden generáció esetében alapvető törekvés, hogy a csoporttudat kialakítása és megteremtése révén az egyének kialakíthassák a maguk azonosságtudatát. A hetvenes évek romániai magyar irodalmának generációváltói csupán annyiban tekinthetők e törekvés par excellence megvalósítóinak, hogy hangsúlyosabb volt az egymásrautaltságuk, bonyolultabban körülhatárolható az őket megelőző nemzedékekkel szembeni (kissé eltúlzottan drámai szóval fogalmazva) ellenállásuk.

Közösségi önmeghatározásaik nem csoportalapító aktusokban érhetők tetten, hanem főként antológiák szerkesztési módszere, fogalomértelmezéseik különbözősége, az egymásról írt kritikák, recenziók és méltatások révén. Az adott korszak megjelenési fórumai által biztosított lehetőségek nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy egy pontosan körülhatárolható, a szélesebb nyilvánosság számára is világosan látható platformba tömörülve legyenek képesek „jelet hagyni az időben”: más eszközökre volt szükségük és más eszközökre nyílt lehetőségük ennek elérésében.

4. 1. MÉG EGYSZER A NEMZEDÉKVÁLTÁSRÓL ÉS A DISKURZUSOKRÓL

„Hogy ki kivel társul, az részben «tallózásnak» és rokon lelkek megtalálásának a kérdése. A körülmények azonban gátat szabhatnak a hasonló problémájú emberek egymás felé áramlásának és a közöttük kialakuló szabad és spontán kommunikációnak. A hasonló problémájú embereket esetleg olyan fizikai távolságok, olyan társadalmi konvenciók választhatják el egymástól, hogy ezek az akadályok már eleve fölöttébb csekélylé tesz a kölcsönös felkutatás és felfedezés esélyeit.”⁷⁶⁹

Ma, amikor elképzelhető, hogy valakinek két legjobb barátja van, akiknek egyike Tokióban, másika pedig Kalamazoo-ban él, mégis mindhárman napi kapcsolatban vannak egymással, a fenti megállapítás, ha nem is veszti érvényét, mindenképpen kiegészítésre

⁷⁶⁷ Csepeli György: „A nagy világon e kívül...”, in: *Csoporttudat – Nemzettudat*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, é. n., 268-282., 270-271. old.

⁷⁶⁸ Csepeli György: „A nagy világon e kívül...”, in: *Jel-Kép*, 1981/1., 4-10. old.

⁷⁶⁹ Cohen, Albert K.: *A szubkultúrák általános elmélete*, in: *Ifjúságszociológia*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969; 264-286., 285. old.

szorul.⁷⁷⁰ Kérdéses azonban, hogy ez *lényegében* csorbítja-e a nemzedékfogalom értelmezéseit.

Az egyik legnagyobb probléma ugyanis a nemzedék fogalmának kapcsán abban áll, milyen kritériumok alapján beszélhetünk *nemzedékekről* vagy *csoportokról*. A hetvenes évek romániai magyar irodalmában bekövetkező nemzedékváltás résztvevői, az irodalomtörténet által harmadik Forrás-nemzedéknek nevezett csoport esetében ez különösen problémás. A generáció létevel vagy nemlétével kapcsolatban ugyanis számos kétely felmerült az érintettek részéről. Először is, nem érezték indokoltnak a hozzávetőleg egy időben megjelent kötetek alapján az egy generációhoz való sorolást, másrészt szerették volna magukat *nem* a Forrás-köteteik alapján besoroltatni egy zárt, adott generációs rendszerbe. A kifejezés azonban megmaradt – jobb híján magam is használtam dolgozatom folyamán, egyfajta munkaterminusként.

A gondokat főként az eredményezi, hogy azok a többé-kevésbé laza csoportok, melyeket „harmadik Forrás-nemzedéknek” nevezünk, több szempontból is kötődnek vagy távolodnak egymástól, vizsgálati szempontjaink függvényében. A Forrás-sorozatban, a harmadik generáció időszakában, 1976 és 1983 között megjelent harminckét szerző jelentős része nem állt egymással kapcsolatban; az azonos időszakban, azonos sorozatban megjelent kötetek teremtettek csak kapcsolatot közöttük. Akik viszont az irodalmi együttinduláson kívül is ugyanazon csoportba sorolhatóak, azok számára több más kapcsolódási pont is adódott (többek között a Gaál Gábor-Kör, az *Echinox* szerkesztősége, a kolozsvári Cselényi-ház – Cselényi László és Béla otthona –, Balla Zsófia szüleinek lakása, valamint a későbbiekben az *Igazság* kolozsvári napilap szombatonként megjelenő ifjúsági melléklete, a *Fellegvár*).

Az általában vett nemzedékváltási kutatások egyik fő problémájának a nemzedékváltási kritériumok megállapítása tekinthető. *Mikortól* beszélhetünk új nemzedékről, nem pedig csak néhány speciális esetről; *minek mentén* strukturálódik egy új generáció; *miben áll* egy új nemzedék közös éthosza. A hetvenes évek romániai magyar nemzedékváltása sem könnyen beazonosítható irányok mentén történt. Legfeljebb annyi jelent könnyebbséget ennek a korszaknak a vizsgálatában, hogy a „harmadik Forrás-nemzedék” néven ismert társaság esetében *nyelvi* és *elméleti* szempontból is meghatározó elemeket találhatunk. Mindemellett a legfontosabb vizsgálati módszert a *miben más* kérdés mentén lehetett megállapítani; és így is csak részlegesen lehet felfejteni a generációk közti konfliktusok okát, kialakulását és esetleges megoldásait.

Ez a vizsgálati módszer vezetett el a *nemzedéki szerepfelfogás* kérdéséhez. Előzetes hipotézisem az volt, hogy a hetvenes évek romániai magyar irodalmának nemzedékváltói főként szerepértelmezésükben különböztek az őket megelőző nemzedékek képviselőitől. Furcsa módon ezt a szerepértelmezési, szerepfelfogási különbséget leginkább az *ideológiai háttérben*, mintsem a poétikai diskurzus különbözőségében találtam meg.

A sokrétegű romániai magyar diskurzus, még inkább az irodalompolitikai diskurzus esetében különösen bonyolult kérdés, *mit* tekintünk uralkodó beszédmódnak. Meglepő módon, a korszak vitáinak vizsgálata alapján arra a megállapításra jutottam, hogy a hetvenes évek uralkodó beszédmódját a már évtizedek óta, gyakorlatilag az Erdélyi Fiatalok mozgalma óta hagyományozódó „népi ideológia” mentén, ennek az elemeit figyelembevéve lehet megállapítani: különös tekintettel ennek három megkérdőjelezetlen/megkérdőjelezhetetlen alapelemére: a *közösségre*, a *hagyományra* és a *népszolgálatra*. A *közösség* értelmezése egyidejűleg tartalmazta a magyar kisebbség (és egyúttal bármilyen kisebb *természetes*

⁷⁷⁰ Néhány éve egy internetes fórumon panaszoltam el egy barátnőmnek, milyen nehezen haladok Darkó Istvánról írt tanulmányommal. Egy két perccel későbbi személyes üzenetben Parászka Boróka, *A Hét* főszerkesztője tudakozódott, hogy ugyanarról a Darkó Istvánról van-e szó, aki apja egyik legjobb barátja volt fiatalkorában. Az eredmény: a tanulmány *A Hétben* is megjelent (Miklós Ágnes Kata: *Egy „outsider” a harmadik-Forrás-nemzedékben*, *A Hét*, 2004/47.).

csoportegység, például faluközösség) fogalmát, mely csoportegység hordozója és egyben fenntartója is a fennmaradást célzó értékeknek. Az ilyen módon definiált közösség a változatlan, asszimilálatlan nemzeti lét garanciáját jelentette: ez volt az a közeg, melyben a *hagyomány*, vagyis az állandóságként felfogott kultúra fenntarthatósága megvalósulhatott. A kultúra értékeinek fenntartása az értelmiség felelőssége volt a *népszolgálat* révén. Az értelmiségiek minden tevékenysége csak akkor volt értékesnek tekinthető, ha céljai és funkciói valamilyen formában hozzákapcsolhatók a közösséghez és értékeihez.

A három alapelemnek a népszolgálat fogalmában való összekapcsolódása eredményezte a népi ideológiának az értelmiséggel és az értelmiség feladataival kapcsolatos elvárásait is. Ennek elfogadásában a korai kommunista mozgalmak képviselői (itt elsősorban Balogh Edgárra gondolok, aki elvi meggyőződésének ereje túlélte mindazokat a „pofonokat”, melyek a fennálló rendszertől érték) sem voltak kivételek.

Ennek eredményeként születtek a hetvenes évek új toposzai és jelszavai: a Gáll Ernő kifejezéséből közkinccsé vált „sajátosság méltósága” fogalmát (lásd 3. 1. 3. fejezet), vagy a Magyar Lajos Mikes Kelement idéző verséből is ismerős „a homok, mely a szenvedés révén gyönggyé alakul”. Ezzel a diskurzussal *szemben* fogalmazta meg magát a hetvenes évek nemzedékváltó csoportja – még ha ez explicit módon nem is fogalmazódott meg, feltűnő annak gyakorisága, ahogyan az *idősebb* nemzedékek *éppen ezt a diskurzust kérték rajtuk számon*.

Ez a tapasztalat különösen amiatt nehezen emelhető be az irodalomtörténeti vizsgálatba, mert (legalábbis elvben) az irodalomnak mindennemű politikai és más határokon túlmutatónak kell lennie, öntörvényűnek és önmagában értelmezhetőnek. A *par excellence* irodalmi mű, akár drámai, akár lírai vagy epikai alkotásról van szó, szerzőjének, a szerző életkörülményeinek, korának és más „külső” tényezőknek ismerete nélkül is magában hordozza a megértés és értelmezés, sőt az átélés lehetőségeit is.

A romániai-erdélyi magyar irodalom sem kivétel ez alól. A versek, novellák és regények legjobbjai túlmutatnak azon a koron és szituáción, amelyben megszülettek. Az irodalom művelőinek történetét is áttekintve azonban világossá válik, hogy számos mű esetében, ha ismerjük keletkezésük történetét, más, új értelmezési és megértési lehetőségek merülnek fel előttünk. Vannak ugyanis ennek a korszaknak olyan művei is, amelyek nem annyira *irodalmi*, mint inkább *irodalomtörténeti* jelentőségűek. Pontosabban kifejtve: vannak olyan művek, melyek összirodalmi szempontból kisebb jelentőségűek, mint amilyenek az adott időben voltak, mikor is nem irodalmi, hanem (irodalom)politikai szempontokból számítottak jelentősnek. A programköltészet, az alkalmi vers egy időn túl elveszti jelentőségét, aktualitását, tárgyatlanná válik. A költészet egyébként sem steril, vegytiszta állapotban létező irodalom – éppen öntörvényűsége miatt lehetetlen előre megjósolni, mi is az, ami közkedvelté válik és mi bukik meg a kritika vagy az olvasók előtt; a későbbieket tekintve pedig melyik mű kanonizálódik és melyik hull ki a rostán.

Alapjában véve (elvileg) a korszak azon műveinek van erre esélye, melyek nem *kizárólag* a romániai realitásokról szólnak, ugyanúgy, ahogy Orwell 1984-e sem *kizárólag* valamilyen konkrét rendszerről szól. Példaként hoznám fel Palotás Dezső⁷⁷¹ versét a *Negyedik kívánság* 1979-es Forrás-kötetből:

Földszinti dialektika

Tudják, hol lakom.

Ha akarják, benéznek az ablakon.

⁷⁷¹ Palotás Dezső már 1985-ben négykötetes szerzőnek mondhatta magát, de az 1994-ben kiadott UMIL-ban *nem* szerepel.

Nem tudom, hol laknak.

Tudom, hol lakom.

Ha akarom, kinézek az ablakon.

Másik példaként viszont ugyancsak Palotás Dezsőnek egy, az adott helyzetre *verbatim reflektáló* versrészletét hoznám fel, a sokszor és sokak által idézett, de 1990-től csak *irodalomtörténeti*, nem pedig *irodalmi* szempontból jelentős versrészletét: „enni kéne, nőni kéne, hízni kéne évről évre, többet, jobbat, szaporábban, csudapogácsa világban, éljen a vasorrú néne”. Mint maga a szerző fogalmazott: „ez abban az érásban egy bomba; de abban a pillanatban, ahogy ennek vége van, ennek a közegnek vége – szemiotikáról ugyebár ne magyarázzunk egymásnak – vége a hatásának is.”⁷⁷²

A nemzedékváltási problémák legegyszerűbb értelmezése természetesen a fiatalok-idősebbek szembeállításában található meg. Erre a szembenállásra mutat rá Karl Mannheimtól kezdve minden jelentős generációváltási és ifjúságszociológiai kutató munkássága is. A fő probléma abban áll, hogy a fiatalság lázadó magatartásának elvárása visszás módon azzal párosul, hogy minden egyes fiatal generáció lázadását értetlenség övezi. Mindez a generációk különbözőségéből következik: minden idősebb generáció a *saját egykori lázadásának újraélését* várja el a fiatalokétól, holott minden generáció más paradigmában létezik, tehát *más jellegű* tevékenységként definiálja a lázadást. Ennek az ellentmondásnak a feloldására gyakorlatilag nem létezik lehetőség – magyarázat viszont igen.

Számomra a leginkább működőképesnek Ortega y Gasset nemzedéki kategorizálása tűnt⁷⁷³ – ő a nemzedékek *attribútumainak*, a társadalomban elfoglalt *pozíciók* figyelembevételével állapította meg a generációs határvonalakat. Szerinte a generációk a legidősebbektől a legfiatalabbakig a következő kategóriákba sorolhatók be: „túlélők”, „hatalmon lévők”, „ellenzékiek”, „váltásra készülők”. Bár a hetvenes évek romániai magyar irodalmi életében nem állapítható meg egy explicit módon „ellenzékieknek” tekinthető csoport, a többi csoport érdekellentétei viszonylag pontosan reprodukálják az Ortega y Gasset által is leírtakat.

Az irodalmi közélet (hasonlatosan mindenféle más – tudományos, politikai stb. – közülethez) rendkívül zártkörű. A fiatalabb nemzedékekhez annak függvényében viszonyul, hogy azok *mekkora* szeletet szeretnének és *melyik* tortából. Kétségtelen, hogy a gyanakvásra minden okuk adott: minden, már „pozícióba került” (vagyis „hatalmon lévő”) személy háta mögött legalább tíz fiatalabb, elismerésre és sikerre éhes illető várja a hatalomátvétel lehetőségét. Ugyanakkor a pozíció birtokosa sem könnyíti meg a „reménybeli bitorlók” (tehát a „váltásra készülők”) helyzetét: mindhalálig kitart megszerzett helyén, melyet természetesen ő maga is ugyanilyen kivárási technikával ért el.

Vannak szituációk, ahol ez a minden ízében darwiniánus pozícióharc kiküszöbölhető egy új fórum, új nyilvánosság – az irodalom esetében új kiadó vagy folyóirat – létrehozásával. Ilyenkor csak a „publikálj vagy halj meg” imperatívuszára kell figyelni (nem mintha azért ez ne lenne elég véres lehetőség). Vannak viszont olyan esetek is, mikor az új, másfajta nyilvánosság lehetetlensége a végletekig élezi a (h)arcvonalak közti ellentéteket.

Sajnálatos módon a hetvenes évek romániai viszonyai között még a *régebbi* folyóiratok megőrzése is problémát jelentett, nemhogy még újak alapításában lehetett volna reménykedni. Palotás Dezső megfogalmazása roppantul pontos látleletet ad: „Amíg csak arról

⁷⁷² „Mindenki nekifogott írni, és ez hozott össze bennünket”, Martos Gábor beszélgetése Palotás Dezsővel, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994.; 100-110., 109. old.

⁷⁷³ José Ortega y Gasset – *Korunk feladata*, ABC Könyvkiadó Részvénytársaság, Budapest, 1944.

van szó, hogy irdogál az ember, remekül kijönnek veled, de előbb-utóbb eljutsz egy olyan pontra, ha írással foglalkozol, hogy úgy gondolod, neked is szükséged van egy szinekúrára; mert legyünk őszinték, a szerkesztőségi állás egy szinekúra: megkapod a fizetésedet minimális munka mellett, hogy időd legyen írni, dolgozni, alkotni. Márpedig arra, hogy mi új lapot indítsunk, Romániában nem volt mód – az más kérdés, hogy most látjuk: ha mindenkinek módja van rá, az sem jó –, a posztok száma meg korlátozott volt. Így tulajdonképpen ellenérzések támadtak bennünk az előző generációval szemben.”⁷⁷⁴

Emellett azonban van egy még sajátosabb vetülete is a jelenleg szemlélt generációváltási folyamatnak: a kulturális elit újratermelődésének problematikája. Éppenséggel a népi ideológia nevében ítélték károsnak a „túlélők” és a „hatalmon lévők” képviselői, hogy a szellemi elit fiatal képviselői főként a szellemi elit idősebb képviselőinek leszármazottjai. (Ennek a hozzáállásnak a legjellemzőbb megjelenési formáit írtam le és elemeztem a 3. 1. 2. fejezetben.) Egyes helyzetekben éppenséggel az elvileg privilegizált helyzetbe született, másodgenerációs kulturális elitbe tartozó szerzők voltak a legnehezebb szituációban. *A szóértés előfeltételeiről* vita egy különösen jellemző részletét idézem újra: „Úgy néz ki: értelmiségünk nemhogy bővített módon, de ma már inkább csak *genetikailag* reprodukálja magát. Nem vállalkozom a jelenség értelmezésére, nyilván igen sok tényező együtthatásának az eredménye, ezek között is a rossz iskolának bizonyára jelentős a felelőssége. Mindenesetre a tapasztalat azt mutatja, hogy a magasabb szellemi igényű fiatalok túlnyomó többsége értelmiségi családból származik, ahol tehát négykézláb mászkáló koruk óta a könyvtár, a lemezjátszó környezetében, a család megfelelő szellemi légkörében nőttek fel. Ez az előzménye annak, hogy – tessék odafigyelni – publikáló fiataljaink túlnyomó többsége írók gyereke, professzorok gyereke stb.”⁷⁷⁵

4. 2. MÉG EGYSZER A PUBLIKÁLÁS LEHETŐSÉGEIRŐL ÉS AKADÁLYAIRÓL

„Új kultúraformák felmerülésének döntő feltétele *hasonló alkalmazkodási problémákkal küszködő több olyan cselekvő személy létezése, akik tényleges interakcióban állnak egymással.* Ez lehet valamely csoport egész tagsága vagy csupán a csoporton belül néhány azonos körülmények között lévő ember. Problémáik elképzelhető megoldásai között lehet egy, amely még nem testesült meg cselekvésben, s amely ennél fogva nem létezik még kulturális modellként. Ez a megoldás, noha már nem rendelkezik az érvényesség társadalmi kritériumával és nem kecsegtet a véleményegyezés társadalmi előnyeivel, esetleg pontosabban megválaszolhatja a csoport problémáit, vonzóbbnak és hatékonyabbnak bizonyulhat a csoport számára a már intézményesített megoldások bármelyikénél.”⁷⁷⁶

Albert K. Cohen a szubkultúrákkal kapcsolatban tette ezt a megállapítást – egyes elemei viszont nemcsak a szubkultúrára érvényesek. A „hasonló alkalmazkodási problémák” minden olyan esetben fennállnak, mikor egy adott csoport „valami más” megteremtésével kísérletezik. Magának az adott csoportnak a kialakulása elsősorban annak köszönhető, hogy a hasonló gondokkal küszködő és hasonló elképzelésekkel rendelkező személyek egymásra találhatnak, majd közösen keresnek megoldást problémáikra.

Az irodalom esetében is léteznek olyan lehetőségek, melyek túlmutatnak az eddigi intézményeken és intézményesített megoldásokon. Ennek ellenére mindenképpen szükség van

⁷⁷⁴ „Mindenki nekifogott írni, és ez hozott össze bennünket”, Martos Gábor beszélgetése Palotás Dezsővel, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994.; 100-110., 105. old.

⁷⁷⁵ *A szóértés előfeltételeiről*, Korunk, 1980/1-2., 41-62., 48. old., Tóth Sándor hozzászólása

⁷⁷⁶ Cohen, Albert K.: *A szubkultúrák általános elmélete*, in: *Ifjúágszociológia*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969; 264-286., 273-274. old.

olyan csatornákra, melyeken keresztül az alkotás maga eljuthat a befogadóhoz. Mint már megfogalmaztam: senki nem ír csupáncsak az íróasztalfióknak. Az irodalmi műveknek *létfeltétele az olvasó*. Ez még azokra az esetekre is érvényes, mikor ez az olvasó csak elméletileg létezik: tehát amikor az utókorra tekintenek olvasóként. A publikációs szempontból „légüres tér” azonban mindenképpen visszahat a csoporttudatra – még akkor is, ha a későbbiekben meglehetősen ambivalenciával viszonyulnak ehhez a kérdéshez. Rendkívül jellemző, ahogyan Balla Zsófia fogalmazott: „Nem akarom sajnáltatni magunkat, nem vagyunk «áldozati nemzedék»; van itt most úgyis hirtelen annyi ellenálló, meg hős, meg elkallódott, meg mindenféle. De az egyszerűen tény, hogy volt egy időszak, amikor minket még túl fiatalnak ítélték, túl nyerseknak, túl éretleneknek ahhoz, hogy minket küldjenek tanulni, vagy bárhová, azután eljárt az idő, és már túlléptük a korhatárt. Úgyhogy egy kicsit mindenből kimaradt ez a társaság.”⁷⁷⁷

A harmadik Forrás-nemzedék néven ismert csoport, tehát a hetvenes évek romániai magyar irodalmában feltűnő új generáció számára az egyik legnagyobb problémát a publikációs lehetőségek beszűkülése jelentette. Az irodalmi elismertség egyik legfontosabb stációját a Forrás-sorozatban megjelenő kötet jelentette. Ezáltal vált valaki, ha nem is „befutott” szerzővé, de olyan alkotóvá, akinek a továbbiakban (elvileg) több lehetősége volt a publikálásra.

A Forrás-kötet megjelentetésének viszont (nem meglepő módon) számos akadály volt: egyes szerzők esetében az, hogy *nem* publikáltak eleget a különböző országos folyóiratokban kötetük megjelenése előtt. Ezért lett *A 100. Forrás-kötet után* címmel megjelent *Utunk*-ankét egyik kulcskérdése Darkó István *Fantasztiкус történetek* című Forrás-kötete – a fiatal szerző addig csak az *Echinox* és a *Fellegrvár* lapjain közölt írásokat. Úgy érzem, ismételten is érdemes idéznem Csiki Lászlónak, a beszélgetés résztvevőjének egy rendkívül pontos helyzetértékelésről árulkodó néhány mondatát: „(...)a fiatalok nem az iskolában, egyetemeken, még csak nem is az irodalmi lapokban «járják ki iskoláikat», hanem sokan éppen a sorozatban, könyvük meglehetősen hosszas szerkesztése közben. (...) Sajnos, e tekintetben a kiadó és egyes irodalmi lapjaink között nincs egymást kiegészítő folytonosság, együttműködés; nemegyszer olyan szerzők jelentkeztek kötettel, akiket azoknak a lapoknak a hasábjain méltattak aztán, melyek egyes írásaikat nem közölték.”⁷⁷⁸

Csiki László szövegéből a másik akadály is körvonalazható: egyes szerzők első kötete *éppen annak ellenére* hevert évekig a kiadóban, hogy az adott szerzők (mint például Adonyi Nagy Mária vagy Mózes Attila – és tulajdonképpen Ágoston Vilmos is idesorolható) már hozzávetőleg egy évtizede publikáltak különböző országos folyóiratokban. Ritka és szerencsés kivételnek számítanak az olyan szerzők, mint a tizenkilenc évesen elsőkötetes Balla Zsófia, a huszonhárom évesen Forrás-kötettel jelentkező Szöcs Géza.

Az első kötet után számos esetben nehezebb volt megjelentetni egy újabb kötetet, mint folyamatosan publikálni egy irodalmi folyóiratban. (Tompá Gábor például – visszaemlékezése szerint – éppen emiatt maradt ki a Forrás-generációs felosztásból: „Az, hogy nekem nem jelent meg Forrás-kötetem, tulajdonképpen csak Molnár Gusztó meggyőző munkájának tulajdonítható, ugyanis egyszerre volt kész két kötetre való kéziratom: az egyik az, ami végül is az első kötetem lett, egy esszé a rendezésről, *A hűtlen színház*; a másik pedig a verseskötetem. Márpedig akkor Romániában nem jelenhetett meg egy szerzőtől két kötet

⁷⁷⁷ „Egy kicsit mindenből kimaradt ez a társaság”, Martos Gábor beszélgetése Balla Zsófiával, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 18-28., 21. old.

⁷⁷⁸ *A 100. Forrás-kötet után*, in: *Utunk*, 1982/12., 4-6. old. (szerkesztőségi beszélgetés Létay Lajos, Egyed Péter, Csiki László, Kántor Lajos, Markó Béla, Szöcs Géza, Gálfalvy György, Bréda Ferenc, Lászlóffy Aladár, Kis Géza, Balla Zsófia, Mózes Attila és Domokos Géza részvételével)

ugyanabban az évben.”⁷⁷⁹) Mindez azért furcsa, mert a korabeli dokumentumok és a visszaemlékezések alapján is azt gondolhatnánk, a romániai magyar irodalmi élet „kényszerű belterjességéből” kifolyólag jóformán csak *bekerülni* volt nehéz az ismertségi körbe. (Ahogyan a későbbiekben Palotás Dezső fogalmazott: „Minden azzal kezdődik, hogy az ember elmegy és odacsapja a szerkesztő asztalára, amit írt; aztán a nyakára jár, s ha lehozták egy versedet, akkor már lehozzák a következőt, s ha lehoztak kettőt, akkor lehoznak húszat, s előbb-utóbb megjelenik a köteted... Céna kell hozzá, ez a lényeg.”⁷⁸⁰) Ebben az időszakban még szinte mindenki ismert mindenkit, akinek már szerepelt a neve egy irodalmi folyóiratban, egyetemi lapban, vagy éppenséggel egy kötet címlapján. Laza, de nagyon kiterjedt ismeretségi háló volt ez, melynek azonban elsősorban generációs szempontból voltak különböző „gócpontjai”. A fiatal szerzők között (elsősorban korosztályi és közelségi alapon, az egyetemek, egyetemi folyóiratok, vitakörök révén) ismeretségek alakultak ki és barátságok szövődtek. Ez azonban legfeljebb a *csoporttudat* kialakulásában nyújtott segítséget – a publikációban, legalábbis az országos folyóiratokban bekövetkező publikációban alig.

A publikációs lehetőségek beszűkülése ellen a hetvenes évek közepétől induló nemzedék ezért további lehetőséget keresett és talált: elsősorban az antológiákat. A nemzedéknek, fennállása alatt, összesen öt antológiát sikerült megjelentetnie: *Varázslataink*, 1974; *Hangrobbanás*, 1976; *Kimaradt Szó*, 1979; *Ötödik Évszak*, 1980; valamint az *Echinox* szerzőinek anyagából 1983-ban a *Bábel tornyán*.

A Forrás-nemzedékekkel és főként a Forrás-nemzedékeket tömörítő antológiákkal kapcsolatban igen szűkszavú Új Magyar Irodalmi Lexikont idézem a harmadik nemzedékről: „A ’70-es évek közepétől induló nemzedék antológiai (*Varázslataink*, 1974; *Hangrobbanás*, 1976; *Kimaradt Szó*, 1979) jelzik a harmadik Forrás-nemzedék kirajzását.”⁷⁸¹

A fent említett három antológia mellett, melyek közül az első a kolozsvári Daciánál, a második a temesvári Faclánál, a harmadik pedig a Kriterionnál jelent meg, még két antológiát sorolhatunk a harmadik Forrás-nemzedékes szerzők megjelenési lehetőségei közé. A marosvásárhelyi *Igaz Szó* negyedévente megjelenő ifjúsági irodalmi mellékleteinek (melyeknek szerkesztője Markó Béla volt) összegzéseként 1980-ban megszületett az *Ötödik Évszak*; valamint az *Echinox* szerzőinek anyagából 1983-ban a *Bábel tornyán*, egy Balla Zsófia-vers címén.

A hat antológia közül háromról (*Kimaradt Szó*, *Ötödik Évszak*, *Bábel tornyán*) mindenképpen érdemes megemlíteni, hogy Endrődi Szabó Ernő is főként ezekre koncentrál elemzésében, az esszéisták munkásságára és hatására helyezve a hangsúlyt: „Mindhárom kötet közös sajátossága az az írói-költői alapállás, amely – a bretterizmus érezhető, kitapintható hatására – nyíltan szakított a könnyen artikulálható tömegkultúrával, és céljaul az adott társadalom teljes szemiotikai rendszerének kritikai átértékelését tűzte ki.”⁷⁸² Kétségtelen, hogy a *Varázslataink* és a *Hangrobbanás* olvastán sokkal inkább érzékelhető egy új, más költői hang *készülődése*, mint annak megérkezése. A *Varázslataink* előszavában Jancsik Pál a költők helyett is mentegetőzik a versek kiforratlansága miatt (bár el kell ismernünk: Adonyi Nagy Máriának, Markó Bélának, Szöcs Géának nincs szüksége erre – az antológiában megjelent verseik saját kötetben is megállnák helyüket)⁷⁸³.

⁷⁷⁹ „Végül is komoly játékok voltak ezek”, Martos Gábor beszélgetése Tompa Gáborral, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994., 119-127., 119. old.

⁷⁸⁰ „Mindenkinek megfogott írni, és ez hozott össze bennünket”, Martos Gábor beszélgetése Palotás Dezsővel, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994.; 100-110., 105. old.

⁷⁸¹ *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, Forrás-nemzedék szócikk, 106. old.

⁷⁸² Endrődi Szabó Ernő: *Alapművelet. Fiatal költők antológiája*, Kritika, 1985/12., 37. old.

⁷⁸³ Jellemző egyébiránt, hogy az antológia végén található rövid életrajzi adatokban már Markóról is, Adonyi Nagyról is megjegyzi, hogy Forrás-kötetük kiadás előtt áll. Markóé meg is jelent még 1974-ben (A szavak városában), Adonyi Nagy Mária kötete azonban csak 1978-ban került ki a nyomdából.

A *Kimaradt Szó* megjelenésének időpontjára már kikristályosodott az a társaság, melyet a későbbiekben (és egyes tanulmányokban már akkor is) harmadik Forrás-nemzedékként emlegettek a kritikusok. És ekkorra vált teljesen világossá az is számukra, hogy a Forrás-kötetük kiadásra való elfogadottsága még egyáltalán nem jelenti az automatikus és gyors megjelenést, se pedig azt, hogy bármelyik irodalmi lapba könnyebb lenne ennek révén elhelyezni egy verset, egy interjút, kritikát vagy prózarészletet.

„Végül is az antológiákkal törtük át azt a falat, azt a meglehetősen kemény falat, ami előttünk volt”⁷⁸⁴ – emlékezett vissza Palotás Dezső. Ebből a szempontból különleges szerep jut a *Kimaradt Szónak*. Az akkor már ismert Ágoston Vilmos kezdte szerkeszteni, azzal a céllal, hogy egy kötetben megjelentesse azokat a fiatal szerzőket, akiknek már bent van a kiadónál, de még nem jelent meg Forrás-kötete. A kezdeményezés érdekes eredményt hozott: az antológia megjelenésére várva sorra jelentek meg az egyéni kötetek. Az összegyűlt anyag mindeközben évekig várt kiadásra a Kriterionnál. Ismét Ágoston visszaemlékezéseit idézem: „Közben az történt, hogy az antológiában szereplő szerzőket lassan-lassan önálló Forrás-kötetként kezdték kiadni. (...) Rendre az antológia szerzőit adták ki, hogy az antológia teljesen feleslegessé váljon. Én örvendtem neki, mert nekem a céloim az volt, hogy ezek megjelenjenek; nekem mindegy volt, hogy antológiában, vagy önálló kötetként. Nevettem magamban, amikor láttam, mert akkor ez azt jelenti, hogy csak nem fogtam nagyon mellé; hogyha ezek megjelennek önálló kötetekben is, akkor végül is nyertünk.”⁷⁸⁵

A *Kimaradt Szó* recepciójának fontosabb kérdéseit összefoglaló *Pátosz és paradoxon*⁷⁸⁶, de még inkább az *Ötödik Évszak* kapcsán megjelent *Korszerűség – elkötelezettség*⁷⁸⁷ összeállítások részletes elemzése során azonban kiderül: bár az ezek keretein belül megnyilatkozókat fontosnak tartották ugyan az antológiák megjelenését, a bírálatok során szinte csak kifejezetten generációs különbségekre visszavezethető kifogások hangzottak el.

A *Kimaradt Szóval* kapcsolatban megjelent szövegek elsősorban az avantgárd hatásokat, még inkább a *nyelvi megjelenítésben jelentkező avantgárdot* hangsúlyozzák ki. Már ezen a ponton felmerül viszont, hogy a formanyelv avantgardizmusa nem válik-e, nem válhat-e öncélú játékká. Mindez az egy évvel később megjelenő másik antológia kapcsán már kifejezetten ideológiai szempontú megközelítésbe csap át: a hetvenes években induló nemzedék által megjelentetett antológiák közül az *Ötödik Évszakkal* kapcsolatban született a legtöbb kritika.

Az *Ötödik Évszak* bírálóinak legnagyobb része egy adott elváráshorizontból, a népi ideológia hagyomány szentesítette nézőpontjából közelített az antológiában megjelent művekhez. A bírálatok jelentős részében fellelhető a hagyományok megőrzésének, egy adott írói hagyomány folytatásának az antológia szerzőivel szemben támasztott igénye. A két igény általában egyszerre és egyidejűleg tűnik fel a szövegekben: a hagyományok felvállalásának módja egybeesik az *írói* hagyományok felvállalásával. A 3. 1. 3. 2., valamint a 3. 1. 3. 3. fejezetben részletesen elemeztem a bírálatokban *referenciaként* megjelenő nevek, valamint a bírálatok kiindulópontjaiként feltűnő *metaforák* jelentőségét. Az *Ötödik Évszak* bírálatainak legnagyobb hányadában a *felelősség* különböző aspektusai jelentek meg: a kisebbséghez és a hagyományhoz fűződő *kötelezettségek* mentén épültek fel a hozzászólások.

⁷⁸⁴ „Mindenki nekifogott írni, és ez hozott össze bennünket”, Martos Gábor beszélgetése Palotás Dezsővel, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994.; 100-110., 107. old.

⁷⁸⁵ „Ez a nemzedék nem akarta becsapni magát”, Martos Gábor beszélgetése Ágoston Vilmossal, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994.; 8-17., 9. old.

⁷⁸⁶ *Pátosz és paradoxon*, Igaz Szó, 1980/6., 520-529. old.

⁷⁸⁷ *Korszerűség – elkötelezettség*, Igaz Szó, 1981/5., 437-472. old.

A már többször is emlegetett Palotás-interjúban bukkan fel egyik oka annak, hogy miért vált különösen nehéz a hetvenes évek közepétől a folyóiratokban való publikálás. „Emlékszem arra – ez ’73-74-ben lehetett – amikor egyszerre felemelték a papír árát és ugyanakkor csökkentették felső diktátummal a folyóiratok terjedelmét: emlékszem, ott üldögélt Bretter a *Korunk*-nál, és mindenki panaszkodott, hogy a *Korunk* akkor most fele akkora lesz és majdnem kétszer olyan drága, és akkor azt mondta Bretter: hát igen, a Pál utcai fiúkban is azt mondta a törökmészáros, hogy hát most kevesebb, hát most drágább.”⁷⁸⁸

A folyóiratok terjedelmének felső diktátumra való csökkentését a *Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről*⁷⁸⁹ is említi, de 1975-ös rendeletként, tehát egy évvel későbbi fejleményként. Arról, hogy melyik adat helyes, már csak azért is nehéz pontos megállapításokat tenni, mert a hetente megjelenő *Utunk* és az eredetileg is igen karcsú *Igaz Szó* terjedelme nem változott. Amennyiben létezett ez a két egymást támogató utasítás, a jelek szerint a romániai magyar folyóiratok közül leginkább a *Korunk* helyzetét nehezítette meg – és inkább az 1974-es esztendőre tehető.

Az ugyanis már szemmértékkel is követhető, mikor vált a *Korunk* (szinte pontosan) „feleakkorává”. Az első feltűnően karcsú kiadvány 1974 áprilisában jelent meg. Ha figyelembe vesszük, hogy a *Korunk* egész évi folyamán végigvonuló lapszámozással rendelkezik, még pontosabban meg lehet határozni a terjedelembeli változást. 1973-ban 1935 oldalnyi anyag jelent meg, 1974-ben (ne felejtjük el, áprilisig a terjedelem változatlan) 1284 oldal, 1975-ben viszont már csak 976 oldal.

Egy ennyire radikálisan csökkentett terjedelmű folyóiratba már fizikai lehetetlenség volt belezsúfolni mindazt, amit az 1973-as *Ankét a nemzedékről* igényként megfogalmazott: a *Korunk* megújítását, a fiatalabb generációk határozottabb bevonását a szerkesztőség munkájába, a publikációs lehetőségek kibővítését. Még akkor is, ha 1974 után igencsak elvétve akadt olyan *Korunk*-cikk, ami a még olvasható legkisebb, vagyis nyolcas betűméretnél nagyobbban nyomtatva jelent volna meg.

Nemcsak a terjedelem csökkentésében nyilvánult meg a (Romániában egyébiránt 1977-től megszüntetettnek nyilvánított, de attól még ugyancsak létező) cenzúra működése. A folyóiratok szerkesztőségeinek rendelési kereteit addig csökkentették, hogy végül már nem adódott lehetőség külföldi lapok behozatalára. És, ami még tovább nehezítette a fiatal alkotók helyzetét, a szerkesztőségi posztok számát is limitálták, tehát szó szerint csak kihalásos alapon lehetett szerkesztőségi állásba jutni. Természetesen voltak kivételek (Egyed Péter Kriterion-szerkesztői posztja, Markó Béla munkája az *Igaz Szó* ifjúsági oldalainak és mellékleteinek szerkesztésében; vagy éppenséggel a *Fellegvár* szerkesztésének lehetősége Szöcs Géza számára), de még az is megtörtént, hogy az elhunyt szerkesztőségi tag posztját zárolták, tehát senkit sem lehetett felvenni a helyére.

Az, hogy a generációt alkotó szerzők ugyanahhoz a folyóirathoz kerülhessenek, közösen dolgozhassanak, valószínűtlen terv volt. Egy saját irodalmi folyóirat alakítása merőben lehetetlen vállalkozás lett volna. Két lehetséges út maradt: egy háromnyelvű egyetemi folyóirat magyar oldalai, valamint egy napilap (elvben) hetenként megjelenő melléklete.

Természetesen a terjedelmében és megjelenési gyakoriságában limitált *Echinox* és *Fellegvár* sem biztosít(hat)ott elegendő teret a fiatal szerzőknek, főként hogy az öncenzúrát is működtetni kellett: mint már erről szó esett, nem lehetett túl sok „erős” anyagot tenni egyetlen számba, mert a cenzúra közbelépett volna. Mindannyian érezték egy önállóbb, bővebb fórum hiányát – valamint megszerzésének lehetetlenségét is. Ezt Szöcs Géza egyik szerkesztői cikkének, *A Fellegvár egy éve*-nek kínosan nevetgélő, keserűen legyintő befejezése is jól

⁷⁸⁸ I.m., 108. old.

⁷⁸⁹ Joó Rudolf (szerk.): *Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről*, 86-87. old., in: *Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről*, Budapest, 1988.

mutatja: „(...) az lenne a legjobb, ha a Fellegvár mai munkatársai öt év múlva már egy másik, heti egy oldalnál lényegesen terjedelmesebb sajtószerv körül tömörülhetnének. De hagyjuk most az utópiákat és tudományos-fantasztikus vicceket(...)”⁷⁹⁰

Az sem elhanyagolható körülmény, hogy az *Echinox* és a *Fellegvár* egyaránt a *felülről* irányított csoportképzés példájának tekinthető: nem a szerzők és szerkesztők határozták meg a megjelenés gyakoriságát, a terjedelmet, de gyakran még az adott orgánus vizuális megjelenítését sem. (A *Fellegvár* esetében különös szerencse, hogy a melléklet tipográfiailag is elkülönült a *Szabadság* más oldalaitól: mindez Turós László grafikus munkáját is dicséri.) A publikációs lehetőségek hiányával szembesülve, az önálló, *belülről* kialakítható és szervezhető fórum híján nem meglepő, hogy Bogdán László 1991-ben már kénytelen volt így fogalmazni a generációval és lehetőségeivel kapcsolatban: „Ezt a vonatot lekéstük. Most már mindenki egyedül van.”⁷⁹¹

4. 3. A PÁRBESZÉD LEHETŐSÉGEIRŐL

A Kántor Lajos által kezdeményezett ankétok közül a generációközi párbeszéd lehetőségeiről (és sajnos lehetetlenségeiről is) leginkább a *Költészet és kommunikáció* ankét⁷⁹² harmadik kérdése árulkodik. Ez ugyanis a következőképpen hangzott: „Lehetséges-e a költészeti kommunikáció – korok és nemzedékek között? Miért következik be látványosabban a lírában, mint a prózában az ízlésváltozás egyazon korban (lásd: Ady-jelenség, az «érthetlenség» vádja a mai kortárs líra jelentős részével szemben...)”?⁷⁹³

A válaszokat, az ankét bevezetőjének tanúsága szerint „lírikusainknak – a legismertebbeknek és a csak most indulóknak” kellett megadniuk; név szerint, a megjelenés sorrendjében Horváth Imre, Székely János, Kányádi Sándor, Lászlóffy Aladár, Vásárhelyi Géza, Lászlóffy Csaba, Farkas Árpád, Csiki László, Szöcs Géza, Boér Géza, Cselényi Béla és Kozma Szilárd nyilatkozott meg. A folytatásban következő válaszadók nem konkrétan az ankét kérdéseire reflektáltak, hanem tanulmányok révén próbáltak választ adni a *Korunk* felvetésére: Széles Klára a költői motívum lehetőségeire tért ki, Egyed Péter egy tűnődő esszéjét nyújtott be, Cs. Gyimesi Éva Király Lászlóról írt, Biró Ferenc Szilágyi Domokosról, Borcsa János Hervay Gizelláról, Szilágyi Júlia pedig Palotás Dezsőről. Az összeállítás végének különálló részeként *Költészetünk – a román kritika tükrében* címmel a Tudor Baltes által szerkesztett *Tineri poezi maghiari din România* román nyelvű kritikáiból vett részletek sorakoztak: Emil Manu (*Scînteia*), Dan Culcer (*România Literară*), George Arion (*Flacăra*), valamint Constantin Cubleşan (*Tribuna*).

Az ankét kérdéseire konkrétan válaszolók felsorolása életkori sorrendben történt. A névsor lenyűgöző. És sajnos: az eredmény lesújtó. Meglepően sokan választották azt a lehetőséget, hogy általánosságokkal feleljenek a felvetett kérdésre. Ez található meg Kányádi Sándor egyébként rendkívül lírai és metaforikus válaszában is: „A költészet, egyáltalán a művészet képes arra, amire még a tudomány egyelőre nem; messzi korok hő- vagy fényenergiáját tudja átvezetni, átsugározni a mába s innen a jövőbe, sőt arra is képes, hogy a messzi fényt hővé vagy a hőt fénné alakítsa át anélkül, hogy költséges fölvevő, transzformáló állomásokat kellene építenünk. Szerintem a remekművek az emberi kommunikáció mindmáig legtökéletesebb eszközei.”⁷⁹⁴ Lászlóffy Aladár „a sajátosság

⁷⁹⁰ Szöcs Géza: *A Fellegvár egy éve*, Fellegvár 42., 1979. május 5.

⁷⁹¹ „Ennek a generációnak már nem voltak illúziói”, Martos Gábor beszélgetése Bogdán Lászlóval, in: *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994.; 29-41., 40. old.

⁷⁹² *Költészet és kommunikáció*, *Korunk*, 1979/9., 687-720.

⁷⁹³ K(ántor) L(ajos): *Költészet és kommunikáció* ankét bevezetője, *Korunk*, 1979/9., 687-720., 687. old.

⁷⁹⁴ Kányádi Sándor: *Nemcsak birtokunk: édenünk*, *Korunk*, 1979/9., 689-690., 690. old.

méltóságát” is beemelte válaszába: „A sajátosság mindig méltóságos, ha megtisztelik. Nem az az új bennünk, amit csak azért nem lehetett előző korokban elmondani már, mert valami kezdetleges volt hozzá. S egyáltalán, az emberről nemcsak az újat, de a régit se árt mindig és végig elmondani. Jól, pontosan. Akár költészetként is.”⁷⁹⁵ Lászlóffy Csaba sem volt kivétel: „Ez már kapcsolódik a költészet kommunikációjának kérdéséhez. Nem ritkán ellentétesen. Olyan alkotók és költemények, akik és amelyek korukban érthetetleneknek, elvontaknak minősültek, vagy egyenesen a közízlés viharos tiltakozását váltották ki, későbbi korokkal könnyebben megtalálják a kommunikációt.”⁷⁹⁶ Vásárhelyi Géza a költészeti kommunikáció lehetőségéről kitérően, bár kétségkívül frappánsan vélekedett: „Lehetséges és szükséges – korok között. Szükséges, ám olykor nem lehetséges – korosztályok között. (...) Ahhoz, hogy a műben jelenlévő közös-sajátost megtalálja, az olvasónak is fokozottabban kell élnie-építenie «birtokonbelüli»-ségét, ezen belül pedig az anyanyelvi műveltségét.”⁷⁹⁷

Furcsa, de éppen a második Forrás-nemzedék képviselőiként megszólaltatott szerzők nem voltak hajlandók válaszolni vagy tértek ki a válaszadás elől. (Igaz, ezt tette Székely János is, ő viszont a költészet megváltozott szerepére hivatkozott a válaszadás elhárításakor.) Farkas Árpád eleve kategorikus álláspontból közelített: „A harmadik kérdésre nem válaszolok. A *nemzedéki* ízlésváltozás fölötti gond, megítélésem szerint, nem e tárgykörbe tartozik.”⁷⁹⁸ Csiki László nem adott konkrét választ, viszont igen izgalmas megállapítást tett a költészeti forradalom funkciójáról: „(Költészeti) forradalmaink rész megoldások mindaddig, amíg ezt vagy azt akarjuk megoldani, s nem a teljességre célozunk egész lényünkkel, nemcsak fegyvereinkkel, melyek már tökéletesebbek nálunk. (A teljesség pedig – miért misztifikálnánk? – mi magunk vagyunk, hagyjuk hát *szabadjára* magunkat, bár a költészetben.”⁷⁹⁹

Mennyire meglepő, és mégis mennyire magától értetődő, hogy ebben a kérdésben a legidősebbek és a legfiatalabbak jelentkeztek a leginkább kategorikus véleménnyel. Az idős Horváth Imre a fiatalokat hibáztatta a kommunikáció hiányáért – de azért bízott abban, hogy ez csak egy átmeneti jelenség. „A «kommunikáció» korok és nemzedékek között csak annyira lehetséges, amennyire évezredek távolából Homérosz és Horatius minden kornak híradója marad. Mai fiataljaink talán nem figyelnek olyan éberrel elődeik szavára, mint ahogy mi figyeltünk, de ez a szórakozottság, úgy vélem, csak átmeneti jellegű.”⁸⁰⁰

A legfiatalabb generáció képviselői pedig – és ebben sincs semmi meglepő – az intézményekre és azok képviselőire hárították a meg nem valósult, meg nem valósuló kommunikáció felelősségét. Szöcs Géza idézve (a második kérdésre, a korszerű versek gátjait firtatóra adott válasszal kezdve): „A korszerű versfunkció érvényesülésében, úgy hiszem, belső gátak nincsenek; annál több viszont a külső. Hogy csak egyet mondjak: a szerkesztők – de többnyire a főszerkesztők – konzervatív hozzáállása az újabb típusú verseszménnyel szemben.”⁸⁰¹ És a folytatásban, a harmadik kérdéssel kapcsolatban: „Erre a kérdésre a válasz, úgy hiszem, nyilvánvaló a fönebbi mondottakból.”⁸⁰²

Szöcs Géza véleményének kategorikussága viszont eltörpül Boér Géza homályosságában is lesújtó véleménye mellett: „A konnotáció és az allúzió kardjával felfegyverkezve költészetünk rájött ugyan arra, hogy építkeznie kell, de miért falazza be újra és újra menthetetlenül kőműveskelemennéjét: olvasóját? (...) Tehát nem a költészeti

⁷⁹⁵ Lászlóffy Aladár: *Mi is neked a költészet?*, Korunk, 1979/9., 690. old.

⁷⁹⁶ Lászlóffy Csaba: *Kevés zászlónkra annyit írni, hogy: „Bámulatba ejtek mindekit!”*, Korunk, 1979/9., 691. old.

⁷⁹⁷ Vásárhelyi Géza: *Nem „élvezet” kérdése...*, Korunk, 1979/9., 690-691., 691. old.

⁷⁹⁸ Farkas Árpád: *Nem birtokolni óhajt, hanem beleépülni...*, Korunk, 1979/9., 691-692., 692. old.

⁷⁹⁹ Csiki László: *(Ellen)véleményem a költészetről*, Korunk, 1979/9., 692-693., 693. old.

⁸⁰⁰ Horváth Imre: *Sarkalló hiányérzet*, Korunk, 1979/9., 687-688., 688. old.

⁸⁰¹ Szöcs Géza: *A költészet szerepe: emlékezés és megismerés*, Korunk, 1979/9., 694-696., 695-696. old.

⁸⁰² I. m., 696.

kommunikáció lehetőségére (sic!) kell rákérdeznünk, hanem a társadalmiéra, s arra, lehet-e a vers hatalom, ha szón kívül semmink nincs?”⁸⁰³

Cselényi Béla viszont egyáltalán nem fogalmazott homályosan: „Véleményem szerint elképzelhetetlen más kódrendszert alkalmazó költők közötti lírai eszmecsere; a továbbfejlődés érdekében kénytelenek vagyunk az idősebb nemzedék legtehetségesebbjeit és legnagyobb egyéniségeit is a megfogalmazás és elkönyvelés burkaiba beskatulyázni. A líra szubjektív műfaj, a lírai alkotó életérzése meg szükségszerűen megelőzi a kortársaiét. Mihelyt ez az életérzés közkinccsé válik, az adott műfaj *elfogadásáról* beszélünk. A költőnek ebben a pillanatban kell átadnia a stafétabotot a soros «érthetetlennek».”⁸⁰⁴

Hogyan is hangzott *A szóértés előfeltételeiről* egyik kiugratott, a szerkesztők által fontosnak ítélt idézete? „Véleménykülönbségek centrális kérdésekben vannak”⁸⁰⁵.

4. 4. VÉGSZÓ

„Az ankétok korát éljük. Mindenki kérdőívekre válaszol, űrlapokat tölt ki, tesztvizsgának vettetik alá. Legalább a költőket illene kihagynunk e világméretű társasjátékból. Ha most mégis arra vetemedtünk, hogy (formailag legalábbis) szabványkérdéseket szegezzünk lírikusainknak – a legismertebbeknek és a csak most indulóknak –, erre egyetlen mentségünk lehet: e XX. század végi kor emberének beidegződéseire építünk, arra a hiedelemre, hogy egy ilyen gyűjteményes vallomássorozatból mindent meg lehet tudni (egy helyütt), amit a hazai magyar líráról és lírikusokról, a jelenről és a jövőről tudni kell.”⁸⁰⁶

A fenti szöveg majdnem harminc éve született – mindemellett, mint az eddigiekből is nyilvánvaló, továbbra is érvényesnek tartom. A 20. század végének, de a 21. század elejének képviselőjeként is fontosnak vélem az ankétok, kérdőívek és viták jelentőségét. Igaz, természetesen kissé más szempontból, mint a *Költészet és kommunikáció* ankét bevezetőjének szerzője, Kántor Lajos. Fő különbségként elsősorban azt tudom kiemelni, hogy nem arra a hiedelemre építék: a vallomásokból „mindent” meg lehet tudni a *jelenről* és *jövőről* – hanem hogy talán a legpontosabb képet ilyen módon kaphatjuk meg a *múltról*.

⁸⁰³ Boér Géza: *A metafora kijátszása*, Korunk, 1979/9., 696. old.

⁸⁰⁴ Cselényi Béla: *Átadni a stafétabotot a soros „érthetetlennek”*, Korunk, 1979/9., 696-697. old.

⁸⁰⁵ *A szóértés előfeltételeiről*, Korunk, 1980/1-2., 41-62., 45. old.

⁸⁰⁶ K(ántor) L(ajos): *Költészet és kommunikáció* ankét bevezetője, Korunk, 1979/9., 687-720., 687. old.

A FELHASZNÁLT MŰVEK JEGYZÉKE

KÖTETEK

Balázs Eszter: *Az irodalom emancipációja és a modern értelmiségek színrelépése, valamint az értelmiség polarizálódásának kezdete Magyarországon, 1908-1914* (kézirat, 2007.)

Bárdi Nándor: *Tény és való – A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2004.

Bertha Zoltán–Görömbei András: *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 1983.

Biró A. Zoltán: *A restaurációs kísérletektől a pragmatikus modellekig. Intézményesedési folyamatok a romániai magyar társadalomban 1989-1995*, Csíkszereda, kézirat, 1996.

Blénesi Éva: *Szöcs Géza*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2000; Tegnap és Ma sorozat

Egry Gábor: *Az erdélyi magyar párt, 1940-1944.* (kézirat, 2007.)

Elster, Jon: *A társadalom fogaskerekei*, Osiris–Századvég Kiadó, Budapest, 1995.

Heller Ágnes: *A mindennapi élet*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

Kántor Lajos – Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalomtörténet 1945–1970*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971

Kántor Lajos: *Birtokon belül? Téli beszélgetések Erdélyben*, Pallas Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1989.

Konrád György–Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1989.

Kortárs Magyar Írók Kislexikona 1959–1988, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989.

Lilla, Mark: *A zabolázatlan értelem. Értelmiségek a politikában*, ford. Zsélyi Ferenc, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005.

Martos Gábor (szerk.): *Marsallbot a hátizsákban*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994.

A *Bárd-beszédek* című részben található interjúk eredeti megjelenési helye:

- „*Ez a nemzedék nem akarta becsapni magát*” – Ágoston Vilmos, in: *Életünk*, 1991/10., 898–905. old
- „*Egy kicsit mindenből kimaradt ez a társaság*” – Balla Zsófia, in: *Életünk*, 1990/12., 1047–1055.
- „*Ennek a generációnak már nem voltak illúziói*” – Bogdán László, in: *Életünk*, 1991/3., 240–249. old.

- „Ez még mindig ugyanaz a társaság” – Bréda Ferenc, in: *Életünk*, 1991/9., 841–846. old.
- „Mind walesi bárdok voltunk” – Cselényi Béla, in: *Életünk*, 1992/8., 851–859. old.
- „A generáció a generációs értékektől lett az, ami” – Egyed Péter, in: *Életünk*, 1991/6., 528–534 old.
- „Az biztos, hogy ez egy tiszta társaság” – Körössi P. József, in: *Életünk*, 1992/1., 86–96. old.
- „Kultúrává tenni a kultúrát, irodalommal az irodalmat” – Markó Béla, in: *Életünk*, 1991/2., 122–127. old.
- „Nemzedékem nincs, avagy ma generation c'est moi” – Mózes Attila, in: *Életünk*, 1992/2., 166–177. old.
- „Mindenki nekifogott írni, és ez hozott össze bennünket” – Palotás Dezső, in: *Életünk*, 1992/7., 744–753. old.
- „Ez a társaság úgy viselkedett, mintha a hátizsákjában volna a marsallbot” – Szócs Géza, in: *Életünk*, 1991/4., 333–338. old.
- „Végül is komoly játékok voltak ezek” – Tompa Gábor, in: *Életünk*, 1991/8., 691–697 old.

Martos Gábor: „Kitaposott irodalmi ösvények szélén egy diáklap”, az *Echinox*, konzulens: Tarján Tamás, 1986.

Martos Gábor: *Légkör, szellemi arcvonal és a minőség igénye (Tanulmány az Echinoxról)*, Mérték Kulturális Értékvédő Egyesület, 1989.

Martos Gábor: *Volt egyszer egy Fellegvár*, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994.

Molnár Gusztáv (szerk.): *Transzcendens remény*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004.

Ortega y Gasset, José – *Korunk feladata*, ABC Könyvkiadó Részvénytársaság, Budapest, 1944.

Poenar, Horea (szerk.): *Dicționar Echinox A—Z. Perspectivă analitică*, Ed. Tritonic, București—Cluj, 2004. (A magyar vonatkozású szócikkek társszerzője Balázs Imre József)

Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, I. (A–F), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981.

Tavaszy Sándor: *Az erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése*, Erdélyi Tudományos Füzetek, 11. szám, Kolozsvár, 1928.

Új Magyar Irodalmi Lexikon, Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1994.

Vasy Géza (szerk.): *Fiatal magyar költők 1969-1978*, Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1980.

Veress Károly: *A nemzedékváltás szerepe a kultúrában*, Pro Philosophia – Polis, Kolozsvár, 1999.

CIKKEK, TANULMÁNYOK

***: *Végszó*, Fellegvár 99., 1981. április 4.

A. J.: *Nem értjük egymást? Dialógus, nyelv, ideológia*, Korunk, 1979/1-2., 147-149. old.

Ágoston Vilmos: *Igaz Szó Irodalmi Színpad* (Egyed Péter, Káli István, Palotás Dezső és Varga Gábor közös matinéjének bevezetője), *Igaz Szó*, 1979/1., 86-88.

Ágoston Vilmos: *Számvetés*, Brassói Lapok, 1979/30.

Aradi József: *A „tömegkommunikációs helyzet” paradoxonai*, *Echinox*, 1978/10-11-12., 36-37 old.

Aradi József: *(Miért) nem értjük egymást*, Korunk, 1979/1-2., 106. old.

Aradi József: *A dialógus nyilvánossága*, Fellegvár 11., 1978. július 29.

Aradi József: *Mi az a más?*, Ifjúmunkás, 1979. március 18.

Ara-Kovács Attila: *A dolog és a nem-létezés (Hozzászólás néhány lételméleti kérdéshez)*, *Echinox*, 1979/3-4., 18. old.

Az írók országos konferenciája elé, Utunk, 1972/13., 1-5. old.

B. F.: *Egy költészet esélyei – a türelmetlenség alakzatai között*, Korunk, 1978/9., 779-780.

Balázs Imre József: *Ezredfordulós körkép az erdélyi magyar költészetről*, Parnasszus 2003 tavasz. 13-21.

Balázs Zsuzsa, Bódis Edit: *Korunk – 50*, *Echinox*, 1976/3., 17. old.

Bálint Ákos és Veres István kritikái: *Mozduló költészet*, Korunk, 1975/10., 776-780. old.

Balla Zsófia: *„Új időknek új dalaival”*, Korunk, 1976/1-2., 112-113.

Balogh Edgár: *Új humanizmus őrhelyén*, Korunk, 1957/1.

Bánhegyesi Judit: *Köszöntjük az ifjúsági oldalt*, Fellegvár 2., 1978. május 6.

Bárdi Nándor: *A múlt mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltozása, 1940–1944*, in: Czoch Gábor–Fedinecz Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói*, TLA, Budapest, 2006. 237–292. old.

Bárdi Nándor: *Összezárkózás és szétfejlődés. Kísérlet a magyar kisebbségek történetének periodizációjára*. In: *Nemzet a társadalomban*. Szerk. Fedinecz Csilla, TLA, 2004, 251-274.,

- Bertha Zoltán: *Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években*, in: *Gond és mű*, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1994., 110-131.,
- Bourdieu, Pierre: *A szimbolikus tőke*, in: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1978., 379-401.
- Bréda Ferenc: „Egy lehetséges ige érkezését figyelve”, *Utunk*, 1981/3., 6. old.
- Bréda Ferenc: *Nomen est omen?*, *Echinox*, 1979/1-2., 19. old.
- Bretter György: *Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről*, *Korunk*, 1973/6., 878-886. old.
- Bretter György: *În numele a ce?*, ford. Bánfi-Mare Géza, *Echinox*, 1980/3-4-5., 14. old.
- Cernea, Sandra: *Înseamnări*, *Echinox*, 1978/10-11-12., 2. old.
- Cohen, A. K.: *A szubkultúrák általános elmélete*, in: *Ifjúságszociológia*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969; 264-286. old.
- Cs. Gyimesi Éva: *Levélváltás Gáll Ernővel*. In: *Honvág a hazában*. Pesti Szalon Kiadó, Budapest, 1993., 112. old.
- Csapody Miklós: *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, Alföld, 1987/12., 69-86. old.
- Csapody Miklós: *Szívárványtalan lesz a birodalom*, *Mozgó Világ*, 1979/3., 112-120. old.
- Cseke Gábor: *Mit látni a Fellegvárról?*, *Ifjúmunkás*, 1979. március 18.
- Cseke Péter: *Az érzékenység és az érzelem új formái – az Echinox műhelyében*, *Utunk*, 1977/27., 1-2. old.
- Cseke Péter: *IM-pulzusok*, *Utunk*, 1976/24., 2. old.
- Cselényi László: *Amatőr-mindenes*, *Utunk*, 1972/12., 6-7., 6. old.
- Cselényi László: *Diáklapunk, az Echinox*, *Utunk*, 1972/21., 8. old.
- Csepeli György: „A nagy világon e kívül...”, in: *Csoporttudat – Nemzettudat*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, é. n., 268-282.
- Csibi Károly: „Fellegvár”, *Echinox*, 1980/3-4-5., 35. old.
- Csiki László: *Vázlat egy álmról*, *Kortárs*, 2001/1., www.kortaronline.hu/0101/csiki.htm
- D. Lőrincz József: *A megye és napilapja – a kezdetek*, in: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*, *Múltunk Könyvek*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004., 18-31.
- D. Lőrincz József: *Az erdélyi magyar értelmiség – hivatás és pragmatizmus*, in: *Az átmenet*

közéleti értékei a mindennapi életben, Múltunk Könyvek, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004., 32-66. old.

Dicționar Echinox, Echinox 1978/10-11-12. négyoldalas (I-II-III-IV) melléklete

Echinox: *La 10 ani*, Echinox, 1978/10-11-12., 1. és 14. old.

Egyed Péter: *A szonettkoszorú mint parancs és törvetés*, Igaz Szó, 1978/Tavaszi, 32-33. old.

Egyed Péter: *Bretter György nyelvfilozófiája*, Kellék, 2003., 23., 73-91. old.

Egyed Péter: *Egy halandó levele*, Echinox, 1979/3-4., 19. old.

Egyed Péter: *Értelmezés, szabályok, megértés...*, Echinox, 1978/4., 19. old.

Egyed Péter: *Koturnus nélkül, tükrökkel*, Igaz Szó, 1980/8., 145-148. old.

Egyed Péter: *Költészet a szabadságról*, Utunk, 1980/20., 2. old.

Egyed Péter: *Látható-e a látás? Apró vázlat egy nemzedéki gondolkodás tipológiájához*, Echinox, 1974/5-6-7., 25. old.

Egyed Péter: *Mellékelt örökifjak a hetvenes évekből*, Igaz Szó, 1981/5., 445-447. old.

Egyed Péter: *Poeți și esești*, Echinox, 1980/3-4-5., 3. old. (folytatása a 21. oldalon)

Egyed Péter: *Szövegek és szövegírók*, Echinox, 1975/4-5., 18-19. old.

Endrődi Szabó Ernő: *Alapművelet. Fiatal költők antológiája*, Kritika, 1985/12., 37. old.

Endrődi Szabó Ernő: *Kísérlet egy térkép kiegészítésére – avagy vázlat a romániai magyar költészet új jelenségeiről*, Életünk, 1983/5, 460-465 old.

Flămând, Dinu: *Duminică sentimentală*, Echinox, 1978/10-11-12., 6. old.

Füzesi László: *A sajátosság méltósága. A hetvenes évek Korunkja és Gáll Ernő metaforája*. Tiszatáj, 1996/1. 36-46.

Gaál Gábor: *Kisebbségi színház, kisebbségi kritika*, in: *Vidéki történet*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977., 55-61. old.

Gaál György: *Diáklap a költészetről*, Utunk, 1971/2., 2. old.

Gaál György: *Hogyan is indultunk?*, Echinox, 1978/10-11-12.

Gáll Ernő: *A sajátosság méltósága*. A Hét, Bukarest, 1978, 10. sz.

Gáll Ernő: *A szolgálat pátosza*, Korunk, 1979/5., 408-411.

Gáll Ernő: *Nélkülözhetetlen elmélet. Egy nemzedéki jelentkezés fenomenológiájához.* Korunk, 1976/12.

Gáll Ernő: *Nemzedéktől nemzedékig*, Korunk, 1980/1-2., 31-40., 39. old.

Horváth Sz. István: *A „Forrás” – kívülről és belülről*, Utunk, 1979/38., 2. old.

Horváth Sz. István: *Az Echinoid*, Utunk, 1981/6., 1-2.

Joó Rudolf (szerk.): *Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről*, 86-87. old., in: *Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről*, Budapest, 1988.

Kántor Lajos: *A líra hangváltásai*, in: *Korváltás*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979., 125-143.

Kántor Lajos: *N. K. verseiből*, Korunk, 1971/1.

Kántor Lajos: *Történelemi tévedések (Távlatok?)*, Korunk, 1990/1., 3-8. old.

Karl Mannheim: *Das Problem der Generationen* (Kölner Vierteljahrshefte, 1928); magyarul: *A nemzedéki probléma*, in: Huszár Tibor–Sükösd Mihály: *Ifjúságszociológia*, Budapest, 1969.; 31-67. old.

Keszthelyi András: *Kőrössi P. József – Valami elkerülhetetlen*, Igaz Szó, 1979/3., 260-261.

Kulcsár György: *Indulat nélkül...*, Utunk, 1983/10., 4.

Láng Gusztáv: *Mítoszkereső*, Utunk, 1976/5., 4. old.

Lázok János: *Adalékok a kolozsvári „hattyúfutball” történetéhez*, Igaz Szó, 1981/8., 180-184. old.

Marcoş, Ion: *Az igazság mozzanata*, ford. Székely János, Echinoid, 1980/3-4-5., 27. old.

Markó Béla: *Függőjáték*, Igaz Szó, 1980/12., 152-154.

Markó Béla: *Szertartások*, Igaz Szó, 1979/12., 516-518.

Markó Béla: *Váli József: Üveghegyek*, Igaz Szó, 1976/8., 166. old.

Marosi Péter: *Groteszkek és látomások*, Utunk, 1981/40., 1-3. old.

Marosi Péter: *Gyimesi doktornő anatómiája*, Utunk, 1980/29., 2-3. old.

Marosi Péter: *Hol volt, hol nem volt...*, Utunk, 1979/36., 6. old.

Méliusz József levele a Fellegvárról, Fellegvár 11., 1978. július 29.

Mester Béla: *Bretter Magyarországon*, Kellék, 2003., 23.szám, 13-19. old. (*Bretter-olvasatok Magyarországon* címmel Korunk, 1994/5.)

Molnár Gusztáv – Hajdú Farkas-Zoltán: „*Ki itt kilépsz, hagyj fel minden reménnyel*”, Korunk, 2002/6.; a szöveg változatlan formában megjelent Hajdú Farkas-Zoltán *Az idegenség dicsérete* című kötetében is (Pallas-Akadémia Kiadó, h. n., 2002., 103-125. old.)

Molnár Gusztáv: *Levél Bréda Ferenchez*, Echinox, 1979/1-2., 19. old.

Mózes Attila: *A megválthatatlan – megváltandó*, Utunk, 1979/31., 2. old.

Mózes Attila: *Fiatal költők ürügyén*, Korunk, 1975/11., 861-864. old.

Mózes Attila: *Forrás-jelenségek*, Korunk, 1977/6., 499. old.

Mózes Attila: *Költők és antológiák*, Utunk, 1981/44., 4-5.

Mureșan, Viorel: *Generația „Forrás”*, Echinox, 1980/3-4-5., 6. old.

Nagy Pál: *Játék a HÁZban*, Igaz Szó, 1984/1., 86-87., 87. old.

Nagy Pál: *Szócikk Sütő Andrásról*, Látó, 2007/7.

Németi Rudolf: *Szőcs Géza – Te mentél át a vízen?*, Igaz Szó, 1976/8., 162-163. old.

Palotás Dezső: *Van-e vitakedv, és ha igen, miért nincs?*, Igaz Szó:Ősz, 1978. 43-45.

Palotás Dezső: *Végül úgyis mind hazamegyünk*, Igaz Szó, 1978/Tavaszi, 33-40. old.

Panek Zoltán: *Írjon ön is írni!*, A Hét, 1978/35.

Pomogáts Béla: *Echinox, Élet és Irodalom*, 1979/10., 13. old.

Pomogáts Béla: *Új nemzedékek a romániai magyar irodalomban (A Forrás nemzedék helyzete és szerepe)*, Alföld, 1976/2., 77-85. old.

Pop, Ion: *A líraiság új jegyei*, ford. Lengyel Ferenc, Echinox, 1980/3-4-5., 26. old.

Poszler György: *Életmű és emlékkönyv. Nemzetiség – felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére*, Korunk, 2006/3.

Rácz Győző: *Nemzedék és magatartás*, Korunk, 1973/6., 835-839.

Selyem Zsuzsa: *Az „erdélyi magyar irodalom”-beszédmódok egyik utópiája. Disztransz*, in: Gábor Csilla, Selyem Zsuzsa (szerk.): *Kegyesség, kultusz, távolítás. Irodalomtörténeti tanulmányok*, Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2002.; Sapientia könyvek, 197-219.

Șorobetea, Aurel: *Pre limbă și prin limbă*, Echinox, 1980/3-4-5., 3. old.

Szász László: *A Forrás és a fiatal alkotók*, Igaz Szó, 1978/Ősz, 41-43. old., Krónika rovat, 43.

Szilágyi Júlia: *Utánpótlás és fogadtatás*, Echinox, 1982/1-2., 17. old.

Szöcs Géza: *!Ifjúság!*, Fellegvár 1., 1978. április 29.

Szöcs Géza: *A Fellegvár egy éve*, Fellegvár 42., 1979. május 5.

Szöcs Géza: *A költő átutazása önmagától önmagáig*, Utunk, 1979/1., 2. old.

Szöcs Géza: *A NB. csillagkép*. Utunk 1980/50.

Tamás Gáspár Miklós: *Töredékek egy új botanikáról*, Igaz Szó, 1978/2., 159-162.

Tar Károly: *Menjünk föl a Fellegvárra*, Ifjúnunkás, 1979. március 18.

Tar Károly: *Most*, Fellegvár 99., 1981. április 4.

Tordai Zádor: *Szövegek és körülmények*, Tiszatáj, 1975/8., 78-81. old.

Tóth Sándor: *A szótértés előfeltételeiről*, Korunk, 1979/5., 390-392. old.

Tóth Sándor: *Sajtóvitáink seregszámlája*, Korunk, 1979/1-2., 22-36. old.

Vásárhelyi Géza: *Anti-mesék, anti-mítoszok – hogyan járjunk palotást csüddöngölőre?*, Utunk, 1982/41., 2. old.

Vásárhelyi Géza: *Az ötödik évszak*, Utunk, 1981/42., 1-2. old.

Vásárhelyi Géza: *Bréda Ferenc tűzpróbája*, Utunk, 1983/31., 2. old.

Végh Balázs: *A kisebbségi irodalom elméleti kérdései*, Korunk, 1997/6.

VITÁK, ANKÉTOK, INTERJÚK

Húsz esztendőm hatalom, Utunk, 1972/12., 6-7. old. Az ankét résztvevői: Adonyi Nagy Mária, Ágoston Vilmos, Cselényi László, Györffi Kálmán, Markó Béla, Molnár Gusztáv, Németi Rudolf, Soltész József, Szávai Géza, Tamás Gáspár Miklós

Ankét a nemzedékről, Korunk, 1973/6, 835-864. Az ankétindító kérdőívvel kapcsolatban megszólalt: Ion Aluș, Bajor Andor, Balogh Edgár, Bodó Barna, Augustin Buzura, Deák Tamás, Demeter János, Dobai-Pataky Tünde, Domokos Géza, Gálfalvi György, Gáspár Sándor, Cs. Gyimesi Éva, Huszár Sándor, Kabán Ferenc, Koválszky Péter, Lászlóffy Aladár, Lendvay Éva, Marosi Péter, Mikó Imre, Nagy István, Orbán János, Parászka Miklós, Roth Endre, Suba Edit, Tamás Gáspár Miklós, Ulrich István.

Németi Rudolf: *Négyszemközt Kenéz Ferencsel*, Echinox, 1973/5-6., 17. old.

A Palotás–Szöcs vita

- Palotás Dezső: *Kötetet, gyorsan*, Echinox, 1975/9-10.
- Szöcs István: *Kiállítást, gyorsan*, Utunk, 1976/5., 5. old.
- Palotás Dezső: *Nem illik*, Echinox, 1976/7-8., 21.

Vita Szöcs Géza első kötetéről, megszólal: Egyed Péter, Bálint Ákos, Bréda Ferenc, Hudy Árpád, Zudor János, Gagy József, Cs. Gyimesi Éva; *Echinox*, 1976/3., 18. old.

A Forrás-nemzedékről, kérdez Király László tanár, Nagyenyed, Bethlen Kollégium, válaszol Lászlóffy Aladár; *Utunk*, 1976/7., Disputa rovat, 4. old.

Egyed Péter/Szöcs Géza: *Kritikai történet a kritika születéséről – beszélgetés Méliusz Józseffel*; *Echinox*, 1978/10-11-12., 37. old (I.), 1979/5., 21. old.(II.), 1979/6-7., 25. old. (III.), 1979/8-9., 17-18. old. (IV.)

Az év könyve, *Utunk*, 1976/9., 2-3. old.

„Az irodalom annál gazdagabb...”, Beszélgetés az *Utunk* szerkesztőségében, részt vett: Kántor Lajos, Banner Zoltán, Roth Endre, Márkos Albert, Marosi Péter, Rác Győző; *Utunk*, 1976/30., 2-3.

Az év könyve, *Utunk*, 1977/9., 4-5. old.

Markó Béla: *Beszélgetés Adonyi Nagy Máriával*, *Igaz Szó*, 1977/8., 112-114. old.

Fiatalkritikusok, *Igaz Szó*, 1978/12., 554-564.; Ágoston Vilmos, Bréda Ferenc, Egyed Péter, Németi Rudolf, Mózes Attila, Szávai Géza és Szász László részvételével

Újra: költészet és magatartás, *Korunk*, 1978/7. 557-574. old.

- K. L.: *Újra: költészet és magatartás*, *Korunk*, 1978/7., 557. old.
- Boér Géza: *A magatartás lázgörbéje és egy nemzedék alkonya*, *Korunk*, 1978/7., 557-559. old
- Balla Zsófia: *Két megközelítés, avagy „Mit akarnak ezekkel a versekkel?”*, *Korunk*, 1978/7., 559-564. old.
- Szöcs Géza: *Nyomdokvizemre hágok, mosoly nyaldossa arcom*, *Korunk*, 1978/7., 565-570. old.
- Lázok János: *Miért nyávognak a vasmacskák?*, *Korunk*, 1978/7., 570-574. old.

Költészet és kommunikáció, *Korunk*, 1979/9., 687-720.

- K(ántor) L(ajos) bevezetője, 687. old.
- Horváth Imre: *Sarkalló hiányérzet*, *Korunk*, 1979/9., 687-688., 688. old.
- Kányádi Sándor: *Nemcsak birtokunk: édenünk*, *Korunk*, 1979/9., 689-690.
- Lászlóffy Aladár: *Mi is neked a költészet?*, *Korunk*, 1979/9., 690. old.
- Lászlóffy Csaba: *Kevés zászlónkra annyit írni, hogy: „Bámulatba ejtek mindekit!”*, *Korunk*, 1979/9., 691. old.
- Vásárhelyi Géza: *Nem „élvezet” kérdése...*, *Korunk*, 1979/9., 690-691., 691. old.
- Farkas Árpád: *Nem birtokolni óhajt, hanem beleépülni...*, *Korunk*, 1979/9., 691-692., 692. old
- Csiki László: *(Ellen)véleményem a költészetről*, *Korunk*, 1979/9., 692-693., 693. old.
- Szöcs Géza: *A költészet szerepe: emlékezés és megismerés*, *Korunk*, 1979/9., 694-696., 695-696. old
- Boér Géza: *A metafora kijátszása*, *Korunk*, 1979/9., 696. old.

- Cselényi Béla: *Átadni a stafétabotot a soros „érthetetlennek”*, Korunk, 1979/9., 696-697. old.

A szóértés előfeltételeiről, Korunk, 1980/1-2., 41-62. old. A beszélgetésben részt vettek (a megszólalás sorrendjében): Gáll Ernő, Molnár Gusztáv, Egyed Péter, Palotás Dezső, Szász János, Rácz Győző, Csibi Károly, Cs. Gyimesi Éva, Könczei Ádám, Tóth Sándor, Szőcs István, Juhász András, Balogh Edgár, Herédi Gusztáv, Balla Zsófia, Domokos Géza és Aradi József

Echinox-alakzatok. Egy diáklap tíz éve a tárgyakban, a terekben és az emlékezetben., Korunk, 1980/1-2., 63-72. old. A beszélgetésben részt vettek (a megszólalás sorrendjében): Aradi József, Szőcs Géza, Rostás Zoltán, Egyed Péter, Gaál György, Németi Rudolf, Bréda Ferenc, Bretter Zoltán. A magnófelvételt készítette és lejegyezte Rostás Zoltán, a beszélgetéshez bevezetőt írt Keszthelyi András.

Pátosz és paradoxon, Igaz Szó, 1980/6., 520-529. old.

- Szász János: *Egy új rajzás jelenségképe*, Igaz Szó, 1980/6., 520-524.
- Markó Béla: „...esténként összegyűltünk”, Igaz Szó, 1980/6., 527-529.
- Bogdán László: *Hogyan írjunk verset?*, Igaz Szó, 1980/6., 524-527.

Öntörvényű gazdagodás, az Igaz Szó körkérdésére („Megkérdeztük munkatársainkat: milyen változásokat, jelenségeket, alkotásokat tartanak a leglényegesebbnek a IX. pártkongresszus óta eltelt másfél évtized hazai magyar irodalmából?”) válaszol: Szőcs István, Izsák József, Szász János, Bogdán László, Mózes Attila; Igaz szó, 1980/7., 6-15. old.

Kritikusok a kritikáról. Gondolatok a könyvtárban. Szilágyi Júlia, Marosi Péter, Kántor Lajos és Egyed Péter rádió-beszélgetése. Korunk 1980/11.

Korszerűség – elkötelezettség, Igaz Szó, 1981/5., 437-472. old.

- Kántor Lajos: *Egy antológia képei*, Igaz Szó, 1981/5., 450-452. old.
- Mandics György: *A visszhang mint kötelesség*, Igaz Szó, 1981/5., 464-466.
- Lászlóffy Aladár: *A kísérleti megváltásról*, Igaz Szó, 1981/5., 457-464.
- Izsák József: *Közelebb a valósághoz!*, Igaz Szó, 1981/5., 447-450.
- Láng Gusztáv: *Kérdések*, Igaz Szó, 1981/5., 453-457.
- Bajor Andor: *Az Ötödik Évszak*, Igaz Szó, 1981/5., 438-443.
- Szász János: *Néhány gondforgács a műhelyben*, Igaz Szó, 1981/5., 468-469.
- Egyed Péter: *Mellékelt örökifjak a hetvenes évekből*, Igaz Szó, 1981/5., 445-447. old.
- Szőcs István: *Ötödik Évszak – kardalészában*, Igaz Szó, 1981/5., 470-472.
- Bartis Ferenc: *Hányadik évszak az ötödik?*, Igaz Szó, 1981/5., 444-445.
- Mózes Attila: *A fiatalság nem akadály – nem is előny*, Igaz Szó, 1981/5., 466-468. old.

A 100. Forrás-kötet után, Beszélgetés az Utunk szerkesztőségében, hozzászóltak: Létay Lajos, Egyed Péter, Csiki László, Kántor Lajos, Markó Béla, Szőcs Géza, Gálfalvy György, Bréda Ferenc, Lászlóffy Aladár, Kis Géza, Balla Zsófia, Mózes Attila és Domokos Géza; Utunk, 1982/12., 4-6. old.

Az év könyve, beszélgetés az Utunk szerkesztőségében, résztvevők: Egyed Péter, Szőcs István, Marosi Péter, Kántor Lajos, Mózes Attila, Rácz Győző, Utunk, 1983/14., 1., 4-6.

Erkölcscsé tenni, ami gátlás volt. Cselényi Bélával beszélget Kőrössi P. József, *Mozgó Világ*, 1983/9. 107-115. old.

Körkérdés: *Hogyan írjuk meg a romániai magyar irodalom történetét?* Láng Zsolt, Márton László, Selyem Zsuzsa, Szilágyi Júlia, Balázs Imre József válaszaival, *Látó*, 1998/10., 3-52. old.

„*Nekem a haza tágabb értelmű képzetet jelent. Látomást*” (Erdélyi Erzsébet és Nobel Iván interjúja Szöcs Gézával), *Forrás*, 1999/4.

PRIMÉR SZÖVEGEK (ANTOLÓGIÁK, VERSEK, PRÓZA)

Ágoston Vilmos, Huszár Vilmos, Molnár Gusztáv, Szilágyi N. Sándor, Tamás Gáspár Miklós: *Szövegek és körülmények*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974.

Bábel tornyán (Válogatás az Echinox munkatársainak írásaiból), szerk. Beke Mihály András és Bréda Ferenc, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983.

Balteş, Tudor (ford. és szerk.): *Tineri poezi maghiari din România, Generația „Forrás”*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979.; prefață și note bibliografice de Kántor Lajos

Darkó István: *A következő pillanatban*, Kriterion Könyvkiadó, 1981.

Darkó István: *Fél év és a folyó*, Echinox, 1982/8-9., 12.

Gáll Ernő: *Napló I. 1977-1990*, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003.

Kimaradt Szó, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. (Szerk. Ágoston Vilmos)

Ötödik Évszak. Fiatal írók antológiája, az Igaz Szó kiadása, Marosvásárhely, 1980. (Szerk. Jánosházy György, Gálfalvi György, Markó Béla, Nemess László)

Szöcs Géza: *Mi, a Hold – A Világsólyom szeme*, Echinox, 1974/5-6-7., 24. old.

Szöcs Géza: *Te mentél át a vízzen?*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975.

Varázslataink, összeállította és a bevezetőt írta Jancsik Pál, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1974.

Az *Echinox* „sakk-különszáma”

- Palotás Dezső: *Sakk*, Echinox, 1979/6-7., 26. old.
- Szöcs Géza: *A sakktábla és G. I. H. feljegyzéseiből*, Echinox, 1979/6-7., 27. old.
- Tabacu, Marius: *Sakk*, Echinox, 1979/6-7., 28. old.
- Balla Zsófia: *Egyetlen játszma*, Echinox, 1979/6-7., 29. old.
- Egyed Péter: *Sakk*, Echinox, 1979/6-7., 29. old.

Az *Echinox* „cirkusz-különszáma”

- Cselényi Béla: *A cirkuszista halála*, Echinox, 1978/8-9., 28. old.
- Tompa Gábor: *Cirkusz*, Echinox, 1978/8-9., 28. old.

- Kőrössi P. József: *A cirkuszIGAZGATÓ nem jár cirkuszba*, Echinox, 1978/8-9., 29-30.
- Hunyadi Mátyás: *Pompei cirkusz kikiáltója, Mediterránabbra száll a cirkusz* (versek), Echinox, 1978/8-9., 30. old.
- szerkesztőségi zárszó, Echinox, 1978/8-9., 30. old.